

KUVAILULEHTI

OIKEUSMINISTERIÖ

Julkaisun päivämäärä
24.10.2006

Tekijät (toimielimestä: toimielimen nimi, puheenjohtaja, sihteeri)		Julkaisun laji Yhteenvedo ja tiivistelmä	
Jouko Vahtola Matti Enbuske Mauno Hiltunen Tarja Nahkiaisaja Juha Joonas		Toimeksiantaja Oikeusministeriö	
		Toimielimen asettamispäivä	
Julkaisun nimi Lapinmaan maa- ja metsätalouden Yhteenvedo ja tiivistelmä Lapinmaan maa- ja metsätalouden tutkimuksesta			
Julkaisun osat			
<p>Tiivistelmä</p> <p>Jouko Vahtola: Yhteenvedo Lapinmaan maa- ja metsätalouden tutkimuksesta 2003-2006</p> <p>Matti Enbuske: Tiivistelmä tutkimuksesta Asutus ja maankäyttö keskeisessä Lapissa ja Enontekiöllä</p> <p>Mauno Hiltunen: Tiivistelmä tutkimuksesta Maailma maailmojen välissä, Enontekiön asukkaat, elinkeinot ja maanhallinta 1550-1808</p> <p>Tarja Nahkiaisaja: Tiivistelmä tutkimuksesta Asutus ja maankäyttö Inarissa ja Utsjoella 1700-luvun puolivälistä vuoteen 1925</p> <p>Juha Joonas: Tiivistelmä tutkimuksesta Entisiin Tornion ja Kemin Lapinmaihin kuuluneiden alueiden maa- ja vesioikeuksista</p> <p>Enbusken, Hiltusen ja Nahkiaisajan tutkimukset julkaistaan oikeusministeriön julkaisusarjassa. Joonan tutkimus julkaistaan Lapin yliopiston Arktisen keskuksen Pohjoisen ympäristö- ja vähemmistöoikeuden instituutin julkaisusarjassa.</p>			
Avainsanat: (asiasanat)			
saamelaiset, lappalaiset, Lapinmaa, asutus, elinkeinot, maankäyttö, maa- ja vesioikeudet			
Muut tiedot (Oskari- ja HARE-numero, muu viitenumero) 6/014/2002			
Sarjan nimi ja numero Oikeusministeriön julkaisuja 2006:8		ISSN 1458-6444	ISBN 952-466-295-7
Kokonaissivumäärä 230	Kieli Suomi, ruotsi, saame	Hinta 30,00 €	Luottamuksellisuus julkinen
Jakaja Edita Prima Oy		Kustantaja Oikeusministeriö	

PRESENTATIONSBLAD

JUSTITIEMINISTERIET

Utgivningsdatum
24.10.2006

Författare (uppgifter om organet: organets namn, ordförande, sekreterare)		Typ av publikation Sammandrag och referat	
Jouko Vahtola Matti Enbuske Mauno Hiltunen Tarja Nahkiaisaja Juha Joona		Uppdragsgivare Justitieministeriet	
		Datum då organet tillsattes	
Publikation (även den finska titeln) Lapinmaan maa- ja metsäministeriön (Markrättigheter i Lappmarken) Sammandrag och referat av forskningsstudien Markrättigheter i Lappmarken			
Publikationens delar			
Referat			
Jouko Vahtola: Sammandrag av forskningsstudien Markrättigheter i Lappmarken 2003–2006			
Matti Enbuske: Referat av forskningsstudien Bosättningen och markanvändningen i mellersta Lappland och Enontekis fram till början av 1900-talet			
Mauno Hiltunen: Referat av forskningsstudien En värld mellan världar: Befolkningen, näringarna och markförvaltningen i Enontekis 1550-1808			
Tarja Nahkiaisaja: Referat av forskningsstudien Bosättningen och markanvändningen i Enare och Utsjoki från mitten av 1700-talet fram till år 1925			
Juha Joona: Referat av forskningsstudien Om mark- och vattenrättigheter i områden som hört till före detta Torne och Kemi Lappmarker			
Enbuskes, Hiltunens och Nahkiaisajas forskningsstudier publiceras i justitieministeriets publikationsserie. Joonas forskningsstudie publiceras i en publikationsserie som ges ut av Nordiska institutet för miljö- och minoritetsrätt vid Arktiska centret vid Lapplands universitet.			
Nyckelord			
samer, lappar, Lappmarken, bosättning, näringar, markanvändning, mark- och vattenrättigheter			
Övriga uppgifter (Oskari- och HARE-nummer, andra referensnummer) 6/014/2002			
Seriens namn och nummer Justitieministeriets publikationer 2006:8		ISSN 1458-6444	ISBN 952-466-295-7
Sidoantal 230	Språk	Pris 30,00 €	Sekretessgrad offentlig
Distribution Edita Prima Ab		Förlag Justitieministeriet	

Sisdoallosiidu

Vuoigatvuohtaministeriija

Prentosa beaivemearri
24.10.2006

Dahkkit (doaibmaorgánas:doaibmaorgána namma, ságajodiheaddji, čálili)		Prentosa šládja Oktiigeassu ja čeahkkáigeassu	
Jouko Vahtola Matti Enbuske Mauno Hiltunen Tarja Nahkiaisaja Juha Joona		Bargogohččosa addi Vuoigatvuohtaministeriija	
		Doaibmaorgána ásanbeaivi	
Prentosa namma (maiddái ruotagielat) Sámieatnama eanavuoigatvuodát Oktiigeassu ja čeahkkáigeassu Sámieatnama eanavuoigatvuodát -dutkanmušas			
Prentosa oasit			
Čeahkkáigeassu			
Jouko Vahtola: Oktiigeassu Sámieatnama eanavuoigatvuohtadutkanmušas 2003-2006			
Matti Enbuske: Čeahkkáigeassu dutkanmušas Ássan ja eanageavaheapmi Gaska-Lappis ja Eanodagas 1900-logu álgui			
Mauno Hiltunen: Čeahkkáigeassu dutkanmušas Máilbmi máilmmiid gaskkas, Eanodaga ássit, ealáhusat ja eananhálddašeapmi 1550-1808			
Tarja Nahkiaisaja: Čeahkkáigeassu dutkanmušas Ássan ja eanageavaheapmi Anáris ja Ohcejogas 1700-logu beallemuttos jahkái 1925			
Juha Joona: Čeahkkáigeassu dutkanmušas Durdnosa ja Giema ovddeš Sámieatnamiidda gullan guovlluid eanan- ja čáhcevuogitvuodain			
Enbuske, Hiltunen ja Nahkiaisaja dutkanmušat almmustahttojit vuoigatvuohtaministeriija preanttusráiddus. Joona dutkanmuš almmustahtto Lappi universitehta Árktalaš guovddáža Davvi biras- ja minoritehtavuogitvuoda instituhta preanttusráiddus.			
Guovddášsánit (áššit) sápmelaččat, lappalaiset, Sámieana, ássan, ealáhusat, eanageavaheapmi, eana- ja čáhcevuogitvuodát			
Eará dieđut (Oskari- ja HARE-nummir, eará čujuhusnummir) 6/014/2002			
Ráiddu namma ja nummir Vuoigatvuohtaministeriija prentosat 2006:8		ISSN 1458-6444	ISBN 952-466-295-7
Ollessiidomearri 230	Giella	Haddi 30,00 €	Luhtolašvuohta almmolaš
Juohkki Edita Prima Oy		Goasttideaddji Vuoigatvuohtaministeriija	

Jouko Vahtola

Lapin maa- ja metsätaloustutkimus 2003 - 2006

Maa- ja metsätaloustutkimus

Oikeusministeriö järjesti vuodenvaihteessa 2002 - 2003 oikeusministeri Johannes Koskisen toimeksiannosta avoimen tarjouskilpailun historiallisten lapinmaiden maanomistuksen historian tutkimisesta. Ainoan esityksen ja tutkimussuunnitelman teki Oulun ja Lapin yliopistojen muodostama tutkijaryhmä. Oikeusministeriö hyväksyi ehdotuksen, ja sen pohjalta oikeusministeriö ja Oulun ja Lapin yliopistot tekivät vuoden 2003 alussa tutkimussopimuksen entisten Kemian ja Tornion lapinmaiden asutuksen ja väestön, elinkeinojen ja verotuksen sekä maiden ja vesien omistussuhteiden ja käytön historiallisen kehityksen tutkimisesta.

Tutkimuksen oli määrä valmistua kahdessa vuodessa eli vuoden 2004 loppuun mennessä. Tutkimus osoittautui sen kestäessä arvioitua vaativammaksi ja laajemmaksi sekä lähdeaineistoltaan että problematiikaltaan. Alun perin lähdettiin kuitenkin siitä, ettei tyydytä pinnallisiin selvityksiin vaan pyritään niin perusteellisiin tutkimuksiin kuin olosuhteet sallivat.

Tutkimusraportit kasvoivat lähes kaksinkertaisiksi suunniteltuun nähden, joten niiden kokoaminen, kirjoittaminen ja viimeistely vaativat aikaa laskettua enemmän. Oikeusministeriö myönsi tutkijoille palkallista jatkoaikaa toukokuun 2005 loppuun ja edelleen mahdollisuuden jatkaa ja viimeistellä tutkimuksia vielä syyskuulle 2005 saakka. Osa käsikirjoituksista luovutettiin ministeriöön kevään 2006 aikana, osaa jouduttiin viimeistelemään vielä kevätkesään 2006 saakka.

Tutkimusalueen ydin oli nykyinen Pohjois-Lapin alue (Inari, Utsjoki, Enontekiö), mutta itsestään selvänä nähtiin, että tutkimus on kohdistettava täysipainoisesti historialliseen saamelaisalueeseen eli kerrallisen ns. lapinrajan pohjoispuoliseen alueeseen, Kemian ja Tornion lapinmaihin. Ajallisesti tutkimus rajattiin niin, että päähuomio olisi 1700- ja 1800-luvun kehityksessä, jotka olivat - varsinkin 1800-luku - vaillinaisesti tunnettuja. Pääoskohtana pidettiin 1900-luvun alussa alkanutta isoajakoa, jonka lähtökohdat ja periaatteet myös käsiteltäisiin. Tutkijat joutuivat käytännössä tutkimaan alkuperäislähteiden pohjalta myös 1500- ja erityisesti 1600-luvun kehitystä, koska monet aina 1800-luvulle saakka vaikuttaneet valtiiovallan päätökset, oikeudelliset käytännöt ja ratkaisut sekä kehitysprosessit syntyivät ja saivat alkunsa tuolloin ja koska niiden tuntemus oli vaillinaista.

Tutkimuskohde muotoiltiin sopimuksessa lähtökohtaisesti varsin väljäksi niin, että maiden ja vesien käytön historiaa ja oikeudellista kehitystä tutkitaan laajassa historiallisessa ja oikeudellisessa kontekstissa eli niissä yhteyksissä, joiden vaikutuksen alaisena maakysymykset ovat kehittyneet. Tällöin erityisesti oli seurattava asutuksen, väestön, elinkeinojen, verotuksen ja hallinnon historiallista kehitystä ja niiden vaikutusta maiden ja vesien käyttöön ja omistukseen.

Tutkimuksen lähtökohtana oli jo olemassa oleva tutkimus. Sen puutteiksi osoittautuivat aukollisuus ja hajanaisuus sekä se, että tutkimus oli liian ahtaasti ja tiukasti kohdentunut kysymykseen maiden omistamisesta ja hallinnasta, jolloin ilmiön historialliseksi selittämiseksi ja ymmärtämiseksi välttämättömät taustatekijät, yhteydet ja vaikuttavat syyt, olivat jääneet vaillinaiselle tarkastelulle. Toiseksi pidettiin tärkeänä sitä, että tutkimus perustuu keskeiseen, mahdollisimman laajaan ja monipuoliseen alkuperäiseen lähdemateriaaliin ja sen valikoimattomaan objektiiviseen käyttöön. Kolmanneksi oli luonnollista, että tutkimus toteutetaan tieteellisen historian tutkimuksen periaattein, jolloin ilmiöitä tarkastellaan oman ajan edellytyksistä käsin historiallisissa yhteyksissään ilman, että tutkimus lähtee lähtökohtaisesti etsimään vastauksia nykyajan kiistakysymyksiin ja argumentteja.

niiden puolesta tai niitä vastaan. Etenemisjärjestys on ollut se, että vasta tutkimuksen tuottamista tosiasioista ja tuloksista käsin voidaan ottaa kantaa ja vastata ajankohtaisiin kysymyksiin.

Näiden yleisten lähtökohtien pohjalta tutkijoilla on ollut vapaat kädet sommitella ja rajata tutkimuksensa. Tietoisesti pyrittiin myös siihen, että jokainen tutkija voi tehdä tutkimustaan mahdollisimman itsenäisesti ja riippumattomana. Tutkijat ovat kyllä keskustelleet ja esittäneet eri kysymyksistä näkökantojaan ja mielipiteitään, mutta yhteen muottiin ei tulkintoja ole miltään osin yritetty puristaa eikä ohjata. Niinpä esimerkiksi tutkimuksen koordinaattori on päässyt tutustumaan vasta valmiisiin tutkimuksiin.

Oikeusministeriö on seurannut tutkimuksen edistymistä asettamansa seurantaryhmän kautta. Tutkimuksen aikana seurantaryhmä on kokoontunut 19.2.2003 Oulussa, 30.9.2003 Ivalossa, 21.9.2004 Enontekiöllä ja 26.5.2005 Helsingissä. Kokouksissa on kuultu tutkijoiden raportteja tutkimuksen edistymisestä. Kokousten yhteydessä on pidetty myös "suurelle yleisölle" tarkoitettuja seminaarimuotoisia keskustelu- ja kyselytilaisuuksia, joissa tutkijat ovat esitelleet tutkimustaan ja vastanneet kysymyksiin.

Oulun yliopisto kutsui Lapin maa- ja metsätaloustutkimuksen tutkijoiksi FM Matti Enbusken, FM Mauno Hiltusen ja FM Tarja Nahkiaisojan ja Lapin yliopisto OTL, VT Juha Joonan. Tutkimuksen koordinaattoriksi nimitettiin professori Jouko Vahtola Oulun yliopistosta. Koordinaattorin tehtävänä on ollut tutkimuksen käytännön organisointi, tutkimusbudjetin hoito ja yhteydenpito tutkijoihin aikataulu- ym. järjestelykysymyksissä, mutta tutkimuksen sisältöön koordinaattori ei ole osallistunut. Koordinaattori ei ole toiminut ns. vastuullisena johtajana vaan kukin tutkija on vastannut omasta tutkimustyöstään.

Yhteenvetoa tutkimuksen tuloksista

Tutkimuksen tulokset ja niiden perustelut sisältyvät tutkijoiden kirjallisiin tutkimusraportteihin, jotka julkaistaan erikseen. Tutkimukset ovat:

- * Matti Enbuske, Asutuksen ja maankäytön historia keskisessä Lapissa ja Enontekiöllä 1900-luvun alkuun.
- * Mauno Hiltunen, Maailma maailmojen välissä. Enontekiön asukkaat, elinkeinot ja maanhallinta 1550 - 1808.
- * Juha Joonas, Entisiin Tornion ja Kemin lapinmaihin kuuluneiden alueiden maa- ja vesioikeuksista.
- * Tarja Nahkiaisoja, Asutus ja maankäyttö Inarissa ja Utsjoella 1700-luvun puolivälistä vuoteen 1925.

Tutkimuskäsikirjoitusta on näin valmistunut noin 1300 sivua. Jokainen tutkimus on oma itsenäinen kokonaisuutensa, joka sisältää runsaasti erilaisia tuloksia väestön, asutuksen, elinkeinojen, kruunun lapinpolitiikan, verotuksen ja maan- ja vedenkäytön historiasta. Tutkijat ovat myös laatineet tutkimuksistaan ja tuloksistaan yhteenvedot, jotka julkaistaan tässä julkaisussa.

Koska tulokset ovat varsin hajallaan vielä tutkijoiden yhteenvedoissakin, esitän koordinaattorina seuraavassa pelkistetysti luettelomaisen tiivistelmän projektin keskeisistä tuloksista nimenomaan maa- ja vesikysymyksen historian osalta.

Käytän lapinmaiden alkuperäisväestöstä nykynimitystä saamelaiset, vaikka luontevampaa olisi puhua lappalaisista, jota suomenkielessä, sekä kansan- että kirjakielissä, on käytetty historiallisesti ja joka vastaa koko tutkimusajan asiakirjoissa käytettyä nimitystä lappar.

Kaikki käsitykset ja tulokset lähdeviitteineen ovat tutkijoiden alkuperäisissä tutkimuksissa ja esitetään tässä tutkijoiden nimissä. Mainitsen raportissa myös sen tutkijan nimen, jonka tutkimukseen kulloinkin asiakokonaisuus pääosin perustuu.

1. Maiden ja vesien käyttöä ja omistusta voidaan seurata lähinnä kruunun hallinnon ja oikeudenhoidon yhteydessä syntyneen asiakirja-aineiston avulla 1500-luvun puolivälistä lähtien. Kemin ja Tornion lapinmaat olivat tuolloin Ruotsin valtakunnan, sen lain ja sen kuninkaan vallan ja hallinnon alaisia. Kun aineisto on syntynyt hallinto- ja oikeustoimien yhteydessä, on se niiden osalta luotettavaa ns. jäänneaineistoa. Siinä korostuu viranomaisnäkökulma; saamelaisen ääni ja tahto pääsee esiin mm. valituksissa ja oikeuden pöytäkirjoissa. Huomattakoon, että saamelaiset eivät ole tässä suhteessa olleet sen heikommassa asemassa kuin esim. suomalainen rahvas.

2. Tutkimusalueen, Kemin ja itäisen Tornion Lapin, alkuperäisväestöä ja -kulttuuria on metsäsaamelainen väestö ja sen kulttuuri. Se käytti maita ja vesiä kalastukseen, metsästykseseen ja lähes kotieläiminä pidettyjen kesyjen porojen laidunnukseen. Kahdessa alueen lapinkylässä, Enontekiön Rounalassa ja Utsjoella, vakiintui pyynnin rinnalle 1600-luvun kuluessa porojen liikkuvaan paimentamiseen perustuva poronhoito, poronomadismi. (HILTUNEN).

Rinnakkainen 1600-luvun uudennos poropaimentolaisuuden kanssa lapinrajan takana oli maanviljely ja karjanhoito. Suomalaiset uudisasukkaat toivat ne lapinmaahan 1600-luvun puolivälistä lähtien, ja erityisesti vuoden 1673 uudisasutusplakaatin seurauksena myös maanviljelyksestä alkoi tulla merkittävä elinkeino Lapissa. Paitsi uudisasukkailla oli 1600-luvun jälkipuolelta lähtien myös metsäsaamelaisilla jo karjaa, lampaita ja lehmii, joiden ruokkimiseen tarvittiin niittyjä. Niityistä tuli uusi saamelaisen maankäytön muoto ja lapinveromaan osa jo ennen saamelaisten uudistilojen perustamista. (HILTUNEN, ENBUSKE, JOONA).

3. Kruunu suojaasi monissa 1500- ja 1600-luvulla antamissaan julistuksissa saamelaisten oikeuksia irtaimen ja kiinteään omaisuuteen ja sen käyttöön sekä elinkeinonsa häiriöttömään harjoittamiseen erityisesti talonpoikia vastaan mutta ei kieltänyt talonpojiltakaan pyyntiä Lapissa, kunhan se ei aiheuttanut vahinkoa saamelaisille. Lapinmaissa oli vanhastaan myös lapinrajan eteläpuolella asuvilla talonpojilla saamelaisilta hankittuja perinnöllisiä kalavesiä. Uusi vaihe lapinmaiden maahistoriassa alkoi, kun kruunu kehotti jo Kustaa Vaasasta lähtien erityisesti uudisasukkaita muuttamaan Lappiin, sillä Lapissa katsottiin riittävän erämaita talonpoikien ja saamelaisten asua rinnakkain. (JOONA, ENBUSKE, HILTUNEN).

4. Saamelaisten perinteinen suku- ja perhekohtaisten pyyntimaiden ja -vesien hallinta ja periytyminen siirtyivät myös kruunun oikeus- ja verokäytäntöön. Saamelaisten maata kutsuttiin perintömaaksi, viimeistään 1690-luvulta lähtien lapinveromaaksi. Kruunun vuodesta 1553 kantama lapinvero oli henkilökohtainen vero, jonka jokainen metsästämään kykenevä saamelaismies maksoi periaatteessa korvauksena käyttämänsä lapinmaan käytöstä, mutta sen määrä ei ollut suoraan sidoksissa maiden ja vesien määrään eikä laatuun; tutkimuksissa ei löytynyt näyttöä siitä, että niitä olisi koskaan arvioitu tai mitattu samalla tavoin kuin talonpoikien tiluksia. Jokainen saamelainen oli velvollinen maksamaan kokoveron eli yhden manttaalien mukaisen henkilöveron, mutta varallisuus ja maksukyky otettiin alusta lähtien huomioon ja manttaalia pilkottiin murto-osin; niinpä sama saamelainen saattoi samasta lapinveromaasta maksaa eri vuosina erikokoisten manttaalien mukaisia veroja. Lapinveromaan omistamisen kaltainen hallinta ja käyttö edellytti lapinveron maksamista. Veromaa voitiin maksamattomista veroista antaa toisen hallintaan, ja tuomioistuimien saattoi myös kalavesien ja pyyntimaiden määriä tasata. (HILTUNEN, JOONA).

Lapin verotusta yritettiin valmisteltaessa vuoden 1695 verouudistusta kehittää varsinaisen maaverotuksen suuntaan mutta tuloksetta. Maaverotus tuli Lappiin vasta uudistilojen myötä. Lapinveroa ei voi siis käyttää todisteena saamelaisten maanomistuksesta muutoin kuin siltä yleiseltä

kannalta, että lapinvero maksettiin korvauksena lapinveromaan omistamisen kaltaisesta hallinnasta. Lapinveroa ei voi käyttää todisteena myöskään maksajansa saamelaisuudesta, sillä myös suomalaiset uudisasukkaat – silloin kun heidän tilansa oli lapinveromaalla - merkittiin lapinveron maksajiksi vuoden 1695 verouudistuksen jälkeen, ennen vuoden 1760 verollepano-ohjeiden mukaista verollepanoa. (HILTUNEN, ENBUSKE).

5. Ei voida osoittaa, että Kemin ja Tornion Lapeissa lapinkylällä olisi ollut kollektiivista omistusoikeutta kylän maihin. Lapinveromaat olivat primaaristi haltijoidensa yksityisessä, perinnöllisessä omistuksessa. Lapinveromaan omistaminen edellytti lapinkylän asuinjäsenyyttä ja veronmaksua. Lapinkylän asukkaat omistivat yhteisesti vain lähinnä majavanpyynnin. Lapinkylän rajojen sisällä oleviin ”ei kenenkään” –maihin oli yhteinen käyttöoikeus (pyynti, niityt ym.) vain oman lapinkylän asukkailla. Sekä saamelaisista että suomalaisista uudistilaan lapinkylän alueelle luvan saaneista ja sen perustaneista tuli myös lapinkylän jäseniä. Kihlakunnankäräjät ratkoivat jo 1600-luvulla pääsääntöisesti omistus- ja rajariidat sekä lapinveromaista että lapinkylien välillä. (HILTUNEN, ENBUSKE).

Vuoden 1673 lapinplakaatti kehotti uudisasukkaita yleisesti muuttamaan Lapinmaahan ja ”raivaamaan ne asuinpaikat, jotka he katsovat sopiviksi ja joihin heille voidaan siinä tarkoituksessa antaa asukasoikeus”. Lappalaisten maaomistuksista ei plakaatissa puhuttu lainkaan. Plakaatin yleisestä uudisasutuskehotuksesta huolimatta lapinkylän alueelle aikova uudisasukas tarvitsi lapinkäräjillä uudisasutusluvan lapinkylältä ja sen veromaan haltijalta, jonka etuja uudisasutus mahdollisesti koski. (JOONA, HILTUNEN).

Uudisasutus oli varsin verkkaista kaikissa lapinmaissa 1700-luvun puoliväliin, ja se sujui pääosin hyvässä järjestyksessä ilman suuria kiistoja. Uudisasukkaat olivat aluksi suomalaisia mutta 1700-luvulla enenevästi myös paikallisia saamelaisia. Lupa uudistilaan evättiin vain harvoin, ja vain harvoin lupa myönnettiin vastoin verosaamelaisen kantaa. Ainoa yhteentörmäys tuli Kuusamon Maanselän lapinkylän mailla, jonne ryntäyksenomaisesti tuli 1680-luvulla useita kymmeniä savolaisia kaskimiehiä. Asian selvittely kesti aina 1700-luvun puolelle. Näissä oikeudenkäynneissä saamelaisten oikeuksia pyrittiin suojaamaan. Jo vuoden 1695 asutusplakaatissa ylenmääräinen kaskeaminen kiellettiin. (HILTUNEN, JOONA).

Lapinkyliille määrättiin vuoden 1695 verouudistuksessa kollektiivinen vero, mutta vero kerättiin sekä saamelaisilta että uudisasukkaita edelleen henkilökohtaisesti. Tiluksiin ja karjaan sidottiin vain uudisasukkaiden verotus. Uudisasukkaat nostettiin tässä saamelaisten rinnalle maanomistajina ja veronmaksajina ja he joutuivat maksamaan korkeamman veron kuin saamelaiset - vastoin vuoden 1673 plakaatin henkeä (ENBUSKE, HILTUNEN).

Lapinkylien alueella oli yksityisten veromaiden ohella yksiselitteisesti myös yhteisiä maita, joita kutsuttiin nimillä avoimet maat, yleismaat (allmenning), autiomaat tai takamaat. Näilläkin mailla saamelaisilla oli oikeus metsästää mutta pääosin omistus kohdistui kalavesiin, sadinalueisiin, laidunalueisiin ja niittyihin. Kun lapinkylien alueet olivat valtavan suuret, esim. Kuusamossa Kitkan ja Maanselän alue noin 10000 km², ja kun sillä asusti 15 - 20 saamelaisperhettä, maan käyttö ja sen omistaminen ei ollut kovin tehokasta. Kruunu kiinnitti tähän huomiota, samoin kuin siihen, että saamelaisten liikkuvuus oli vilkasta ja suurin osa veromaiden omistajista ja veronmaksajista oli eri lapinkylissä lyhytaikaisia ja vaihtuvuus oli suurta (ENBUSKE, HILTUNEN). Kruunu pyrki tultaessa 1700-luvulle saamaan Lappiin kiinteästi asuvia uudisasukkaita, olivatpa he suomalaisia tai saamelaisia. Maatalous nostettiin keskeiselle sijalle Lapin kehittämisessä ja saamelaisten köyhyyden torjumisessa. Myös Lapinmaita alettiin 1700-luvulla entistä vahvemmin kehittää koko valtakunnan elimelliseksi ja yhdenmukaiseksi osaksi yleisen lainsäädännön puitteissa. (ENBUSKE).

6. Paikalliset tuomioistuimet ja virkamiehet pitivät saamelaisten veromaiden omistusta perintöluontoisena aina 1740-luvulle asti. (JOONA). Yksityisen tilapohjaisen omistuksen ulkopuolella olevaa maata alettiin kuitenkin lainsäädännössä (1683, 1734) pitää kruunun maana. Vuoden 1734 lain maankaari ei hyväksynyt enää ylimuistoista nautintaa maanomistuksen perustaksi jakamattomissa metsissä, jollaiseksi almenningiksi myös Lappi valtiovallan kannan mukaan nähtiin. (ENBUSKE, HILTUNEN).

Ratkaisevaksi ennakkotapaukseksi lapinmaan osalta muodostui Kamarikollegion vuonna 1742 antama päätös Kuusamon Haukiniemen uudistilan maanluonnosta käydyssä kiistassa. Lapinveromaalle perustettu Haukiniemen uudistila tuomittiin siinä kruununtilaksi. Koko Lapinmaa oli kollegion mukaan kruunun yleismaata (allmenning), koska ei ollut olemassa mitään sellaista säädöstä, jonka perusteella lapinveromaat voitiin katsoa veroluontoisiksi. Lapinmaiden kihlakunnankäräjillä alettiin vuodesta 1744 noudattaa kantaa, että sekä lapinveronmaat että niille ja muulle maalle Lapissa perustetut uudistilat olivat kruununluontoisia. (JOONA).

Vuonna 1749 annettu kuninkaallinen asutusreglementti ohjasi lapinmaiden asutustoimintaa ja käyttöä aina 1800-luvun jälkipuolelle. Kruunu määräsi entistäkin tiukemmin, lapinmaiden asutuksesta, elinkeinoista ja maiden omistuksesta. Plakaatin valmistelusta näkyy, että ensisijainen metodi Lapin kehittämiseksi oli perustaa tiloja ja saada saamelaiset asumaan kiinteästi talonpoikien tapaan. Tavoitteena oli nostaa saamelaiset köyhyydestä ja uhkaavasta perikadosta. (ENBUSKE, JOONA, NAHKIAISOJA).

Reglementin mukaan metsästys ja kalastus tai pelkkä niittyjen käyttö eivät voineet olla esteenä uudistilan tai -tilojen perustamiselle viljelyn kannalta sille sopivalle alueelle. Reglementti asetti uudistilojen perustamisen ja maanviljelyn etusijalle lapinelinkeinoihin nähden. Niistä poronhoito nostettiin tärkeimmäksi. Uudisasukkaita ei metsästystä ja kalastusta suljettu pois, mutta heidän haluttiin keskittyvän maatalouteen. (HILTUNEN, JOONA, ENBUSKE).

8. Kaikissa Kemin Lapin lapinkylissä ja Enontekiöllä oli 1760-luvulle tultaessa vanhoja, osin jo 1600-luvulta peräisin olevia sekä suomalaisia että saamelaisia uudistiloja. Niin ikään monia lapinveromaita rakennettiin ja asuttiin uudistilamaisesti. Käytännössä lapinveromaat muutettiin 1700-luvun jälkipuolella, Kemin Lapissa pääosin 1760-luvulla, kruunun vuoden 1760 verollepano-ohjeiden mukaan uudistiloiksi. Maavero ja lappalaisten vero erotettiin nyt toisistaan. Virallisesti perustettuna, käräjien ja maaherran vahvistamana uudistilan oikeudellinen asema oli vahvempi kuin entisen veromaan. Uudistilan perustamisessa keskeinen oli katselmus, jossa uudistilan asuinpaikka, pellot, niityt, kalavedet, pyyntimaat ja puunsaanti katsastettiin ja joka vahvistettiin käräjillä. Veromaan ulkopuolista maata oli myös mahdollista anomuksesta syynätä tilalle. Saman veromaan pohjalle voitiin perustaa useita tiloja ja liittää niihin mm. niittyjä takamaista. (ENBUSKE).

Lapinveromaat jäivät 1740-luvulta lähtien pois oikeuskäytännöstä, hallinnosta ja lainsäädännöstä lukuun ottamatta Inaria ja Utsjokea, joissa lapinveromaita muutettiin kalastus- ja uudistiloiksi pitkälle 1800-luvulle. Saamelaisten oikeusaseman kannalta oli keskeistä, ettei veromaita heiltä otettu pois, vain niiden status muuttui kun ne mukautettiin kruunun uudistilakäytäntöön. Uudistiloja perustettiin myös muodostuvasta kruunun liikamaasta, näin erityisesti 1800-luvulla.

Saamelaisista tuli suurimmaksi osaksi uudisasukkaita, ja myös lappalainen uudistilan perustajana muuttui kruunun käsitteistössä uudisasukkaaksi. Käsite lappalainen jäi tarkoittamaan metsästystä, kalastusta ja poronhoitoa harjoittanutta. Samalla lapinkylä hallinnollisena ja oikeudellisena yksikkönä ja käsitteenä hiipui pois ja korvautui pitäjällä ja kameraalisella kylällä (maakirjakylä). (JOONA, ENBUSKE, HILTUNEN)

Lähes kaikki lapinveroa maksaneet lappalaiset siirrettiin uudistilallisiksi kaikissa Kemin Lapin lapinkylissä ensi kerran vuoden 1763 maakirjassa. Tuon vuoden Sompion veronkantokirjaan kirjoitettiin: "Sompion vanhoja lappalaisia, nyt uudisasukkaita" ja Sodankylän ja Kittilän kirjaan: "uudisasukkaat, jotka aikaisemmin on merkitty lappalaisiksi". (JOONA). Vuonna 1766 keskiseen Kemin Lappiin (Kittilä, Sodankylä, Sompio, Kemikylä, Kuolajärvi) merkittiin 185 uudistilaa ja yksi lappalainen kun kyseisissä kylissä oli kymmenen vuotta aikaisemmin ollut 26 tilaa ja 133 lappalaista. (ENBUSKE)

Niin ikään Enontekiöllä Suontavaarassa ja Peltovuomassa uudisasutus pohjautui lapinveromaihin ja rekrytoiti lähinnä paikallisista suvuista 1700-luvun jälkipuolella. Uudistilojen perustaminen jatkui myös Enontekiöllä vilkkaana 1800-luvulla edelleen pitkälti paikallisten sukujen perustamina vanhoille veromaille, osin myös kruunun maille. Monet talollisista elivät vielä 1800-luvun lopulla kuten saamelaiset. Porosaamelaiset eivät olleet Enontekiöllä mukana uudisasuttamisessa kuten Utsjoella ja Inarissa (HILTUNEN, ENBUSKE).

Näin vanhat metsäsaamelaiset suvut, Suomen Lapin alkuperäisin saamelaisväestö, asuttivat Kemin Lapin Kuusamo lukuun ottamatta ja Enontekiön metsäsaamelaiskylät. Lapinveromaat muuttuivat kruunun uudistiloiksi. Tilat saivat 15 - 25 vuoden verovapauksia ja verohelpotuksia. Kuningas antoi uusille Lappiin perustetuille tiloille vuonna 1766 vero-oikeuden ilman lunastusta. Se ei toteutunut käytännössä mutta yhdistys- ja vakuuskirjan myötä 1789 myös kruununtilojen perinnöllisyys lujittui ja lähenei perintötilan statusta. Tilojen lunastaminen perinnöksi oli mahdollista.

Saamelaiset uudistilalliset säilyttivät "lappalaisuutensa" vaihtelevasti. Osa saattoi elää pitkälle 1800-luvulle lappalaiselinkeloilla. Tilojen ulkopuolelle jääneellä kruunun maalla voitiin metsästää, harjoittaa peuranpyyntiä ja poronhoitoa, niittää heinää niityiltä ja korjata puuta kotitarvekäyttöön. Kemin Lapin pitäjissä ja Enontekiöllä – siis Inaria ja Utsjokea lukuun ottamatta - julistettiin merkittävät kalavedet yhteisiksi jo 1700-luvun puolivälistä lähtien. Myös vanhoja Tornionlaakson alaosan tilojen kalavesiä siirrettiin paikallisten uudisasukkaiden käyttöön, ts. "ylimuistoinen nautinta" ei enää pätenyt omistuserusteena. Myös uudistilalliset alkoivat kasvattaa porokarjojaan 1700-luvun jälkipuolella ja 1800-luvulla huomattavasti ja hoidattivat niitä usein porosaamelaisilla raitioilla. Kruununmaasta voitiin syynätä lisämaata tiloihin varsinkin tilanjakojen yhteydessä. (ENBUSKE).

Tilojen ja kruunun maat erotettiin vanhalla metsäsaamelaisalueella mittauksin ja kartoituksin ensin väliaikaisissa ja sitten varsinaisissa isoissajaoissa 1800-luvun lopulla ja 1900-luvulla. Paikalliset asukkaat saivat tämänkin jälkeen vanhaan tapaan käyttää kruununmaita esteettä kalastukseen, metsästykseseen, poronhoitoon ja niittyjen hyödyntämiseen. Veromaista perustetuista tiloista kehittyi isoonjakoon tultaessa merkittäviä maakokonaisuuksia. Esimerkiksi saamelaisen Juho Marttiinin lapinveromaasta 1600-luvun lopulla alkunsa saaden oli kantatilojen omistuksessa isonjaon jälkeen maata noin 10 000 hehtaaria, 600 - 1000 ha/tila (ENBUSKE).

Metsäsaamelainen uudisasutus vanhassa Kemin ja Tornion Lapissa joutui suomalaistumisen ja niin geneettisen kuin kulttuurisen assimilaation kouriin varsinaisesti 1800-luvun puolivälin jälkeen, kun alueelle muutti runsaasti suomalaisväestöä. Väestö lisääntyi ja uudistiloja perustettiin vilkkaasti. Metsätöistä tuli myös entisten metsälappalaisten jälkeläisille uusi, tärkeä metsäelinkeino. (ENBUSKE).

9. Inarin ja Utsjoen lapinkylissä kalastajasaamelaiset omistivat tultaessa 1800-luvulle niin ikään veromainaan pyyntimaitaan ja kalavesiään. Lapinvero perustui vanhan käytännön mukaisesti maiden käyttöön ja varallisuuteen. Suvuilla ja perheillä olivat omat vakituiset vuosikierrossa olevat,

rajapaikoin erotetut asuinpaikat, kalavedet ja pyyntimaat, joista voitiin käydä kauppaa ja jotka olivat perinnöllisiä. Utsjoella kalastuksen runkona oli Tenojoki yksityisine pyyntipaikkoineen. Veromaiden ohella lapinkylien alueella oli myös täällä jakamattomia yhteisiä maita. (NAHKIAISOJA).

Tärkeistä perinteisistä elinkeinoista joutui Inarissa peuranpyynti vaikeuksiin, kun peurat loppuivat 1800-luvun puolivälissä. Keskeisenä syynä kriisiin oli Norjan porosaamelaisten tunkeutuminen 1800-luvun alkupuolella kymmentuhantisine porolaumoineen Inarin ja Utsjoen laidunalueille. Se paitsi karkotti peurat suorastaan esti oman poronhoidon kehittymisen. Samaan aikaan myös tärkeimmän elinkeinon, kalastuksen tuoton sanotaan laskeneen ja osaltaan vaikuttaneen siihen, että alettiin panostaa maanviljelyyn ja karjanhoitoon ja virallistaa perinnöllisiä veromaita tiloiksi. (NAHKIAISOJA).

Muutamien suomalaisten – lähinnä Kyrön suku - ja saamelaisten jo 1750-luvulla perustamat uudistilat saivat nyt vilkasta jatkoa. Inariin perustettiin 1849 - 55 kymmenkunta omintakeista kalastustilaa (asuinpaikka, niityt, kalavedet), jotka säilyivät edelleen lapinverolla. Mutta erityisesti perustettiin entisten veromaiden pohjalle ja jakamattomalle maalle (odisponerade marker) uudistiloja, vuosina 1831 - 1900 runsas 120 eli lähes kaikille hakijoille; saamelaisia tilojen perustajista oli 3/4, suomalaisia 1/4. Utsjoella katsastettiin 1841 - 55 veromaille yli 20 kalastustilaa. Lähes kaikki perustettiin myöhemmin uudistiloiksi. Uudistilojen perustamiseksi jätettiin Utsjoella vuoteen 1900 110 hakemusta, mutta lupa annettiin 60 uudistilalle. Kalastustiloihin ja uudistiloihin sijoitettiin ylimuistiset asuinkentät, pyyntimaat ja -vedet sekä niityt. Inarissa ja Utsjoella kalavedet – myös uudistilojen – säilyivät yksityisessä omistuksessa ja nautinnassa isoonjakoon asti. Uudistiloista tuli verovapausvuosien jälkeen kruununtiloja. (NAHKIAISOJA).

Lapinveroa maksaneet kalastajasaamelaiset siirtyivät näin suureksi osaksi uudisasukkaiksi. Inarin ja Utsjoen Lapinmaissa – 1800-luvun lopulta lähtien pitäjissä - säilyi koko 1800-luvun vanha kollektiivinen lapinvero, jonka maksamiseen osallistuivat yhteisvastuullisesti sekä jatkuvasti vähenevät kalastajasaamelaiset, uudistilalliset (suurin osa kalastajasaamelaisia) että porosaamelaiset. Kalastajasaamelaiset maksoivat vero-osuutensa perinteiseen tapaan varallisuutensa, omaisuutensa ja kalastuksensa mukaan, uudistilalliset manttaaliensa mukaan ja porosaamelaiset porokarjojensa mukaan. Uudistilalliset saivat vapaavuodet myös lapinveron maksusta. Lapinvero, jonka maksajat vähenivät vähenemistään, lakkautettiin vuonna 1924. (NAHKIAISOJA).

Väestö kasvoi varsinkin Inarissa voimakkaasti 1800-luvun jälkipuolella muuttoliikkeenkin seurauksena. Inarikin alkoi suomalaistua - saamelaiset menettivät enemmistönsä kuitenkin vasta 1910-luvulla. Asutustoimintaa jatkettiin perustamalla kruunun maalle kruununmetsätorppia; Inariin perustettiin vuoteen 1915 mennessä 93 ja Utsjoelle 21 kruununmetsätorppaa. Kruununmetsätorppia perustivat runsaasti myös porosaamelaiset. Heitä muutti Inariin Utsjoelta rajasulun jälkeen jo 1850-luvulta lähtien, ja vuosina 1880 - 1920 runsaat 20 perhekuntaa. Niin ikään Sodankylästä, Enontekiöltä ja Norjasta muutti Inariin vuoden 1900 tienoilla kymmenkunta porosaamelaista. Heidänkin kruunu soi perustaa alueelle uudistilan tai metsätorpan. Kruununmetsätorpat itsenäistettiin 1930-luvulla. (NAHKIAISOJA.)

Inarissa toteutettiin väliaikainen kruunun liikamaan erottaminen ja isojako vuosina 1902 - 06. Tilat saivat manttaaliensa mukaan metsämaata noin 400 - 750 ha/ tila. Talolliset saivat myös tilustensa ulkopuolella oikeuden laiduntaa poroja, kalastaa ja metsästää. Utsjoella väliaikaista jakoa ei toteutettu, mutta siellä saivat talolliset senaatin päätöksen (1885) mukaan tarpeensa mukaan ottaa metsätuotteita kotitarpeeseen ja veistopuita myös myyntiin, osin Inarin puolelta. Myös isojako aloitettiin Inarissa - talollistenkin pyynnöstä - vuonna 1911, mutta monista syistä se jouduttiin keskeyttämään 1918. Laki Inarin, Utsjoen ja Enontekiön isostajaosta annettiin 1925. Nyt manttaalia kohden erotettavan verollisen maan määrä pieneni huomattavasti verrattuna väliaikaiseen jakoon. (NAHKIAISOJA).

Näin Inarin ja Utsjoen kalastajasaamelaiset kuten myös porosaamelaiset siirtyivät 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa tilajärjestelmään kruunun ohjauksessa kuten muussa Kemin Lapissa 1700-luvulla.

10. Porojen laidunnus perustui vielä 1700-luvulla lapinveromaihin mutta porotokkien kasvattaminen ja Lapinkodisillin (1751) mahdollistama porokarjojen vapaa liikkuvuus ja laidunnus Ruotsin ja Norjan valtakunnanrajan yli tuhosivat Enontekiöllä Rounalan lapinveromaa- ja lapinkyläjärjestelmän. Lapinkodisilli rajasi myös veromaiden omistamisen yhteen valtakuntaan. Yksityiset lapinveromaat kävivät liian ahtaiksi suurille porokarjoille. Porosaamelaisten kaupallinen suurporonhoito levisi 1800-luvulla lähes kaikille vapaille kruunun maille Lapissa ja ahdisti monin tavoin metsäsaamelaisten pyyntiä ja uudistilojen viljelyä. Enontekiöllä uudistilalliset – myös saamelaiset – siirrettiin Kemin Lapin tavoin maksamaan maaveroa. (HILTUNEN, ENBUSKE).

Erityisesti Pohjois-Norjassa ja -Ruotsissa kasvoivat porokarjat valtaviksi 1800-luvulla, ja mukana kehityksessä olivat myös Enontekiön ja Utsjoen porosaamelaiset. Taustalla oli poronlihan hyvä hinta ja varallisuuden kartuttaminen. Lopulta laidunmaista tuli puutetta, ja kolmen maan tunturisaamelaiset paimensivat useita kymmeniätuhansia käsittävät karjansa Lapinkodisillin oikeutuksella myös Enontekiöllä ja Utsjoella mutta myös Inarissa ja jo 1700-luvun lopulta lähtien myös Pohjois-Kittilässä ja -Sodankylässä. Toisaalta norjalaiset suhtautuivat karsaasti suomalaisten Jäämeren-kalastukseen ja Suomen porosaamelaisten laidunnukseen Norjassa. Ristiriidat johtivat siihen, että Norjan ja Suomen välinen raja suljettiin 1852. (ENBUSKE, HILTUNEN).

Norjan rajasulku lisäsi Ruotsin porosaamelaisten - enimmillään 60 perhekuntaa - laidunnuspainetta Enontekiöllä ja siitä itään. Se aiheutti monenlaista vahinkoa ja häiriötä ja vaikeutti Enontekiölle asetettujen porosukujen ja entisten metsäsaamelaisten poronhoidon kehitystä. Lopulta Ruotsin raja käytännössä suljettiin laidunnukselta asetuksella vuodelta 1888. Suomalaisten laidunmaat laajenivat ja osin se vaikutti poronhoidon nopeaan elpymiseen. Toisaalta kruunu verotti porosaamelaisia kevyesti ja salli vapaasti maidensa käytön laitumina (ENBUSKE).

Laidunnuksen mukana myös porosaamelaiset suvut ja perheet muuttivat vilkkaasti rajojen yli. Niinpä Enontekiön porosaamelaisiksi kirjattujen sukujen määrä vaihteli 1800-luvulla huomattavasti, 6:sta aina 24:ään. Rajasulkujen jälkeen tietyt porosuvut alkoivat vakiintua Enontekiölle, ja myös Utsjoki ja Inari saivat omat sukunsa. Enontekiön porosaamelaisissa oli myös useita saamelaistuneita suomalaissukuja; vuoden 1923 kaikkiaan 24 ruokakunnasta ne muodostivat jopa puolet. Suurporonhoito keskittyi ajan myötä yhä harvempiin käsiin. Sitä harjoittavat yhteisöt, porokylät, olivat vauraita, varsin suljettuja ja hierarkkisia. Avioliitot solmittiin porosukujen kesken. (ENBUSKE).

Enontekiöltä joutui kaikkiaan parikymmentä porosaamelaissukua, vanhimmat jo 1700-luvun lopulla ja useimmat 1870- ja 1880-luvulla, muuttamaan Sodankylän ja Kittilän pohjoisosiin ja osin edelleen Inariin. Muuttajien poroelot olivat suuret ja he olivat yleensä varakkaita. Porosaamelaiset tulivat valtion hallitsemiin kruununmetsiin, eivät suinkaan vanhoille porolaitumille vaan sompiolaisten entisille peuranpyyntimaille. Metsähallitus otti muuttajat mailleen myötämielellisesti vastaan, ja yleensäkin metsähallitus katsoi 1800-luvun lopulla, että poronhoito on sen maille hyvin soveltuva elinkeino. Muuttajat saivat valtiolta myös maata uudistilojen perustamiseen, tilaa kohden keskimäärin 200 hehtaaria. Vuonna 1912 kaikki muuttajat yhtä lukuun ottamatta olivat talollisia. (ENBUSKE).

Enontekiöllä uudistilat saivat maihin ym. tilan tuottoon perustuvat manttaalinsa ja maksoivat sen mukaan maaveroa, jonka maksuperusteita tarkistettiin verontarkastuksissa. Maaveroonkin sisältyi vielä 1800-luvulla jääne vanhasta kalastukseen ja metsästykseseen perustuvasta lapinverosta. Varsinaista kollektiivista lapinveroa (”pitäjänvero”) maksoivat enää porosaamelaiset 1700-luvun

jälkipuolelta lähtien. Heidänkin kollektiivisen lapinveronsa maksussa oli vuosina 1809 – 1843 katkos siksi, ettei pitäjässä ollut juurikaan kirjoilla porosaamelaisia. Siitä eteenpäin porolappalaiset maksoivat edelleen kollektiivista 3 ruplan eli 12 markan vuotuista lapinveroa, joka jyvitettiin maksajan poroluvun mukaan. Kun 750 poron karjasta maksettiin veroa 1,68 markkaa ja yhden poron arvo oli 50 – 60 markkaa, ei vero juuri rasittanut. (HILTUNEN, ENBUSKE).

Maakirjoihin 1800-luvulla merkitty tunturi-, kalastaja- ja metsälappalaisten lapinvero ei siis ollut miltään osin maahan ja maanomistukseen pohjautuva ja sitä osoittava vero kuten on väitetty. (ENBUSKE)

Vanhojen lapinmaiden asutuksen, elinkeinojen, verotuksen ja maankäytön historian tutkimus osoittaa, että kaikki tutkitut ilmiöt ovat olleet historiallisen kehityksen ja muutoksen alaisia, sekä omien sisäisten tekijöidensä vaikutuksesta että valtiovallan harjoittaman politiikan vaikutuksesta. Valtio on ohjannut Lapinkin kehitystä keskitetyn valtion synnyn ajoista 1500-luvulta pitkälti yleisten valtakunnallisten lakien ja asetusten mukaisesti tai soveltaen niitä mahdollisimman pitkälle Lapin oloihin. Sen voi myös sanoa, että valtio on kautta historian kohdellut varsinkin maapolitiikassaan Lapin asukkaita yhdenvertaisesti Lapin asukkaina, tekemättä eroa etnisyyden perusteella.

ASUTUS JA MAANKÄYTTÖ KESKISESSÄ LAPISSA JA ENONTEKIÖLLÄ

1900-LUVUN ALKUUN

Tutkimuksen yhteenveto

FM Matti Enbuske

Tutkimuksessa on selvitetty asutuksen ja maankäytön historiaa keskisen Lapin ja Enontekiön alueella varhaishistoriasta 1900-luvun alkuun saakka. Keskisellä Lapilla tarkoitetaan tässä historiallisen Kemin Lapin lapinkylä Kittilää, Sodankylää, Sompiota, Kemikylää. Tutkimuksessa on tarkasteltu 1700-luvun loppupuolelle saakka myös Kuolajärven, Kitkajärven ja Maanselän lapinkylä, kun taas Enontekiön osalta tutkimus kattaa ajan vuodesta 1809 eteenpäin. Asutuskehityksen rinnalla on pureuduttu maankäyttöön, eli maiden, metsien ja vesien hyödyntämiseen historiallisten lapinkyläjen alueilla. Käytännössä kyse on elinkeinojen harjoittamisen luonteesta. Selvityksen kohteeksi ovat nousseet myös asutusta ja maankäyttöä ohjanneet hallinnolliset toimenpiteet, lait, virkamieskunta, elinkeinot sekä verotus ja siitä kumpuava kysymys maanluonnosta. Lähdemateriaali käsittää periaatteessa kaikki tutkimusaluetta koskevat hallinnolliset, verotukselliset ja oikeudelliset aineistot sekä kertovat lähteet niin paikallisella, alueellisella kuin valtakunnallisella tasolla.

Tutkimuksen keskeiset kysymykset ovat:

1. Ketkä maita asuttivat ja tapahtuiko asutuskehityksessä merkittäviä väestöllisiä muutoksia?
  2. Miten eri viranomaiset ja virkamiehet pyrkivät hallinnollisilla toimenpiteillään ohjaamaan asutusta ja maankäyttöä? Miten eri säädökset, määräykset ja lait vaikuttivat maankäytön luonteeseen?
  3. Minkälainen jatkumo oli maankäytöllä elinkeinojen harjoittamisen näkökulmasta?
  4. Miten verotus toteutettiin lapinkylissä ja sittemmin muotoutuneissa tutkimusalueeni pitäjissä?
- Olenainen kysymys on, perustuiko lapinvero maahan ja voidaanko verotuksella perustella myös maiden omistamista.

Valtiovalta on katsonut johdonmukaisesti läpi vuosisatojen Lapinmaan olevan kruunun maata. Asiaa ei asetettu kyseenalaiseksi edes 1700-luvun puolivälissä velloneissa säätyvaltiopäivien keskusteluissa kruunun oikeutuksesta maanomistukseen. Lappi oli erämaata, joka oli osa kruunun yleismaata. Aluetasolla näkemykset olivat kuitenkin valtiovaltaa hienojakoisempia. Maaherrojen, voutien, tuomareiden ja nimismiesten linjausten perusteella Lapissa oli yksityisten lappalaisten ja uudistalollisten veromaita, kylien yhteismaita ja kruunun yleismaita. Niin asian ymmärsivät myös paikalliset asukkaat.

Historiallisen Kemin Lapin lapinkylät eivät omistaneet kollektiivina kylän maita. Sen sijaan maat, joita yksityiset suvut hyödynsivät elinkeinoilleen veroa vastaan, eli lapinveromaat, olivat omistajanautintaan verrattavassa hallintasuhteessa. Lapinveromaat eivät kuitenkaan kattaneet koko lapinkylän aluetta. Kylien sisällä olleet ei-kenenkään maat tulkittiin johdonmukaisesti kruununmaiksi. Osa pyyntimaista oli myös kylän yleismaata. Niinpä nykypäivinä voimakkaasti esille nostettu näkemys, että yksityinen veromiehen oikeus ei voinut hävitä Lapissa kokonaan esimerkiksi metsälakien seurauksena, pitää paikkansa historiallisen kehityksen valossa. Yksityiset sukumaat pysyivät sukujen hallinnassa, mutta yleismaat ymmärrettiin kuuluvaksi kruunulle. Lapinkylän alueelta eivät siis kadonneet yksityisten maat, mutta sieltä eivät hävinneet

myöskään kruunun yleismaat. Lapinveromaiden maanluonto ei kuitenkaan ollut perintöluontoista.

Käytännössä onkin vaikeaa osoittaa täsmällisesti historian kuluessa, milloin jokin tietty maa-alue on tullut ensimmäisen kerran yksityisen omistukseen tai milloin maa on ollut ensimmäisen kerran valtion omistama. Ongelmana historiassa on varsinkin se, että toisin kuin yksityisten ei kruunun tarvinnut yleensä osoittaa hallinto-oikeuttaan yksittäisiin maa-alueisiin. Se mikä ei ollut yksityisen tai yhteisön oli kruunun.

Jaottelu yksityisiin ja yleisiin maihin näkyi myös vuoden 1763 jälkeen, kun Kemin Lapin lapinveron maksajat siirtyivät uudistilallisiksi. Samalla lapinkylä lakkasi olemasta hallinnollinen yksikkö ja siirryttiin talonpoikaispitäjien järjestelmään. Vanhat veromaat siirtyivät luontevasti uudistilajärjestelmässä tilojen hallintaan samalla kun maatalouden harjoittaminen korostui itse tilanpidossa. Valtiovalta myös myönsi uudistiloille oikeuden perintöluontoon vuonna 1766, mutta 1800-luvun alussa kaikki tutkimusalueen tilat olivat yhä kruununluontoisia.

Enontekiön porolaidunmaat olivat myös 1800-luvulla kruununmaita. Hallinnollisesta kehityksestä ja verotuksesta ei löydy perusteluja Enontekiön lapinkylän kollektiiviselle maanomistukselle eikä Enontekiö ole ollut yhtenäinen lapinkylä. Esimerkiksi 1700-luvun Rounalan lapinkylä ei ollut enää 1800-luvun Enontekiön hallinnollinen yksikkö. Suomen puoleisella Enontekiöllä asui 1800-luvulla ryhmä porosaamelaisia, jotka muodostivat pienimuotoisia porokyläjä ja maksoivat tunturi- eli nomadilappalaisten veroa. Sen sijaan Sodankylään ja Kittilään 1800-luvun loppupuolella muuttaneet porosaamelaiset eivät olleet verotuksen piirissä.

Huomattava myös on, että Lapinmaan tiloille ei tehty tilusmittauksia eikä kartoituksia ennen isoajakoa, vaan ne olivat väliaikaisesti perustettuja. Näin uudistilojen perustamiskatselmuksissa määritellyt maa-alueet, lähinnä niitty, eivät välttämättä tulleetkaan isossajaossa otetuksi huomioon. Niittyjen sekavat omistus- ja nautintasuhteet toistuvat usein myös 1800-luvun virkamiesten esityksissä. Usein ne olivatkin asukkaiden itsensä keskinäisin sopimuksin hyödyntämiä, minkä vuoksi niistä jouduttiin toisinaan riitelemään ja käräjoimään. Asutuksen tihentyessä kasvoivat vastaavasti kiistat niittyjen nautinto-oikeuksista. Maiden mittaamattomuus olikin 1700- ja 1800-luvulla ehkä suurin yksittäinen ongelma Lapin maankäytössä.

Varhaishistorian erityispiirteet

Historiallinen Kemin Lappi muodostui hallinnolliseksi kokonaisuudeksi myöhään, todennäköisesti vasta 1400-luvun lopulla tai 1500-luvun alussa. Lapit olivatkin nimenomaan Ruotsin kruunun hallintoyhteisöihin kytkeytyneitä luomuksia, eikä varhaiskeskiajalla vahvasti karjalaisen asutuksen ja Novgorodin valtakunnan pohjoisosan Lappi muodostanut ruotsalaisen mallin mukaista hallintoaluetta. Pikemminkin Kemin Lappi oli verrattavissa Vienan Lapin hallintojärjestelmään, jossa Käkisalmen Karjalan veronkantajat kävivät keräämässä lapinkylittäin vuotuiset verot. Toki Kemin alueella veronkantajat olivat pohjoisen Pohjanmaan eli seitsemän kymmen karjalaisia. On selvää, että nimenomaan lapinkylät olivat myöhemmin Kemin Lappina tunnetun alueen varhaisimpia hallintoyksiköitä, jotka nekin olivat itäisen verotuksen osalta osittain pienempiä yksiköitä kuin sittemmin Ruotsin hallinnon alaiset lapinkylät. Tämä on nähtävissä varsinkin Kuolajärvellä.

Lapinkylien syntyhistoria ajoitetaan myöhäiselle rautakaudelle. Kylien muotoutuminen oli seurausta ulkoapäin tulleesta paineesta. Eränkäynti voimistui ja ympäröivien valtakuntien ote tiukentui pohjoisessa. Kuitenkin esimerkiksi ruotsalainen Filip Hultblad toteaa vuoden 1968 tutkimuksessaan Jokkmokkin lapinveromaista, että ne olivat alun perin puhtaasti saamelainen järjestelmä, eikä ruotsalainen verotussysteemi vaikuttanut niiden syntymiseen. Perustelunaan Hultblad viittaa kolttsaamelaisten yhteiskuntajärjestelmään, jossa veromaat pysyivät hänen mukaansa pisimpään vanhojen traditioiden mukaisina. Sinänsä Hultbladın näkemys edustaa perinteistä 1800-luvun loppupuolen ja 1900-luvun ajattelua, jossa lappalaiset edustivat muinaista, staattista kulttuuria, ja jonka primitiivisimpiä edustajia olivat koltat. Toisekseen perustelut ovat kestäättömiä siksi, että kolttsaamelaisten ovat olleet vähintään yhtä varhaisista ajoista lähtien kuin Kemin Lapin lapinkyläkin karjalaisen, novgorodilaisen ja venäläisen verotusjärjestelmän piirissä sekä Ruotsin Lapin lapinkylät birkarliensysteemissä. Karjalaisten ja novgorodilaisten veronkantojärjestelmä oli samankaltainen kuin Ruotsin birkarleilla. Lapinkylien järjestäytymisen taustalla olivat myös yhteisöjen omat tarpeet.

Karjalaisuus on jättänyt vahvan leiman Kemin Lapin varhaiseen asutukseen ja varsinkin Kittilään. Kaikkein vanhinta eränkäyntiä edustivat kuitenkin hämäläiset jo varhain esihistoriallisella ajalla, ja Pohjanrannan rannikolle heitä jäi varmasti myös pysyvästi asumaan. Ongelmana on, kuinka paljon esihistorian ajan hämäläiset erosivat saamelaisista. Ylipäänsä kysymys Suomenniemen ensimmäisistä asuttajista on kovin ongelmallinen ja ajallisesti vuosituhansien takainen prosessi. Historian näkökulmasta alkuperäisväestön problematiikassa on vaikea nähdä, kuinka paljon saamelaisten ja suomalais-ugrilaisen väestön saapuminen pohjoiseen on poikennut toisistaan. Problematiikkaan kytkeytyy myös Jäämeren rannikkoa asuttaneen Komsan kulttuurin vaikutus varhaiseen saamelaisperäiseen väestöön. Genetiikan tulokset ovat käytäntöön sovellettuina varsin tulkinnanvaraisia ja riippuvaisia muiden tieteenalojen linjauksista. Sekä saamelainen että suomalainen perimä on nähty hyvin varhaisista väestönosista periytyneinä. Nykyisin alkuperäisyyttä lähestytäänkin perinteisten elinkeinojen ja kulttuurin määritelmistä käsin.

Hämäläisten rinnalle tulivat rautakauden loppupuolella ja varhaisella keskiajalla vakkasuomalaiset ja satakuntalaiset erätalonpojat, jotka ulottivat retkensä aivan pohjoisimpaan Lappiin saakka, ehkä Jäämerelle. Houkuttimena olivat erityisesti kallisarvoiset turkikset, joille olivat rajattomat markkinat Euroopassa. Länsisuomalaisia jäi myös asumaan pysyvästi suurten jokilaaksojen suualueille. Tämän eränkäynnin lopettivat viimeistään 1100-luvulla karjalaiset, jotka harjoittivat paitsi eränkäyntiä niin he aiheuttivat pienimuotoisen asutusekspansion pohjoiseen. Karjalainen asutus pureutui pysyvästi jokisuiden lisäksi myös suurten jokien varsille sisämaahan limittäin vanhan saamelaisen asutuksen kanssa. Varhaiskeskiaika oli kokonaisuutena levotonta aikaa Lapinmaassa, sillä myös norjalaiset pyrkivät ulottamaan intressipiirinsä pohjoisen sisämaahan.

Ruotsin kruunun ote tiivistyi Kemijokilaaksossa 1300- ja 1400-luvulla, jolloin syntyi myös jonkinlainen nautintaraja talonpoikaisalueen ja Lapinmaan välille. Verotus muotoutui vastaavaksi kuin Ruotsin Lapeissa birkarliensysteemissä. Käytännössä mukana oli myös kemiläisiä vauraita talonpoikia. Kemiläisten aktiivisuudesta kertovat laajamittaiset eränaudit ylänmaissa. Tärkeitä eivät olleet ainoastaan kalavedet, vaan niitä ehkä jopa merkittävämpiä olivat pyyntimaat. Turkisten metsästys ja pyynti peuravuomilla oli kuitenkin niin laajamittaista työtä, että talolliset tuskin pystyivät siihen osallistumaan jatkuvasti. Vuomia ja kalavesiä joko vuokrattiin lapinkylän asukkaille tai talollisilla oli lapinmaillaan renkejä.

Lapinkylissä oli lapinveroa maksavien kyläläisten maita sekä erätalonpoikien nautintamaita ja yhteisnautinnassa olleita alueita. Näin siis jo keskiajalla olivat syntyneet Kemin Lapin maankäytössä erityispiirteet, jotka nousevat näkyville 1600-luvun asiakirjoissa. Talonpoikien

vahva asema oli muodostunut osin alistamisen ja osin rauhanomaisen rinnakkaiselon myötä. Verottaminen merkitsi jossain määrin alistumista verottajan valtaan mutta tarjosi samalla vahvemman suojan.

Asutuksen ja maankäytön varhaiset vaiheet

Asutus oli Kemin Lapin lapinkylissä 1500-luvun puolivälissä lukumääräisesti varsin vähäistä joskin vuosisadan loppua kohti kasvavaa. Vuonna 1555 veronmaksajia oli 78 ja vuonna 1603 yhteensä 118. Lapinmaiden veronvuokrauskaudella 1620- ja 1630-luvulla tapahtui merkittäviä muutoksia, jotka ovat jääneet lähteiden puuttuessa hämärän peittoon. 1610-luvulla koetun kriisiajan jälkeen veronmaksajien määrä kasvoi Kemin Lapissa kaksin- ja paikoin jopa kolminkertaiseksi lyhyen ajan sisällä, joten kasvun taustalla ei voinut olla pelkästään kylien sisäinen väestönkasvu. Vuonna 1642 verosavuja oli 194. Lapinkyliin täytyi tulla muualta asukkaita, jotka sulautuivat osaksi kyläkuntien väestöä. Uuden syvän kriisin koetellessa 1600-luvun puolivälissä leikkautui osa koetusta kasvusta pois, mutta vuosisadan loppu oli jälleen suotuisaa aikaa.

Asutuksen luonteen osalta Kittilä poikkesi huomattavasti sen itäpuolisista lapinkylistä ja muistuttikin kehitykseltään Tornion Lappia. Kittilästä täytyi olla laajoja osia Kemin talollisten nautintamaina ja pohjoisosassa myös Tornionlaakson talonpoikien hallinnassa. Kittilässä ei ollut veroa maksavia vanhoja lapinsukuja 1600-luvulla välttämättä enää yhtään. Lapinkylä oli saanut ajallisesti eri sykäyksinä uusia asukkaita, varhemmin ennen kaikkea karjalaislähtöisistä suvuista, mutta sittemmin myös Tornionlaaksosta. Osaa suvuista pidettiin kuitenkin 1700-luvun alussa aitoina lappalaisina. Muiden Kemin Lapin lapinkyliä asutuksen perustan muodostivat 1600-luvulla vanhat kyläkuntien lapinsuvut, joskaan emme tiedä mitä veronvuokrauskauden voimakkaan kasvun seurauksena oli tapahtunut. Itäisen rajaseudun kylissä oli ollut ainakin jonkinlaista liikehdintää. Sodankylän eteläosista oli myös alueita Kemin talollisten nautintapiirissä.

Kaiken kaikkiaan tutkimusalueen, eli Kittilän, Sodankylän, Sompion seudun ja Kuolajärven lapinveroa maksaneet asukkaat olivat vielä 1700-luvulle tultaessa vankasti lapinkulttuurin väestöä. Kaikki lapinkyliä suvut edustivat metsäsaamelaisista kulttuuria lukuun ottamatta 1600-luvun loppupuolen uudisasukkaiksi tulleita perhekuntia. Vanhoilla lapinveromaillaan uudistalollisiksi ryhtyneet perhekunnat pysyivät myös veronkantoluetteloiden lapinveron maksajina aina vuoden 1763 muutokseen saakka. Sen sijaan lapinkylissä sukujen veromaiden ulkopuolelle uudistilansa perustaneet asukkaat kirjattiin uudistilaverolle.

Uudisasukkaita oli virrannut Lappiin jo kauan ennen ensimmäisen uudisasutusplakaatin antamista vuonna 1673. Plakaatin suomen mahdollisuuden turvin perustivat savolaissukuiset talonpojat, toki Pohjanmaan puolelta tulleina, ensimmäiset uudistilat Sompion ja Sodankylän eteläosaan, sittemmin myös Kittilän eteläosaan. Määrällisesti tulokkaita oli kuitenkin vähän, vielä 1600-luvun lopulla alle kymmenen uudistilallista, eikä heidän lukunsa kasvanut 1700-luvullakaan kuin yksittäisinä perhekuntina. Oman lukunsa muodosti Kuusamon seutu, joka sai kokea varsinaisen Kainuun kaskitalollisten ekspansion. Sen sijaan Kuolajärvelle ei syntynyt uudisasutusta vielä 1600-luvulla.

Lapinmaan kehitys johti 1600-luvun jälkipuolella myös tarpeeseen selvittää yksityiskohtaisesti rajasuhteita. Ajankohtaiseksi se tuli erityisesti Kemin pitäjän ja Kemin Lapin välillä. Lapinraja oli ollut olemassa keskeisten nautintapaikkojen kohdilla jo 1500-luvun alkupuolella. Vastaavasti

lapinkyläien välillä oli määritelty nautintarajat jo ammoisina aikoina. Tarve hallintasuhteiden rajaamisesta oli syntynyt jo varmasti silloin kun lapinkylätkin olivat muotoutuneet.

Näyttää hyvin selvältä, että Kemin talonpoikien näkemykset lapinrajasta 1670-luvulla noudattivat tilannetta, joka oli ollut voimassa vielä vuosisadan alkupuolella. Eränkäynnin hiipuesssa 1500-luvun lopulla ja 1600-luvun kuluessa myös nautintarajat valuivat aikaisempaa etelämmäs. Näin kävi erityisesti Kittilässä mutta jossain määrin myös Sodankylässä. Sen sijaan Kemijärven asuttamisen seurauksena lapinraja vetäytyi itäosiltaan aikaisempaa syvemmas Lappiin ja häipyi Kuusamon alueella olemattomiin. Itse Kemijärvi oli ollut vähintään keskiajalta lähtien useamman lapinkylän yhteisnautinnassa, rajaseutua, eikä siksi muodostanut omaa lapinkyläänsä. Lapinmaan ja Pohjanmaan eli Oulun läänin välinen raja noudatteli 1700-luvun jälkipuolella Sodankylän seurakunnan ja Pohjanmaan puoleisten Rovaniemen ja Kemijärven seurakuntien välistä rajaa. Historiallisesta Kemin Lapista jäivät Kuolajärvi ja Kuusamo Pohjanmaan puolelle.

Kemin Lapin varhaisesta asutuksesta ja maankäytöstä voidaan todeta yleispiirteenä, että lapinkylissä oli vanhastaan sukujen omistamia nautinta-alueita. Kylien asuttajasuvut asuivat nautintamaillaan kiinteästi ja liikkuivat alueillaan elinkeinojen vuotuisrytmissä. Talvikylän merkitys on siksi ollut yhteisöllisessä mielessä vähäinen. Sydäntalven kokoontuminen oli tärkeä kaupankäynnin kannalta, verotuksen vuoksi ja kylän yhteisten asioiden hoitamisen takia. Tuolloin voitiin sopia esimerkiksi perhekuntien yhteisestä pyyntistrategiasta.

Maankäytössä olivat merkittäviä vuomajärjestelmät peuranpyynnin vuoksi, majavapurot ja kalarikkaimmat järvet, joista useimmat olivat useiden sukujen yhteisnautinnassa. Majavanpyynnistä tuli viimeistään 1600-luvulla lapinkylän yhteispyyntiä ja peuranpyyntikin muuttui aikaisempaa yhteisöllisemmäksi. Sen sijaan kesyporojen hoito on ollut pienimuotoista Kemin Lapissa.

Suurvaltaisen Ruotsin keskushallinto pyrki myös yhdenmukaistamaan provinsiaaliset järjestelmät yleisvaltakunnalliseen hallintoon, johon tuli kytkeä myös Lapinmaa. Yhdeltä osin työ näkyi Lappia varten annetuissa vuosien 1673 ja 1695 asutusplakaateissa. Uudisasutusplakaatti vuodelta 1673 mahdollisti talonpoikaisen tilajärjestelmän syntyminen Lapissa. Muualta muuttaneista uudisasukkaista tuli kuitenkin lapinkylän veronmaksajia, siis kylän jäseniä, mutta plakaatit eivät johtaneet mitenkään merkittävään asutukselliseen kasvuun Lapissa Kuusamoa lukuun ottamatta. Vanhastaan tutkimuksissa on myös katsottu, että vuoden 1673 jälkeen verotus ja maanluonto olivat Lapinmaassa samanlaiset kuin muuallakin Ruotsin valtakunnassa. Näkemys ei pidä paikkansa. Kruunun tavoitteena oli saada Lapinmaa yleisvaltakunnalliseen järjestelmään, mutta se ei onnistunut.

Lapinvero oli henkilökohtaiseen kykyyn perustunut rasite, joskin itse maksu muodostui elinkeinojen tuotteista. Metsästystä, kalastusta ja poronhoitoa ei ollut kuitenkaan legitimoitu yksinomaan lapinkylän jäsenten elinkeinoiksi, mutta heidän verotuksensa perustui niiden harjoittamiseen. Kruunun näkökulmasta verotus sitoutui 1600-luvun kuluessa yhä enemmän elinkeinojen maankäyttöön, kun yleisvaltakunnallinen voutijärjestelmä vakiintui Lapinmaassa. Niinpä vuosisadan loppupuolella myös käsite veromaa alkoi yleistyä Lapissa. Kehitys johti varsin luontevasti vuonna 1695 toteutettuun lapinkyläkohtaiseen verotukseen, jonka kruunu pyrki saamaan maahan pohjautuvaksi. Tavoite ei toteutunut.

Kaiken kaikkiaan verotuksen suhteesta varhaiseen maankäyttöön voidaan todeta, ettei lapinvero kytkeytynyt missään vaiheessa ennen vuotta 1695 suoraan maahan saati että se kertoisi maanomistuksesta. Siksi myöskään lapinveron maksajia ei voida rinnastaa talonpoikaisseutujen maaverojärjestelmän tilallisiin. Verotusperusteita pyrittiin ohjaamaan Lapinmaassa kohti yleisvaltakunnallista maaverotusta, mutta sitä ei vielä vuoden 1695 tilanteessa pystytty

toteuttamaan. Käytäntö osoitti 1700-luvulla myös verollepanon vaikeudet varsinkin maanmittauksen vähäisten resurssien vuoksi.

Hallinnolliset ja yhteiskuntapoliittiset linjaukset

Paikallisten virkamiesten vaikutusvalta oli suuri vapaudenajalla ja erityisesti 1740–1760-luvuilla Lapin olojen tuntijoina. Kustaa III:n aikana kruunun ote maanhallintaan tiukkeni selvästi aiemmasta liberaalista vapaudenajasta. Tuolloin myös ratkaistiin kysymys liikamaan omistuksesta. Kruunu otti maan haltuunsa. Näin vuosikymmenien periaatteellinen keskustelu valtion roolista maanomistuksessa ja sen oikeudesta liikamaahan päättyi kruunun voittoon. Vuoden 1789 yhdistys- ja vakuuskirjassa taattiin kuitenkin perintötalonpojille vahva omistusoikeus tilansa maihin.

Laajat Lapin erämaat olivat kruunun, ja kruunu myös saattoi ohjata niiden asutusta ja maankäyttöä. Myös kaikki Ruotsin valtakunnan metsälait ja myöhemmin autonomisen Suomen metsälait siitä johdonmukaisesti säätivät. Kruunu katsoi myös oikeudekseen ratkaista lappalaisten veromaita koskeneita riitoja sekä ohjata niiden omistusta. Kruunu myös luovutti veroa vastaan maita ja vesiä asukkaiden käyttöön. Niinhän jo asutusplakaatitkin sinällään ovat osoituksena valtiovallan suhtautumisesta lapinmaiden hallintaan.

Västerbottenin maaherran Gabriel Gyllengripin 1730- ja 1740-luvulla luoma asuttamisohjelma muodostui lopulta ratkaisevaksi suunnannäyttäjäksi Lapin asutuksen ja maankäytön historiassa. Gyllengripin suuntaviivat muodostivat myös vuoden 1749 asutusplakaatin rungon. Hänen neljä painopistettään kehittämistyössä olivat:

1. Laajamittainen kaivos- ja ruukkitoiminta.
2. Mittaamattomien metsien taloudellinen hyödyntäminen.
3. Maataloudesta Lapinmaan asukkaiden peruselinkeino.
4. Uudisasutuksen ja väkiluvun kasvu.

Ohjelma oli käynnistettävä neljännessä kohdasta ja toteutettava käänteisessä järjestyksessä, sillä ilman uudistaloja ja väestömäärän kasvua ei saatu maataloutta edistymään ja metsiä hyödynnettyä. Toisaalta kaikki kolme viimeksi mainittua tukivat vuoriteollisuuden mahdollisuutta nousta kukoistukseensa.

Neljännessä kohdasta eli uudisasutuksen edistämisestä haarautui myös suoranainen oma ohjelmansa, jossa ensimmäiseksi oli mitattava maat ja käytävä rajat, sen jälkeen jaettava maat ja lopulta pantava tilat verolle tietyn metodin mukaan. Uudisraivaajiksi oli saatava uutta väestöä. Talollisten elinkeinojen harjoittamiselle oli kuitenkin asetettava tietyt alueelliset rajat, sillä myös lapinelinkeinolle oli oltava tilaa. Uudisasutukselle sopimattomat maat oli jätettävä lappalaisille, ja esimerkiksi kalastuksen osalta oli uudistiloille jätettävä oikeus kotitarvekalastukseen talon lähetyviltä.

Toinen merkittävä vaikuttaja plakaatin syntymisessä oli Lapin kirkollistoimen johtokunta. Sen tavoitteena oli ennen kaikkea saada lappalaiset asettumaan asumaan kiinteästi talonpoikien tapaan – siis uudisasutuksen suosiminen Lapissa. Samalla lappalaisuus tuli kytkeä entistä tiiviimmin poronhoitoon. Vanhaan lapinkyläjärjestelmään kuuluneiden etujen tuli kuitenkin siirtyä uudistalollisille niillä Lapinmaiden alueilla, missä maanviljelystä ja karjanhoidosta tuli ensisijainen elinkeino.

Vuoden 1749 asutusplakaatin tavoitteet myötäilivät Gyllengripin visioita: uuden väestön saaminen Lappiin, lappalaisten asettuminen kiinteästi asuviksi ja uudistilallisten maatalouteen liittyneiden velvollisuuksien korostaminen. Plakaatti tähtäsi nimenomaan uudistilojen perustamiseen ja maatalouden harjoittamiseen, eikä se käsitellyt lappalaiselinkeinoja eikä lapinveroa. Uudistilojen perustaminen oli myös etusijalla lapinelinkeinoihin nähden. Käytännössä maaherran visiot ja kirkollistoimen johtokunnan toiveet toteuttivat eteläisessä Lapinmaassa Lars

Qvist ja pohjoisessa Lapinmaassa Anders Hellant. Heidän ohjenuoranaan oli erityisesti vuoden 1760 voudinohjesääntö, jonka keskeinen säännös oli § 10. Sen perusteella lapinkylän alueella olleet maat olivat ensisijaisesti uudismaita, ja vain sellaiseksi kelpaamattomat alueet jäivät vapaasti porolaitumina käytettäviksi. Uudismaille perustettiin kruunun uudistiloja.

Olennainen jatko vuoden 1749 plakaatille oli vuonna 1751 solmitun Strömstadin rauhansopimuksen lisäpöytäkirja, eli ns. Lappi-kodisilli. Se vaikeutti porosaamelaisten yksityisen elinkeinon harjoittamista säännöstensä vuoksi, mutta myös norjalaiset alkoivat rajoittaa Suomen puoleisen väestön kalastusmahdollisuuksia Jäämeren rannikolla. Ongelmat syntyivät nimenomaan norjalaisten toiminnan vuoksi – osin myös Norjan porosaamelaisten vaikutuksesta – jo 1750-luvulla ja aktualisoituivat 1800-luvun kuluessa. Suomalaisille ja Suomen puoleisille saamelaisille Lappi-kodisilli oli alun perin erinomainen sopimus, josta ei olisi haluttu luopua. Norjalaiset aiheuttivat kuitenkin Lappi-kodisillin eliminoimisen, ja kehitys johti lopulta vuoden 1852 rajasulkuun.

Verotus oli autonomian ajan näkyvin maankäyttöön liittynyt kysymys Lapissa, mutta hallinnollisesti merkittävin tapahtuma oli metsähallinnon perustaminen Suomeen 1850-luvulla. Myös asutustoiminta siirrettiin metsäviranomaisten käsiin vuonna 1877. Vielä 1840- ja 1850-luvulla ollut ennätyksellisen vilkas uudistilojen perustaminen Lappiin tyrehtyi lähes kokonaan vuosisadan jälkipuolella. Metsien käytössä asetettiin taloudelliset intressit etusijalle. Vasta itsenäisyyden ajan asutuslainsäädäntö purki esteet uudelta asutustoiminnalta. Autonomian ajan loppupuolella toteutettiin lopulta myös ensimmäiset isonjaon toimitukset historiallisen Kemin Lapin alueella, vaikka kysymys maiden mittauksesta, verollepanosta ja jakamisesta oli ollut aktuaali jo 1700-luvulla.

Isojako käynnistyi Kittilässä vuonna 1882 ja Sodankylässä vuonna 1891. Isoonjakoon ei liittynyt mitään vanhoihin maakäyttöön liittyneitä erityiskysymyksiä lukuun ottamatta niittyriitoja. Kruunun liikamaa murrettiin vastaavalla tavalla kuin muuallakin toimitetuissa isoissajaoissa ja vuoden 1848 maanmittausohjesäännön mukaisesti. Missään vaiheessa tilalliset eivät myöskään vedonneet vanhoihin lapinkyläoikeuksiin tai vastaaviin, vaikka erityisesti vanhojen niittyjen omistuksia selvitettiin perusteellisesti. Periaate oli myös se, että tilanomistajille tuli jäädä jakotoimitusten jälkeenkin voimaan oikeus hyödyntää porolaitumia ja harjoittaa metsästystä ja kalastusta kruununmailla. Sitä korostettiin erityisesti Enontekiön jakoja suunniteltaessa.

Yksi viime aikojen Lapin maa-oikeuskysymyksessä ratkaisevaan asemaan nostettu näkemys on, että isonjaon toimituksissa ei erotettu liikamaata, joten mitään kruununmaatakaan ei voinut syntyä historiallisten lapinkylä-alueille. Kuten edellä on jo tullut esille, oli Lapinmaassa vanhastaan yksityisten maita, kylänmaita ja kruununmaita vastaavalla tavalla kuin talonpoikaiskylissä yleensä. Omana aikanaan siis ymmärrettiin, että osa lapinkylän alueesta oli kruunun hallussa ollutta maata. Lapissa toteutettujen isonjaon toimitusten pätemättömyyttä on perusteltu myös sillä, että väliaikaisissa lohkojaoissa ei ollut lainkaan kyse liikamaiden erottamisesta. Juridisissa tarkasteluissa on ilmeisesti yleisemminkin katsottu, että Lapissa toteutetuilla väliaikaisilla jakotoimituksilla ei ollut mitään tekemistä omistusoikeusjärjestelyjen kanssa.

Väliaikaisten erottamisten luonteesta ei jää tulkinnalle sijaa. Kittilän ja Sodankylän osalta senaatti määräsi vuonna 1874 toimeenpanemaan ”provisionell af rösning af öfverloppsjord”, eli liikamaan väliaikaisen erottamisen. Vastaavasti myös Enontekiön osalta senaatti katsoi vuonna 1899 ”kohtuulliseksi määrätä, että liikamaat Enontekiön seurakunnassa tulee omistussuhteita vastaavasti paaluttaa kruunun kustannuksella kruununmaiksi.” Enontekiön toimeenpanossa näkyy myös periaate, että tilallisille tuli maata manttaalina mukaan ja loppu jäi omistussuhteita vastaavasti kruunulle. Periaate oli ollut samanlainen myös Kittilän ja Sodankylän väliaikaisten

liikamaiden erottamisissa. Toisin sanoen kaikki tilojen ulkopuolelle jäänyt maa oli liikamaata. Esimerkiksi kesäkuussa 1874 pidetyssä kokouksessa Kittilän väliaikaisen liikamaan erottamiseksi nimenomaan todettiin, että toimitusten tarkoituksena oli erottaa kruunun liikamaat ja määritellä kruununmaan rajat. Tiloille oli annettava maata vuoden 1848 maanmittausohjesäännön § 139 mukaan. Kyse oli siis maanomistusten jakamisesta kruunun ja yksityisten välillä. Niin tehtiin myös Enontekiöllä. Myös 1800-luvun asiakirjoissa, muun muassa Enontekiön kruununtilojen katselmuksissa, olivat tiloille kuulumattomat alueet kruununmaita.

Kokonaan oma kysymyksensä on, kuinka liikamaa-käsite suhteutuu erämaa-käsitteeseen. Liikamaalla on ymmärretty tilojen nautinnassa olleita mutta jakotoimitusten yhteydessä manttaalin yli jääneitä maita. Erämaassa ei tilojen hallinnassa olleita nautintamaita ollut lainkaan. Käsite-eroilla ei ole kuitenkaan merkitystä historiallisen kehityksen kannalta. Esimerkiksi kuninkaan vuonna 1787 antamassa määräyksessä Oulun läänin maaherralle oli erämaa – myös erottamaton erämaa – kruununmaata ja rinnastui liikamaahan. Määräyksen perusteella oli mahdollista perustaa kruunun uudistiloja erämaihin, vaikka ne olivat vielä mittaamatta ja erottamatta. Vastaavalla tavalla voitiin toimia myös Lapinmaassa.

Väliaikaisten erottamisten käynnistyessä todettiin, että rajankäynnit eivät ole sitovia myöhemmin toteutettavissa varsinaisissa isonjaon toimituksissa. Isonjaon aikana syntyneissä riita-asioissa osoittautuivat kuitenkin väliaikaisten erottamisten rajankäynnit ratkaiseviksi perusteiksi sekä maanjako-oikeuden että Hovioikeuden päätöksille. Kaiken kaikkiaan Enontekiötä, Inaria ja Utsjokea koskeneesta vuoden 1925 isojakolaista tehdyt tulkinnat, joiden mukaan yksityisten maiden ulkopuolelle jäänyt maa oli jo kruununmaata, ovat historiallisen kehityksen perusteella luontevia.

Kokonaisuutena Kittilän, Sodankylän ja Enontekiön asutuskuvaa luonnehtii 1700- ja 1800-luvulla pysyvyys. Minkäänlaista patoa ei purkautunut eikä suomalaisen talonpoikisasutuksen kolonisaatiota tapahtunut Lapissa, toisin kuin tutkimuksissa on yleensä esitetty. Erityisesti Helmer Tegengrenin tutkimuksessa vuodelta 1952 todetaan, että asutuskehityksen seurauksena alkuperäiset lappalaiset katosivat Kemin Lapista ja Sodankylän – Kittilän alueilla oli vain suomalaista asutusta. Tosiasiallinen kehitys oli täysin erilainen kuin Tegengrenin tutkimuksesta lähtien on ollut vallitseva näkemys. Poikkeuksena oli tietysti Kuusamo, jossa tosin sielläkin Kitkajärven ja Maanselän vanhat lapinsuvut siirtyivät tilajärjestelmän piiriin. Erityisesti Kitkajärven kylän lapinsuvuilla säilyi huomattavia alueita vanhoista lapinveromaistaan tilajärjestelmään siirtymisen jälkeenkin. Perinteinen Kemin Lapin metsäsaamelainen kulttuuri muuntui talonpoikaiseksi kulttuuriksi, jossa kuitenkin säilyivät Lapinmaan elinkeinolliset ja oikeudelliset erityispiirteensä. Nopean väestönkasvun ansiosta asutus saattoi laajentua alueen vanhojen sukujen voimin.

Varsinaista asutuskehitystä leimasi 1700-luvulta lähtien neljä noin puolen vuosisadan mittaista eri periodia. Ensimmäisessä vaiheessa 1700-luvun puoliväliin saakka verosavujen määrä pysyi staattisena ja jopa laskikin, mutta sen jälkeen vuosisadan loppu oli voimakkaan kasvun kausi. Pahojen katojen seurauksena nousuliike taittui 1810-luvun alkuvuosina ja seurasi tasaantumisen jakso. Historian vilkkain uudistilojen perustamisvaihe osui 1800-luvun puoliväliin, kunnes 1870-luvulla asutustoiminta hiipui. Varttuva väki siirtyi vuokramaille ja mökkiläisiksi, mutta myös tilanhalkomisia tehtiin runsaasti.

Lapinkylien suvuilla olivat vanhastaan omat lapinveromaansa, joiden elinkeinojen tuotosta he maksoivat veronsa. Maat olivat jakaantuneet pieniin osiin, eivätkä ne kattaneet koko kylän aluetta. Lapinkylän sisällä oli siis ei-kenenkään maita ja kylän yhteismaita aivan vastaavalla tavalla kuin oli talonpoikaishyläissäkin. Lapinveromaa muuntui uudismaaksi hyvin luontevasti, ja maankäyttö oli siirtymävaiheessa jo vakiintunutta. Niinpä uudistiloille katsastetut maat eivät

myöskään muodostaneet yhtenäisiä ja laajoja kokonaisuuksia, vaan tilukset olivat kuin tilkkutäkki hajaantuneena eri puolille kylää. Sellaisen ehkäisemiseen tähtäsiikin vuoden 1858 henkikirja-asetuksen määräys, että uudistilojen perustamiskatselmukset oli pidettävä vuosittain yhtenäisinä alueellisina kokonaisuuksina. Silloin myös kullekin tilalle voitiin katsastaa yhtenäiset tilukset.

Talonpoikaistuminen huipentui vuoden 1763 veronkantoluetteloissa tehtyyn muutokseen, jossa lapinveronmaksajat siirrettiin uudisverolle Inaria lukuun ottamatta. Hallinnollinen järjestelmä muuttui myös pitäjähallintoon. Muutos oli eri tekijöiden summa. Yhtäältä se oli elinkeinojen omaehtoisen kehityksen aiheuttamaa. Sitä edesauttoi paikallisten virkamiesten aktiivinen maatalouden edistäminen, mutta ennen kaikkea muutoksen taustalla olivat kruunun tavoitteet Lapinmaan olojen kehittämiseksi. Varmasti muutoksen vauhtia oli nopeuttanut paikallisten virkamiesten neuvontatyö, johon saattoi helposti liittyä myös vuoden 1749 plakaatin merkityksen selittämistä. Plakaatin perusteellahan uudistilallisten asema maidensa hallinnassa oli vahvempi kuin lappalaisten lapinveromaillaan.

Kaiken kaikkiaan vanhan Kemin Lapin alueita asuttivat vanhat lapinsuvut, joilla olivat vakiintuneet asuinseudut. Asuttajasukujen maankäyttö ja omistusoikeudet vahvistuivat heidän vanhoilla veromaillaan uudistilajärjestelmään siirtymisen myötä. Tämä ilmiö on nähtävissä selkeästi myös Enontekiöllä 1800-luvulla voimakkaan uudistilojen perustamisvaiheen aikana.

Kemin Lapin talonpoikaistuminen ei siis ollut Kuusamo lukuun ottamatta suomalaisen kolonisaation tulosta, vaan alueen vanhat lapinsuvut siirtyivät tilajärjestelmän piiriin. Synä muutokseen eivät olleet ”perinteisten elinkeinojen” tuomat vaikeudet, kuten tutkimuksissa on esitetty, vaan ennen kaikkea uusien elinkeinojen suomat mahdollisuudet vaurastua. Toisaalta tilajärjestelmän puitteissa oli mahdollista saada vahva omaisuudensuoja vanhoille veromaille, joten uudistilallisuus oli siksikin houkutteleva etu. Uudistilallisella oli kuitenkin myös kruunun asettamia velvoitteita rakennusten ja raivaamisen suhteen. Se pakotti myös pienimuotoiseen maanviljelyyn.

Elinkeinot ja maankäyttö

Maankäyttö konkretisoitui elinkeinojen harjoittamisena. Tilajärjestelmään kytkeytynyt uudisasutus oli levinnyt Kemin Lappiin välittömästi ensimmäisen asutusplakaatin antamisen jälkeen, mutta maatalouden harjoittamiseen uudistilat eivät olleet sitoutuneet. Ainoastaan karjanhoito yleistyi Lapinmaan puolella 1600-luvun lopulla, kun muuten uudistalonpojat harjoittivat samoja elinkeinoja kuin muutkin asukkaat: kalastivat ja metsästivät. Viljanviljely oli marginaalista, mutta sen merkitys kasvoi ilmastollisesti suotuisina 1770-luvun vuosina. Kuitenkin vasta 1800-luvun jälkipuolella viljely yleistyi olennaiseksi osaksi maatalojen elinkeinoja. Karjanhoito oli merkittävin talousmuoto, ja siksi myös niityt olivat keskeinen tilan elinkelpoisuuden mittari.

Kalavesien osalta yleispiirteenä oli, että keskeisimmät järvet olivat yhteisnautinnassa ja kotitarvekalastuksena. Kalastus säilyi myös merkittävänä sivuelinkeinona koko vanhan Kemin Lapin alueella. Osaltaan järvikalastuksen asemaa yhteisnautintaan ohjasi vuoden 1734 valtakunnanlaki. Kemin Lapin tilanne poikkesi 1700-luvulla myös olennaisesti Tornion Lapista, jossa Tornionlaakson talolliset pitivät tiukasti kiinni järvien nautinto-oikeuksistaan vielä ainakin 1800-luvun alkuvuosina. Kemin puolella niin ei ollut tilanne.

Kalastuksella oli kuitenkin aivan erityinen asema Inarissa ja Utsjoella, missä koko lapinkulttuuri oli rakentunut kalastuksen varaan. Merkittävyys näkyi sittemmin isonjaon toimitusten yhteydessä ja varsinkin vesipiirirajankäyntien aikana 1960-luvulla. Joissakin yhteyksissä myös muualla Lapissa kalavesiä määriteltiin uudistilojen hallintaan, mutta ne on käytävä nykypäivän tilannetta selvitettäessä yksittäisinä käräjätapauksina erikseen lävitse.

Vastaavasti myös metsänkäyttö oli vahvistettu ainoastaan kotitarvekäyttöä varten, joskin turkiseläinten pyynti ja myynti antoi monelle asukkaalle tärkeän lisän taloudenpitoon. Ongelmia syntyi toisinaan jakamattomien metsien nautintaoikeuksista. Kyse oli kotitarvekäytön rajoista ja mahdollisuuksista talojen ja kylien välillä. On myös korostettava, etteivät Kemmin Lapin asukkaat pyytäneet villipeurakantoja loppuun, kuten tutkimuksissa on vanhastaan todettu, eikä heidän elinkeinokseenkaan jäänyt yksinomaan kalastus. Kuva elinkeinohistorian kehityksestä Kemmin Lapissa on siten ollut harhaanjohtava. Asukkaiden elinvoimaisina elinkeinomuotoina säilyivät 1700-luvulla ja yhä 1800-luvullakin karjanhoito, metsästys ja peuranpyynti sekä kalastus. Viljanviljely ja poronhoito antoivat taloudenpitoon pienen lisäarvon. Näin muodoin ei pidä myöskään paikkaansa näkemys, että elinkeinojen yksipuolistuminen olisi johtanut uudisasutukseen.

Porosaamelaisen elinkeinon tai verotuksen perusteella syntynyttä omistusoikeutta maahan ei tunnettu 1800-luvulla. Lapinmaan 1700-luvun yhteiskuntapoliittisten painotusten seurauksena porosaamelainen elinkeino oli kuitenkin saanut lähes privilegioaseman. Virkamiesten mukaan lappalaisuuden tuli olla poronhoitoa, joten itse käsitteestäkin lappalainen tuli elinkeinollinen. Pohjoiseen erinomaisesti soveltunut nomadinen suurporonhoito levittäytyi nopeasti koko tunturivyöhykkeelle ja vähitellen myös havumetsäalueelle. Etuoikeutetun asemansa ja ekstensiivisyytensä seurauksena myös saamelainen kulttuuri korostui nimenomaan nomadisena luonteeltaan. Venäjällä pystyivät kuitenkin kolttasaamelaiset säilyttämään oman kulttuurinsa elinvoimaisena.

Suurporonhoito rapautti tunturiseutujen vanhojen veromaiden järjestelmän, koska poromäärien kasvaessa oli jatkuvasti haettava lisää uusia laidunmaita. Sinänsä suurporonhoitoa harjoitettiin nykyisen Suomen alueella paitsi jossain määrin Utsjoella niin ennen kaikkea Enontekiöllä, jonne jäi kuitenkin vuoden 1809 valtiollisten muutosten jälkeen ainoastaan muutama porosuku. Ylipäänsä Enontekiön porosaamelaista asutusta leimasi läpi 1800-luvun suuri vaihtuvuus, sillä perhekunnat liikkuivat Suomen, Ruotsin ja Norjan välillä vilkkaasti ja vaihtoivat myös alamaisuuttaan eri valtakuntien välillä. Ainakin noin 40 eri poronhoitajasukua oli jossain vaiheessa vuosisadan aikana Enontekiöllä kirjoilla. Suuren vaihtelevuuden vuoksi on myös harhaanjohtavaa määritellä jokin tietty vuosi saamelaisuuden kriteeriksi. Myös koko joukko suomalaistalollisten jälkeläisiä siirtyi täyspaimentolaisuuteen ja saamelaistui vastaavasti kuin vanhoja Enontekiön lapinsukuja talonpoikaistui.

Suurporonhoidon nopean ekspansion seurauksena syntyi myös laidunahtautta, jonka aiheuttamista ongelmista oli vuoden 1852 Norjan-rajasulku ensimmäinen konkreettinen tulos. Rajan sulkemisen idea syntyi 1840-luvulla paikallisten viranomaisien keskuudessa, kun he katsoivat, että porojen kuljettaminen Jäämeren rannikolle ei ollut välttämätöntä. Samaan aikaan norjalaiset olivat kiristäneet tuntuvasti suomalaisten mahdollisuuksia kalastukseen Norjassa, vaikka vuoden 1751 traktaatti takasikin siihen oikeuden. Rajasulkuun johtaneen kehityksen syynä oli nimenomaan norjalaisten menettely eikä suomalaisviranomaisien toiminta, kuten tutkimuksissa yleensä esitetään.

Enontekiöllä kasvoi erityiseksi kysymykseksi Ruotsin puoleisten porosaamelaisen laidunnus, josta tuli 1800-luvun jälkipuolella jatkuvasti kasvava ongelma. Ruotsalaisten tokkia paimennettiin yhä intensiivisemmin koko Käsivarren alueella ja vähitellen myös idempänä

Enontekiötä. Suomen puolella laiduntaneiden porojen määrä kohosi 1880-luvulla jopa 40 000:een. Osa paimentolaisista oli koutokeinolaisia, jotka olivat vuoden 1852 rajasulun jälkeen siirtäneet kirjansa Kaaresuvannon seurakuntaan. Heidän laidunnuksensa ulottui myös Kittilään ja Pohjois-Sodankylään. Lopulta 1870-luvulta lähtien joukko koutokeinolaisia ja enontekiöläisiä porosaamelaisia asettui pysyvästi asumaan Sodankylään ja 1800-luvun loppuvuosina myös Kittilään. Muuttoliike oli luonteva osa ekstensiivisen elinkeinon aiheuttamista seurauksista.

Enontekiöllä ahtaus kävi myös voittamattomaksi. Muuttoliikkeen lisäksi oireilu heijastui näkyvästi porovarkauksina samalla kun talolliset ryhtyivät vastustamaan Ruotsin lappalaisten laiduntamista Enontekiöllä. Sekavaksi muuttunut poronhoito sai ratkaisunsa vuonna 1888, kun keisarillisella asetuksella kiellettiin ulkomaalaisilta porojen laidunnus Suomen puolella. Käytännössä se merkitsi Suomen ja Ruotsin välisen rajan sulkemista valtakuntien ylittävältä poronhoidolta. Asetus astui voimaan vuoden 1889 syksyllä.

Asetus merkitsi Enontekiön poronhoidolle selvää elpymistä ja talollisporonhoidon kasvua, mutta varsinkin kaaresuvantolaisille porosaamelaisille rajasulku oli dramaattinen. Perinteinen laiduntaminen loppui ja seurasi porojen joukkokuolemia. Toisaalta vuoden 1889 rajasulun jälkeen vakiintuivat Enontekiön porokylille omat säännölliset vuotuislaitumensa Käsivarren alueelle. Enontekiön pienimuotoisten ja joustavien porokylien laidunmaat eivät kuitenkaan olleet kovin tarkkaan rajautuneita alueita, joskin paimennus tapahtui vuotuiskiertonä talvi- ja kesämaiden rytmissä.

Suomen viranomaiset eivät myöskään hyväksyneet Ruotsin perhekuntien muuttoa Suomen puolelle, koska heidän mukaansa paikalliset talolliset ja porokylät tarvitsivat laidunmaat käyttöönsä. Kyliä sinänsä ei ollut 1800-luvun lopulla kuin kaksi ja 1900-luvun alkupuolella neljä. Itäisen Enontekiön alueelle syntyi vuosisadan lopulla talollissuvusta polveutuneen Näkkäljärven suurporonhoitoalue. Se onkin erinomainen esimerkki paikallisen talollissuvun mahdollisuudesta siirtyä poikkeusoloissa taloudellisesti kannattavan ja houkuttelevan elinkeinon pariin. Monet Enontekiön tilallisista 1800-luvulla olisivatkin halunneet siirtyä laajamittaiseen poroelinkeinon harjoittamiseen osana tilanhoitoa, mutta suurporonhoito oli yhteisöllisesti tiukasti rajautunut järjestelmä. Siksi myös osa vanhoista Enontekiön ja Koutokeinon porosuvuista oli pakotettuja muuttamaan uusille laidunalueille etelämmäs Kittilään ja idemmäs Sodankylään ja Inariin.

Sodankylän ja Kittilän porosaamelaisilla ei ollut määriteltyjä laidunmaita, mutta luontevasti maankäyttöalueiksi vakiintuivat kruununmaat pitäjien pohjoisosien jokilatvoilla ja tunturi- ja havumetsävyöhykkeellä. Sodankylään muuttaneet perhekunnat eivät myöskään maksaneet 1840-luvulla määriteltyä tunturi-, kalastaja- ja metsälappalaisten veroa, koska se koski vain Enontekiön, Inarin ja Utsjoen seurakuntien lappalaisia. He eivät olleet myöskään henkikirjoituksen piirissä ennen vuotta 1890 ja kirkonkirjoihinkin väestömerkinnät tulivat vasta 1890-luvun alussa.

Suurporonhoito elinkeinomuotona keskittyi ajan kuluessa yhä harvempien käsiin ja samalla poroluvut kasvoivat jatkuvasti. Porokylä muodostui johtavan henkilön tai perheen ympärille, jolloin poroyhteisöistä tuli paitsi vauraita myös suljettuja ja hierarkkisia. Porosaamelaisten suurporonhoitajayhteisöjen sisäinen dynamiikka johti siis yhteisöllisesti rajattuun talousmuotoon, jonka edut turvattiin esimerkiksi avioliittojen avulla. Käytännössä ainoastaan kriisitilanteissa syntyi uusia poronhoitajayhteisöjä. Samalla myös kulttuurimuodot saivat omat erityispiirteensä.

Kriisikaudet 1800-luvun loppupuolella muuttivat osaltaan suurporonhoidon luonnetta, mutta Suomessa merkittävin muutoksen aiheuttaja oli 1890-luvulla yleistynyt paliskuntajärjestelmä. Se mursi yhteistoimintamuotona hierarkkisen paimentolaisuuden. Paliskuntajärjestelmässä poronhoito laventui merkittäväksi elinkeinoksi myös pohjoisen Suomen tilallisten ja tilattoman

väestön keskuuteen. Kehitys liittyi luontevasti 1800-luvun loppupuolella alkaneeseen yleiseen yhteiskunnalliseen ja taloudelliseen murros aikaan, jossa oli yksi näkyvä käytännön tunnusmerkki nimenomaan yhteistoiminnallinen osuusjärjestelmä.

Ruotsissa puolestaan 1800-luvun lopulla toteutettu lappalaisuuden ja poronhoidon kytkeminen toisiinsa oli luonteva jatko 1700-luvun yhteiskuntapolitiikalle, jossa lappalaisuus haluttiin rajata tunturiseuduille ja alueille, joissa maataloudella ei ollut mahdollisuuksia. Mutta 1700-luvulla kyse oli puhtaasti elinkeinollisesta määrittelystä, ei etnisyydestä, johon taas 1800-luvun lopun Ruotsin määrittelyt johtivat: lappalaisuus oli yhtä kuin poronhoito. Tosiasiassa 1700-luvulla lappalaisuus haluttiin sitoa poronhoitoon, eikä poronhoitoa lappalaisuuteen. Asiassa on ratkaiseva ero. Tosin sanoen poronhoitoa ei ole missään historian vaiheessa määritelty lappalaisten tai saamelaisten yksinoikeudeksi, vaan se haluttiin rajoittaa yksinomaisena elinkeinon harjoittamisena valtakunnan tunturiseuduille ja alueille missä maataloudella ei ollut edellytyksiä.

Suurporonhoidon mahdollisuudet menestyvänä elinkeinona näkyivät hyvin 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa Sodankylän ja Kittilän alueen paliskunnissa, joissa poromäärät nousivat suotuisten olosuhteiden ansiosta muutamassa vuodessa moninkertaisesti. Samalla poronhoidosta kasvoi 1800-luvun lopulla tärkein sivuelinkeino alueen tilallisille. Osaltaan kehitystä oli edesauttamassa paikallisten metsäviranomaisten suopea suhtautuminen poronhoitoon. Heidän mukaansa se oli ainoa taloudellisesti menestyvä elinkeinomuoto Lapissa. Kasvua seurasivat kuitenkin jälleen laidunvaikeudet ja ongelmat tilallisten kanssa. Hallitsemattomaksi käyneelle poronhoidolle luotiin aluksi paikallisia sääntöjä 1870-luvulta lähtien ja Oulun läänin maaherran kehotuksesta yhtenäisemmin vuodesta 1881 lähtien. Lopulta viranomaisten 1890-luvulla tekemän selvitystyön jälkeen senaatti määräsi vuonna 1898 ehdoksi vapaalle kruununmaiden laidunnusoikeudelle kuulumisen paliskuntaan.

Esimerkiksi Sodankylässä oli paliskuntajärjestelmä toiminut vuodesta 1892 lähtien, ja se oli osoittautunut erinomaiseksi ratkaisuksi. Porojen aiheuttamat vahingot talollisten heinämaille olivat lähes loppuneet, kun poromiehet olivat kustantaneet latoja ja aitoja niityille. Porolukua oli myös pystytty kasvattamaan huomattavan suureksi. Esimerkiksi Sodankylän Kemikylän paliskunnan poroluku nousi 1900-luvun alkuvuosina reilusti yli 10 000:n. Porosaamelaisille yhteistoimintajärjestelmä oli vieras, eikä Enontekiöllä saatukaan toimimaan paliskuntia käytännössä kuin Peltovuomalla. Periaatteessa sinne oli kyllä perustettu 1890-luvulla neljä paliskuntaa.

Verotus maankäytön ilmentäjänä

Tämän tutkimuksen yksi keskeinen osa-alue on ollut Lapin verotuksen historia. Vero on kytkeytynyt olennaisesti maankäyttöön historian hämäristä lähtien. Veronmaksun on haluttu myös nähdä keskeisenä maanomistuksen osoittajana historiallisten lapinkyläjen alueella Enontekiöllä, Inarissa ja Utsjoella. Mitään sellaista ei kuitenkaan voida osoittaa Enontekiöllä eikä Kemissä Lapin lapinkylissä.

Lapinvero oli vielä 1700-luvulla luonteeltaan lapinkyläjen kollektiivinen yleisvero, jonka piirissä olivat sekä lappalaiset että uudistilalliset. Viimeksi mainituilla säilyivät myös vanhat Lapinmaan asukkaiden erityisoikeudet, kuten vapautus monista hallinnollisista rasitteista ja sotapalveluksesta. Lapinvero myös kerättiin vuotuisina elinkeinojen tuotteina, joten yksittäisen lapinkylän verotuotto myös heittelehti vuosittain hyvinkin paljon. Vasta vuoden 1760 uudistilojen verollepanometodi mursi yhteisveron ja erkaannutti uudistilat ja lappalaiselinkeinojen harjoittajat

toisistaan. Samalla Kittilän, Sodankylän, Sompion, Kemikylän, Kuolajärven ja Kuusamon lapinkylien lapinveron maksajat siirrettiin uudisverolle.

Tilajärjestelmään siirtyminen merkitsi talonpoikaisen maaveroperusteisen verotuksen vakiintumista uudistiloilla. Myös sen nimitykseksi vakiintui 1800-luvulle saakka lapinvero. Se oli siis tilavero, jossa oli jäänteinä 1700-luvulta yhtenä veronkannon osana lapinvero, ja johon oli laskettu tilamanttaalin mukaisesti jyvitetynä kalastuksen, metsästyksen ja poronhoidon tuotto. Viranomaiset tekivät myös selvän eron muun muassa 1840-luvun rahauudistuksen yhteydessä tilojen maaveron ja kalastaja-, tunturi- ja metsälappalaisten veron välillä.

Nimenomaan vuoden 1760 metodia on korostettava ratkaisevana muutoksen aiheuttajana Lapissa. Se oli perustana yhdessä vuoden 1749 asutusplakaatin ja vuoden 1760 voudinohjesäännön kanssa seuraavien vuosisatojen asutuksen ja maankäytön historialle Lapissa. Uudistusvaiheeseen kytkeytyivät myös lapinrahvaan valitukset kuninkaalle ja yritykset uudistilojen saamisesta perintöluontoisiksi ilman lunastusmenettelyä. Periaatteessa se toteutuikin, mutta kuninkaan vuoden 1766 päätöksessä ei ollut kyse kuin erityisestä oikeudesta uudisasutuksen edistämiseksi. Se oli äärimmäinen keino, jota periaatetta sovellettiin vastaavanlaisina mutta eri asetuksina koko Ruotsin valtakunnassa. Lapin uudistiloista tuli vahvistetun hallinnan kruununtiloja eikä perintötiloja. Merkittävää vaikutusta ei ollut edes vuoden 1831 keisarillisella kirjeellä, jossa Lapin kihlakunnan uudistiloille myönnettiin mahdollisuus perintöoikeuteen ilman lunastusta. Mitään periaatteellista viittausta vanhojen lapinveromaiden perintöluontoon ei ollut vuoden 1766 eikä vuoden 1831 päätöksen taustalla.

Merkittävimmät verotukselliset toimenpiteet Lapissa toteutettiin 1830- ja 1840-luvulla uusien maakirjojen laadinnan yhteydessä. Vuonna 1830 tehtiin ensimmäinen maakirja autonomisen Suomen Lapissa, eikä siihen kirjattu lappalaisia lainkaan. He eivät maksaneet maaveroa. On korostettava, että 1800-luvun vuotuiset veronkantoluettelot eivät olleet maakirjoja eikä Lapissa pidetty kaksien maakirjojen järjestelmää. Lapinmaan tilojen varsinainen maavero muodostui vuonna 1830 tavallisen maaveron tapaan eri maan tuottojen summista ja erityisveroista. Lappalaiset maksoivat Enontekiöllä henkilökohtaista lapinveroa, koska kyläverotukselta olivat kadonneet edellytykset vuoden 1809 valtakunnan rajajärjestelyjen seurauksena.

Suomessa ryhdyttiin suunnittelemaan vuonna 1839 uutta maakirjaa. Kaikki veroa maksavat ryhmät määrättiin otettavaksi mukaan maakirjaan huolimatta siitä, oliko niillä varsinaista maaomaisuutta – muun muassa myllyt ja manufaktuurit. Näin vuodesta 1845 lähtien myös lappalaisten vero kirjattiin koontisumman muodossa maakirjaan, kuten se merkittiin myös vuosien 1855, 1875 ja 1905 maakirjoihin. Sen sijaan maakirjaan ei viety disponoimattomia kruunun maa-alueita ja metsiä, jotka nimenomaan olivat Lapissa mittausten ja rajankäyntien puuttuessa jakamattomia.

Verotusperiaatteet olivat nousseet erityiseksi ongelmaksi vuoden 1840 rahamanifestin seurauksena, koska ruplajärjestelmään siirryttäessä verorasite uhkasi nousta Lapissa moninkertaisesti. Ruotsin raha oli selvästi ruplaa heikompi arvoltaan. Rahakysymys laajeni koko Lapin verotusjärjestelmän tarkistukseen 1840-luvun maakirjaprojektin yhteydessä. Tilojen maaveron periaatteet säilyivät ennallaan. Mielenkiintoisena lisänä siinä oli edelleen lapinverosa, jonka voidaan katsoa olleen jääne vanhasta 1700-luvun lapinverosta. Se myös viittaa siihen, että uudistilallisilla olivat säilyneet vanhat lapinoikeudet huolimatta siirtymisestä tilajärjestelmän piiriin.

Sen sijaan Enontekiön porolappalaisten verotus muuttui 1840-luvun uudistuksessa. Lapinverotus tasattiin vuonna 1843 Inarin, Utsjoen ja Enontekiön seurakunnissa, jolloin Enontekiön porolappalaisille muodostui eräänlainen poromanttaali. Heille oli määrätty maksettavaksi vuoden

1760 lapinvoudin ohjesäännön periaatteen mukaisesti yhteisvero, joka oli suuruudeltaan 3 ruplaa, myöhemmin markkaan siirryttäessä 12 markkaa. Se tasattiin vuosittain veronmaksajien kesken poroluvun mukaan. Vaikka porolappalaiset muodostivat Enontekiöllä pieniä lapinkyliä, ei niitä otettu huomioon verotuksessa. Ehkä kyläläiset itse jyvittivät osuutensa omien sopimustensa mukaan, koska kaikki Enontekiöllä kirjoilla olleet perhekunnat eivät maksaneet veroa.

Verosumma itsessään oli marginaalisen pieni suhteessa omaisuuteen – esimerkiksi 1870-luvun lopulla alle yhden promillen 500 poron suuruisen token arvosta. Tuolloin koko Enontekiön vuotuisesta verokertymästä muodosti porolappalaisten vero noin kolme prosenttia, kun heidän osuutensa väestöstä oli noin viidennes. Myöhemmin tulo- ja omaisuusverojärjestelmään siirryttäessä muodosti porolappalaisten vero noin puolet koko kunnan verotuloista, vaikka heidän osuutensa väestöstä oli noin kymmenen prosenttia.

Olennaisinta on tämän tutkimuksen kannalta, ettei porolappalaisten eikä ylipäänsä tunturi-, kalastaja- ja metsälappalaisten vero ollut maaveroa, eikä sitä siksi voida mitenkään sitoa indikoimaan maanomistuksesta. Se ei ollut ”maatiluksiin” perustuva, kuten asia yksiselitteisesti omana aikanaan todettiin. Yksistään jo veron vähäisyyskin kertoo siitä. Tarkkaan ottaen kyse oli myös uudenlaisesta verotusmuodosta, joka toteutettiin vuoden 1760 voudinohjeen mukaisesti ja vuoden 1695 kollektiivisen verotuksen periaatteella.

Saamelaiskäräjien maanomistustyöryhmän mietinnössä vuodelta 2002 korostetaan vahvasti, että tunturi-, kalastaja- ja metsälappalaisten vero oli maaveroa. Siksi maakirjoilla ja niitä edeltäneillä vastaavilla merkinnöillä olisi myös täysi todistusvoima kiinteistöoikeuksien olemassaolosta historiassa. Muunlaiset väitteet olisivat ”täysin perusteettomia ja epäloogisia”. Tosiasiassa nimenomaan edellä olevat näkemykset ovat vailla perusteita ja historialliseen kehitykseen nähden myös epäjohdonmukaisia. Täytyy myös muistaa, että maanomistustyöryhmän esitys veisi pohjan kokonaan pois Pohjois-Sodankylän porosaamelaisten asemalta, sillä he olivat kokonaan verojärjestelmän ulkopuolella. Kaiken kaikkiaan tunturi-, kalastaja- ja metsälappalaisten maksamalla verolla ei voida osoittaa maanomistusta.

Historian suhde Suomen Lapin nykytilanteeseen

Ylä-Lapissa ja oikeastaan myös Ruotsissa toteutetaan nykyisin yhä 1700-luvun puolivälissä tehtyjä yhteiskunta- ja elinkeinopoliittisia linjauksia. Viime vuosien aikana esitetyissä kannanotoissa saamelaisten perinteisten maiden maa-oikeuksista on painotettu porosaamelaisten nautintaoikeuksia. Esimerkiksi saamelaistoimikunnan mietinnössä todetaan ILO:n sopimuksesta n:o 169, että saamelaisten perinteisten maiden ja vesien omistusten rajaamiselle ei ole mitään muuta selkeää perustetta kuin porolaitumet.

Juridinen kysymys on, kuinka alkuperäiskansan ja -väestön asema suhteutuu vuosisatojen mittaiseen yleishallinnolliseen ja lainsäädännölliseen kehitykseen. Saamelaiset ovat olleet prosessissa osallisina kuin muutkin Pohjolan kansat. Ongelmallinen on erityisesti Enontekiön alueellinen ja hallinnollinen muutos 1700-luvulta 1800-luvulle, jolloin se hajosi kahden valtakunnan alueelle. Vähitellen 1800-luvun kuluessa laidunmaiden hyödyntäminen ajautui lähes sekasortoiseen tilaan.

Huomioon on otettava myös Lapin perinteisen metsäsaamelaisen maankäytön jatkuminen luontevasti uudistilajärjestelmässä sekä Lapinmaan asukkaiden etuoikeuksien jatkuminen tilallisilla. Porosaamelaisten oikeutta Pohjois-Sodankylän maihin on jossain yhteydessä perusteltu

historiallisella lapinkylien kollektiivisella omistusoikeudella kylän maihin, porosaamelaisten kuulumista kollektiivina ryhmänä lapinkylään sekä heidän perinteisellä porolaiduntamisellaan. Asialle ei löydy kestävästä historiallista perustetta.

Ongelmallinen kysymys on myös lapinkyläjärjestelmän hiipuminen 1760-luvulla ja toisaalta se, miten on suhtauduttava lapinkylän osallisina olleiden metsäsaamelaisten jälkeläisten asemaan. Miten on suhtauduttava perinteisiin metsäsaamelaisiin elinkeinoin, siis karjanhoitoon, metsästykseseen ja kalastukseen, verrattuna perinteiseen porosaamelaiseen maankäyttöön? Kolmas olennainen kysymys kumpuaa väestösuhteista, jotka vuosisatojen aikana ovat kietoutuneet moninaiseksi vyyhdeksi – esimerkiksi nykypäivän Enontekiön saamelaisasutuksen osalta. Juridiikan tehtävänä on ratkaista, miten Lapin historiallinen maiden ja vesien hyödyntämien suhteutetaan nykyiseen alkuperäiskansan ja toisaalta alkuperäisväestön asemaan.

Tämän tutkimuksen tavoite ei ole ollut nykypäivän oikeudellisten ja poliittisten kysymysten ratkaiseminen. Historiallisen kehityksen pohjalta voidaan kuitenkin esittää johtopäätöksiä kansallisessa ja kansainvälisessä keskustelussa esiintyneisiin linjauksiin, joita on perusteltu historialla. Saamelaiskäräjät on korostanut, että saamelaisten aineellisen perustan turvaaminen perinteisessä maankäytössä on erikseen järjestämättä. Kyse on erityisesti saamelaisten mahdollisuuksista harjoittaa perinteisiä elinkeinojaan suhteessa maanomistusoloihin sekä ILO:n alkuperäiskansasopimuksen n:o 169 suhteesta historiallisen Kemin Lapin ja Enontekiön alueisiin.

Näkemyksistä Pohjois-Euroopan primitiivisen kulttuurin edustajina rakentuu 1800-luvulta alkaneen ja erityisesti 1900-luvun alkupuolella vallinneen historian tutkimuksen ja muiden tieteenalojen näkemykseen lappalaisuudesta ja lappalaisista muinaiskansana. He harjoittivat luonnonkansana primitiivisiä elinkeinoja, nomadismia, metsästystä ja kalastusta. Evolutionistisesti arvioitiin maatalouteen ja edelleen teollistuneisiin yhteiskuntiin siirtyneet kansat ja kulttuurit kehittyneemmiksi kuin mitä olivat pohjoisen paimentolaiset. Mukaan kytkeytyi myös rodullista arvottamista. Koltat edustivat kaikkein perinnäisintä kulttuurimuotoa.

Vielä 1700-luvun kannanotoissa ja kirjallisissa esityksissä lappalaisuuteen ei liittynyt kansan arvottamista, vaan kyse oli elinkeinojen harjoittamisen mahdollisuuksista ja valtakunnan pohjoisosan asukkaiden taloudellisen aseman kohentamisesta. Vasta 1700-luvun loppupuolella tieteellisissä tutkimuksissa ylipäänsä nousi esille näkemys jonkin kansan alkuperäisyydestä, kun irtaannuttiin vanhasta raamattulähtöisestä kansojen alkukotiajattelusta. Myös viime vuosien saamelaistutkimuksessa on korostunut näkemys, että saamelaisten historia on ollut nimenomaan historiaa ja samanlaisen kehityksen alaisena kuin muidenkin Pohjolan kansojen historia. Kiistämätön tosiasia toki on, että saamelaiset eli lappalaiset ovat Itämeren pohjoispuolisten alueiden varhainen asuttajaväestö, jolla ovat olleet omat kulttuurilliset ja kielelliset erityispiirteensä läpi historian. Tosiasia myös on, että he ovat olleet muiden Pohjolan kansojen tapaan historian saatossa erilaisten väestö-, asutus- ja elinkeinoprosessien osana.

Kansainvälinen kehitys on antanut mahdollisuuden vähemmistökansalle omien etujensa ajamiseen, joten luontevasti vähemmistöstä on tullut myös alkuperäiskansa. Tämä on myös kirjattu vuonna 2000 voimaantulleeseen Suomen perustuslakiin ja sen 17 §:n 3 momenttiin: ”Saamelaisilla alkuperäiskansana sekä romaneilla ja muilla ryhmillä on oikeus ylläpitää ja kehittää omaa kieltään ja kulttuuriaan.” Nykysaamelaiset ovatkin pystyneet vähemmistöoikeuksien turvin kehittämään omaa kulttuuriautonomiaansa ja parantamaan erityisesti saamen kielen asemaa.

ILO 169 ja Lapin historia

Itsenäisten maiden alkuperäis- ja heimokansoja koskevan ILO:n yleissopimuksen n:o 169 ratifiointi oli lähtökohtana Oikeusministeriön Lapin maa- ja metsätalouden tutkimushankkeen käynnistämiseksi Suomessa. ILO:n sopimus edellyttää valtiota ryhtymään erityistoimiin alkuperäiskansan kulttuurin, kielen sekä sosiaalisen ja taloudellisen aseman turvaamiseksi. Esteenä on pidetty Suomessa erityisesti sopimuksen 14 artiklan mukaista alkuperäiskansalle tunnustettavaa perinteisten maiden omistus- ja hallintaoikeutta. Sopimuksessa ovat artikkelit 13 ja 14 nimenomaan maa- ja metsätalouden koskevia määrittäviä. Artiklan 14 (1) mukaan alkuperäiskansoille on tunnustettava omistus- ja hallintaoikeus niihin maihin, joilla he perinteisesti asuvat. Pohjoismaisissa tulkinnoissa on ilmeisesti varsin yleisesti lähdetty siitä, että omistusoikeuden sijaan myös riittävän käyttöoikeuden turvaaminen täyttää sopimuksen vaatimukset.

Sanat 'alkuperäinen' ja 'perinteinen' sitovat näkemykset ajalliseen dimensioon ja historiaan, 'traditionaaliseen'. Se kuinka pitkä aika on perinteeksi muodostumisella, on tietysti häilyvää. Norjalaisen Otto Jebensin mukaan ILO:n sopimuksessa esiintyvä sana 'traditionally' tarkoittaa, että kyse ei ole tilapäisestä olosuhteesta ja alkuperäiskansalla on yhteys vanhaan perinteeseen. Lapin maankäyttöoikeuksia tarkasteltaessa pidetään perinteisinä elinkeinoina saamelaiden poronhoitoa, metsästystä ja kalastusta. Tarkastelun rajaaminen saamelaisiin on jossain määrin kapea-alaista, sillä metsästys ja kalastus ovat olleet koko inhimillisen kulttuurin peruselinkeinoja kautta historian. Ne ovat olleet myös nykyisen Suomen alueen asukkaiden toimeentulon lähteinä modernille ajalle saakka ja erityisen tärkeinä sivuelinkeinoina pohjoisen Suomen talonpojille sekä saamelaisille.

Elinkeinojen perinteisyyttä arvioidaan nykyisin ilmeisesti suhteessa lappalaisten historian kuluessa maksamaa veron luonteeseen. Kalastus säilyi merkittävänä osana veronmaksua Utsjoella ja Inarissa, kun taas eteläisissä Kemin Lapin metsäsaamelaisissa kylissä siirryttiin 1760-luvulta lähtien tilaveroon. Siinä kalastus ja metsästys muodostivat osan verotusperusteista. Enontekiöllä tilanne oli vastaava, mutta porolappalaisten verotus perustui yksinomaan poroihin.

Historiallisesti kestävä väite on, että ennen vuotta 1673 lappalaiselinelinnot olisivat olleet ainoat lailliset maankäytön muodot Lapissa. Samoin vailla perusteita on nykypäivinä esitetty näkemys, että vuoden 1673 jälkeen ainoastaan lappalaisilla olisi ollut oikeus harjoittaa lapinelinkeinoja ja vastaavasti uudistalonpojille olisi ollut mahdollista vain maatalouden harjoittaminen Lapissa. Oikeusasemaa ei järjestetty myöskään akselilla lappalainen – talonpoika, sillä uudistilallisiksi siirtyneillä säilyivät lapin oikeudet ja myös mahdollisuudet perinteisten elinkeinojen harjoittamiseen, kuitenkin vain sivuelinkeinoina.

Kalastus ja metsästys olivat vanhastaan yhteisnautintajärjestelmässä, eikä erityisiä lappalaisten etuoikeuksia niiden osalta ollut. Kalastuksen asema poikkesi kuitenkin Inarissa ja Utsjoella muusta Lapinmaan alueesta. Lapin talonpojat olivat yhdenvertaisia lappalaisten kanssa metsästyksen ja kalastuksen harjoittamisessa. Nykyinen lainsäädäntöjärjestelmä näyttääkin siltä osin vastaavan vallinnutta historiallista kehitystä, eli paikallisten asukkaiden suhteellisen vapaana valtionmaiden käyttöoikeutena.

Jäljelle jäävätkin kysymykset poronhoidon erityisasemasta saamelaiden perinteisenä elinkeinona ja 1900-luvun alkupuolen porolappalaisten asemasta heidän hyödyntämiinsä laidunmaihin. Tarkkaan ottaen kysymys täytyy olla porosaamelaiden suurporonhoidon harjoittamisesta eli nomadismista ja sen historiallisesta asemasta. Asia on relevantti käytännössä Enontekiön porosukujen osalta, sillä muualla Suomen Lapissa poronhoitajat, kuten muutkin saamelaisryhmät, olivat siirtyneet 1900-luvun alkuvuosiin mennessä tilajärjestelmän piiriin ja siten vahvistaneet

perinteisten nautintamaidensa hallintasuhteen. Enontekiöllä tilajärjestelmän ulkopuolinen suurporonhoito säilyi elinvoimaisena toisen maailmansodan jälkeisiin aikoihin saakka, eli vielä silloin kun isonjaon toimituksia tehtiin Enontekiöllä.

Lapin talollisilla poronhoito oli mahdollista sivuelinkeinona mutta ei pääelinkeinona. Sitä ei siis rajattu missään historian vaiheessa yksinomaiseksi lappalaiselinkeinoksi, mutta vain lapinveroa maksavilla lappalaisilla oli mahdollista harjoittaa poronhoitoa pääelinkeinonaan. Poronhoidon asema onkin keskeinen saamelaisten maa- ja metsäoikeuskysymyksessä. Ruotsissa ja Norjassa asiaa on lähestytty yksinomaan poronhoidon näkökulmasta.

Suurporonhoito ja täyspaimentolaisuus ovat suhteellisen nuoria ilmiöitä Fennoskandian alueella. Nykyisen Suomen alueelle suurporonhoito levisi aikaisintaan 1600-luvun lopulla ja varsinaisesti vasta 1700-luvulla – laajemmalti Lapin alueelle 1800-luvulla. Ajallinen kehityskaari on siten vastaava kuin maanviljelyllä. Talousmuotona poronhoito on ollut myös dynaaminen sekä tyypillisten taloudellisten mekanismien ohjailemaa. Historian perspektiivissä se ei siis ole ollut mitenkään primitiivinen elinkeino, vaan pikemminkin päinvastoin ajan kuluessa kehittynyt ja muuntunut talousmuoto. Erityinen kysymys on myös se, kuinka kauas perinteisyys on ajallisesti ulotettava. Selvää näet on, että esimerkiksi 1800-luvun tapaisella nomadisella talousmuodolla olisi suuria haasteita nykyajan taloudellisten ja yhteiskunnallisten realiteettien edessä. Jos saamelaista suurporonhoitoa harjoitetaan modernilla tavalla, miten se silloin poikkeaisi muusta paliskunnissa harjoitettavasta poronhoidosta. Joka tapauksessa ILO:n sopimus edellyttää alkuperäiskansan perinteisten elinkeinojen harjoittamiseksi riittävän suojan maiden hallinnalle.

Pohdittavaksi jääkin 1920-luvulla poronomadeina asuneiden noin 20 enontekiöläisen perhekunnan asema isossajaossa, kun heidät rinnastettiin tuolloin tilattomaan väestöön. Se oli sikäli erikoinen ratkaisu, koska poronhoitajalappalaiset olivat nimenomaan talollisiin rinnastettavia itsenäisiä elinkeinonharjoittajia. Porotalous pääelinkeinona ei ollut mahdollista vuoden 1858 jälkeen kuin Enontekiöllä, Inarissa ja Utsjoella. Porolappalaiset eivät siis olleet tilatonta väestöä, mutta he eivät olleet myöskään tilallisväestöä, vaan kokonaan oma elinkeinollinen ryhmänsä. Poronomadeilla olivat myös tietyt vuotuiskierto- ja vuorokierrot kuuluneet laidunalueensa, joskaan ne eivät olleet kiinteästi määräytyneitä eivätkä rajattuja. Porolappalaiset eivät myöskään maksaneet laidunmaistaan veroa.

Suomen lainsäädännössä on nykyisin varsin vahvasti suojattu poronhoidon asema verrattuna vallinneisiin historiallisiin oloihin. Nykypäivien poronhoito on elinkeinon harjoittamisena jopa paremmassa asemassa esimerkiksi 1700-luvun määräyksiin nähden. Nykyisin käytännössä täysin vapaata käyttöoikeutta yksityisten ja valtionmaalla ja metsissä ei 1700-luvulla ollut, vaan porojen laiduntaminen oli mahdollista periaatteessa ainoastaan alueilla, jotka eivät olleet maatalouden harjoittamiseen kelpoisia. Käytännössä laidunnusta harjoitettiin vapaasti, mutta tilallisilla näyttää olleen mahdollisuudet rajoittaa laiduntamista esimerkiksi vahinkojen vuoksi. Erityisesti 1880-luvulta alkanut siirtymä poronhoito-ohjesääntöihin ja järjestäytyneeseen paliskuntajärjestelmään toi mukanaan myös vapaan maiden laidunnusmahdollisuuden.

Ratkaistavaksi jääkin, miten tulee suhtautua nykyajan maankäyttöoikeuksia puntaroitaessa 1800-luvulla ja vielä 1900-luvun alussa Enontekiön saamelaiseen suurporonhoitoon, joka oli jäänyt tilajärjestelmän ulkopuolelle. Miten kehitys suhteutetaan nykyajan lainsäädännön suomiin maankäyttöoikeuksiin ja poronhoitolakiin? Loppujen lopuksi tulee arvioida, kuinka vahvaa porolappalaisten laidunnus on ollut nykypäivän omistusoikeuden tunnusmerkistöihin nähden. Ja miten historiallinen maiden käyttövahvuus suhteutetaan poronhoidon ja muiden Lapin elinkeinojen harjoittamisen välillä?

Mauno Hiltunen

Tiivistelmä tutkimuksesta

MAAILMA MAAILMOJEN VÄLISSÄ

ENONTEKIÖN ASUKKAAT, ELINKEINOT JA MAANHALLINTA 1550 – 1808

LÄHTÖKUOPISTA TUTKIMUSTULOKSIIN JA TULKINTOIHIIN

Miksi tutkia menneisyyden aihepiiriä, jota on vastikään pengottu usean oppineen voimin ja josta varteenotettavien lausumien mukaan ei voi olla mitään uutta sanottavaa? Ehkä on paikallaan vilkaista historian tutkimuksen historiaa, joka on täynnä esimerkkejä kysymyksistä, joihin on haettu tämän tästä uusia vastauksia. Tutkimus näyttää kohdistuvan monesti ongelmiin, joilla on merkitystä jonkin ihmisryhmän, luokan, kansakunnan tms. itseymmärryksen, identiteetin ja oikeuksien näkökulmasta. Tulkinnat historian mielestä ja merkityksestä tuntuvat saavan lisäpotkua erityisesti historiallisina murrosaikoina. Esimerkiksi monitasoisen sukututkimuksen nousun motiivina 1970-luvun Suomessa oli agraarisen kulttuurin vähittäinen katoaminen urbaanin tieltä, siis modernisaation uhan ja perinteen katkeamisen synnyttämä kompleksi. Sisällissotaan tai toiseen maailmansotaan uppoutuneet lukuisat tutkimukset saavat selityksensä yrityksistä purkaa näihin tapahtumiin liittyviä kollektiivisia traumoja. Lapin ja Saamenmaan historian aukkojen täyttäminen kytkeytyy puolestaan Saamekansan identiteettityöhön ja saamelaisen kansallisen tietoisuuden esiin kehimiin ristiriitoihin, joiden edessä valtakulttuurikaan ei voi jäädä välinpitämättömäksi. Saamelaisvähemmistön etnisiteetin vahvistuminen kytkeytyy toisen maailmansodan jälkeen syntyneeseen dekolonisaatioprosessiin, jossa kolonisaatiohistoriaa on tarkasteltu uudelleen alistettujen kansojen ja etnisten ryhmien näkökulmasta. Uusi historiankirjoitus on löytänyt paikkansa historian tutkimuksen kentässä, joskin melkoista osaa siitä vaivaa vielä pamfletinomaisuus ja välinpitämättömyys historian tutkimuksessa yleisesti noudatettavista pelisäännöistä.

Historiantutkimuksen mielen ja merkityksen ongelmiin on vastattu monella tavalla. Yhdessä ääripäässä on ehkä hieman väljähtynyt tieteen objektiivisuuteen vannova käsitys, jonka mukaan historiaa on tutkittava sen itsensä vuoksi. Siihen liittyy samalla ihanne historiatieteestä ylevinä kulttuuritekoina, sivistyksenä sinänsä, jota hallitsee viaton intellektuaalinen mielenkiinto ja jolle ei ole lupa asettaa sen enempää yhteiskunnallisia vaatimuksia. Toisessa ääripäässä voisi olla historian emanssipatorista merkitystä korostava teesi, jonka mukaan tutkimuksen tehtävä on osoittaa ihmisten luovuutta ja sosiaalista kyvykkyyttä kahlitsevat esteet. Olipa lähtöasetelma kummassa ääripäässä tahansa tai missä ikinä niiden välillä, historiantutkimus luo historiakäsitystä kulloinkin omassa ajassaan ja paikassaan. Samalla kun tutkimus vastaa menneisyyden kysymyksiin, se tulee vastanneeksi oman aikansa kysymyksiin, tahtoi se sitä tai ei.

Joissakin historiantutkimuksen traditioissa kohtaa tämän tästä nöyrän tunnustuksen historiankirjoituksesta oman aikansa lapsena. Se jäisi pelkäksi pateettiseksi huomautukseksi, jos siihen ei liitettäisi selitystä, miksi historiankirjoituksen koetaan olevan oman aikansa lapsi. Lyhyesti ilmaistuna se tarkoittaa, että historiantutkimuksella on omaan aikaansa ankkuroituja sidoksia, jotka valitettavasti pyrkivät vääristämään tutkimustuloksia. Traditioiden johtotähti näyttää kuitenkin kirkkaalta: on olemassa tieteellis-objektiivinen tutkimussuuntaus, joka kykenee lähestymään lopullista totuutta edellyttäen, että tutkimuksen metodiset ja tekniset edellytykset sekä niiden hallinta on kunnossa ja että tutkija kykenee irrottautumaan oman aikansa vääristävästä painolastista.

Pertti Haapala on väittänyt, että historian tutkimus ei periaatteessa eroa tulevaisuudentutkimuksesta. Paitsi että molemmat suuntautuvat ajalliseen dimensioon, jota ei ole olemassa – muutoin kuin ihmisten päässä – ne esittävät kuvauksia todennäköisistä maailmoista. Haapalan lähtöajatus on, että menneisyyden kuva kuuluu siihen maailmaan, jossa se rakennetaan eikä siihen maailmaan, jota se kuvaa. Kun konventionaalisen tutkimustradition lähtökohta on ollut vaatimus eristää menneisyyden tutkimuskohde nykyisyydestä ja jäsentää sitä tiukasti lähteiden välityksellä, Haapalan esittelemässä vaihtoehdossa menneisyyden jäsentämisperusteina ovat maailman ja todellisuuden käsitteet eli se todellisuus, jossa elämme. Elämämme todellisuudessa on ajallisesta perspektiivistä kompleksinen. Aikaa ei pidä käsittää lineaarisesti, jossa nykyhetki porhaltaa pysähtymättä menneisyydestä tulevaisuuteen. Haapala puhuukin "omasta ajasta", johon nykyisyyden lisäksi mahtuvat menneisyys ja tulevaisuus. Omalla ajalla tarkoitetaan dimensiosta riippumatta aikaa, jonka aikalaiset kokevat itselleen jollain tavalla relevantiksi tai jota he pyrkivät hallitsemaan.

Triviaalin historiakäsityksen oletusten näkökulmasta Haapalan formuloima oman ajan -käsite on häkellyttävä ja haastava, koska se edellyttää paneutumista siihen, millainen kuva minulla on menneisyydestä, mihin se oikeastaan perustuu ja mitkä tekijät motivoivat minua hakemaan vastauksia historiallisesti määrittyviin ongelmiin. Kun konventionaalinen historiakäsitys pyrkii arvioimaan, kuinka oikeellisesti tutkimus esittää tutkimansa objektin todellisuuden, vastaako se sitä, olisi näkökulman oltava pikemminkin historiografinen, jonka avulla etsittäisiin esityksen ja tutkijan oman ajan yhteyttä ja sen avaamaa näkökulmaa historian selittämiseen. Suoriutuakseen tästä tutkiva subjekti ei voi tarrautua objektiivisuusteeseihin ikään kuin se vapauttaisi subjektin refleктоimasta suhdetta omaan aikaansa.

Historiografiselle näkökulmalle on vaivatonta löytää perusteluja historiankirjoituksen historiasta. Lappologian klassikko, monumentaalinen T.I. Itkosen Suomen lappalaiset vuoteen 1945 ilmestyi vuonna 1948 vain puolenkymmentä vuotta myöhemmin kuin suomalaisen historiankirjoituksen klassikoihin lukeutuva Eino Jutikkalan Suomen talonpojan historia (1942) ja Kustaa Vilkun etnografian klassikko Isien työ (1943). Itkosen suurteoksen nimi Suomen lappalaiset tuntuu oudolta, koska meidän oman aikamme näkökulmasta saamelaisuutta ja saamelaisten historiaa on mahdoton tarkastella valtioiden rajoja noudattavina kokonaisuuksina. Suurtyön genesiksen voi hyvin paikantaa vuonna 1932 perustetun Lapin tutkimusseuran ohjelmajulistukseen, jossa aihetta seikkaperäisesti tutkineen Pekka Isakssonin mukaan oli kaksi keskeistä lähtökohtaa: lappalaisten pitäisi tuntea olevansa tasavertaisia suomalaisten kanssa tasavallan kansalaisina ja mitkään rotuennakkoluulot eivät saisi häiritä suomalaisten suhdetta lappalaisiin. Ei siis voine ajatella, että Itkosen Lappalaisilla ei olisi ollut muuta funktiota kuin välittää strukturoitua tietoa saamelaisten menneisyydestä ja etnografiasta pelkästään tiedon itsensä vuoksi. Päinvastoin Itkosen kirjoittamattomiin lähtökohtiin kuului lunastaa teoksella paikka Suomen lappalaisille Suominimisessä tasavallassa siten, että myös epämääräisiin ja usein pejoratiivisiin käsityksiin lappalaisuudesta totutetut suomalaiset voisivat ottaa tulokkaat avosylin vastaan.

Itkosen teosta ei voida aliarvioida aikansa historiallis-kansatieteellisenä saavutuksena yhtä vähän kuin akateemikko Eino Jutikkalan Talonpojan historian merkitystä voidaan vähätellä suomalaisen agraarihistorian suursaavutuksena. Kuitenkin myös Talonpojan historialla on kytköksensä, jotka viittaavat sen oman ajan maailman ja yhteiskunnan edellytyksiä heijastavaan historiakäsitykseen. Jutikkala antoi historialliset kasvot suomalaisille talonpojille, joista oli kasvanut keskeinen poliittinen voimatekijä nuorena tasavallassa. Vielä 1900-luvun alkaessa talonpoika oli hukkunut utuiseen fennomaaniseen kansakäsitteeseen ehkä sen passiivisimpänä, isällistä ohjausta kaipaavana osana. Jutikkalan teosta on luonnehdittu suurena kertomuksena talonpoikaisen asutuksen leviämisestä yli maan, yhteiskunnan kehittymisestä sekä homogeenisesta talonpoikaisesta elämänmuodosta. Sen sijaan maaseudun vähäisempi väki, tilattomat ja

maaseutuproletariaatti, jolla ei ollut sananvaltaa paikallisessa eikä valtakunnallisessa päätöksenteossa, jäi syrjään.

Modernia Lappi-tutkimusta edustava Kaisa Korpijaakko on teoksessaan Saamelaisten oikeusasemasta Ruotsi – Suomessa luonut puolestaan kuvan melko tasarakeisesta ja ristiriidattomasta rounalalaisyhteisöstä, jonka jäsenet paimensivat porojaan omilla yksityisillä maillaan ja kalastivat yksityisillä apajillaan tai kalavesillään. Saamelaisen ja talonpoikaisen maanomistuksen statuksessa hän ei ole katsonut vallinneen mitään oleellista eroa. Jos Itkonen pyrki suurteoksellaan osoittamaan segregatiosta ja marginaaliin upottamisesta kärsivien lappalaisten yhteiskuntakelpoisuuden Suomessa, on Korpijaakko pyrkinyt vastaamaan kysymyksiin, jotka kumpuavat etnohistorian ja valtakulttuurin historiaymmärryksen välisestä hankauksesta viime mainitun piirtäessä kuvaa todellisuudesta, jonka ensin mainittu katsoo syrjivän saamelaisia typistämällä heidän maa- ja vesioikeutensa siihen pisteeseen, ettei heidän jäsenyytensä kansalaisyhteiskunnassa voi toteutua.

Olisi naivia kuvitella, että tutkimus voisi välttyä refleктоimasta omaa toimintaansa, olipa kysymys tiedonmuodostuksesta tai tiedon kontekstista ja riippuvuuksista. Historiantutkimuksen truismeihin kuuluu uskoa, että historialliset toimijat toimivat oman aikansa edellytyksistä käsin. Miksi tämä ei pätsi myös niihin, jotka ahertavat nyt menneisyyden solmujen avaamiseksi? En tarkoita sitä, että tutkijan olisi hyväksyttävä jokin ideologisesti väritynyt teoria näkökulmiensa tueksi. Kuitenkaan ilman teoreettista viitekehystä eli kohteen avaamiseen tarkoitettujen näkökulmien asettamista tutkimus ei voi selviytyä tehtävästään kunnialla.

Asutus- ja väestöhistorian paikantaminen

Asutus- ja väestöhistoria on sijoittunut historiantutkimuksen laajassa kentässä lähinnä talous- ja sosiaalishistoriaan, joka kuuluu puolestaan laajempaan käsitteeseen, yhteiskunta ja sen historia. Asutushistorian taloushistoriallista kytkeä on perusteltu lähinnä sillä, että asutuksessa on kysymys ennen kaikkea taloudelliseen toimintaan osallistuvien tuotannollisten yksiköiden, tilojen tai yhteisöjen tutkimisesta. Asutus muodostaa pohjan erilaisten talousmuotojen ja -järjestelmien tarkastelulle. Asutuksen ja väestön sosiaalishistoriallinen näkökulma on kiinnostunut erilaisista asutustyypeistä ja väestörakenteista.

Suomalainen asutushistoria näyttäisi kuitenkin keskittyneen myös kuvaamaan ja selittämään, miten eri alueet, viime kädessä koko maa, on asutettu. Tutkijoita ovat kiinnostaneet erityisesti asutuksen alkuperään liittyvät kysymykset, erilaiset asutuselementit ja asutuksen kehityskaaret sekä sivujuonteina asutuksen rakenne ja asukkaiden talous. Väestöhistoria on puolestaan keskittynyt kuvaamaan eri alueiden väestön vaihteluita, kehitystä ja rakennetta sekä selittämään väestöilmiöiden syitä ja seurauksia.

Suomessa harjoitettu asutus- ja väestöhistoria on painottunut suomenkielisen ja ruotsinkielisen asutuksen vaiheiden selvittämiseen. Sen sijaan lappalaisen tai saamelaisen asutuksen historia on jäänyt suomalaisessa asutustutkimuksessa lähimain reunahuomautusten varaan. Peruskuvaksi on muovautunut osapuilleen seuraava asetelma: ennen suomalaisten uudisasukkaiden saapumista Sisä-Suomen laajoja metsäalueita asuttivat sinne tänne harhailevat lappalaiset, jotka joko pakenivat suomalaisten tieltä tai sulautuivat tulokkaiisiin. – Paradoksaalista kyllä, hieman kärjistäen, suomalainen asutushistorian tutkimus on kunnostautunut enemmän Keski-Ruotsin ja Delawaren asutushistoriassa kuin Pohjois-Suomen ja Lapin asutuksen tutkimuksessa. – Jossakin suhteessa Lapin asutushistorian vanhemmassa kuvassa, osittain vielä nykyisessäkin, ovat toistuneet samat kliseet.

Asutushistoriallisella tutkimuksella on ollut "kansallinen tehtävänsä", vaikka tästä tuskin koskaan on kirjoitettu erityistä ohjelmaa. Se selittää osaksi, miksi suomalainen asutushistoria on laiminlyönyt lappalaiset. Heitä on ollut mahdoton sovittaa "kansallisen historiaprojektin" raameihin olletikin, kun lappalaiset on leimattu pieneksi kansansirpaleeksi ja vähäpätöiseksi kulttuuriksi, joiden merkitys historian suuressa kehityskertomuksessa on katsottu vähäpätöiseksi. Toisaalta tutkimus on perustellut valintaansa lähdeopillisilla argumenteilla huomauttaen, että lappalaisten historiasta ei ole käytettävissä riittävästi kelvollista todistusaineistoa sikäli kuin kysymys on muusta kuin ns. historiallisesta Lapista. Osittain tämä pitää myös paikkansa, mutta se ei silti riitä selittämään lappalaisten ajautumista reunahuomautuksiin. Tyydyttävämpi selitys voi olla jo 1600-luvulla kehkeytynyt väistymisteoria, jonka mukaan lappalaisten historiallisena osana on ollut pakeneminen korkeamman kulttuuriasteen tieltä, jonkinlaisena historiallisia perspektiivejä kaitsevana ajattelutottumuksena.

Suomalaisen historian tutkimuksen suhde lappalaisuuteen tai saamelaisuuteen vaatii syvällisempää itsetutkiskelua kuin tässä yhteydessä on mahdollista esittää. Joka tapauksessa asutus- ja väestöhistoria ei ole niin viatonta kuin voisi uskoa lukeutumalla puristista lähdeorientaatiota painottavan tieteellis-objektiivisen tutkimuksen kannattajaksi. Tutkimuksella on myös omaan aikaansa punoutuvat perusteensa ja perspektiivinsä, joita ei voida sivuuttaa yliolkaisesti piiloutumalla tieteellisyyden kovin repaleisen sermin suojaan. Viimeisen kahden, kolmen vuosikymmenen kuluessa käyty keskustelu on nostanut esille saamelaisuuden historian, jossa perinteisen lappologiaan juurtuneen tutkimuksen lähtökohdat ja oletukset osoittautuvat liian köykäisiksi. Asetelma on muuttunut eikä lappalaisia pystytä enää mieltämään talonpoikaishistorian suuren kertomuksen väistyjän rooliin.

Uusi hapatus tietenkin kääntää tutkimukselliset näkökentät ylösalaisin ja ravistelee pahanpäiväisesti vallalla olevaa historiakäsitystä saamelaisista. Olisi kuitenkin naiivia ja arrogantia uskoa, että uudet käsitykset voisi oikeuttaa pelkästään osoittamalla vanhojen käsitysten puutteet ja virheellisyydet. Lähteiden (empirian) merkitys tutkimukselle ei ole toissijainen, sillä ilman lähteitä menneisyyden tavoittaminen tulkittavaksi ei ole mahdollista. Villakoiran ydin ei ole kuitenkaan lähteissä eikä mittavassa lähdeäydessä, jota historian tutkimus vaatii luontuakseen, vaan viime kädessä niissä kysymyksissä, joita tutkija oman taustansa varjossa tekee kohteelleen.

Tutkimuskohteet ja -ongelmat

Tutkimukseni maantieteellisenä kohteena on ensisijaisesti Enontekiön Lappi sellaisena kokonaisuutena kuin se tunnettiin ennen 1700-luvun ja 1800-luvun rajajärjestelyjä. Nykyiset monivärikartat vahvoine valtakuntien rajoineen eivät tee historialliselle kohteelle tietenkään oikeutta. Enontekiöläisten maantiede hahmottui aivan toisenlaisista lähtökohdista. Imperiumien rajat eivät muodostaneet ennen 1800-lukua ylittämättömiä esteitä, eivät välttämättä myöhemminkään. Aikalaisten tajunnassa tärkein raja oli Lapin ja Lannan raja, josta pidettiin elinkeino-oikeuksissa tiukasti kiinni 1700-luvun jälkipuolelta saakka. Rounalassa asuvien poronomadien rajana lännessä oli Atlantin valtameri, jonka liepeille kesäiset laidunvaellukset suuntautuivat.

Perusteet mieltää Enontekiö Suomen historian tai edes Suomen maantieteen tutkimuskohteena ovat hatarat. Suomen historian näkökulmasta Enontekiöstä ja Lapista muodostuu helposti raja- tai vaihettumisalue, jota tutkitaan vain laajempaan kokonaisuuteen integroituvana kokonaisuutena

valtakeskuksen näkökulmasta. Jos Lapin historia halutaan ymmärtää Suomen historiana, yhtä hyvin sen silloin voi ymmärtää Norjan tai Ruotsin historiana. Lähden kuitenkin siitä, että Lapilla ja sen osilla on oma historiansa, joka luonnollisesti kytkeytyy pohjoista valtapeliä keskiajalta lähtien käyneiden imperiumien historiaan.

Olen paikka paikoin laajentanut tutkimusaluetta koko Lappiin tai tiettyyn tarkemmin määriteltyyn kohteeseen Enontekiön ulkopuolella. Erityistä huomiota olen kiinnittänyt Kuusamon Lapin uudisasutuksen syntyyn. Olen purkanut taloudellisilta, sosiaalisilta ja kulttuurisilta seurauksiltaan ainoalaatuisen asutustapahtuman pienemmiksi osasiksi, joiden merkitystä pyrin arvioimaan alkuperäisasukkaiden, uudisasukkaiden ja viranomaistyön näkökulmista. Lisäksi olen tarkastellut Enontekiölle ja muualle Lappiin suuntautuneen eränkäynnin, lähinnä kaukokalastuksen kehityskaarta etupäässä oikeuksien näkökulmasta.

Lapin tai Saamenmaan asutushistoriassa oli 1600-luvulta lähtien kaksi elementtiä, saamelaisasutus ja uudisasutus, joita ei voida luonnehtia homogeenisina kokonaisuuksina kuin korkeintaan oikeudellisesta ja etnishistoriallisesta näkökulmasta käsin. Asutushistoriaan on tuotava vielä yksi lisätekijä, kruunun toteuttama asutus- tai kolonisaatiopolitiikka, jolle puolestaan on löydettävissä aatteellisia ja ideologisia virikkeitä oman aikansa keskustelusta. Olen aiemmin pyrkinyt valottamaan Kalmarin plakaatin syntytilannetta ja -ympäristöä varsin seikkaperäisesti nimenomaan (metsä)saamelaisuudesta käydyn keskustelun kautta. Sen sijaan tämän tutkimuksen yhteydessä keskityn enemmän 1700-luvun puolivälissä käytyyn saamelaiskeskusteluun voimatta kuitenkaan tarkemmin paneutua sen aatehistorialliseen dimensioon.

Asutus- ja väestöhistorialla on kontekstinsa tai monta kontekstia, jotka avautuvat eri suuntiin ja joita ilman sen tulokset jäävät pelkiksi muotokuviksi tyhjälle seinälle. Asutukseen liittyy talous, triviaalimmin elinkeinot, joiden kautta asukkaat hankkivat elannon itselleen muokkaamalla käytettävissä olevia luonnonresursseja omiin tarpeisiinsa. Saamelaiselinkeinojen sisältöä on valotettu tähänastisessa tutkimuksessa monipuolisesti lähinnä kuitenkin jonkinlaisen lajikehityksen mittareilla. Niinpä metsästys, kalastus ja poronhoito on nähty ennen kaikkea omavaraisuutta ylläpitävinä luontaiselinkeinoina, tarvetaloutena, ja niiden vanavedessä saamelaiset jonkinlaisena luonnonkansana. Kuitenkin jo luonnonkansojen elämässä oli monia taloudellisen vaihdon muotoja, kuten esimerkiksi yhteistoiminta majavien ja peurojen pyynnissä, jossa työsuoritukset vaihdettiin tiettyjen sopimusten nojalla saalisosuuteen, tai perheen sisäinen työnjako, erilaisten työsuoritusten vaihto perheiden välillä, vaihtokauppa ja jopa jonkinasteinen alueellinen tai miksei yhtä hyvin asutukseen nojautuva työnjako, jonka puitteissa käytiin vaihtoa ylijäämätavaroilla. Tarkoitukseni ei ole paneutua tämän tutkimuksen puitteissa kovin tarkasti talouden kaikkiin ilmiöihin ja suhteisiin, joilla oli vaikutusta saamelais- ja uudisasukasyhteisöjen sosiaaliseen rakenteistumiseen – myös omistussuhteiden tasolla. Oma ongelmansa on eksternaalinen vaihto, jonka ylläpitäjinä ovat tulleet tutuiksi birkarlit, ja sen tuottamien stimulanssien – esimerkiksi turkiskaupan korkeasuhdanne 1500- ja 1600-lukujen taitteessa – vaikutus saamelaisyhteisöjen sosiaalisen järjestyksen muutoksille.

Taloudellista ja sosiaalista vaihtoa ei voida ymmärtää eikä selittää kiinnittämättä huomiota (maan)omistussuhteisiin. Suomalaisen historian tutkimuksen kompastuskiveksi muodostui aikanaan mm. darvinistisesta evoluutioteoriasta virikkeitä ammentanut tutkimus, jossa lappalaiset leimautuivat primitiiviselle asteelle jääneeksi historiattomaksi pohjoisessa vaeltavaksi protokansaksi. Villiiden tilassa elävien lappalaisten ei katsottu organisoituneen yhteisöksi, joka olisi kyennyt normittamaan ja kontrolloimaan jäsentensä toimintoja. Tällaisessa tilassa ei voinut olla myöskään maanomistusoikeutta tai maanhallintaan liittyvää spekulatiota. En väitä, että myöhempi tutkimus olisi rakentanut menneisyyskuvansa rodullistavien ja lappalaisia pejorisoivien väitteiden varaan, mutta varsin jännittävän roolin lappalaiset ovat 1900-luvunkin

historiankirjoituksessa saaneet. Tosin tutkimus ei ole sitä toistaiseksi avannut, mutta vaikuttaa siltä, että monet 1800-luvulla syntyneet kuvajaiset ja tulkinnat jäivät elämään ajattelutottumuksina ja muokkaamaan käsitystä lappalaisten toisarvoisuudesta historian näyttämöllä.

Vanhemmassa tutkimuksessa, jolla on ansionsa ja painolastinsa, pidettiin itsestään selvänä, että "kulttuurirevoluution" alhaisimmilla portailla olevat keräilijät, metsästäjät, kalastajat ja nomadit eivät tunteneet maanomistusta ja että se syntyi vasta maatalouskulttuurin siunauksena, jolloin omistuksenormit kodifioitiin vähitellen myös laeiksi. Tästä näkökulmasta maanomistusoikeus on sivilisaation tuote, jota Suomessa ja laajemminkin pohjoisen historiassa kannattelee itsenäinen ja itseensä luottava talonpoikaisto.

Viimeaikaisessa Lappi-tutkimuksessa maanhallintaan liittyvät kysymykset ovat olleet näkyvästi esillä. Tutkimusote on nähdäkseni ollut voittopuolisesti oikeushistoriallinen, ja sen puitteissa on pyritty selvittämään saamelaisen maanomistuksen sisältöä ja merkitystä sekä internaalisesti että eksternaalisesti. Internaalisen näkökulman kautta pyritään selittämään maankäyttöä ja tulkitsemaan sitä saamelaisyhteisöjen sisäisestä taloudellisesta ja sosiaalisesta organisoitumisesta käsin, jonka puitteisiin asettuu maanhallintaa säätelevä tapaoikeudellinen normisto. Ulkoinen näkökulma sitä vastoin on kiinnostunut keskusvallan suhteesta saamelaiseen maanhallintaan kulloinkin voimassa olleen oikeusjärjestyksen kautta. Sisäinen ja ulkoinen eivät lähtökohtaisesti ole toisensa poissulkevia vaan täydentäviä näkökulmia. Niiden välillä on kuitenkin myös ilmeinen jännite, joka pakottaa avaamaan keskustelua kruunun roolin selventämiseksi Lapin asioissa.

Tutkimusmenetelmistä

Tämän tutkimuksen puitteissa ei ole tarkoituksenmukaista käydä laajaa keskustelua oikeushistorian tai yleisemmin historiantutkimuksen metodeista ja tutkimusasetelmista, joiden merkitystä työtä ohjaavina faktoreina ei silti ole syytä väheksyä. Näkökulmat historiallisten lähteiden kautta tavoitettaviin ongelmiin ovat osa metodista työskentelyä ja arviointia. Ne muodostavat erilaisia viitekehyksiä, joihin historialliset ilmiöt pyrkivät asettumaan ikään kuin nuo viitekehykset olisivat sinänsä olleet menneisyyden todellisinta ydintä. Sen vuoksi on paikallaan pohtia, mitä ns. historiallisten toimijoiden elämismaailma viime kädessä merkitsi. Voi olla, että viitekehykset häipyivät arkielämän kertomuksissa kauas taka-alalle, mutta ilman niitä menneisyys ja nykyisyys eivät ole monitasoisina komplekseina selitettävissä.

Tutkimusmenetelmää voidaan hyvin yleisellä tasolla luonnehtia poluksi, joka mutkittelee kohteen ja tutkimustulosten välissä. Historiantutkimuksessa on puhuttu kvantitatiivisista ja kvalitatiivisista menetelmistä, joiden triviaalista sisältöä eri vivahteissaan ei tässä yhteydessä kannata ottaa puheeksi. Molempia menetelmiä koskevan lähdekritiikin merkitys tutkimustyön onnistumisen kannalta on itseäänselvyys, sillä tutkija joutuu pohtimaan ehtimiseen lähteidensä informaation luotettavuutta, jolloin metodisena näkökulmana on faktanäkökulma. Tämän tutkimuksen kannalta avainasemassa olevien tuomiokirjojen informaation luotettavuuden arvioiminen ei tuota vaikeuksia, kun niitä tarkastellaan todistajalausuntoina siitä, mitä tutkitaan. Toinen seikka on, että tuomiokirjoja tai muita lähteitä voidaan tarkastella myös indikaattorinäkökulmasta, jolloin ne avaavat näkymiä kulttuuriseen tai sosiaaliseen todellisuuteen tai taloudellisissa ehdoissa tapahtuneisiin muutoksiin, joiden merkitys esimerkiksi asutus- ja väestöilmiöiden selittämisessä voi olla ensiarvoisen tärkeä.

Kvantitatiivisten menetelmien käyttö jää tässä tutkimuksessa aika vähiin. Ne rajoittuvat muutamiiin yksinkertaisiin varsinaista tilastotiedettä kaukaa sivuaviin asutuksen, väestön ja talouden rakenne- ja kehitysanalyysihin, joilla kuitenkin on tutkimuksen kokonaishahmon kannalta merkitystä. Erilaiset aikasarjat ja taulukot, joissa havaintoyksikkönä on jokin alue ja muuttujana taloudellinen tai sosiaalinen faktori, ovat tärkeitä kohteen ja ilmiöiden paikantamiseksi historiallisessa todellisuudessa. Paikantaminen edellyttää aina vertailevaa näkökulmaa, joka on tietenkin keskeinen osa kaikkea yhteiskuntatieteellistä tutkimusta.

Suurin osa lähdetyöstä on perustunut aloillaan istumiseen ja kvalitatiiviseen lukemiseen. Lähteistä tehtävät havainnot eivät ole tutkimustuloksia, kuten ehkä piintyneimmissä lähdefetisismiä korostavissa tulkinnoissa on joskus annettu ymmärtää, vaan tutkimuksen raaka-ainetta, joista päätelmät aikanaan muotoutuvat. Asetelmaa voisi valottaa myös niin, että tutkija muodostaa lähteistä tutkimusaineiston, jota hän muokkaa ja tulkitsee johtolangoiksi, analyysinsä välineiksi ja päätelmiksi. Aineiston muodostaminen on aina valikoiva prosessi, koska tutkimuskysymyksillä on itsessään tutkimusta jäsentävä ja rajoittava tehtävä. Eklektismin tai selektiivisyyden vaaroja ei silti kannata vähätellä. Ilman metodisia sääntöjä tai sopimuksia tutkimus voi jäädä tutkijan omien ennakkokäsitysten empiiriseksi todentamiseksi, jolloin tuskin tehdään oikeutta itse kohteelle. Mutta metodiset säännötkään eivät riitä hyvään tulokseen, jos tutkija ei pysty arvioimaan metodiensa keskellä omaa kulttuurista taustaansa, tutkimuskokemuksiaan ja paikkaansa tutkimustraditiossa, joiden suhteen hän ei voi olla ulkopuolinen.

Lähteistä ja niiden luonteesta

Tutkimuksessa käytetyn lähdeaineiston tarkastelun voi aloittaa kahdesta pisteestä, joista toinen vaikuttaa niin triviaalilta, että se on yleensä tapana sivuuttaa. Lähteiden syntyyn tai funktioon liittyvät ongelmat ovat lähdekriittisen tutkimuksen ominta aluetta. Sen sijaan "lähteiden tuottamiseen" on kiinnitetty vähemmän huomiota ikään kuin se olisi pelkkä trivialiteetti. Ennen sen valottamista on paikallaan vielä todeta, että menneisyys ja menneisyyden lähteet eivät ole yksi ja sama asia, vaikka historiantutkimuksessa on monesti korostunutkin lähteitä melkein taikauskoisesti kunnioittava lähdefetisistinen suuntaus. Sitä paitsi kaikkia menneisyyden elementtejä tai säikeitä ei voida enää avata, koska niistä ei ole jäänyt välittömiä tai välillisiä jälkiä. Asiantila on pakko hyväksyä sellaisena kuin se on eikä sen pohtimiseen kannata uhrata enempää energiaa. Sen sijaan tutkijan on syytä olla tietoinen omista mahdollisuuksistaan suhteessa lähteisiin. Hänestä näet viime kädessä riippuu, mitkä menneisyyden elementit päästetään tai tarjotaan lukijoiden historiakäsitysten pohjaksi. Lähdetyö ei siis ole vain kovaa puurtamista arkistojen kimpussa tieteellisen metodin ohjeilla varustettuna, vaan itse työ on suhteessa tutkijan omassa maailmassaan omaksumiin ja kannattamiin näkökulmiin.

Kaikissa historiallisissa yhteiskunnissa esiintyvä dokumentointi (lähteiden tuottaminen) on vääristynyttä ja enemmän tai vähemmän yksipuolista, koska sen tuottamisolosuhteet ovat sidoksissa valta-asetelmiin ja epätasa-arvoon. Tämä negatiivinen havainto on otettava vakavasti, kun tutkimuskohteena on ns. tavallinen rahvas, jonka ääni eritoten viranomaisten tuottamissa dokumenteissa on häipynyt miltei kuulumattomiin. Ainoat dokumenttiareenat, joita yhteiskunnan alarakenteen näkemysten ja tuntemusten valaisijana voidaan pitää merkittävänä, ovat rahvaan valitukset ja tuomiokirjat. Niihinkin liittyy tukuittain ongelmia, jotka kyseenalaistavat niiden merkitystä rahvaan maailman peiliin.

Arkistoissa on todennäköisesti ainakin jonkin verran sellaisia Lapin historiaa koskevia tai sivuavia lähteitä, joita tutkimus ei syystä tai toisesta ole vielä käyttänyt. Lisäksi kai voi todeta,

että tunnettuakaan materiaalia ei ole ammennettu tyhjiin, jos se ylipäättään on edes mahdollista, koska viime kädessä tutkimus asettaa lähdetietojen keräämistä ja tutkimusaineiston muodostamista viitoittavat kysymykset ja näkökulmat. Tutkimus on yhdessä suhteessa menneisyyden dokumentaarista rekonstruointia ja toisessa suhteessa dialogia itse menneisyyden ja sen tutkijoiden kanssa. Dialogin ei tarvitse olla luuraamista ja kamppittelua vaan aitoa vuoropuhelua tutkimuksen tavoitteista, metodeista ja tutkimustraditioista. Tämän kai voi ainakin toivoa luovan hedelmällisen tutkimusta edistävän viriketilän. Historiatieteellä on norminsa, mutta niiden valikoiva kanonisointi ei ole aiheellista.

En ryhdy erittelemään tutkimukseni lähdeaineistoa tärkeysjärjestyksessä, vaikka olenkin tukeutunut joihinkin lähderyhmiin selvästi painokkaammin kuin muihin. On selvää, että lähteet tai lähderyhmät valaisevat vain määrättyjä elämänilmiöitä. On kai turha etsiä esimerkiksi aatehistoriallisesti painottuvaa diskurssia voudintileistä tai maakantokirjoista tai demografista ainesta kuvauksista, jotka keskittyvät esimerkiksi saamelaisuskontoon. Erilaiset veroluettelot ovat hyvä ja joiltakin osin ainoa mahdollisuus pureutua asutus- ja väestöilmiöihin, vaikka niitä ei voidakaan mieltää oikeastaan muuksi kuin verottajan säätämiä normeja mukaileviksi dokumenteiksi. – Tarkastelen veroluetteloiden luonnetta ja tutkimuksellista merkitystä erikseen eteen tulevista yhteyksistä. – Lisäksi olen käyttänyt asutusilmiöiden selvittämisessä hyväksi kirkonkirjojen sekä väestömuutos- ja väkilukutaulujen informaatiota unohtamatta vuosien 1759 ja 1774 henkikirjoja, jotka ovat ainoita lajissaan, sillä ennen 1800-lukua Lappi ei kuulunut säännöllisen henkiverotuksen piiriin. Veroluetteloihin, varsinkin voudintileihin, liittyy kvalitatiivista aineistoa, joka valaisee merkittävällä tavalla paitsi verotusta, myös asutukseen kytkettyjä kysymyksiä.

Huomattava osa Lappia koskevasta historiallisesta aineistosta on julkaistu erilaisissa ja eritasoisissa lähdekokoelmissa, joiden sisältöä hallitsevat hyvin pitkälle viranomaisten kirjeenvaihto, raportointi ja selostukset. Mukaan mahtuu myös pieni, mutta sitäkin merkittävämpi otos valituksia, joissa rahvaan tuntemukset pääsevät voimakkaasti esille. Asetelma on perin epätavallinen, sillä saamelais- ja uudisasukasyhteisöt eivät itse tuottaneet kirjallisia dokumentteja. Eri asia tietenkin on, miten aidosti rahvaan näkökulmat pääsivät esille viranomaisten tuottamissa dokumenteissa. ”Viranomaisaineisto” liittyy tietenkin eritasoisten virkamiesten hallinnolliseen työhön, ja juuri sitä kautta sen sisältöä on myös tarkasteltava ja arvioitava. Lähteen ja todellisuuden välinen suhde on kuitenkin monimutkaisempi eikä tutkimuksella voi olla ennakkoon mitään ehdottomasti pätevää reseptiä solmujen avaamiseksi. Se, että viranomaisten ”lähdetuotanto” on lähtökohtaisesti kohteeseensa nähden aina ulkopuolista, ei tarkoita, että se ei täyttäisi kelvollisen informaation kriteereitä.

Olen käyttänyt hyväksi eri tavoin myös 1600- ja 1700-luvuilla julkaistua kirjallisuutta saamelaisista ja laajasta Lapinmaasta. Klassisessa lähdeopissa ns. aikalaiskirjallisuutta on nimitetty lähdekirjallisuudeksi. Sen merkityssisältöä on hyvä tarkentaa. Käytän lähdekirjallisuutta yhtäältä asutus- ja väestöilmiöihin liittyvänä lähteenä (faktatiedon pohjana) ja toisaalta oman aikansa katsomusten ja näkemysten tulkkina. Esimerkiksi Per Högströmin vuonna 1747 ilmestyneellä Lappi-kuvauksella on tällainen kaksinainen lähdeasema.

Historiantutkijoiden keskuudessa vallitsee konsensus siitä, että tuomiokirjat eli alioikeuksien pöytäkirjat muodostavat erinomaisen lähdesarjan tutkittaessa 1600- ja 1700-lukujen rahvaan elämismailmaa. Niitä on kuvattu kurkistusaukkona ruohonjuuritasolle tai dokumenteiksi, jotka toistavat rahvaan alioikeuksissa esittämiä käsityksiä elämästään. Rikos- ja riita-asioita käsiteltäessä pöytäkirjoihin kirjoitettiin paljon sellaista ainesta, kertomusta, jolla ei itse tuomion sisällön näkökulmasta ollut merkitystä, mutta joka kertoo arkielämän ilmiöistä ja asenteista hyvin valaisevasti rahvaan itsensä kertomana.

Tuomiokirjat ovat kuitenkin liian iso lähdesaalis nielaistavaksi sellaisenaan. Ne ovat todisteita määrämuotoisista oikeudellisista tai hallinnollisista akteista, joihin tietyt normit ja konventiot lyövät leimansa. Akteina ne valaisevat oikeusjärjestystä ja oikeudenkäyttöä eli ylärakenteen ja alarakenteen kohtaamista ja vuorovaikutusta, viime kädessä yhteiskunnallisen vallan toteutumista rahvaan maailmassa. Jo se, että tuomiokirjoja on olemassa, todistaa pitkälle organisoituneen valtarakennelman auktoriteetista paikallistasolla ja paikallistason integroitumisesta keskusvallan hyväksi havaitsemaan yhtenäiskulttuuriin. Tästä tosiasiasta on kuitenkin varottava tekemästä liian pitkälle meneviä päätelmiä, erittäinkin sellaisia, jotka näkevät reuna-alueen voittopuolisesti vain valtavaltilioon hitaasti mukautuvana osana.

Tuomiokirjojen informaatio on kasualistista. Se merkitsee kahta seikkaa. Ensinnäkin, samaan kategoriaan (esim. maanhallinta) luettavat jutut ovat viime kädessä monikerroksisia yksittäistapauksia. Toiseksi, ne ovat voineet kirjautua pöytäkirjaan joskus hyvin informatiivisesti, joskus taas pelkästään tiivistettynä mainintana. Monesti tutkijan näkökulmasta mielenkiintoisin informaatio sisältyy tapauksiin, joita oikeusprosessissa hallitsi jokin muu intressi kuin se, josta tutkija on ensisijaisesti kiinnostunut. Tällainen informaatio toimii välillisenä tietona (indikaattorina), jota voidaan käyttää epäsuorana evidenssinä kysymyksistä, joita yritetään ratkaista.

Erilaiset rikos- ja riita-asiat ovat kirjautuneet tuomiokirjoihin epäsystemaattisesti. Silti eri tapauskategorioihin liittyvien juttujen tilastointi ja luokittelu intervalliasteikolla (esim. kymmenvuosittain) voi olla hyödyllistä, koska tilasto, olipa se kuinka silmämääräinen tahansa, vaatii joka tapauksessa selittämistä. Tämän työn kannalta tärkeä "tilastollinen" kysymys on maanhallintaan liittyvien juttujen merkittävä lisääntyminen 1720-luvulta 1740-luvulle. Kokonaan toinen ongelma on, jos luokiteltua aineistoa käytetään induktiivisesti pyrittäessä rakentamaan eri tapausryhmistä yleistäviä päätelmiä tai ns. keskimääräisyleistyksiä. Jos aineisto ei syystä tai toisesta ole edustava, eivät päätelmäkään voi sitä olla.

Lähteiden ja lähdeteknisen osaamisen ensisijaisuutta korostavassa tutkimustraditiossa on painotettu, ainakin rivien välissä, että tutkimustulosten objektiivisuus on suoraan verrannollinen käytettyjen lähteiden ja lähdekokonaisuuksien määrään. Määrä ei tietenkään korvaa laatua tai muutu automaattisesti laaduksi. Lähteiden selitysvoimassa on eroja, mutta silti on tärkeämpää, kuinka hyvin tutkijan ja lähteen välinen keskustelu sujuu. Dokumentteja ei voida tulkita kirjaimellisesti, vaan tulkinta perustuu aina tutkimuksen näkökulmien rajaamaan kehykseen ja niihin konteksteihin, joihin dokumentit voidaan riidatta asettaa.

ARVIOITA JA AVOIMIA KYSYMYKSIÄ

Tutkimuksessa kuljettava matka on ajallisesti pitkä, yli 250 vuotta. Valtakulttuurin jäsenelle lähes maailman äärilaidalla sijaitseva tutkimusympäristö on outo ja vieras, täynnä hämmennystä herättäviä ilmiöitä ja tosiasioita. Komplikaatioista huolimatta jokaisen tutkijan pitäisi jaksaa myös arvioida sekä työnsä tuloksia että omaa paikkaansa tutkimustraditioiden ristitulella. En katso tutkimukseni edustavan kovinkaan paljon ns. uutta sosiaalishistoriaa enkä suostu myöskään toistamaan muutta mutkitta postmodernistien hokemia siitä, että alhainen, epätavallinen, satunnainen, syrjäinen, syrjittynä oleminen tms. on tutkimuksen näkökulmasta yhtä tärkeää kuin ns. suuret kertomukset. Tosiasia kuitenkin on, että historiaa on myös suuren ulkopuolella tai että syrjäinen tai syrjitty voi olla suuren kertomuksen kannalta oudolla tavalla tärkeä. Samalla kun valtakulttuuri luo suhdettaan etäiseen ja vieraaseen, se joutuu nokakkain itseymmärryksensä kanssa ja avaamaan tilaa uusille tulkinnoille.

Haluan luonnehtia Enontekiön Lappia maailmaksi maailmojen välissä. Eri tieteissä havaintoja on typologivoitu joskus hyvinkin pikkutarkkojen piirrekarttojen ja -luokitusten avulla, jotka auttavat hahmottamaan ilmiöiden maantieteellisiä levintöjä. Etnologit ovat erotelleet paikallisia kansankulttuurin alueita, jotka tuskin koskaan seuraavat hallinnollisia, kielellisiä tai kulttuurisia rajoja. Enontekiö syntyi vasta 1600-luvun alussa vastaamaan kruunun ja kirkon hallinnollisia tarpeita – kolmesta lapinkylästä tehtiin vuonna 1642 Enontekiön käräjäkunta ja seurakunta, jotka muodostivat myös kiinteän talvimarkkinoiden alueen. Mutta kulttuurisesti kylät erosivat melkoisesti toisistaan, vaikka niiden asukkaat puhuivatkin samaa kieltä. Peltojärviset ja suontavaaralaiset olivat metsä- tai pyyntisaamelaisia, kun taas rounalalaisista kehittyi viimeistään 1600-luvulla poronomadeja, jotka osasivat myös kalastaa ja metsästää, jos tarpeen. Etnokulttuurisessa luokittelussa Peltojärvi edusti enemmänkin Kemin Lapin metsäsaamelaista kulttuuria, ja osittain myös Suontavaara. Sen sijaan Rounala kuului paremminkin läntisten lapinmaiden nomadiseen kulttuurivyöhykkeeseen. Muistettakoon kuitenkin, että kulttuuriset rajat olivat häilyviä ja lomittaisia. Taloudellinen, sosiaalinen ja kulttuurinen vuorovaikutus ulottui yli Enontekiön rajojen ja toi elämissä maailmaan uusia innovaatioita ja piirteitä. Vuorovaikutusta oli tietenkin ollut jo ennen poliittis-hallinnollisten rajojen muotoutumista. Erityisesti Rounala oli kahden imperiumin valtapiirissä, joiden toimenpiteet muovasivat saamelaisten mutta myös uudisasukkaiden elämää merkittävästi.

Tulkinnat saamelaisen alkuperäisväestön historiallisesta kohtalosta ovat tietenkin vaihdelleet aikojen mukana. Pakoteorian tunnettu tulkinta, jonka juuret ovat 1600-luvulla, opetti, että saamelaisten kohtalona oli vetäytyä maanviljelykulttuurin tieltä äärimmäiseen Pohjolaan. Darwinistissävytteisten käsitysten kannattajat uskoivat puolestaan vielä 1900-luvun alussa aivan vakavasti, että saamelaisten historiallinen osa olisi liittynyt maapallolta kadonneiden kansojen vaimennukseen joukkoon. Toisinaan saamelaiset on nähty romantisoidusti häikäilemättömien ulkopuolisten valtapyyteiden uhrina, joskus taas sovinnollisina sopeutujina. Radikaaleimmissa tulkinnoissa saamelaiset on haluttu nähdä jopa rasisen syrjinnän kohteena. Moderni kulttuurirelativismi on viritellyt teesejä, joiden mukaan mitään kulttuuria ei pitäisi arvioida eikä arvottaa sen ulkopuolisilla mittareilla, vaan puhtaasti sen omista edellytyksistä käsin.

Saamelainen asutushistoria

Asutushistorian näkökulmasta keskeisimmät tutkimustulokset kytkeytyvät eri asutuselementtien suhteissa tapahtuneisiin muutoksiin. Enontekiön itä- ja keskiosiin keskittynyt pyyntisaamelainen asutuselementti katosi lähes kokonaan 1800-luvun alkuun mennessä. Pieni osa pyyntiä harjoittaneista saamelaisista siirtyi 1700-luvulla uudisasukkaiksi, suurempi osa katosi muualle tai omaksui poronhoidon pääelinkeinokseen. Sen sijaan Enontekiön läntinen osa, Rounala kasvoi dynaamiseksi, nomadiseksi kulttuurialueeksi, joka säilyi etniseltä ilmeeltään puhtaasti saamelaisena. Rounalan erityispiirteenä oli porojen laidunnusjärjestelmä: talvilaitumet sijaitsivat Ruotsin ja kesäveromaat Norjan alueella. Asiantila tunnustettiin Strömstadin sopimuksessa ja siihen liitettyssä Lappikodisilissa vuonna 1751. Kolmas asutuselementti oli uudisasutus, joka syntyi jo 1630-luvulla, mutta kasvoi hyvin verkkaisesti, niin että 1700-luvun lopulla Enontekiöllä oli nelisenkymmentä uudistilaa, niistä 4 – 5 saamelaislähtöisiä. Uudisasutuksen maantieteellinen painopiste oli Keskeisellä Enontekiöllä, erityisesti Muoniojoen varsilla. Varhaiset uudistilat syntyivät Tornionlaakson kaukokalastajien vanhoille kalakentille tai nautintamaille. Kalmarin plakaatin (1673) jälkeen monet Lappiin asettuneista uudisasukkaista hakeutuivat saamelaiselle veromaalle omistajan luvalla tai yhteismaalle, jolle alkuperäisasukkailla ei ollut osoitettua käyttöintressiä.

Historiantutkimuksessa tai erityisemmin yhteiskunta- ja yhteisöhistoriassa vertaileva näkökulma on välttämätön. Paikantaakseni Enontekiön historiallisella ilmiö- ja rakennekartalla olen pyrkinyt

mahdollisimman kattaviin vertailuihin käytettävissä olevan tutkimustiedon varassa. Yleistävästi voidaan todeta, että Enontekiö paikantui jo 1500-luvun lopulla kahden saamelaiskulttuurin leikkauspisteeseen. Lännessä oli jatkuvasti kasvava nomadinen saamelaiskulttuuri, itäisellä ja Keskisellä Enontekiöllä taas pyyntielinkeinoihin tukeutuva lähinnä metsä- tai pyyntisaamelaiseksi identifioituva kulttuuri. Oman lisänsä toi jo 1500-luvulta elinvoimaisena tavattava talonpoikainen eränautinta, joka jatkui hitaasti heikkenevänä aina 1700-luvun jälkipuolelle saakka. Toisaalta 1600-luvun aikana Enontekiölle asettuneet uudisasukkaat olivat useimmiten vanhojen tornionlaaksolaisten eräsukujen jälkeläisiä. On myös selviä näyttöjä siitä, että melkoinen osa kaukokalastajien erätiluksista siirtyi ajan oloon kiinteistökauppojen kautta uudisasukaille.

Tutkimuksessa kiinnitetään runsaasti huomiota saamelaisasutuksen dynamiikkaan, joka avautuu varsin hyvin jo 1600-luvun verotusaineiston kautta. On syytä huomauttaa, että Enontekiöllä tavattavien saamelaiskulttuurien yhteisöllistä rakennetta on sinänsä vaikea mallintaa käytettävissä olevan lähdeinformaation varassa. Vanhemman tutkimuksen tapa projisoida hyvin tunnetun metsäsaamelaisen kulttuurimuodon rakennemalli ja systeemi mihin tahansa saamelaisyhteisöön vaikuttaa metodisesti epäilyttävältä ja perusteettomalta. Näyttää siltä, että talvi- tai sesonkikyliin perustuva lapinkyläjärjestelmä hajosi Enontekiöllä jo 1600-luvun alussa. Suonttavaaran talvikylästä on epämääräisiä tietoja 1500- ja 1600-lukujen taitteesta. Rounalan talvikylästä sen sijaan ei ole tavoitettavia tietoja. Peltöjärven talvikylä tunnetaan vielä 1640-luvun lähteissä, mutta tämän jälkeen sekin näyttää katoavan. Taustalla oli luultavimmin kruunun asemien vahvistuminen Lapissa. Enontekiön keskuksiksi kasvoi vähitellen Markkina Könkämäenon ja Lätäsenon yhtymäkohdassa. Markkinat, käräjät, veronkanto ja kirkon toiminta keskittyivät "kirkolle", jolloin vanha talvikyläorientaatio menetti osan merkitystään. Peltöjärvi liitettiin virallisesti Enontekiöön ja samalla Tornion Lappiin vuonna 1642. Tässä yhteydessä on syytä vielä korostaa, että vaikka Enontekiö onkin paikallishistoriallinen käsite, se syntyi keskushallinnon valtapyyteistä ja sulautui sen vallankäyttörakenteisiin. Paikallishistorian on oltava vuorovaikutuksessa makrohistorian kanssa, ei kuitenkaan sen palasena tai muunnelmana. Paikallishistoriallisissa näkökulmissa valtasuhteet ovat typistyneet voittopuolisesti valtion instituutioiden funktioiden taakse, toisin sanoen on pyritty vain katsomaan, miten tietyt instituutiot missäkin päin toteutuivat. Paikalliset valtakeskittymät ja -suhteet ovat jääneet vähemmälle huomiolle tai niiden olemassa oloa ei ole otettu lainkaan huomioon.

Riippumatta siitä, miten kiinteä taloudellista ja sosiaalista solidariteettia lapinkylien jäsenet kykenivät pitämään yllä, saamelaiset olivat liikkuvaa väkeä. Pyyntitaloutta ajoittain vaivanneet kriisit heijastuivat välittömästi asutukseen siten, että vaikeuksia paettiin Norjaan (Länsimerelle) tai joissakin tapauksissa Länsipohjan talonpoikaissäpitäjiin. Ainakin osassa Lappia oli tavallista, että kesät elettiin omilla kotijärvillä, talvella taas siirryttiin talonpoikien tai porvareiden palvelukseen tai kerjäläisiksi. Esivalta suhtautui hyvin kielteisesti saamelaisten liikehdintään ymmärtämättä sen perimmäisiä lähtökohtia ja tarpeita. Lähteitä muodostaneet historian kirjurit kertoivat mobiliteetista omasta näkökulmastaan ja omalla tavallaan selvittämättä juuri lainkaan rahvaan käsityksiä ja tunteita. Kirjureiden tahtomattaan pystyttämät ansat on pystyttävä ohittamaan kriittisellä työskentelyllä aineistonmuodostuksen parissa.

Asutuksen kriisien ja vaikeuksien taustalla oli useita tekijöitä, joiden vaikutuksista ei tutkimuksessa vallitse yksimielisyyttä. Lappi ja saamelaiset joutuivat 1500-luvulla ja 1600-luvun alussa kansainvälisen turkiskaupan pyöritykseen. Turkisten jatkuva vilkas kysyntä voi johtaa ylipyyntiin, turkiskannan vähentymiseen ja elinolojen heikkenemiseen. Selkeää näyttöä kurjistumisteorian puolesta ei kuitenkaan ole. Samoihin aikoihin tapahtunut ilmaston viileneminen voi nakertaa pyyntitalouden perusteita, mutta toistaiseksi klimatologian piiriin kuuluvien faktoreiden merkitystä elinolojen heikentymiseen ei ole pystytty täsmentämään. Samaan saumaan osui kruunun verotuspolitiikan suunnan muutos, minkä seurauksena verotuksen

painopiste kohdentui kalastukseen. Tämä puolestaan kavensi edelleen väestön elinmahdollisuuksia ja oli osaltaan stimuloimassa siirtymistä poronhoitoon. Verotuksen negatiivisia stimulansseja ei pidä kuitenkaan liioitella, sillä saamelaisten verorasitus ei ollut erityisen rankka kuin enintään tilanteissa, jolloin eläminen oli koetuksella huonojen saaliiden tai porokatojen vuoksi.

Tutkimuksessa on keskusteltu runsaasti myös kaivostoiminnan negatiivisista vaikutuksista saamelaisten elämään läntisissä lapinmaissa. Teemalla ei Enontekiön historiassa ole juurikaan merkitystä, mutta olen pyrkinyt kiinnittämään siihen silti huomiota – hieman vinommasta näkökulmasta. Lapin kaivostoimintaa voidaan pitää hyvin perustein kolonialistisen politiikan malliesimerkkinä, jossa alkuperäiskansan työvoimaa alistettiin ja riistettiin ulkopuolisten edunsaajien hyväksi. Kolonialismiin tukeutuva näkökulma ei avaa asetelmaa kuitenkaan kokonaisuudessaan. Kieltäytymällä kaivostoiminnalle elintärkeistä kuljetuksista saamelaiset onnistuivat murtamaan kolonialistiset vaateet ja petaamaan itselleen hyvät neuvotteluasetelmat. Kruunun ja kaivosherrojen oli sovittava politiikkansa vallitsevaan tilanteeseen, mikä hyödytti selvästi alkuperäisasukkaita. Esivallan keinot harvaanasutussa Lapissa olivat rajalliset, kun paikallinen väestö asettui vastarintaan.

Ajallisesti pitkäkestoisessa perspektiivissä tulee helposti näkyviin, kuinka pyyntitalouteen tukeutunut saamelaisasutus joutui väistymään suuressa osassa Lappia 1600- ja 1700-luvuilla ja luovuttamaan asemansa kasvavalle uudisasutukselle. Ainakin osa alkuperäisväestöstä siirtyi uudisasukkaaksi erityisesti Kemin Lapissa. Sen sijaan Enontekiöllä ja Jukkasjärvellä tämä näyttää olleen selvästi vähäisempää. Selvästi suurin osa vanhoista metsäsaamelaisista suvuista hävisi kylistään tai siirtyi poronhoitoon. Varsinkin viimeaikaisessa tutkimuksessa on keskusteltu metsäsaamelaisten omaehtoisesta assisimiloitumisesta talonpoikaisuuteen ja konvergenssimallista, jonka mukaan alkuperäisväestö ja uudisasukkaat kietoutuivat vilkkaan kulttuurisen vuorovaikutuksen ansiosta erityiseksi Kemin lappilaiseksi kulttuuriksi. Mielestäni on kuitenkin jäänyt lähemmin pohtimatta, oliko metsäsaamelaisilla muuta vaihtoehtoa kuin ylittää kulttuurinen raja-aita, assimiloitua. Toisaalta, oliko uudisasukkaillakaan mahdollisuutta noudattaa tinkimättä kruunun asutuspoliittikan lähtökohtia, joiden mukaan heidän olisi pitänyt tyytyä vain talonpoikaiselinkeinoihin ja jättää pyyntisaamelaiset rauhaan.

Vastaukset kysymyksiin vaihtelevat vastaajan näkökulman mukaan enkä tässä yhteydessä ala tarkastella niiden sisältöä lähemmin. Assimiloitumis- ja konvergenssimallien heikkoutena on jäsentymätön suhde metsäsaamelaisuuteen, joka on nähty apriorisesti väistyvänä talous- ja kulttuurimuotona. Argumentaatio näyttäisi olevan yllättävän lähellä varsinkin 1700-luvun oppineiden ja viranomaisten kantoja. Niissä pyyntitalouteen tukeutuva saamelaisuus leimattiin raihnaiseksi kulttuuriksi, jonka varaan Lapin tulevaisuutta ei kannattanut rakentaa. Utilismin eetokseen sitoutuneet virkamiehet näkivät uudisasutuksen hyödylliseksi taloudellisten kriteerien välityksellä, kun taas kirkonmiehet, joiden merkitys lapinpolitiikan muovaajina ja toteuttajina oli keskeinen, painottivat kolonisaatiota keinona saamelaisten sivilisoimiseksi ja akkulturoimiseksi valtakulttuuriin. Käsittääkseni on osoitettavissa, että metsäsaamelaisuuden katoamista siinä mielessä, kuin oppineet kuvaajat ja viranomaiset omien kulttuuristen linssiensä läpi katsoivat ja arvottivat sitä, ei mitenkään surtu vaan pidettiin luonnollisena ja toivottavana. Niin sanottu kulttuurirelativismi, jota moderni tutkimus pitää itsestään selvytenä, on suhteellisen myöhäinen tapa arvottaa kulttuureja, osa toisen maailmansodan jälkeen aktivoitunutta dekolonisaatioprosessia, jonka tarkoitus on ollut palauttaa kolonialismista kärsineille kansoille alkuperäiset oikeudet. Dekolonisaatio edellyttää kulttuurirelativismiin ohella emanssipatorista historian tulkintaa, jossa kolonisoitujen kansojen menneisyys nautiutuu vain ja ainoastaan alistamisen historiaksi.

Enontekiöllä ja Jukkasjärvellä etnistä saamelaisuutta, jos sellaista nimitystä halutaan käyttää, jäivät edustamaan alueen länsi- ja keskiosissa talvilaitumiaan pitäneet poronomadit. Porotalouden dynamiikka toimi luonnollisena barrikadina esivallan pyrkimyksille ottaa nomadit kulttuurisesti haltuunsa. Tämä näkyi hyvin selvästi vielä 1800-luvun alussa Enontekiön kirkkoherran Eric J. Grapen kirjoittelussa, jossa nomadisen talouden determinantit tuotiin kouriintuntuvasti esille. Toinen tekijä, joka edesauttoi nomadismia säilymään omana kulttuurimuotona, oli esivallan ja Lapin tai Jäämeren kaupan riippuvuus siitä. Poronomadit olivat suuria lihantuottajia, mikä paistaa esille jo 1700-luvun alun lähdeinformaatiosta. Ehkä tätäkin tärkeämpi oli nomadien tarjoama kuljetuskapasiteetti Lapin tiettömissä olosuhteissa. Tähän kruunu ja kaivosyrittäjät törmäsivät 1600-luvulla, yrittivät omilla ehdoillaan kovistella saamelaisia rahdinajoon, mutta joutuivat nöyrytymään ja hakemaan konsensusta nomadien kanssa pystyäkseen turvaamaan omat intressinsä. Näkisin, että suhteessa poronomadeihin esivalta ja kauppiat joutuivat harjoittamaan pikemminkin konsensus- kuin sanelupolitiikkaa. Konsensuspolitiikan voittajia olivat nomadit.

Lapin elinkeinohistoriassa porotalous oli 1700-luvulle tultaessa epäilemättä kehittyvin elinkeinomuoto. Väestöhistorioitsijat ovat katsoneet, että kehittyvän ja laajenevan porotalouden ansiosta läntisten lapinmaiden väestö paikoin jopa nelinkertaistui 1600-luvun lopulla ja 1700-luvun alussa. Tämä näkyi myös Enontekiöllä. Poronomadismi ylsi kuitenkin lakipisteeseensä varsin pian, viimeistään 1700-luvun keskipaikkeilla. Jo tätä ennen porovarallisuus oli kasvanut sellaisiin mittoihin, että laidunmaista alkoi olla puutetta. Ei ole mikään sattuma, että kiistat maista, mannuista ja rajoista keskittyivät 1720-luvulta 1740-luvulla Enontekiön länsiosiin Rounalan lapinkylän alueelle.

Nomadisen elinkeinon kokonaiskasvua erityisesti Jukkasjärvellä mutta myös Enontekiöllä jarrutti pororutto 1750- ja 1760-luvuilla. Se nakersi vuosikausia, hitaasti mutta varmasti, nomadisen väestön talouden selkärankaa ja johti jopa peruuttamattomiin muutoksiin yhteisön rakenteessa. Monet suvut heikkenivät tai joutuivat muuttamaan kokonaan pois. Rutto näyttäisi toisaalta jouduttaneen yhteisön dynamiikkaan sitoutunutta rakennemuutosta, joka oli ollut käynnissä jo hyvän aikaa. Kun rutto suisti vähemmän poroja omistaneet taloudelliseen ahdinkoon, vauraampien mahdollisuudet menetyksistä huolimatta kasvoivat. Sikäli kuin verotustiedoista voidaan päätellä, poronomistus oli 1700-luvun lopulla jo jossain määrin keskittynyttä. Johtiko se myös laidunmaiden keskittymiseen, ei ole käytettävissä olevin keinoin kuvattavissa tarkemmin. Joka tapauksessa on selvää, että nomadinen yhteisö ei ollut tasarakeinen eikä yhtenäinen. Varallisuuserot olivat huomattavat ja ajan oloon ne mitä ilmeisimmin vain syvenivät. Taustalla oli poroelinkeinon kaupallistuminen, johon pororikkaat pystyivät vastaamaan köyhempiä paremmin.

Uudisasutus

Varsinkin kolonisaatio-kriittisessä tutkimussuunnassa on korostettu saamelaisuuden ja uudisasutuksen voimakasta polarisaatiota. Ajalliseksi merkkipaaluksi on pystytetty vuosi 1673, jolloin julkistettiin Kalmarin asutusplakaatti, joka avasi tien uudisasutukselle Lapissa. Tutkimussuunnassa on vakiintunut käsitys, että ennen plakaattia lapinmaiden maankäyttö perustui lähtökohtaisesti pelkästään lappalaiselinkeinojen eli metsästyksen, kalastuksen ja poronhoidon harjoittamiseen, toisin sanoen talonpoikaiselinkeinoilla ei ollut Lapissa laillista oikeutta. Tulkinta vaikuttaa oudolta siihen nähden, että 1600-luvun alussa pyrittiin määrätietoisesti mobilisoimaan voimavaroja uudisasutuksen suuntaamiseksi Lappiin. Enontekiötä ja Muoniota varten laadituissa visioissa lähdettiin ajatuksesta, että kaukokalastajia voitaisiin rekrytoida Tornionjokilaaksosta uudisasukkaiksi eränautoilleen viljelemään maata ja hoitamaan karjaa. Kun suunnitelma kohtasi vaikeuksia, Kaarle IX:n komissaarit suunnittelivat jopa pakkokeinoja ja eräalueiden takavarikoimista asutustarkoituksiin saadakseen uudisasukkaita liikkeelle.

Kaarle-kuninkaan kolonisaatiokiikho ei johtanut välittömiin tuloksiin. Kuitenkin jo 1610-luvulla uudisasukkaita hakeutui Kemijärvelle ja Kittilän ja Muonion seuduille, mutta Tornion Lappi sai vielä odottaa. Ensimmäiset kolonistit tulivat Enontekiölle ja Jukkasjärvelle ehkä jo 1620-luvulla, viimeistään kuitenkin seuraavan vuosikymmenen alussa. Voidaan pitää varmana, että he asettuivat vanhoille eräsijoilleen eli Kaarlen aikainen suunnitelma toteutui pienellä viiveellä. Varhaiset uudisasukkaat olivat lapinverolla vuoteen 1695 saakka, eivät kuitenkaan lapinkylien jäseniä.

Kalmarin plakaatilla on pysyvä sija Lapin historiakuvassa, arvioidaanpa asetuksen merkitystä mistä näkökulmasta hyvänsä. Ilmeisesti kuitenkin tutkimus on liioitellut plakaattiin kirjoitettuja houkuttimia uudisasukaille vertaamalla niitä tarkemmin valtakunnallisiin asutuspoliittisiin linjauksiin. Kalmarin plakaattiin johtanut lainsäädäntöprosessi tarjoaa hyviä aineksia sekä perinteiselle paralleeliteorialle että kolonialismitulkinnolle. Paralleeliteorian kannattajat ovat vedonneet prosessin aineksiin, joissa korostuu idea kahden toisilleen vastakkaisen asutuselementin mahdollisuudesta elää rauhanomaisesti rinnakkain. Teorian projektioksi ja koetinkiveksi on muodostunut Kuusamon kolonisaatio, vaikka siitä ei vielä plakaatin syntyvaiheessa voinut olla mitään aavistusta. Selviytyäkseen sohjosta kuivin jaloin tutkijat ovat vedonneet plakaatin pääarkkitehdin maaherra Johan Graanin tietämättömyyteen ja hyväuskoisuuteen; Graanilla kun olisi ollut mielessään nomadiset saamelaiset, joiden hän luuli olleen valtaväestönä kaikissa lapinmaissa. Ei ole kuitenkaan mitään perustetta uskoa Graanin tietämättömyyteen, jonka varassa olisi syntynyt dramaattisiin seurauksiin johtanut erehdys. Näkisin jopa niin, että plakaatin valmisteluvaiheessa metsäsaamelainen kulttuuri katsottiin voitavan tarvittaessa uhrata kolonisaation hyväksi.

Kuusamoon suuntautunut uudisasutusryöppy, jota olen tarkastellut varsin seikkaperäisesti, muodostaa poikkeuksellisen kokonaisuuden Lapin kolonisaation historiassa. Ilman ulkopoliittista konfliktia 1676 – 1678 ja sen jälkimmäisissä solmittua Kainuun ruotusopimusta Kuusamo olisi saanut odottaa vielä tovin kolonisteja. Ensimmäiset kainuulaiset kävivät katsastamassa Kuusamon huuhtamaita jo 1670-luvun lopulla. Heidän perässään seurasi uutta väkeä niin, että 1680-luvun lopulle tultaessa Kuusamo oli pitkälle suomalaistunut.

Saamelaiset ja heidän rinnallaan Iin ja Pudasjärven erätalonpojat, joilla oli nautintoja Maanselän ja Kitkan lapinkylien alueella, valittivat kainuulaisista tunkeilijoista säännöllisesti vuodesta 1680 lähtien, mutta viranomaisten uhittelu ei saanut kolonisteja kuriin. Saamelaisväestölle kainuulaisten huuhtamiesten ilmaantuminen Kuusamon metsiin oli traumaattinen kokemus, jota vain syvensi viranomaisten hitaus ja haluttomuus puuttua toden teolla asioiden kulkuun. On mahdollista, että varsinkin kirkonmiehet, joiden perspektiivissä saamelaiset edustivat diabolisoitua pakanuutta, jopa tasoittivat uudisasukkaiden tietä kolonisaation alkuvaiheessa katsomalla heidän touhujaan läpi sormien ja jopa houkuttelemalla uusia asukkaita Kainuusta. Oman sotkunsu muutenkin hankalaan vyyhteen toi maaherran Gustaf Grassin itsepintainen tulkinta, jonka mukaan Kuusamo kuului Pohjanmaan lääniin. Grass esitti myös radikaalisia koloniaalisia järjestelyjä: saamelaiset oli karkotettava uudisasukkaiden tieltä Kitkan ja Kittilän lapinkylien alueelle. Reservaatiopolitiikkaan ei turvauduttu eikä se ollut tarpeenkaan, sillä Maanselän ja Kitkan saamelaiset menettivät muutamassa vuodessa otteensa kotiseutuunsa huuhtamiesten rynnistäessä eteenpäin.

Kiintoisa piirre Kuusamon kolonisaatiossa on, että asutussopimukset hyväksyttiin käräjillä useimmiten vasta jälkikäteen. Kysymys oli melko pitkälle näennäisestä legalismista tai faktuaalisten asiointilöjen siunaamisesta lakikirja kädessä. Asetelma oli epäsuhtainen eikä tehnyt oikeutta tappioon tuomitulle saamelaisväestölle olletikin, kun viranomaisilla olisi ollut järeitä keinoja liiallisen uudisasutuksen taltuttamiseksi. Tässäkin tapauksessa mitalilla on kaksi puolta.

Monista viitteistä voidaan päätellä, että uudisasukkaat hyvittivät valtauksensa paikallisille asukkaille maksamalla heidän kruununveronsa, lupaamalla heille osuuksia ruissadosta tai jollakin muulla molempia osapuolia tyydyttävällä tavalla. Kruununmiehet seurasivat sivusta ja vahvistivat kolonistien ja saamelaisten välisiä sopimuksia, kun vahvistamisen aika tuli. Uudisasukkaat eivät nauttineet missään vaiheessa täydellistä kolonialistista vapautta, olkoonkin että viranomaisten sympatiat kallistuivat enemmän tulokkaiden puolelle.

Muualla Lapissa kolonisaation intensiteetti oli 1700-luvun jälkipuolelle saakka niin vaimea, että vaikeita ristiriitoja eri astutuselementtien välillä ei päässyt syntymään. Uudistilojen perustaminen oli kontrolloitua perustuen Kalmarin plakaattiin ja sen lähteisiin, vaikka läheskään kaikissa tilanteissa alkuperäisasukkaiden intressejä ei otettu toivotulla tavalla huomioon. Uudistilat pyrittiin perustamaan, kuten muuallakin valtakunnan alueella, isännättömälle maalle, jolloin kiinteistöoikeudelliset konfliktit voitiin välttää tai ainakin niiden kynnyks asettui hyvin korkealle. Kuitenkin monet uudistilat perustettiin lapinveromaalle, mikä tietenkin oli ristiriidassa voimassa olevan oikeusjärjestyksen kanssa; uudistila kun ei saanut loukata minkään tahon intressejä. Viranomaiset tulkitsivat asiantilaa kuitenkin ns. täysverollisuusteesin kautta selittäen, että yksittäisten saamelaisten veromaat sisälsivät enemmän kiinteistöjä kuin he tarvitsivat tullakseen toimeen. Näkemystä voidaan arvostella sen perusteella, että viranomaiset eivät ottaneet tai ymmärtäneet ottaa huomioon pyyntikulttuurin tuotantovoiman kehitystasetta, joka vaati suunnattomia alueita ja harvaa asutusta.

Kemin Lappi kolonisoitui hyvin pitkälle jo 1750-luvulle tultaessa. Sen sijaan läntisissä lapinmaissa kolonisaatio eteni voimakkaammin vasta 1700-luvun jälkipuolella ja muutti selvästi perinteistä asutuskuvaa. Olen paneutunut varsin seikkaperäisesti 1700-luvun puolivälissä käytyyn keskusteluun lapinpolitiikan linjasta. Siinä oli voimakkaasti esillä metsäsaamelaisuutta väheksyvä näkökulma, jonka lukuisat viranomaiset ja Lapin asioihin enemmän tai vähemmän tutustuneet tarkkailijat jakoivat. Pyyntielinkeinojen varassa elävät leimattiin köyhäksi väestöksi, jolle ei povattu pitkää ikää. Hyötyajattelun ideoihin tutustuneet kotoperäiset ajattelijat näkivät uudisasutuksen niin taloudellisesti kuin moraalisestikin Lapin pelastukseksi. Myös saamelaisten toivottiin liittyvän uudisasutusrintamaan ja luopuvan perinteisistä asumistavoistaan. Saamelaisia akkulturoiva näkökulma oli vahvasti myös kirkollinen tai pikemminkin kai kirkon edustaman ideologian mukainen: niin kauan kuin saamelaiset elivät niin kuin elivät, heitä oli mahdotonta sivilisoida ja taltuttaa kirkon kontrolliin.

Jällivaaran kirkkoherrana saamelaisten elämää läheltä seurannut Per Högström oli toista maata. Hän epäili uudisasutuksen mahdollisuuksia Lapin karuissa olosuhteissa ja piti lähtökohtaisesti saamelaisia ainoana Lappiin sopeutuvana väestöryhmänä. Högströmin visiossa "Lappi lappalaisille" olivat etualalla poronomadit, jotka edustivat Lappiin parhaiten soveltuvaa elinkeinoa. Högström ei ollut etnopolitiikko modernissa merkityksessä, vaikka hänen teksteistään on helppo kaivaa esille moderneilta kuulostavia saamelaisia tukevia lausumia. Niin pitkälle hänkään ei mennyt, että olisi ryhtynyt kamppailemaan uudisasutusta vastaan. Hänen ansiokseen on kuitenkin laskettava, että vuoden 1749 reglementissä uudistilojen perustamismenettelyyn kiinnitettiin toden teolla huomiota, jotta saamelaisten vakiintuneet oikeudet voitaisiin turvata. Uudistilan perustaminen kytkettiin yleiseen asutuslainsäädäntöön samalla, kun asutusluvan saantiehtoja tiukennettiin. Lopullisen asutusluvan myöntäminen siirrettiin läänin maaherralle. Reglementin ja vuoden 1760 voudinohjeen ansiosta uudistilat tulivat kaikkienensa erotetuiksi omiksi tiloikseen. Lisäksi ne merkittiin maakirjaan, joita pidettiin samojen periaatteiden mukaan kuin talonpoikaaisessa Lannanmaassa. Uudistilojen alettiin kutsua 1770-luvulta lähtien kruununuudistiloiksi ikään kuin ne olisi perustettu kruunun maalle. Käytännössä kuitenkin tiloja voidaan luonnehtia perintö- tai veroluontoisiksi, sillä niihin kohdistui oikeustoimia, jotka eivät olleet kruununtiloilla mahdollisia (mm. halkominen).

Enontekiön uudistilalliset elivät sekataloudessa. Maanviljely oli lähimain merkityksetöntä, mutta laajat luonnonniityt takasivat karjanhoidolle varsin hyvät puitteet. Muutamien arvioiden mukaan uudisasukkaiden tärkein elinkeino oli kuitenkin kalastus. Sen jälkeen kun Peltojärven ja Suonttavaaran saamelaisten yhteisöt olivat hajonneet ja niiden väkimäärä merkittävästi huvennut, uudisasukkaat pääsivät paremmin käsiksi peuranmetsästykseen ja majavanpyyntiin, jotka oli perinteisesti laskettu ns. lappalaisoikeuksiin. Uudisasukkaat huomasivat myös poronhoidon edut, mutta vielä 1700- ja 1800-lukujen taitteessa heidän siirtymisensä suurporonhoitoon oli vasta idullaan. On pantava vielä merkille, että muutamia uudisasukkaiden jälkeläisiä akkulturoitui selvästi kohti saamelaista elämäntapaa.

Maanhallinta

Luultavasti eniten viimeaikaista tutkimusta on puhuttanut kysymys Lapin maanomistussuhteista, jotka kytkeytyvät suoraan saamelaisten nauttimaan alkuperäiskansastatukseen. Vanhemman, evolutionistista "paradigmaa" myötäillen tutkimuksen tulokset, joiden mukaan keräilijät, metsästäjät, kalastajat ja nomadit eivät elämäntapansa primitiivisyyden vuoksi tunteneet kuin korkeintaan maan kollektiivisen omistuksen, on syytä lopullisesti hylätä. Käytettävissä oleva aineisto osoittaa aivan toista. Saamelaisilla oli sekä yksityisiä että yhteisiä kalajärviä, metsästyksmaita ja laidunalueita. Aineiston mukaan hallinnan pääpaino oli selkeästi yksityisen omistuksen puolella. Maanhallintaoikeudet olivat lisäksi kyläkohtaisia, eksklusiivisia lappalaisoikeuksia eli ne edellyttivät lapinkylän jäsenyyttä. Tämä näkyi nimenomaan majavan- ja peuranpyynnissä, joiden intensiteetti oli vahva erityisesti Kemin Lapissa. Sitä mukaa kuin Lappiin tuli uudisasukkaita ja vanha saamelainen siidajärjestelmä heikkeni, lappalaisoikeudet alkoivat murentua ja muuttua tilakohtaisiksi oikeuksiksi. Viimeistään 1700-luvun lopulla lappalaisoikeuksien perinteinen funktio oli menettänyt merkityksensä Enontekiön tasalle saakka.

Tutkimuksessa on käyty 1900-luvun alusta lähtien vaihtelevaa keskustelua veromaista tai lapinveromaista ja esitetty niiden kiinteistö- ja vero-oikeudellisesta statuksesta erilaisia tulkintoja. Pyrin osoittamaan, että veromaajärjestelmä syntyi 1650-luvulla tiukassa yhteydessä valtakunnalliseen käytäntöön, jonka tarkoitus oli hallita asutus- ja veropoliittisin keinoin vaikeaksi ongelmaksi ryöstäytynyttä tilojen autioitumista. Autioitumissäädökset otettiin käyttöön myös lapinmaissa tarkoituksena pitää kurissa Norjaan ja Venäjälle suuntautuva muuttoliike. Saamelaisten yksityisesti hallitsemia perintömaita alettiin kutsua veromaiksi (skatteland), jolloin veromaan tärkeimmäksi hallinnan kriteeriksi muodostui häiriötön kruunun verojen maksu. Mikään ei osoita, että kruunu olisi puuttunut saamelaisten traditionaaliseen maanjakoon. Interventiossa, joka sinällään on vahva osoitus kruunun valtakunnallisesta oikeudellisesta yhdenmukaistamispolitiikasta, ei ollut kysymys maa- vaan pelkästään veroreformista.

Veromaakäytäntöön liittyy myös paradokseja. Vuosien 1695 ja 1760 lapinvero-ohjeissa veroyksikkö oli lapinkylä eikä yksittäisiä veromaita pantu verolle, vaikka niiden proprietaalinen status oli tunnustettu. Kameraalisessa mielessä veromaa ei voinut autioitua, koska lapinkylä joutui vastaamaan kollektiivisesti kylän verosummasta. Kiinteistöoikeudellisessa mielessä veromaa tai perintömaa sen sijaan voi autioitua ja joutua myös suvun ulkopuolelle. Toinen paradoksaaliselta vaikuttava tosiasia oli veromaiden miltei täydellinen katoaminen 1700-luvun jälkipuolen verotus- ja oikeuskäytännöstä. On jossain suhteessa helppo yhtyä tutkimuksessa yleisesti esitettyyn käsitykseen, että lapinkylien erityinen kameraalinen luonne olisi ajan mittaan johtanut veromaiden arvostuksen laskuun. Tämä näkyy tietysti kameraalisten lähteiden tasolla. Toinen selitys on, että veromaita siirtyi osittain uudisasukkaiden haltuun, jolloin ne menettivät alkuperäisen veromaaluonteensa eli ne muuttuivat tilakohtaisiksi kiinteistöiksi. Toisaalta varsinkin Kemin Lapissa monet saamelaiset siirtyivät uudisasukkaiksi, ja kun heidän veromaansa tai osa siitä pantiin verolle talonpoikaistilusten tapaan, kuten vuoden 1749 reglementti ja vuoden

1760 voutiohje edellyttivät, niitä ei enää pidetty veromaina. Tätä voi pitää yhtenä pitkään jatkuneen yhtenäistämispolitiikan tuloksena.

Kuinka paljon tulkintoihin sisältyy lähdeaineiston synnyttämiä näköharhoja? Tosiasia on, että kruununkäräjillä veromaihin liittyvät jutut lähestulkoon katosivat 1700-luvun jälkipuolella. Sen taustalla voi olla se, että ainakin pienemmät kiinteistöoikeudelliset riidat siirtyivät kruununvoudin johdolla toimivan oikeuselimen harkintavaltaan, jos kohta kruununvoutien omaehtoisella aktiivisuudella näyttää olleen myös vaikutusta. Myös vuoden 1751 lappikodisiilin mukaisella lapinoikeudella lienee ollut merkittävä rooli nomadisten saamelaisien keskinäisissä kiinteistökysymyksissä. Aivan viimeaikaisessa tutkimuksessa on painotettu jo aiemmin julki tuotua käsitystä, että ratkaisuvalla veromaihin liittyvissä kiinteistöoikeudellisissa kysymyksissä siirtyi lääninkonttoriin ja maaherralle. Kehityskulku näyttäisi siis olleen sama kuin uudistilojen kohdalla, joiden perustamisesta 1700-luvun jälkipuolella päätti viime kädessä maaherra – tietenkin kihlakunnankäräjien ja kruununvoudin lausunnon pohjalta – kaikissa valtakunnan lääneissä.

Enontekiön kirkkoherra Eric Grape totesi vuonna 1803 laatimassaan seurakuntakuvauksessa, että lappalaisilla oli edelleen veromaansa, vaikka niitä ei ollutkaan merkitty rajamerkein. Grapen mukaan useimmat lappalaiset eivät kuitenkaan enää kunnioittaneet veromaajärjestelmää, vaan muuttivat mielensä mukaan kylästä toiseen. Se mitä Grape rivien välissä sanoi, tarkoitti sitä, että alkuperäiset vero- tai perintömaat eivät enää vastanneet nomadisen poronhoidon tarpeita, vaan uusia laitumia oli etsittävä myös toisten kylien alueilta. Asiantila lienee ollut ainakin jossain määrin tuttu jo 1700-luvun alkupuolella. Grape katseli maailmaa oman aikansa edellytyksistä käsin. Yhtä kaikki hän näyttää olleen selvillä porotalouden dynamiikasta, jonka keskeisimmät faktorit olivat poromäärä ja käytettävissä olevat laidunbiotoopit.

Grapea voidaan paremman puutteessa pitää nomadisen maankäytön muuntumisen tulkkina. Monin verroin tärkeämpi on kuitenkin tuon ajan kuvastimessa paikallinen vuoden 1798 laidunnussopimus, jossa veromaista ei puhuttu halaistua sanaa. Sopimuksessa oli kysymys yhtäältä uudisasukkaiden heinämaiden ja laidunten suojaamisesta ja toisaalta nomadisen poronhoidon vaatimusten täyttämisestä. Uudisasukkaat saivat laidunpiirinsä, joille nomadeilla ei ollut asiaa, mutta samalla heidät velvoitettiin aitaamaan niittynsä tai ainakin haasionsa. Aitaamattomilta niityiltä heinät oli kuljetettava talveen viimeistään ensilumien aikaan. Nomadeille puolestaan taattiin oikeus laiduntaa porojaan vapaasti kyläkuntiensa rajojen puitteissa.

Kaukokalastus

Oman pikantin lisänsä lapinmaiden kiinteistöjärjestelmään toi jo keskiaikana syntynyt talonpoikainen kaukokalastus. Vanhemmassa tutkimusperinteessä puhuttiin erävaltauksissa, mutta modernimpi näkökulma on painottanut erätalonpoikien ja alkuperäisväestön keskinäisiä sopimuksia. Saamelaisilla oli oma näkemys talonpoikaisnautintojen synnystä. Heidän mielestään kysymys oli vain vuokraussuhteesta. Kaukokalastajat taas pitivät kalastuksiaan ikimuistoisina nautintoina ja osoittivat maksaneensa niistä kruunulle veroa.

Kaarle-herttuan suojelukirje Kemin Lapin saamelaisille vuonna 1602 pyrki taltuttamaan Iin ja Kemin talonpoikien liiallista innokkuutta laajentaa nautintojaan alkuperäisväestön kustannuksella. Hallitsijan tahdonilmaisusta tuli ohjenuora, johon vedottiin nautintariidoissa pitkin 1600-lukua. Siinä ei kuitenkaan puututtu talonpoikien lailliseen kaukokalastukseen. Enontekiöllä Lapin rajan pyhyyttä valvottiin kuningas Juhana III:n suojelukirjeellä vuodelta 1584. Alun alkaen molemmat suojelukirjeet oli tarkoitettu turvaamaan saamelaisien elinkeinonharjoitusta, mutta 1700-luvulla niiden luonne muuttui territoriaalisesti niin, että sekä

saamelaiset että uudisasukkaat vetosivat niihin puolustaessaan oikeuksiaan kaukokalastajia vastaan.

Talonpoikainen kaukokalastus oli esillä yhtenä teemana 1690-luvun veroreformissa. Ongelmaan syventyneille paikallisille ja keskushallinnon viranomaisille jäi kuitenkin epäselväksi, olivatko eränautinnat vuokratiluksia vai itsenäisiä taloon kuuluvia kiinteistöjä. Kuningas Kaarle XI yhtyi lopulta veroreformia valmistelleen toimikunnan kantaan, jonka mukaan Lapissa sijaitsevat eränautunnoista oli mieluummin verotettava paikallisia saamelaisia kuin kaukana asuvia talonpoikia. Oikeuskäytännössä kuninkaallinen kanta jäi kuitenkin lähes kuolleeksi kirjaimeksi, sillä sen nojalla vesialuekiista tuomittiin saamelaisen osapuolen hyväksi vain muutamassa tapauksessa. Totta kyllä nautintakiistat kaukokalastajien ja saamelaisten välillä vähenivät 1700-luvulla suureksi osaksi sen seurauksena, että vanhoja talonpoikaisnautintoja siirtyi Lappiin talottuneiden uudisasukkaiden haltuun. Sitkeimmät kävivät kalassa aina Alatorniolta saakka Lapissa vielä 1750-luvulla, jolloin saatiin monien vaiheiden jälkeen käydyksi raja Tornion Lapin ja Ylitornion välillä. Se antoi pontta siirtyä Kaarle XI:n päätöksen edellyttämään päiväjärjestykseen. Tuossa vaiheessa perinteinen kaukokalastus oli vain varjo entisestään.

Lappalainen, saamelainen, suomalainen

Olen välttänyt tietoisesti kajoamasta Lapin tai Saamenmaan etnisiin ja etnopolitiittisiin asetelmiin, vaikka niillä kenties pitäisi olla oma paikkansa myös tässä tutkimuksessa. Olen käyttänyt käsitteitä ”lappalainen” ja ”saamelainen” rinnakkain, mikä osasta lukijoita voi tuntua oudolta tai jopa vastuuttomalta. Ymmärrän hyvin, jos etnisesti tietoinen saamelainen kokee nimityksen ”lappalainen” halventavaksi, mutta termien ”lappalainen” ja ”saamelainen” synonyyminen käyttö on minun näkökulmastani täysin korrektia ja myös historiallisesti perusteltua. Toisaalta olen hyvin selvillä siitä, että tietyt oikeuksiaan hakevat ryhmät ovat varaamassa itselleen nimitystä ”lappalainen” sillä perusteella, että he katsovat olevansa lappalaisten jälkeläisiä. Miten hyvin terminologia vastaa voimassa olevaan lainsäädäntöön ja kansainvälisiin sopimuksiin kirjoitettuja linjauksia, on tutkimukseni näkökulmasta toisarvoinen kysymys. Historiallisesta perspektiivistä katsottuna, nykyisen Lapin alkuperäisasukkaita olivat saamelaiset tai lappalaiset, millä nimellä heitä on milloinkin kutsuttu. Suomalaisia ja ruotsalaisia uudisasukkaita alkoi tulla Lappiin vasta 1600-luvulla. He sopeutuivat vähitellen uusiin olosuhteisiin, mutta eivät missään vaiheessa täyttäneet Lapin kolonisaatiopolitiikan vision suuria odotuksia. Metsäsaamelainen kulttuuri joutui väistymään tulokkaiden tieltä, jotka olivat muodollisesti talonpoikia, mutta hyvin etäällä Lannanmaan talonpoikaisen elämäntavan ihanteista. Lappalaisten, uudisasukkaiden ja ulkopuolisten tahojen toiminnan ja vuorovaikutuksen tuloksena syntyi uusi lappilainen kulttuuripohja, josta kasvoi versoja eri suuntiin elinkeinonvaihdoksien, interetnistien avioliittojen ja kulttuuristen rajojen ylitysten tuloksena. Sen sijaan Lapin elinkeinohistorian myöhäisempi tulokas, laajamittainen poronomadismi säilyi omana kulttuurimuotona, vaikka sekin oli monella tavalla riippuvainen kaupallisista kysyntätekijöistä, ulkopuolelta tulevista innovaatioista ja ennen kaikkea valtioiden välisistä poliittisista järjestelyistä Pohjoiskalotilla.

On perusteetonta väittää, että historiantutkimuksella olisi hallussaan välineet, joilla se voisi saavuttaa yksiselitteisen, kaikkia tyydyttävän totuuden. Tutkimustuloksissa on kysymys viime kädessä vastauksista, jotka problematisoivat tutkimuksen omassa ajassa. Erotan kuitenkin käsitteen ”oma aika” presentismistä, koska viime mainittu on useimmiten voimakkaasti sidoksissa poliittisiin päämääriin, joiden viitoittamaan paradigmaan tutkimustulosten odotetaan tavalla tai toisella asettuvan. Presentismi voi johtaa huomaamatta ”mikä oli todistettava” -asenteeseen, jossa tutkimustulokset voivat olla valikoituja ja jopa täydellisesti kontekstistaan irrotettuja. En väitä, että dekolonisaation historiaprojektit olisivat epätieteellisiä, mutta osaa niistä vaivaa tutkimuksen kannalta toisarvoinen pamflettimaisuus.

Hyvä esimerkki presentismin ongelmasta on viime aikoina näkyvästi esillä ollut ILO-sopimus, jonka historiakäsitys on kolonialistinen. Sopimuksen universaalinen tarkoitus on korjata kolonialismin seurauksena syntyneitä historiallisia vääryyksiä ja luoda edellytyksiä alkuperäiskansojen säilymiselle. Tähän asetelmaan kytkeytyvä moraaliaspekti on varmasti oikeutettu, mutta historian tutkimuksen näkökulmasta se johtaa vaikeuksiin, ellei jopa suoranaisiin mahdottomuuksiin. En ole varma, soveltuuko sopimuksen historiakäsitys sellaisenaan mille tahansa kolonialismin näyttämölle. Yhdet väittävät, että lapinmaiden historia 1500-luvulta lähtien on kertomusta ulkopuolisten sekaantumisesta saamelaisten asioihin. Toiset taas ovat sitä mieltä, että kysymys oli hyvin pitkälle vain vääjäämättömästä historiallisesta kehityksestä, josta alkuperäisväestö viime kädessä hyötyi. Oli miten oli, lapinmaat integroitiin 1500-luvulta 1800-luvun alkuun monella tasolla Ruotsin imperiumiin. Integraatiopolitiikkaan liittyi epäilemättä karkeuksia ja yksisilmäisyyttä, jotka ovat kaukana modernin kulttuurirelativismin ihanteista. Samalla kun opimme tulkitsemaan historiallisten toimijoiden harjoittamaa valtapolitiikkaa, opimme toivottavasti väistämään kulttuurirelativismin sudenkuopat. Luullakseni vakavasti otettavalle historian tutkimukselle ei voi asettaa tämän suurempia haasteita.

Tarja Nahkiaisoja

Asutus ja maankäyttö Inarissa ja Utsjoella 1700-luvun puolivälistä vuoteen 1925

Yhteenveto

Tutkimustehtävät

Tutkimukseni kohteena on asutus ja elinkeinoihin liittyvä maankäyttö sekä verotuksen suhde maankäyttöön ja asutukseen noin 1750-luvun puolivälistä vuoteen 1925 Inarin ja Utsjoen alueella. Tutkimus jakaantuu kahteen päälukuun, joista ensimmäinen käsittelee alueella tapahtunutta asutuksen kehitystä ja asutuksen taustalla ollutta lainsäädäntöä. Toinen pääluku käsittelee alueen elinkeinoja, niiden kehitystä ja elinkeinoihin liittyvää maankäyttöä. Tässä luvussa tarkastellaan myös verotuksen suhdetta maankäyttöön ja asutukseen. Molempien lukujen käsittely on systemaattinen. Systemaattisen käsittelyn sisällä on pyritty kuvaamaan tapahtumia kronologisesti. Tutkimuksen käsittely on historiatieteen mukainen. Se ei pyri ottamaan kantaa oikeudellisiin kysymyksiin, vaan pikemminkin tarkoituksena on ollut tehdä oikeutta oman aikansa tapahtumille ja ilmiöille.

Asutuksen tarkastelussa huomio kiinnitetään erityisesti saamelaisasutuksen, uudisasutuksen ja kruununmetsätorppa-asutuksen kehitykseen sekä näiden asutusmuotojen ajalliseen vaihteluun kyseessä olevalla tutkimusalueella. Tällöin huomioidaan valtion asutuspolitiikka sekä kysymys siitä, missä määrin viranomaiset ohjasivat maankäyttöä ja sitä kautta asutusta. Tutkimuksessa kuvataan valtiovallan pitkän aikavälin asutus- ja maankäyttöpolitiikkaa.

Tutkimuksen kohteena 1700-luvulla on saamelaisasutus ja sen kehitys sekä jo orastava uudisasutus. Valtiovallan kiinnostus pohjoisia alueita kohtaan lisääntyi ja tästä olivat seurauksena muun muassa Lapinmaan asutusplakaatti 1749 ja lapinvoudeille annettu ohjesääntö 1760. Väestön omaksuttua karjatalouden Utsjoelle muodostui niin sanottu kesäpaikkajärjestelmä, jossa muutettiin yleensä kahden kolmen asuinpaikan välillä vuosittain. Inarin kalastajasaamelaisilla puolestaan vallitsi niin sanottu vuotuiskiertojärjestelmä, jolloin muutettiin erillisiin kevät-, kesä-, syys- ja talviasuinpaikkoihin. Porosaamelaisten pitkät muuttomatkat puolestaan vaikuttivat tämän väestöryhmätapaan asuttaa alueita. Perinteinen saamelaisasutus eli pitkälle 1800-luvulle rinnan alkavan uudisasutuksen kanssa.

Toinen asutusteemoista on uudisasutus, joka käynnistyi molemmissa pitäjissä toden teolla vasta 1830-luvulla. Työssä selvitetään uudisasutusplakaattien, julistusten, kuulutusten ja asetusten merkitystä asutukselle. Keskeisiä kysymyksiä ovat muun muassa keitä uudistilojen perustajat olivat, maksoivatko he kenties lapinveroa ennen uudistilan perustamista, perustivatko he uudistilansa vanhastaan hallitsemilleen maille jne. Tarkastelun kohteena on pitkällä aikavälillä uudistilojen perustamiskäytännössä tapahtuva muutos. Samaan aikaan, kun uudisasuttaminen oli vilkkaimmillaan, kalastajasaamelaiset kävivät käreillä esittämässä niin sanottuja kalastuspaikkakatselmuksia. Tutkimuksessa analysoidaan kalastustilojen merkitystä ja niiden luonnetta.

Kolmas asutusmuoto on kruununmetsätorppa-asutus. Sen synty ajoittuu sekä Inarissa että Utsjoella 1800-luvun viimeiselle vuosikymmenelle. Tutkimuksessa vastataan muun muassa kysymyksiin millaisia vaikutuksia kruununmetsätorpilla oli pitäjien asutukseen, ketkä torppia perustivat, mitkä syyt olivat taustalla niiden syntymiseen jne. Tässäkään yhteydessä ei voida sivuuttaa kysymystä, kuinka suuri osa syntyneistä torpista oli Inarin kalastajasaamelaisten jo olemassa olevia asumuksia tai mikä oli alueelle muuttaneiden porosaamelaisten osuus torppien perustamisessa. Utsjoella kruununmetsätorppia perustettiin huomattavasti pienempi määrä, mutta tutkimuksessa analysoidaan niiden merkitystä Utsjoen asutukseen. Utsjoella kruununmetsätorppien perustaminen saa alueen vähäiset metsävarat huomioon ottaen aivan omat piirteensä. Mielenkiintoisen lisän tutkimukseen tuovat porosaamelaisten perustamat kruununmetsätorpat.

Oma tutkimuskysymyksensä alueella on 1800-luvun loppupuolelta lähtien metsien arvon nousun myötä alkanut muutos, joka näkyi muun muassa suhtautumisessa yksityisille tiloille annettaviin kruununmetsiin. Teemaan liittyy olennaisena osana myös kysymys kruunun liikamaista ja erämaista. Tarkastelukulmia työssä on kaksi: toinen koskee asutuksen ja metsähallinnon suhdetta ja sitä, miten metsien arvon nousu vaikutti esimerkiksi tilojen perustamiskäytäntöön; toinen näkökulma on metsähallinnon ja muun maankäytön, kuten poronhoidon ja tilallisten metsänkäyttöoikeuksien välinen suhde. Tutkimusjakson loppupuolella oman leimansa tutkimukseen antavat kysymykset kruununpuistoista ja suojametsistä, missä näkyy jo selvästi pyrkimys metsien suojeluun.

Varsinaista isoajakoa edelsi liikamaiden väliaikainen erottaminen Inarissa ja Enontekiöllä, joka oli ensimmäinen askel maanjako-olojen järjestämiseksi Suomen pohjoisimmassa Lapissa. Utsjoella liikamaiden väliaikaista erottamista ei toteutettu. Tutkimuksen kohteena on kehityksen tarkastelu isonjaon toimeenpanon osalta ennen vuotta 1925. Lopullinen isoajako jää tämän tutkimuksen ulkopuolelle. Asutuskehityksen osalta työ päättyy lakiin isostajaosta ja verollepanosta.

Tutkimusalueella asutustoiminnasta vastasivat alkuvaiheessaan joki-, järvi- ja porosaamelaiset eli asiakirjojen kalastaja- ja tunturilappalaiset. Eri saamelaisryhmien maankäyttömuodot säätelivät asutusta, jotka puolestaan kytkeytyivät elinkeinojen muutoksiin ja kehitykseen. Nämä muodostivat keskenään riippuvuus- ja vuorovaikutussuhteen, jota luonnon ylläpitämät resurssit ovat aikojen kuluessa säädelleet. Vielä 1700-luvulla valtiovallan ote alueesta oli varsin heikko. Kohti nykyaikaa tultaessa viranomaisen ote alueen ihmisistä ja luonnonresursseista, kuten metsistä, on lisääntynyt. Tutkimuksen toisessa osassa kuvataan tätä polveilevaa ja muutoksen alaista kehitystä Utsjoen ja Inarin alueella.

Tarkastelu tapahtuu maankäyttöä säätelevien alueen elinkeinojen kautta niin, että perinteiset elinkeinot, niiden historiallinen kehitys sekä niihin liittyvät maankäyttöoikeudet käsitellään ensin. Käsittely on systemaattinen, joten esimerkiksi perinteiset lappalaiselinkeinot, kuten peuranpyynti, kalastus ja poronhoito sekä niissä tapahtuvat muutokset esitellään omana kokonaisuutenaan. Osin rinnakkaisetkin maankäyttömuodot ovat johtaneet siihen, että yhteentörmäyksiltä eri väestöryhmien välillä ei ole välttytty. Työssä tarkastellaan kysymystä, miten erilaiset elinkeinot vaikuttivat alueiden saamelaisten maankäyttöön pitkällä aikavälillä. Työssä pyritään muun muassa vastaamaan kysymykseen, miten vanha perinteinen maankäyttö säilyi uusien elinkeinojen vallatessa alaa ja millaisia sovellutuksia ne saivat paikallisella tasolla. Valtioiden välisiä rajankäyntejä Strömstadin rajasopimuksesta Suomen ja Norjan väliseen rajasulkuun käsitellään poronhoitoa koskevassa luvussa. Poroelinkeino on kokenut suuria muutoksia myös porosaamelaisväestön muuttoliikkeen ja paliskuntalaitoksen myötä.

Tutkimuksessa perehdytään uudistilallisten maankäyttöön luvussa niitty- ja peltoviljely sekä metsien käyttö. Katselmuspöytäkirjoihin merkittiin pihamaa, peltomaa ja sen laatu, niityt ja niiden tuotto, tilalle kuuluvat kalavedet, myllynpaikka, poltto- ja rakennuspuumetsä, jäkälämaa ja joskus jopa metsästysmaat. Työssä seurataan pitkällä aikavälillä näkyviä muutoksia, joita erityisesti metsien kiristävät käyttöoikeudet uudistiloille aiheuttavat. Tutkimuksessa kiinnitetään huomiota myös uudistilallisten maankäyttöoikeuksien muuttumiseen ensimmäisten uudistilojen perustamisesta lähtien. 1800-luvun lopusta lähtien tarkastellaan myös kruununmetsätorppareiden maankäyttöä.

Työssä tarkastellaan myös tilusrajojen merkitystä ja esiintymistä asiakirja-aineistossa Inarissa ja Utsjoella 1800-luvulla. Käytännössä tämä liittyy kalastustilojen ja uudistilojen katselmuspöytäkirjoissa esiintyvään informaatioon. Selvää on, että kun uudistiloja perustettiin, ne mitattiin ja merkittiin maastoon jollakin tavalla. Katselmuspöytäkirjat ovat kuitenkin myös erinomainen lähde tarkastella tilojen perustamista edeltänyttä aikaa. Kysymykset kuuluvat, oliko saamelaisilla tilusrajoja jo ennen tilajärjestelmän omaksumista, miten saamelaisten maat rajautuivat uudistilallisten maiden suhteen, entä ottivatko viranomaiset huomioon vanhoja rajoja.

Verotuksen suhteen tutkimusta ohjaavat lainsäädäntö ja verotuksesta annetut ohjeet sekä niissä tapahtuneet muutokset. Tarkastelussa on 1700-luvun ruotsalainen verotus Tenon ja Utsjoen sekä Inarin lapinkylän alueilla. Tutkimuksen kohteena on alueen saamelaisten maksama lapinvero sekä sen perimisessä ja maksamisessa tapahtuneet muutokset. Verotus ja sen perusteet liittyvät alueen asukkaiden maankäyttöön ja asutukseen. Kysymys kuuluu, maksoivatko asukkaat veroa elinkeinoistaan vai maankäytöstään.

Tutkimuksessa seurataan lapinveron maksamisessa tapahtuneita muutoksia autonomian aikana. Työssä tarkastellaan vaihetta, jossa aiemmin lapinveroa maksaneet kalastajasaamelaiset ryhtyivät perustamaan uudistiloja. Millaisia muutoksia lapinveron maksussa tuolloin tapahtui? Työssä seurataan myös sitä, mitä verolappalaisen henkilökohtainen verorasitus kertoi maankäytöstä tai henkilön harjoittamasta elinkeinosta. Veroluetteloille asetetaan kysymys, voidaanko niiden perusteella ylipäätään vetää johtopäätöksiä lapinveromaiden luonteesta. Tutkimuksen keskeisimmät johtopäätökset ovat seuraavat.

Vuosikiertoa sukujen mailla - yhteistä ja yksityistä maankäyttöä

Valtiovallan ote pohjoisista alueista on suuresti vaihdellut riippuen aina kulloisenkin kuninkaan vahvuudesta. Erityisesti Kustaa Vaasan noustua valtaistuimelle kuninkaan valta ylimpänä hallitsijana vahvistui. Kuninkaan antamia julistuksia voidaan pitää osoituksena taistelusta maiden yksityisomistusta vastaan ja kuninkaan halusta lisätä vaikutusvaltaansa. Hallitsijan ollessa vahva, eli käytännössä Kustaa Vaasan, Kaarle IX:n ja Kaarle XII:n aikana, taistelu erämaiden omistuksesta kääntyi hallitsijan eduksi. Maariidoissa oikeusistuimet asettuivat usein yksityisten puolelle.

Lapinmaiden omistusoikeudesta vallitsi vielä 1700-luvulle tultaessa epätietoisuus, jota aikaisemmat asetukset eivät olleet ratkaisseet. Metsistä ja maista, porolaitumista, metsästyksestä ja kalavesistä oli ollut melko paljon riitoja Lapissa. Lapinmaihin uudisasukkaiksi vuoden 1695 asetuksen nojalla asettuneet olivat ottaneet käyttöönsä saamelaisten maita omavaltaisesti. Uudistilojen tiluksia ei ollut erotettu ympäröivistä metsistä tai muista alueista, joten yleisen ja yksityisen maan väliset rajat olivat arvailujen varassa. Tuomioistuinten päätökset olivat kiinnittäneet myös Västerbottenin läänin maaherra Gabriel Gyllengripin huomion. Kertomuksessaan valtiopäiville 1740–1741 maaherra totesi, että Kemin ja Tornion Lapin kihlakunnantuomari Carl Sadelin oli pitänyt lapinmaita tuomioistuimissaan perintöluontoisina, vaikka ne eivät sitä olleet. Maaherra oli ilmoittanut moisen vallattomuuden kamarikollegiolle oikaistavaksi. Kantanaan maaherra lausui, että mikäli lapinmaat myytäisiin verolle, uudistilojen perustaminen estyisi. Tuomioistuinten ja hallintoviranomaisten käsityksissä lapinmaiden perintöluontoisuudesta oli nähtävissä kahtiajakaisuutta.

Valtiovallan näkemykseksi muodostui, että kylien rajojen sisäpuolella oleva maa kuului kylille ja kylien ulkopuoliset tilukset olivat kruunun yleismaata eli yhteismaata (krono allmänning). Ruotsi–Suomessa kruunun ote yhteismaahan vahvistui vuoden 1757 isojakoasetuksen myötä. Ennen isojakoa yksityisten valtausten ulkopuolelle jääneet maat olivat pääosin pitäjien ja kylien yhteismetsiä. Vanhojen tilojen hallitsemat maat saattoivat olla erittäin suuria. Verrattaessa tilannetta Lapinmaihin, missä valtiovallan ote 1700-luvun puolivälissäkin oli varsin vakiintumatonta, elettiin ikään kuin toisessa maailmassa. Verotuksellisesti pohjoisin Lappi oli edelleen eri valtioiden yhteisaluetta ja valtioiden rajat olivat paikoin vielä vakiintumatta. Strömstadin sopimus 1751 määritteli Suomen ja Norjan välisen rajan. Rajan yli kuljettiin tämän jälkeen lisäpöytäkirjan eli niin sanotun lappekodisillin oikeutuksella harjoittaen perinteisiä elinkeinoja.

Kuninkaasivat perinteisesti pyrkineet lisäämään valtaansa suosimalla ja edistämällä uudisasutusta, niin myös Lapissa. Vuonna 1749 annettu Lapin asutusplakaatti pyrki määrittelemään uudisasukkaan oikeudet suhteessa saamelaisten oikeuksiin. Uudisasukkaalle ei annettu lupaa sekaantua saamelaisten elinkeinoihin muuten kuin kotitarpeekseen. Pian eli vuonna 1760 lapinplakaatin tueksi annettiin lapinvoudin ohjesääntö. Siinä saamelaisten ja uudisasukkaiden suhteet määriteltiin entistä tarkemmin. Molempien säädösten tarkoituksena oli edistää uudisasutusta lapinmaissa, voudin tuli

jopa katsastaa asutukselle sopivia paikkoja ja samalla valvoa uudisasukkaiden velvollisuuksien täyttämistä.

Kemin ja Tornion lapinmaat oli jaettu lapinkyliin, jotka olivat itsenäisiä hallinnollisia kokonaisuuksia. Paikallisyhteisöt Tenon, Utsjoen ja Inarin lapinkylissä hoitivat asiansa omista lähtökohdistaan käsin. Ruotsin valtiovallan ote, ehkä kirkollista hallintoa lukuun ottamatta, tästä maan kaikkein pohjoisimmasta kolkasta oli sanalla sanoen heikko. Lapinkylien sisällä valtiovallan suuntaan asioita hoitivat omat luottamusmiehet, ja ainoat kontaktit valtiovallan edustajiin tapahtuivat käräjillä ja veronkannon yhteydessä. Paikkakunnalla asuvia kuninkaan virkamiehiä ei ollut, sillä vain lapinvoudit ja kihlakunnankäräjien tuomarit vierailivat kylissä aika ajoin. Hallintoa leimasi sovitteleva sävy, eikä asukkaita rasitettu raskailla veroilla tai sotaväenotoilla, sillä saamelaiset saattoivat yhä tyytymättömyytensä osoituksena uhata muuttaa vieraan valtakunnan alueelle. Inarilaiset ja utsjokelaiset uhkasivat maastamuutolla vielä niinkin myöhään kuin vuonna 1843.

Ruotsin käräjälaitoksellakaan ei Utsjoella ja Inarissa ollut niin suurta merkitystä kuin muissa lapinmaissa näyttäisi olleen. Tästä ovat osoituksena ne vähäiset oikeustapaukset, joita käräjillä vuoden 1750 jälkeen ylipäättään ratkottiin. Käräjät toimivat 1700-luvulla foorumina, jossa valtiovalta saattoi tiedottaa asukkaita valtakunnan tapahtumista. Vielä pitkälle 1800-luvulle saakka käräjät toimittivat runsaasti hallinnollisia tehtäviä. Kuvaukset paikallisista kotakäräjistä ovat 1800-luvun alkupuolelta, mutta voidaan olettaa, että niiden olemassaolo oli tosiasia jo paljon ennen sitä. Joka toinen vuosi inarilaisten ja utsjokelaisten olisi pitänyt matkustaa käräjien pitoon Enontekiön Peltovuomaan, jonne asti tuomari vuorovuosin saapui. Hyvin usein Inarin ja Utsjoen käräjiä aloitettaessa todettiin, että riitoja ei ole tuotu käräjille. Strömstadin rajasopimus määräsi myös niin sanotut lapinkäräjät selvittämään pienempiä riitajuttuja. Ne koostuivat lapinkylän nimismiehestä ja kahdesta lautamiehestä. Tämän eräänlaisen kenttäoikeuden ratkomista riidoista ei ole säilynyt asiakirjoja.

Inarin, Tenon ja Utsjoen lapinkyliä asuttaneilla eri saamelaisryhmillä, eli asiakirjojen tunturi- ja kalastajalappalaisilla, asutus- ja maankäyttömuodot poikkesivat toisistaan. Määräävänä tekijänä olivat kunkin ryhmän elinkeinot ja niihin liittyvä maankäyttö. Tunturisaamelaisille tyypillisiä olivat pitkät muuttomatkat Jäämeren rantaan. Vanhastaan tunturisaamelaiset olivat harjoittaneet myös Jäämeren kalastusta kesäisten oleskelujensa aikana. Tunturisaamelaisilla oli yleisesti niin sanottuja talvi- ja kesäveromaita, joiden välillä jutaaminen tapahtui. Lappekodisillissa porosaamelaisen asema ja maankäyttö määriteltiin tarkasti. Se oli osoitus valtiovallan yleisestä suopeasta suhtautumisesta porosaamelaisiin sekä ymmärtämyksestä heidän elinkeinoaan kohtaan. Yksityisen saamelaisen kansallisuus tuli riippuvaiseksi veromaan sijainnista, saamelaisella ei saanut tämän jälkeen olla veromaata kuin yhden valtion alueella. Kodisill puhuu yksiselitteisesti veromaista, jotka voidaan tulkita yksityisessä käytössä oleviksi maiksi.

Poropaimentolaisten ekspansio oli suuntautunut 1600-luvun kuluessa Kaaresuvannon, Enontekiön ja Koutokeinen alueelta kohti koillista ja itää, minkä seurauksena vähitellen Pohjois-Lapin itäisimmät osat, Kaarasjoki, Utsjoki ja lopulta Inari, saivat poropaimentolaisväestönsä. Utsjoen poropaimentolaisuus saavutti selvästi ennen Inaria. Ei ole tarkkaa tietoa siitä, milloin porosaamelaisia saapui Utsjoelle, joka tapauksessa se on tapahtunut jo 1600-luvun aikana. Inariin ensimmäiset kirkonkirjoihinkin merkityt paimentolaiset saapuivat 1820-luvulla. He olivat Kuolan saamelaisia. Pysyvät porosaamelaisväestönsä Inari sai vasta 1800-luvun loppupuolella. Laajamittainen poronhoito ei kuulunut alun perin inarinsaamelaiseen elinkeinokiertoon. Sen vuoksi ei muodostunut myöskään yksityisiä porolaitumia, sillä todellista tarvetta niille ei ollut. Porolaitumet olivat Inarissa lapinkylän asukkaiden kesken yhteisiä. Porot päästettiin irti yhteisille laiturille tai niitä paimennettiin sukumaiden puitteissa. 1700-luvun puoliväliin tultaessa Utsjoella laiturumia käyttivät talvisin jo alueelle kiinteästi asettuneet paimentolaissuvut, tosin 1700-luvun puolivälin jälkeen käräjillä ei ole merkkejä yksityisistä laiturumista.

Teno- ja Utsjokien varressa eläville saamelaisille asutuksen ja maankäytön kesärytmi oli voimakkaasti sidoksissa lohenkalastukseen. Kaikki eivät voineet tai halunneet liikkua porojen mukana, vaan asettuivat kiinteämmin jokien varsille. Elämä perustui luonnonresurssien hyödyntämiseen ja asuinpaikkaa vaihdettiin, usein Tenojoen molemmin puolin, parhaiden apajien mukaan. Talvisin pyydettiin riekkoja, joilla oli hyvät markkinat Norjassa. Usein samat suvut asuttivat joen molempia rantoja. Karjanhoito omaksuttiin todennäköisimmin Ruijaan muuttaneilta suomalaisilta tai Kaarasjoelle 1720-luvulla asettuneilta uudisasukkailta. Jo 1700-luvun puolivälissä Utsjoen kirkkoherralla oli lehmä. Veroluetteloiden mukaan vuoteen 1776 mennessä useammalla Utsjoen saamelaisella oli jo lehmä. Karjanhoito muutti maankäyttöä jonkin verran ja viimeistään tuolloin omaksuttiin niin sanottu kesäpaikkajärjestelmä. Karjanhoidon myötä asutus muuttui todennäköisesti myös kiinteämmäksi. Tämän jälkeen keskeisintä asuinpaikkojen valinnassa olivat karjan rehun saanti eli käytännössä hyvät niittymaot sekä parhaat lohiapajat. Siirtymistä karjanhoitoon kiihdyttivät myös 1740-luvun taloudellisesti raskaat vuodet, jolloin sudet haittasivat poronhoitoelinkeinoa.

Suomen ja Norjan rajaseudulla oli 1700-luvun lopulla jo useita kyliä, joissa asuttiin enemmän ja vähemmän kiinteästi. Veroluettelot osoittavat, että väestön vaihtuvuus oli vilkasta. Joenrantojen saamelaiset jakoivat lohenpyyntipaikat keskenään ja parhaat lohiapajat periytyivät sukupolvelta toiselle. Saamelaisperheet kalastivat joko yhdessä tai erikseen, jolloin tietyt apajat olivat yhteis-, tietyt yksityiskäytössä. Ennen Strömstadin rajasopimusta perheet molemmin puolin Tenoa pyysivät lohta yhdessä ja sopivat pyynnistä valtiovallasta huolimatta. Valtiovalta myös hyväksyi asukkaiden keskinäiset sopimukset. Riidat alkoivat kuitenkin pian rajasopimuksen solmimisen jälkeen, ja suurimpana syynä oli Tenojoen suun sulkeminen, jolloin lohennousu jokea ylös estyi. Yhteispyynti jatkui vielä pitkälle 1800-luvulle saakka.

Inarissa perheet olivat keskittyneet pienten sukujen kylämuodostumiin eri puolille Inaria. Perheillä oli useita asuinpaikkoja, joita he vaihtoivat vuodenaikojen mukaan. Saalistuksen kohteet olivat moninaisia, ja yhteisön rakenteen kiinteys vaihteli riistan saatavuuden mukaan. Peuranpyynti edusti erityisesti Inarin lapinkylän alueella perinteistä ja vanhaa elinkeinoa, joka kalastuksen ohella määräsi pitkälle yhteisön maankäyttömuodot. Utsjoella peuranpyynti oli 1700-luvun puoliväliin tultaessa elinkeinona jo häviämässä. Peuranpyynnin organisoimiseksi liitettiin perheitäin yhteen peuranpyyntiseurueiksi. Villipeuran yhteispyyntiä voidaan pitää tärkeänä jopa koko lapinkyläorganisaation synnylle, mutta yhteispyynti on synnyttänyt lapinkylän sisälle myös pienempiä kyläyhteisöjä.

Kotakuntien asukkaat kokoontuivat yhteen määrättynä päivänä vuodessa ja etsivät toisilleen kuuluvia poroja sekä harjoittivat samalla villipeuran yhteispyyntiä. Peuranpyyntiseurueen jäsenet olivat saman yhteismaan osakkaita ja maksoivat siitä myös veroa. Peuranpyynnin synnyttämät yhteismaat olivat vielä jakautuneet osakkaiden kesken yksityisiin alueisiin, joita kukin käytti tarkoituksiinsa. Yksityisellä saamelaisella ei ollut, ainakaan enää 1760-luvun jälkeen, yksinoikeutta näihin alueisiin, mikäli katsottiin, että hänellä oli riittävästi muita tiluksia nautinnassaan. Näin ei esimerkiksi verosaamelainen Johan Abrahamssonkaan voinut estää Isak Paadaria perustamasta uudistilaa veromaalleen. Oikeus veromaahan ei siis ollut muut pois sulkeva. Tapaukselle löytyy analogia talonpoikaisyhteisöstä tutusta täystalollisuuden periaatteesta, jonka mukaan talollinen ei saanut omia itselleen enempää maita kuin hän saattoi viljellä.

Peurasaaalis jaettiin yhtä suuriin osiin, joista jokainen pyyntiin osallistunut sai osuutensa. Ositus edellytti kuitenkin erillistä sopimusta saaliin jaosta. Yhteispyynnin ja yhteisen saaliin jaon lisäksi peuraa pyydettiin myös yksityisesti. Saamelaisilla oli oikeus metsästää villipeuroja ”avoimella maalla” siellä, missä niitä vain tavattiin, sillä avoin maa oli Inarissa jakamatta. Yksityispyynnissä oli kyse villipeurojen pienimuotoisesta pyynnistä, jolloin saaliin ampuja sai pitää omin voimin ampumansa saaliin itsellään. Näin myös siinä tapauksessa, että olisi ampunut peurat jonkun toisen yksityisellä maalla.

Harjoittaessaan pyyntiä pitkään samalla alueella yhteen kokoontuneet kotakunnat muodostivat helposti myös yhteisiä veromaita. Kun yksittäinen kotakunnan talousyksikkö nautti sukumaitaan säännöllisesti vuodesta toiseen, muodostui helposti yksityisomistuksen kaltaisia alueita. On luonnollista, että alueet rajautuivat kyläkuntien kaltaisiksi, sillä esimerkiksi Inarijärven pohjoispuolelta olisi ollut vaivalloista lähteä peuranpyyntiin Saariselän tuntureille, kun saalista oli vielä lähempänäkin. Samoilla seuduilla pysyminen ei tuottanut vaikeuksia niin kauan kuin saaliseläimiä riitti, ja niitä riitti aina 1800-luvun alkupuolelle saakka. Inarinsaamelaiset kalastivat vuodenaikojen mukaan eri kalavesien varsilla, jonne perustivat asemapaikkojaan. Nämä alueet näyttävät myös periytyneen sukupolvelta toiselle niin, että niistä muodostui yksityisiä maita.

Mikäli pyyntiseurueen jäsenet olisivat olleet lähtöisin eri osista lapinkylää, aluevaltauksista ei olisi voinut muodostua kovinkaan pysyviä. Peuranpyynnistä ja lohenkalastuksesta kehittyikin eräs yhteisomistuksen aste. Huomionarvoista onkin, että molempien elinkeinojen yhteydessä on merkkejä eri omistusmuodoista ja niiden esiintymisestä rinnakkain ja samanaikaisesti. Peuranpyynti ei kuitenkaan luonut pysyvää omistusoikeutta, eikä välttämättä edes yksityistä nautintaoikeutta alueeseen, vaan koski nimenomaan vain ja ainoastaan lupaa harjoittaa peuranpyyntiä. Kysymys siitä, mitä peuranpyyntimaille tapahtui, kun peuranpyynti lakkasi eläinten yhä vähetessä, on mielenkiintoinen. Olivatko kenties kylien aikanaan peuranpyynnissä käyttämät yhteismaat samoja, joihin viitataan 1800-luvun uudistilojen perustamiskatselmuksissa kylän yhteismaina? Kylän yhteismaat olivat alueita, joissa kaikki kyläläiset, huolimatta siitä, olivatko lapinveron maksajia vai eivät, saivat metsästää ja nostaa jäkälää ja josta he saivat ottaa polttopuuta ja pettua omaksi tarpeekseen.

Kalavedet oli ajettu Inarin ja Utsjoen lapinkylien alueella lapinkylän asukkaiden kesken yksityisiin kalavesiin jo ennen uudistilojen perustamisaikaa. Kalavesien jako ainakin Inarissa näyttää tapahtuneen vuosien 1760–1780 välisenä aikana. Kyseessä oli eräänlainen sovintojako, jonka Västerbottenin läänin maaherra oli hyväksynyt. Oikeuslaitoksella ei ollut tuolloin enää valtaa mennä muuttamaan jakoa ilman maaherran päätöstä. Jako oli siis tiedossa ylintä virkamiestasoa myöten. Kalavesien jaolla on voinut olla myös vaikutusta siihen, että riitoja kalavesistä ei tarvinnut vielä kihlakunnankäräjille, muuten kuin silloin, kun paikallisenkaan sovittelun jälkeen ei kerta kaikkiaan päästy yksimielisyyteen.

Verouudistuksen tavoitteena 1695 jälkeen oli ollut siirtyä lappalaisten verotuksessa maaveroon. Lapinkylän osakkaat olivat yhteisvastuussa kylälle määrätyn veron maksamisesta. Tenon, Utsjoen ja Inarin lapinkylissä suunnitelma ei alkuvaiheessaan toteutunut, vaan veronmaksu jäi selvästi vanhalle pohjalle. Kiinteään verosummaan pyrittiin, mutta siihen ei päästy. Veronmaksajan henkilökohtaiset ominaisuudet ja varallisuus määräisivät kunkin maksaman veron suuruuden. Alkuvaiheessaan kylille määrättyä kiinteää verosummaa ei kyetty maksamaan yhdessäkään Tornion ja Kemin Lapin lapinkylässä. Vanhoista veronkantoperusteista todistaa myös se, että verona maksettiin edelleen vakinaisveroa, haaksipalkkaa ja laamanninveroa.

Yksittäisen verolappalaisen verosummiin näyttää vaikuttaneen muun muassa ikä, sairaalloisuus tai köyhyys. Myös vasta veronmaksuikään tulleet maksoivat aluksi vähemmän kuin vanhat veronmaksajat. Tenon ja Utsjoen sekä Inarin lapinkylissä kiinteään verosummaan päästiin vasta 1780-luvulta lähtien. Tämän jälkeen yksittäisen saamelaisen veronmaksukyvyllä ei ollut merkitystä valtiovallalle, kunhan kylälle määrätty vero maksettiin täytenä. Keskustelu saamelaisten maanomistuksesta on viime aikoina liittynyt olennaisesti kysymykseen lapinveron luonteesta eli siitä, olivatko maat perintö- vai kruununluontoisia. Tutkijat eivät ole saavuttaneet tuloksissaan kuitenkaan yhteisymmärrystä. Pelkkien veroluetteloiden pohjalta ei voida sanoa mitään saamelaisten maksaman lapinveron luonteesta tai maanluonnosta ylipäätään.

Saamelaisten asuttamilla ja käyttämällä mailla oli kiinteistön tunnusmerkit täyttäviä piirteitä. Tällaisia olivat esimerkiksi tiluksien välillä olleet kiinteät rajat, Tenojokivarressa tiluksia oli jopa aidattu. Rajat oli vedetty niin asuinkenttien, niittyjen kuin kalavesienkin välille. Lapinveron maksua

pidettiin myös perustana maankäyttöoikeudelle, näin vielä 1850-luvulla. Mielestäni voidaan pitää kiistattomana sitä, että saamelaisten verotus perustui maankäyttöön viimeistään 1700-luvun kuluessa. Tämän lisäksi verosuorituksen määrä riippui verolappalaisen henkilökohtaisesta kyvystä maksaa hänelle määrättyä veroa. Jos saamelainen oli siirtynyt Norjan puolelle, vanhentunut tai köyhtynyt, hän ei luonnollisestikaan voinut joko ollenkaan maksaa veroa tai hänelle määrättyä veroa oli alennettava. Veronmaksukyvyen aleneminen ei vienyt saamelaiselta maankäyttöoikeutta. Inarissa ja Utsjoella veromaa-termiä käytettiin tuomiokirjoissa vielä 1700-luvulla, mutta ei enää 1800-luvulla.

Hallinnon ote Lapista tiivistyy – vanhat oikeudet katselmuksiin

Suomen liittäminen Venäjän yhteyteen ei alkuvaiheessaan saanut Lapin oloissa aikaan suuriakaan muutoksia. Saamelaisten kannalta katsoen rajalla ei edelleenkään ollut suurta merkitystä, olihan Strömstadin rajasopimuksen lisäpöytäkirja edelleen voimassa. Käräjät jatkoivat kokoontumistaan entiseen tapaansa, eikä oikeuslaitoksella Inarin ja Utsjoen näkökulmasta edelleenkään ollut suurta merkitystä riitojen ratkaisijana.

Suomen liittyessä osaksi Venäjää oltiin siinä tilanteessa, että Suomen hallintoviranomaiset saivat huolehtiakseen ensi kertaa Lapinmaasta ja sen asukkaista. 1700-luvun ajan Lappi oli ollut hallinnollisesti yhteydessä Västerbottenin läänin ja maaherraan. Nyt Oulun läänin kuvernööri sai aivan uuden maakunnan ja sen asukkaat, saamelaiset, hallittavakseen. Autonomian alkupuolella huomio kiinnittyi rajanvetoon Suomen ja Ruotsin välillä ja lääninhallinnossa tämä näkyi runsaana kirjeenvaihtona koskien läntisen valtakunnanrajan olosuhteita ja niiden järjestelyjä. Heti, kun olot Ruotsin vastaisella rajalla oli saatu järjestykseen, huomio kiinnittyi kohti pohjoista. Keisari antoi 30. toukokuuta 1817 käskyn, että kuvernöörin tuli antaa kertomus Suomen Lapin pitäjien tilanteesta joka kolmas vuosi. Vuosina 1825–1826 Venäjä ja Norja kävivät yhteisalueesta neuvotteluja, joihin suomalaisia ei kutsuttu.

Valtiovalta alkoi kiristää otettaan Lapista 1830-luvulta lähtien. Uutena Suomen osana Lappi ja sen asukkaat tuntuivat varmasti aluksi kaukaisilta ja vierailta. Ensimmäinen konkreettinen hallinnollinen toimi oli Lapin kihlakunnan perustaminen vuonna 1838. Syynä oli, että Lappi ja sen asukkaat haluttiin saada tarkempaan valvontaan ja silmälläpidon alaisiksi. Inari ja Utsjoki olivat tähän saakka olleet yhtenä nimismiespiirinä, nyt ne erotettiin toisistaan. Huomio, joka Suomen ja Norjan vastaiselle rajalle kohdistui, liittyi samalla myös käynnissä olleisiin neuvotteluihin Strömstadin rajasopimuksen lisäpöytäkirjaan kirjattujen saamelaisten oikeuksien turvaamisesta. Neuvottelujen yhteydessä kertyi Suomen Lapissa vallitsevista oloista suuri määrä tietoa sekä kenraalikuvernöörille, valtiosihteerinvirastoon että Suomen senaattiin. Neuvottelut päättyivät 1852 Suomen ja Norjan rajasulkuun, joka sekin oli omiaan saamaan aikaan muutoksia Lapin hallinnossa. Rajasulku lienee lopulta johtunut ruotsalaisten ja norjalaisten tuntemasta epäluulosta venäläisten ja suomalaisten Jäämeren valtapyrkimyksiä kohtaan.

Tosiasia oli, että Lappi oli muun valtakunnan näkökulmasta hallinnollista periferiaa, jossa vielä 1800-luvun alkupuolella hyvin pitkälle noudatettiin silloista maan tapaa niin oikeudenhoidossa kuin paikallishallinnossakin. Saamelaisesta näkökulmasta vanha perinteinen ja omintakeinen lapinkyläjärjestelmä siihen kuuluvine paikallisine virkamiehineen ja kotakäräjäineen pysyi edelleen voimassa. Lapin historiassa 1850-lukua voidaan pitää monella tapaa hyvin merkittävänä rajapyykkinä. Tuohon aikaan toteutettiin lukuisa joukko uudistuksia, joiden kautta Lappi liitettiin tiukemmin osaksi muuta valtakuntaa.

Viranomaiskirjeenvaihdossa uudistukset saivat pian nimen ”Lapin organisaatiouudistus”. Tässä yhteydessä tehtiin monia Lapin kihlakunnan kannalta kauaskantoisia päätöksiä. Organisaatiouudistuksen seurauksena Lapin kihlakunnan tuomari määrättiin asumaan Kittilään, perustettiin piirilääkärin virka, jonka aluetta olivat Utsjoen, Muonionniskan ja Sodankylän pitäjät sekä Inarin, Kittilän ja Enontekiön kappelit sekä rakennettiin vankila Lapin kruununvoudin alaisuuteen.

Asutuksen ja maankäytön kannalta merkittävimmät uudistukset koskivat oikeudenhoitoa ja tilusjärjestelyjä uudistilojen perustamisen yhteydessä. Uudisasutus oli vuosisadan ajan perustunut vuoden 1749 Lapin asutusplakaatin määräyksiin. Vuonna 1858 annettiin keisarillinen julistus, joka täydensi vanhoja säädöksiä. Samassa julistuksesta määrättiin henkikirjojen pitämisestä Lapissa. Viranomaiset totesivat, että heillä ei edelleenkään ollut tarkkaa tietoa siitä, keitä alueella kulloinkin asui tai liikkui. Henkikirjojen avulla asukkaat haluttiin saada kirjoihin ja kansiin ja tätä kautta paremman valvonnan alle. Samassa yhteydessä esitettiin ajatus, että asukkaat oli saatava asumaan kiinteämmin paikalleen.

Nyt myös Utsjoen asukkaat saivat omat käräjänsä. Suomen ja Norjan rajaneuvottelujen yhteydessä oli havahduttu siihen, että Suomen puolella rajaa asuvien oikeuksia ei voitu suojella yhtä hyvin kuin norjalaisten oikeuksia. Epäkohta näkyi erityisesti Utsjoella. Pitäjän asukkaat saivat lähteä käräjämatkoilleen Inariin ja jopa Sodankylään saakka, eikä köyhimmillä ollut siihen mahdollisuutta. Käräjäpöytäkirjoissa epäkohta näkyi muun muassa siinä, että juttuja ei siirretty käräjiltä toiselle. Riitajuttujen määrä lisääntyi selvästi vuodesta 1855 lähtien, kun käräjät saatiin omaan pitäjään. Voidaan jopa sanoa, että vasta tässä vaiheessa oikeuslaitoksella alkoi Utsjoella olla merkitystä riitojen ratkaisijana. Valtakunnan ylimpien hallintoelinten ja jopa keisarin korviin saakka kantautui Lapin oloista uutta tietoa, joka havahdutti uudistustarpeeseen. Uudistusten liikkeellepanevana voimana voidaan pitää toteutettua rajasulkua. Se ikään kuin pakotti valtionvallan toimiin Lapin olojen edistämiseksi.

Sekä Inarissa että erityisesti Utsjoella saamelaiset perustivat 1840-luvulta lähtien niin sanottuja kalastustiloja (tai kalastuspaikkoja), joita voidaan suoraan pitää perinteisen asumismuodon ilmentyminä. Inarissa kalastuspaikkoihin kuuluivat asuinkenttien lisäksi yksityiset niityt ja kalavedet. Kalastustilat olivat merkki vanhasta tavasta asuttaa sukujen hallussa olleita maita, ne olivat saamelaisten yritys järjestää omistus- ja nautinto-oikeutensa maihinsa uudistalojen perustajien rinnalla. Kalastustilakatselmukset olivat saamelaisten omasta aloitteesta syntynyt yritys sopeutua käytäntöön, jossa vasta katselmuksissa määrättiin maankäyttöoikeudet. Ne olivat myös yritys säilyttää vanhat elintavat ja harjoittaa perinteisiä elinkeinoja. Samalla yritettiin taata oikeudet uudisasutuksen myötä kyseenalaistettuihin ikimuistosiin nautinta-alueisiin. Asiakirjoilla oli helppompi todistaa oikeutensa kuin pelkällä suullisella perimätiedolla. Inarissa kalastuspaikkakatselmuksia oli kaikkiaan kahdeksan, eivätkä ne merkittävästi vaikuttaneet yleiseen asutukseen. Pitää kuitenkin muistaa, että käytännössä lähes koko vanha Inarin lapinkylän alue oli kalastajasaamelaisten asuttama, vaikka katselmuksia asuinpaikoilla ei pidetty. Samaan aikaan uudisasuttaminen oli Inarissa kiivaimmillaan. Suurin osa inarilaisista asettuikin uudistilalliseksi, koska askel tähän suuntaan oli suhteellisen helppo ottaa. Uudistilojen verovapausvuodet ja vahvempi hallintaoikeus houkuttelivat enemmän.

Utsjoella kalastustilojen merkitys asutuskuvassa oli suuri. Kalastustilat olivat Utsjoella suositumpia kuin uudistilat. Moni kalastustila muutettiin kuitenkin 1860-luvulla uudistilaksi. Samat tilat kävivät käräjillä useampaankin kertaan, ensin kalastus-, sitten uudistilana. Samalla kalastustilan perustaminen viivytti uudistilalliseksi siirtymistä. Kalastustiloille ei määrätty verovapausvuosia. Niille ei myöskään ehdotettu manttaalia, kuten uudistiloille. Valtion näkökulmasta kalastustila oli uudistilaa parempi vaihtoehto, sillä uudistila oli perustamisensa jälkeen verovapaa, sen sijaan kalastustilalliset maksoivat lapinveroa vielä perustamisensa jälkeenkin.

Kalastustila- ja kalastuspaikkakatselmukset olivat Inarissa ja Utsjoella paikallinen sovellutus, jota ei tavata missään muualla Lapin kihlakunnan alueella. Merkittävän ilmiön asiassa tekee se, että myös viranomaiset hyväksyivät ne. Lääninhallinnon tasolla esiintyi ajatusta, että väestö piti saada asettumaan kiinteästi paikalleen. Tässä tilanteessa kalastustilat olivat hyvä keino seudulla, missä tilan pito ei voinut mitenkään perustua maanviljelyyn. Jo 1850-, mutta erityisesti 1860-luvulla, uudistilojen perustaminen syrjäytti kalastustilat. Vaikka maanviljelyä ei voitu harjoittaa menestyksellisesti, viranomaiset hyväksyivät viimein uudistilojen perustamisen saamelaisten

perinteisten elinkeinojen pohjalta. Kun vielä karjanhoito oli kehittymässä kannattavaksi elinkeinoksi saamelaisienkin keskuudessa, ei estettä uudistilojen perustamiselle enää ollut.

Kalastustilojen hallintaoikeudessa sovellettiin vuoden 1811 keisarillista julistusta kruununtilojen asukkaiden oikeuksista. Kruunu piti kalastustiloja siis kruununluontoisina. Näin oli siitäkin huolimatta, vaikka saamelaisyhteisössä ja paikallistasolla voidaan selvästi nähdä, että asuinpaikat olivat jo pitkään olleet saman suvun hallussa ja että ne periytyivät sukupolvelta toiselle; oikeuksia voitiin ostaa ja myydä. Sen sijaan se, oliko kysymys omistusoikeudesta vai perinnöllisestä nautintaoikeudesta, jää lähteiden valossa lopulta epäselväksi.

Ensimmäiset uudistilat perustettiin Inariin jo 1700-luvun puolivälissä, jolloin alueelle alkoi myös syntyä suomalaista asutusta. Ensimmäinen uudisasukas Inarissa oli kuitenkin inarinsaamelainen Johan Nilsson Aikio, jonka ensimmäinen yritys oli jo 1740-luvulla. Suomalaisasutus levisi Inariin kuitenkin hitaasti ja sai lisävoimaa vasta 1800-luvun kuluessa. 1800-luvun alkuun tultaessa uudistiloja oli perustettu kolme, joista niistäkin yksi oli autioitunut. Kirkkoherra Jakob Fellman toimi esimerkkinä alueen asukkaille ja perusti uudistilan 1820-luvulla Inariin. Uudisasutus käynnistyi toden teolla Inarissa 1830-luvulla. Inarissa Kyrön kylästä tuli varhaisimman uudisasutuksen keskus, missä Kittilästä muuttaneet Kyrön suvun jäsenet toimivat aloitteentekijöinä. Inarissa uudisasutus sai ennen näkemätöntä puhtia 1850-luvulla, kun inarinsaamelaiset alkoivat perustaa tiloja ympäri Inaria. Tilojen perustaminen alkoi jo ennen vuoden 1858 julistusta ja perustamisten taustalla ei voida nähdä minkäänlaista viranomaistoimintaa. Peuranpyynnin heikentyminen, karjanhoidon lisääntyminen, yritys turvata vanhat oikeudet ja verovapausvuosien houkutukset voidaan nähdä Inarin asutustoiminnan taustalla. Kaikkiaan Inarissa syntyi vuoteen 1925 mennessä 121 uudistilaa, joista suurin osa oli inarinsaamelaisien perustamia.

Utsjoella uudistilojen perustaminen alkoi niin ikään 1830-luvulla. Toiminta oli alusta asti saamelaislähtöistä, sillä kaikki uudistilojen perustajat olivat Teno- ja Utsjokivarsilla eläviä kalastajasaamelaisia. Muutamia perustajia olivat alueelle muuttaneiden virkamiesten saamelaislapseja, mutta tuohon mennessä yhtä kaikki saamelaisia. Utsjoella kuvaa hallitsivat 1840-luvulta 1860-luvulle saamelaisien perustamat kalastustilat, mutta vuoden 1858 keisarillisen kuulutuksen määräykset aluekatselmusten pitämisestä saivat erityisesti Outakosken kylässä laajat mittasuhteet. Toisin kuin Inarissa, täällä tilat syntyivät viranomaisten aloitteesta aluekatselmuksissa. Aluekatselmut aloitettiin vuonna 1859, siis heti kuulutuksen antamisen jälkeen. Ylivoimaisesti suurin osa Utsjoen tiloista perustettiin vuosien 1858–1877 välisenä aikana. Kaikkiaan Utsjoella perustettiin vuoteen 1925 mennessä yhteensä 58 uudistilaa.

Alusta alkaen sekä Inariin mutta varsinkin Utsjoelle uudistiloja perustettaessa ei noudatettu muualla valtakunnassa voimassa ollutta määräystä peltomaiden kuntoon laittamisesta. Täällä uudistiloja perustettiin saamelaisien perinteisten elinkeinojen pohjalta. Vaikka peltoa ei voitu menestyksellisesti viljellä, uudistilojen perustamista tämän vuoksi ei haluttu estää. Tavoitteena oli asukkaiden saaminen asumaan kiinteästi ja uudistilojen perustaminen nähtiin parhaaksi keinoksi sitoa saamelaiset paikalleen. Tässä voidaan nähdä hyväksi havaittu vanha hallintotapa, sillä virkamiesten oli kaikin tavoin helpompi valvoa paikallaan asuvia. Samalla saamelaiset kenties haluttiin saada muun valtakunnan tavoin tilajärjestelmän piiriin.

Uudistilatermin käyttö ei anna oikeaa kuvaa Utsjoelle ja Inariin perustettujen tilojen luonteesta. Uudistiloista puhuttaessa syntyy yleensä kuva kruunun yhteismaalle perustetuista tiloista. Kuitenkin uudistilojen perustamiskatselmuksista tulee selvästi ilmi, että asuinsijat, joille tilat perustettiin, olivat asukkaiden vanhoja perintömaita. Perustajien esi-isät olivat nauttineet maita ja vesiä lapinveromaina paikoin ikimuistoisista ajoista lähtien. Uudisasutuksen myötä vanha perinteinen maankäyttö sai uusiakin muotoja, vaikka uudistilojen ylläpito pitkälle perustuikin perinteisiin elinkeinoihin. Karjanhoito sai korostetun merkityksen ja tiloja perustettaessa usein tähdennettiin, että tilan pääelinkeinona tuli olemaan karjanhoito ja kalastus. Erityisesti Utsjoella tiloille ei voitu mitata peltoa

välttämättä ollenkaan, eikä asukkaita haluttu rasittaa pakollisella pellonviljelyllä. Inarissa ja Utsjoella uudistilat saivat näin elinkeinollisesti aivan oman leimansa.

Keisarillisen julistuksen jälkeen paikalliset nimismiehet saivat uudistiloja katsastaessaan määräyksen, jonka mukaan tilukset tuli saada mahdollisimman lähelle tilan talouskeskusta. Mikäli mahdollista, kaukana olevia ulkotiluksia tuli vaihtaa lähempänä oleviin maihin. Tällä pyrittiin tehostamaan niittyjen käyttöä ja nautintaa. Jo tässä vaiheessa tilusten sijoittelussa alkoi olla merkkejä isonjaon periaatteista, jotka näkyivät myös vuoden 1848 maanmittausohjesäännössä. Uudistilojen perustamisten myötä myös konfliktit poronhoitajien kanssa lisääntyivät, mikä näkyi muun muassa jatkuvina valituksina porosaamelaisten tunkeutumisesta tokkineen liian lähelle asumuksia. Kysymys oli eri saamelaisryhmien välisestä maankäytön yhteentörmäyksestä. Pitäjänkokouksissa pyrittiin asia ratkaisemaan niin, että porosaamelaisia kiellettiin sakon uhalla laiduntamasta tokkiaian liian lähellä kalastajasaamelaisten asumuksia. Porosaamelaiset olivat suomalaisten uudisasukkaiden tavoin myöhäisiä tulokkaita Inarissa ja osittain myös Utsjoella.

Uudistilat olivat 1800-luvulla jo selvästi kruununluontoisia, vaikka ne olisi perustettu saamelaisten perintömaille. Vuonna 1831 keisari myönsi Lapin kihlakuntaan perustettaville uudistiloille perintöoikeuden ilman tavallisesti vaadittavaa lunastusmaksua. Senaatin ajatuksena oli, että tällä tavalla tuettaisiin maanviljelyn edistämistä Lapissa. Oikeus tuli myöntää sellaisille henkilöille, jotka olivat erityisen ahkeria ja tunnollisia maansa raivauksessa ja tilustensa kuntoon laittamisessa. Maaherran anomuksen syynä oli alun perin eteläisempien Lapinmaiden tila. Käytännössä perintöoikeuden myöntäminen tuli riippuvaiseksi paikallistason virkamiehistä. Mitä ahkerampi uudisasukas oli ja toimi maanviljelyksessä esimerkkinä muille, lupa saatettiin myöntää. Saamelaisalueella tämä tarkoitti käytännössä sitä, että mitä paremmin saamelainen sopeutui suomalaiseen yhteiskuntaan ja halusi ryhtyä maata viljelemään tai jopa hylkäsi perinteisen kielensä ja kulttuurinsa, sitä paremmin lupa myönnettiin. Perintöoikeuksia tiloille myönnettiinkin, Inarissa kahdelletoista ja Utsjoella kahdelle tilalle, 1870-luvulla. Taustalla ei kuitenkaan ollut ajatus saamelaisten mailleen perustamien tilojen perintöluontoisuudesta, vaan toimenpiteellä haluttiin edistää uudistilojen perustamista Lapissa. Kyseessä oli siis selkeä asutuspoliittinen toimenpide.

Niityt ovat kuuluneet saamelaiseen tilusnautintaan ainakin siitä lähtien kun karjanhoito tuli osaksi elinkeinokiertoa. Omistus- ja nautintaoikeuden osoitukseksi niittyjä voitiin aidata, jolloin niitä samalla suojeltiin myös poroilta. Muutamien jokien varsilla, järvenlahtien pohjukoissa sekä jokien ja järvien saarissa oli paikoitellen reheviä ja laajoja niittyjä. Kaukanakin asuvat olivat vallanneet niitä käyttöönsä ja hankkineet ylimuistaiseen nautintaan perustuvan oikeuden. Vallattuja luonnonniittyjä pidettiin yksityisille kuuluvina, eikä kukaan toinen saanut ottaa niitä käyttöönsä. Luonnonniittyjen merkitys karjanrehun hankinnassa oli sekä Inarin että Utsjoen asukkaille suuri, tosin niittytalous oli laajasti vallalla muuallakin maassa. Luonnonniittyjä nautittiin oman sukualueen puitteissa vuosikiertoon olennaisesti kuuluvana osana. Sitä mukaa kun karjankasvatus edistyi, luonnonniittyjen merkitys luonnollisesti kasvoi.

Vanhat kala- ja asuinkentät näkyivät uudistilojen alle syynäntyjen tilusten niittyinä sekä Utsjoella mutta erityisesti Inarissa. Uudistiloille katsastettujen niittytilusten määrä vaihteli tiloittain. Niittyjä saattoi olla useita ja ne sijaitsivat monesti kaukana varsinaisesta talouskeskuksesta. Niittytilusten valtaus näytti vaihdelleen riippuen aikansa asutuslaeista ja -asetuksista sekä käytännössä tapahtuneista katselmustoimituksista ja niissä käytössä olleista periaatteista. Vuoden 1858 julistus merkitsi muutosta uudistilojen alle syynäntyjen tilusten valtaukseseen, sillä tämän jälkeen tiluksia pyrittiin tuomaan lähemmäksi tilaa. Perustamiskatselmusten yhteydessä ei yleensä laadittu karttoja tilusten sijoittumisesta, koska maanmittarit eivät mitanneet tiluksia. Lausuntonsa uudistilojen elinkelpoisuudesta maanmittarit antoivat yleensä asiakirjojen perusteella. Tilukset olivat kooltaan pieniä rantaniittyjä, jotka sijaitsivat hajallaan ympäröivillä alueilla, joskus kaukana ta-

louskeskuksesta. Myös vanhojen tilojen niittyomistuksia pyrittiin tuomaan lähemmäksi. Jotta tiluksia voitiin vaihtaa ja jotta niiden hallintaoikeus säilyi, ne oli ensin raivattava.

Villipeuroilla ja niiden pyynnillä oli vielä 1800-luvun puolivälissä suuri taloudellinen merkitys Inarin asukkaille. Inarilaisten mielestä viimeisen kuoliniskun peuranpyynnille antoi porosaamelaiden laidunnuksen laajeneminen ja leviäminen Inarin eteläosiin. Suomen ja Norjan rajaneuvottelujen yhteydessä todettiin, että Norjan porosaamelaiset olivat yhä enenevässä määrin tunkeutuneet suurimpaan osaan Inarin kappeliseurakuntaa, aikaisemmin vierailemattomille alueille ja peurojen metsästys oli häiriintynyt. Villipeurat nimittäin sekaantuivat porosaamelaiden porotokkiin. Peuranpyynnin suojelemiseksi neuvottelijat ehdottivat laidunrajan määräämistä Inarin Lapin alueelle. Tämä rajan eteläpuolelle porosaamelaisilla ei olisi ollut oikeutta levittäytyä.

Pienet porotokat eivät vaatineet suuria maa-alueita, mutta täyspaimentolaiset omaksuivat 1800-luvun alkupuolella uuden paimennustavan. Se oli otettu ensimmäisenä käyttöön Itä-Ruijassa ja levinnyt myös Utsjoen porosaamelaiden keskuuteen. Tavaksi oli tullut, että porot jätettiin toukokuussa ilman paimenta, jolloin ne saivat kulkea vapaasti. Tokkia ei paimennettu kesäaikaan vaan ne koottiin jälleen talvella yhteen. Tästä oli seurannut porotokkien suureneminen. Vaikka tämä ei yksin riittänyt selittämään porojen nopeaa lisääntymistä, tosiasia oli, että koskaan aiemmin ei Suomen, Ruotsin tai Norjan lapinmaissa ollut nähty sellaista porojen määrän kasvua. Virallisesti Suomen laitumilla olisi pitänyt laiduntaa 15 000 norjalaisten poroa, mutta laskelmia tehtäessä oli todettu, että niitä oli peräti 50 000. Luonnollista on, että poromäärän raju kasvu ajoi poronhoitajat etsimään uusia laidunalueita. Samaan aikaan kiinteä talonpoikaisasutus Norjan Jäämeren rannikolla tiheni ja se teki jutaavien poronhoitajien olot tukalaksi. Viimeistään tässä vaiheessa porosaamelaiden oli luovuttava kalastuksesta. Tämä ajoi porosaamelaisia yhä tiukemmin pelkän poroelinkeinon suuntaan.

Ensimmäisenä uuden poronhoitotavan omaksuneet paimentolaissaamelaiset rikastuivat enemmän kuin poronhoidon historiassa kukaan siihen mennessä. Norjan puolella 15 perhettä oli ottanut käyttöönsä uuden paimennustavan, Suomen puolella kuusi. Sitä mukaa, kun porotokat kasvoivat, eri saamelaisryhmien välille alkoi tulla yhteenottoja elintilasta. Ennen suurporonhoitoon siirtymistä porosaamelaiset laidunsivat linjan Paadarjärvi–Inarinjärvi pohjoispuolella. Porotokkien suuretessa ne alkoivat tunkeutua Inarin eteläosiin, mikä karkotti peuran.

Peuran saalismäärät heikkenivät 1800-luvun puolivälissä. Peuranpyynti oli aina 1800-luvun puoliväliin saakka tuottava elinkeino, etenkin Inarin eteläisen alueen väestölle, siis niille, jotka pyysivät peuroja Saariselän tuntureilla. Olivat syyt villipeurasaaliiden vähenemiseen mitkä tahansa, peuranpyynnin loppuminen voidaan Inarissa ajoittaa 1800-luvun puolivälin tienoilta. Samoihin aikoihin myös inarilaiset alkoivat asettua uudistilojen asukkaiksi, joko omasta tai valtion toimesta. Lapin kihlakunnan kruununvouti totesi kertomuksessaan maanviljelystä, kaupan ja elinkeinojen tilasta 1861–1865, että villipeuranpyynti, joka aiemmin on ollut erittäin kannattavaa, oli menettänyt merkityksensä elinkeinona.

Maankäytön kannalta prosessi johti siihen, että ennen peuranpyyntiin käytetyt alueet menettivät niille vuosisatoja kuuluneen merkityksensä. Toki asukkaat edelleen metsästivät tunturialueilla ja nostivat sieltä jäkälää sekä laidunsivat porojaan, mutta voidaan sanoa, että 1800-luvun loppupuolelta lähtien alueelle poroineen muuttavat tunturisaamelaiset karkottivat viimeistään peurat tieltään. Kun peuranpyynti lakkasi, elinkeinon harjoittamiseen käytetyt maat ikään kuin vapautuivat suurporonhoidon käyttöön.

Peurakantojen väheneminen pakotti inarilaiset siirtämään vuosikiertonsa painopistettä yhä enemmän kalastuksen suuntaan. Tämä merkitsi sitä, että sekä Jäämeren kalastus että kotoinen joki- ja järvikalastus saivat yhä enemmän jalansijaa. Maaherra totesi vielä 1800-luvun puolivälissä, että kun Muonionniskan, Enontekiön, Sodankylän ja Kittilän asukkaiden kalavedet olivat kaikkien

pitäjäläisten kesken yhteisiä, oli kalastus Inarissa ja Utsjoella jaettu ruokakuntien kesken siten, että jokaisella oli omat kalavetensä. Kruunulla ei mainita olleen kalastusoikeuksia alueen kalavesiin, muuten kuin Tenojoen lohenkalastuksen yhteydessä. Silloinkin kyseessä olivat tapaukset, jossa yksityinen kalapato oli sulkenut niin sanotun kuninkaanväylän.

Lapin uudisasutusplakaatin mukaan uudisasukas sai kalastaa vain kotitarpeeseen. Kun kyseessä oli Inarin kalastajasaamelaisen perustama uudistila, tilusnautintoihin kuului runsaasti kalavesiä. Yksityisten kalavesien lisäksi tiloille syynättiin kyläkunnan kanssa yhteisiä kalavesiä. Sitä mukaa, kun uudistilojen määrä lisääntyi, syntyi myös päällekkäisiä kalastusoikeuksia samoihin vesistöihin, erityisesti parhaille kalavesille. Mikäli kyseessä oli laajempaan kyläryhmittymään perustettu uudistila, puhuttiin myös kyläkunnan kanssa yhteisestä kalastusoikeuksista. Inarissa tällaisia olivat muun muassa Ivalon ja Kyrön kyläläisillä Ivalojoen, Väylän kyläläisillä Väyläjoen ja Paatsjoen kyläläisillä Paatsjoen. Kussakin kyläkunnassa sijaitseva valtaväylä kuului yleisesti ottaen kyläkunnan kanssa yhteisiin kalavesiin.

Inarinjärvessä yhteisiin kalastusoikeuksiin kuului muun muassa koukkupyynti kaikilla Inarinjärven suurilla selillä. Vaikuttaa siltä, että järven ympärillä asuvilla oli oikeus kalastaa koko järven alueella, vaikka yksityisillä kalastustilan ja uudistilan haltijoilla näyttää olleen myös yksityisiä kalastusalueita. Inarin kalastajasaamelaisilla, joilla ei ollut uudistilaa, oli yhtäläisesti yksityisiä kalavesiä ja heidän oikeutensa ainakin vielä 1800-luvun puolivälissä rinnastettiin uudistilallisen oikeuksiin. Inarin kalastajasaamelaisten perustamien uudistilojen kohdalla vanhat ylimuistiset jo esi-isien käytössä olleet kalavedet syynättiin uudistilojen kalastusoikeuksiksi. Kalastusoikeudet periytyivät sukupolvelta toiselle, ne siirtyivät avioliittojen kautta sukujen välillä, niitä ostettiin ja myytiin ja niitä voitiin saada syytinkisopimuksien kautta, vaikka kauppoja ei vahvistettu virallisilla käräjillä.

Uudistilakatselmuksissa tuli hyvin esille lohenkalastuksen merkitys Tenojokivarren asukkaille. Kuten Inarissa myös Utsjoella oli sekä yksityisiä että yhteisiä vesiä. Uudistilallisilla oli usein kotirannan kohdalla yksityinen patopaikkaoikeus. Lisäksi vierekkäin samassa kyläkunnassa sijaitsevilla uudistaloilla oli yhteisesti nautittuja patopaikkoja. Oli patoja, joissa sai kalastaa kevästä syksyyn tai joissa kalastusaikaa ei erikseen määritely. Lisäksi oli kevättulvan aikaan käytettäviä patopaikkoja, jotka veden laskiessa jäivät kuiville, ja syyspatoja, joista kalastettiin matalamman veden aikaan.

Outakosken kylän kohdalla tenolaisilla oli vanhastaan poikkipato-oikeus. Oikeus pato-osuuteen oli kaikilla Outakosken kylän asukkailla, oikeus siirtyi 1860-luvulla myös Outakosken kylään perustetuille uudistiloille. Lisäksi tilat saivat kotirannan kohdalla patopaikkaoikeuden, joka oli joko yksityinen tai usean uudistilan yhteinen. Outakosken kyläläiset jakoivat keskenään myös velvollisuuden sekä rakentaa että ylläpitää rantapatoa. Poikkipato-oikeus kumottiin myöhemmin 1800-luvun loppupuolella.

Uudistiloille myönnettiin rantapato-oikeuksien lisäksi joskus myös oikeus niin sanottuun kulkutussyynntiin eli ajoverkolla eli kolkkaverkolla pyyntiin. Tällainen oikeus oli yhteinen koko kylän asukkaille. Lisäksi uudistiloille myönnettiin tilakohtaisia järvikalastusoikeuksia, jotka usein riippuivat tilan sijainnista. Muutamissa katselmuksissa puhuttiin myös siikapadoista ja harjuksen pyyntipaikoista. Uudistilakatselmuksissa ei sen sijaan puhuttu goldem-pyyntioikeuksista, eikä siitä, että ne olisivat olleet tilakohtaisia. Näin ei ollut asianlaita myöskään tuulastuksen kohdalla. Molemmat pyyntitavat olivat kuitenkin käytössä.

Norja ja Suomi alkoivat 1860-luvulla valmistella kansainvälistä kalastussääntöä Tenojoelle. Suomen puolella sääntöä valmisteli kalastuksen tarkastaja Anders Johan Malmgren, joka kiinnitti huomionsa valtion regaalioikeuteen. Kyseessä oli kalastusregaalina koskeva teoria, jonka nojalla tärkeimpien jokien lohenpyynti selitettiin kruunun yksinoikeudeksi. Oikeutta on myöhemmin pidetty täydellisenä kruunun omistuksena ja talonpoikien oikeutta lohenpyyntiin vain vuokraoikeutena. Kyseessä ei ollut yksityisoikeudellinen omistus vaan julkisoikeudellinen nautinta. Tämän ei katsottu olevan mitenkään

ristiriidassa sen kanssa, että talonpoika omisti kyseisen kalaveden. Kysymys oli samasta kruunun julkisoikeudellisesta yliomistuksesta, jonka nojalla hallitsijalla oli valta luovuttaa asumattomia erämaita uudisasutukseen. Regaali oikeuden nojalla kruunu yksityisille luovuttamiensa oikeuksien vastineena verotti talonpoikia elinkeinon harjoittamisesta.

Tenojoen kalastussäännön valmistelu eteni Suomen puolelta melko varovasti, sillä säädöksiä valmisteltiin yhteistyössä norjalaisten kanssa. Keskeisimmät esille nousseet kysymykset koskivat syyskalastusta ja tuulastamisen lakkauttamista sekä paikallisten saamelaisten suojaamista urheilukalastajien aiheuttamilta vahingoilta. Kalastusentarkastaja Malmgren totesi, että kalastusoikeus Tenjoessa kuului rannan omistajalle. Nähtiin välttämättömäksi, että asukkaiden intressit ja Malmgrenin ehdotus saataisiin yhteneväisiksi ja näin välttyttäisiin ristiriidoilta. Malmgrenin käsitys rannan omistajan kalastusoikeudesta Tenjoessa on muuhun maahan verrattuna tavaton. Vielä se seikka, että maaherran tuli yhdessä paikallisten asukkaiden kanssa saada aikaan kaikkia tyydyttävä sopimus, soti kaikkia muualla Suomessa vallalla olleita käsityksiä vastaan. Malmgren ajoi sääntöjen laadinnan suhteen täydellistä vastavuoroisuuden periaatetta niin Suomessa kuin Norjassakin kalastukseen oikeutettujen välillä. Tenjoen kalastusta koskeva rauhoitusasetus annettiin vuonna 1873.

Maaverotuksen rakenteessa ei tapahtunut oleellisia muutoksi Suomen siirtyessä osaksi Venäjää. Lapin organisaatiouudistuksen yhteydessä viranomaisten käsitys oli jo selvästi se, että tilalliset maksoivat veroa maastaan ja saamelaiset elinkeinonsa harjoittamisesta, kuten asian ilmaisi Lapin kihlakunnan kruununvouti Slotsberg vuonna 1853. Uudistilaa perustettaessa hyvin pian vakiintui käytäntö, että hakijalle myönnettiin tilansa kuntoon saattamiseksi 20 verovapausvuotta. Tästä ajasta 15 vuotta hän nautti täyttä verovapautta kaikista ulosteoista ja loput viisi vuotta hän maksoi puolet hänelle määrätystä verosta. Aivan ensimmäisten tilojen kohdalla verovapausvuosia saatettiin myöntää enemmänkin. Aina uudistilallinen ei käyttänyt hänelle kuuluvia verovapausvuosia. Sekään ei tehnyt tilasta perintöluontoista. Vain yhden tilan kohdalla Utsjoella hakijan erityisestä pyynnöstä verovapausvuosista luovuttiin. Syy ei lähteistä kuitenkaan selviä, ja tämäkin tila päättyi lopulta maakirjaan kruununtilaksi.

Lapinveroluetteloita ja uudistilojen perustajia toisiinsa verrattaessa hyvin useassa tapauksessa, niin Utsjoella kuin Inarissakin, uudistilalliset olivat entisiä lappalaisiksi merkittyjä lapinveron maksajia. Kun uudistilojen perustaminen pääsi vauhtiin, lapinveron maksajien määrä väheni rajusti. Inarissa tämä tapahtui 1850-luvun aikana ja Utsjoella 1860-luvun alkupuoliskolla. Mikäli lapinveromaat olisivat olleet perintöluontoisia, saamelaisten sukumailleen perustamien uudistilojen olisi pitänyt myös olla perintöluontoisia. Haukiniemen tapaus Kuusamosta 1730-luvulta viittaa siihen, että näin olisi voinut olla. Silloinen lapinmaan tuomari Carl Sadelin katsoi, että koska uudistila oli perustettu perintöluontoiselle lapinveromaalle, se myös oli perintöluontoinen. Lopulta Haukiniemen tila päättyi maakirjaan kruununtilaksi ja ostettiin perinnöksi vasta 1800-luvun aikana.

Inarissa ja Utsjoella lähes kaikki tilat käyttivät niille myönnettyt verovapausvuodet. Niistä tuli vapausvuosien jälkeen kruununtiloja, ei perintötiloja. Tilan tosiasiallinen omistaja oli siis kruunu, tilallisen vakaasta hallintaoikeudesta huolimatta. Inarissa ja Utsjoella ei ole yhtään poikkeusta tästä säännöstä. Perintöluontoisuuden ilman lunastusmaksua tilat saivat vuoden 1831 keisarillisen kirjeen perusteella, mutta kuten jo on tullut ilmi, valtiovalta halusi näin kannustaa uudistilallisia ahkeruuteen maanviljelyksessä. Taustalla ei ollut ajatusta lapinveromaiden perintöluontoisuudesta, ainakaan enää 1830-luvulla.

Kysymys siitä, pitivätkö saamelaiset itse maitaan perintö- vai kruununluontoisina, jää asiakirjojen perusteella epäselväksi. Voidaan kuitenkin puhua kahden eri tason käsityksistä. Ylätasolla valtiovalta ilman muuta ymmärsi, mutta myös kohteli, saamelaisten oikeuksia maihin ja vesiin hallintaoikeuden ja perinnöllisen nautintaoikeuden kaltaisina. Valtiovalta oli siis luovuttanut asukkaille hallintaoikeuden alun perin valtiolle kuuluvuun maihin. Aivan selvää myös on, että saamelaiset maksoivat veroa 1800-luvulla maidensa nautintaoikeudesta ja viime kädessä kruunu oli

kaiken maan omistaja. Alatasolla, jota voidaan kutsua myös paikallistasoksi, saamelaiset itse pitivät maita ja vesiä sekä niihin kuuluvia oikeuksia ilman muuta perinnöllisinä. Heidän näkökulmastaan kyse oli perinteisistä sukualueista, jotka usein olivat olleet saman suvun hallussa vuosisatoja. Saamelaisesta näkökulmasta kysymys oli siis enemmän kuin vain hallinnasta tai nautinnasta. Tässä yhteydessä pitää muistaa, että asiakirjat ovat viranomaisten laatimia, saamelaisten oma ääni jää niissä kuulumatta. Niissä ei suoraan sanota, että saamelaiset olisivat omistaneet maansa. Ruotsin valtakunnan käräjillä saamelaisten välisiä maakauppoja ei vahvistettu 1700-luvun puolivälin jälkeen Inarissa tai Utsjoella lainkaan. Saamelaisilla oli kotakärjänsä ja omat tapansa jakaa lapinkylän sisällä muun muassa kalavetensä.

Metsähallinnon valvonnassa

Kruunu oli perinteisesti pyrkinyt saamaan asutusta autioihin erämaihin. Kruunun yleismaita pidettiin pitkään avoimena maana, jota sai vapaasti vallata itselleen. 1700-luvun isojakoasetukset antoivat määräyksiä liikamaiden erottamisesta kruunulle. Liikamaata oli vallitsevan ajattelun mukaan luovutettava yksityisille uudistilojen perustamista varten ja tässä yhteydessä metsää annettiin auliisti tilojen käyttöön. Metsien arvon noustua liikamaan käyttöönottoa alettiin rajoittaa. Nyt kruununmaiden käytössä oli valvottava metsänhoidon etuja. Metsälaeissa 1855 ja erityisesti 1886, mutta myös vuoden 1877 julistuksessa uudistilojen ja kruununtorppien perustamisesta sekä edellisen kumonneessa vuoden 1892 asetuksessa ilmeni periaate, jonka mukaan kruununmaan luovuttaminen yksityiseen viljelyyn ei saanut haitata valtion metsätaloutta. Väliaikaisten uudistilojen perustaminen sallittiin Sodankylän, Kittilän, Enontekiön, Inarin ja Utsjoen seurakunnissa. Asutuslaeissa näkyi yhä selvemmin myös isonjaon periaatteet, sillä nyt merkittiin maastoon, mitkä tilukset tulivat pelloiksi, niityiksi tai metsänkäyttöä varten.

Isojakotoimia joudutettiin, jotta kruununmetsät saataisiin erotetuksi tilojen maista. Kittilässä ja Sodankylässä kruununmaiden väliaikainen erottaminen saatiin päätökseen vuonna 1876. Varsinainen isojako aloitettiin Kittilässä vuonna 1882 ja Sodankylässä 1889. Knihtikontrahtipitäjissä kruunun liikamaiden väliaikainen pyykittäminen aloitettiin vuonna 1879 ja varsinainen isojako ja verollepano 1898. Inarin ja Utsjoen osalta kysymystä heräteltiin 1880-luvulla, mutta kun metsähallitus, maanmittauksen ylihallitus sekä kamaritoimituskunnan kamreerinkonttori asettuivat vastustamaan jakoa, se hylättiin.

Inarin ja Utsjoen metsät otettiin metsähallinnon valvontaan 18. tammikuuta 1866 annetulla keisarikillaisella kirjeellä. Alue asetettiin väliaikaisesti metsänhoidon alaiseksi, vaikka maat olivat vielä mittaamatta. Metsänhoito supistettiin Inarin hoitoalueella vuonna 1869 yhden metsäpäällismiehen tai metsänhoitajan ja kahden metsänvartijan tehtäviksi. Hyvin pitkään metsähallituksen perustamisen jälkeen oltiin siinä luulossa, että pohjoiset alueet sijaitsivat metsärajan yläpuolella, eikä sieltä ollut saatavissa minkäänlaista taloudellista hyötyä. Kun metsähallitus oli perustettu, ryhdyttiin tehostettuihin toimiin kruununmetsien kartoittamiseksi. Vasta 1890-luvulla tehtyjen tarkempien tutkimusten seurauksena huomattiin erityisesti Inarin suuret metsävarat. Inarin hoitoalueen metsänpäällismies Mauritz W. Waenerberg teki vuonna 1898 aloitteen väliaikaisesta isostajaosta Inarissa. Syynä oli muun muassa, ettei sikäläisistä metsistä voinut myydä puuta esteettömästi, koska kruunun ja yksityisten tilukset olivat jakamatta. Jo vuonna 1900 nähtiin, että Inarin hoitoalue, johon kuuluivat sekä Inari että Utsjoki, tuli vastaisuudessa olemaan yksi tuottavimmista hoitoalueista Kemin tarkastuspiirissä. Liikamaan erottamistoimenpiteet tehtiin Inarissa vuosina 1902–1906, jonka jälkeen valtio pääsi vapaasti myymään puuta puutavarayhtiö Trävaru Aktiebolaget i Finlandille (ATIF). Vastaavaa puunmyyntioikeutta ei annettu tilallisille.

Metsähallitus vastusti alusta alkaen liikamaiden erottamista Utsjoella. Maanmittauksen ylihallitus edusti puolestaan päinvastaista kantaa. Maanmittausviranomaiset näkivät, että isojako olisi metsänhoidollisesti edullista Utsjoella, koska asukkailla oli oikeus ottaa pitäjän metsistä mielensä mukaan polttopuuta sekä pienempää puutavaraa kotitarpeisiin. Tämä ei lisännyt säästäväisyyttä puunkäytössä. Metsäviranomaiset puolestaan näkivät, että Utsjoen mäntymetsät eivät kestäisi

isossajaossa tiloille tulevaa oikeutta metsänkäyttöön. Lausunnossaan metsähallitukselle aluemet-sänhoitaja totesi, että isoajakoa Utsjoella tuli lykätä, koska suojametsälaki oli vielä keskeneräinen. Samalla suojeltaisiin Utsjoen metsiä ja metsäraja kokonaisuudessaan. Ratkaisuna metsien suojelemiseksi liialliselta käytöltä aluemet-sänhoitaja ehdotti tarkempaa metsänhoidollista valvontaa, josta jo useaan otteeseen oli tehty esityksiä. Metsänkäyttö Utsjoen pitäjässä tuli suoraan asettaa metsähallinnon valvonnan alaisuuteen.

Utsjoen kuntaan ei väliaikaisia lohkoja muodostettu. Siellä jatkui isoonjakoon saakka tilanne, joka perustui alkujaan senaatin 18. joulukuuta 1885 antamaan päätökseen. Sen mukaan talollisilla oli, mieltensä mukaan oikeus ottaa metsätuotteita kotitarpeeseen ja veistopuita erilaisten myyntitavaroiden valmistamiseen. Oikeuksia tarkistettiin vuonna 1891 annetuilla määräyksillä ja laajennettiin vuonna 1894 koskemaan talojen omistajien lisäksi myös itsellisiä eli tilatonta väestöä. Vuonna 1914 annetulla senaatin päätöksellä Utsjoen kuntalaisilla oli oikeus ottaa välttämättä tarvitsemiaan puita myös Inarin kunnan alueella olevista valtion metsistä Kietsimä- ja Inarijoen varsilta. Oikeutta laajennettiin vuonna 1916 koskemaan myös vientiä varten harjoitettavassa ko-titeollisuudessa tarvittavia veistopuita.

Sitä mukaa kun metsähallitus alkoi valvoa asukkaiden maankäyttöä, niiden asema, jotka eivät olleet tilajärjestelmän piirissä, huononi. Vielä 1850- ja 1860-luvuilla viranomaiset vielä melko tarkkaan ottivat huomioon saamelaiden vanhan maankäytön ja päätöksissään pyrkivät kaikkia osapuolia tyydyttävään ratkaisuun. Kun maankäytön valvonta tehostui – puun- ja jäkälänottoa alettiin rajoittaa – niiden saamelaiden asema, jotka olivat rakentaneet asumuksensa alueille, joita kruunu alkoi valvotusti pitää omanaan, heikkeni. Metsähallinto pyrki kaikin tavoin pitämään tarkkaa lukua kruunun mailla asuvista saamelaisista, ja mikäli mahdollista, olemassa olevia asumuksia muutettiin kruununmetsätorpiksi. 1800-luvun loppupuolella Inariin muuttanut saamelaisväestö haluttiin asuttaa myös kiinteästi asumaan. Osa porosaamelaisista perusti uudistilan tai osti sellaisen itselleen, osa sai luvan kruununmetsätorpan perustamiseen. Inarissa kaikki lapinveroa maksavat saamelaiset olivat vuosisadan vaihteeseen tultaessa asettuneet joko tilajärjestelmän piiriin tai kruununmetsätorppareiksi.

Käytännössä myös uudistilojen perustaminen vaikeutui 1800-luvun loppupuolelle tultaessa. Met-säviranomaisten tuli nimittäin vuoden 1892 asetuslain perusteella antaa lausuntonsa uudistilojen perustamisesta. Utsjoen kunnan alueella uudistilojen perustaminen loppui käytännöllisesti katsoen kokonaan 1900-luvun alkuun tultaessa. Myös suojametsäkomitea totesi vuonna 1910 mietinnössään, että melkein kaikki viljelykseen vähänkin soveltuvat maat oli pohjoisissa pitäjissä otettu käyttöön – tarkoittaen niin Inaria, Utsjokea kuin Enontekiötäkin.

Selvää on, että metsähallituksen intressit muodostuivat Inarissa ja Utsjoella hyvin erilaisiksi. Kun Inarissa metsähallitus haki väliaikaista liikamaiden erottamista, pontimena oli mahdollinen ta-loudellinen hyöty, jonka valtio metsistä saisi. Sen sijaan Utsjoella liikkeelle panevana voimana olivat metsänhoidolliset kysymykset sekä metsänsuojelu.

Erityisesti Inarissa kruununmetsätorppa-asutus sai merkittävät mittasuhteet. Torppien perustamisen seurauksena asumusten määrä lähes kaksinkertaistui. Ensi vaiheessaan kruununmetsätorpat olivat jo olemassa olevia kalastaja- ja porosaamelaiden asumuksia, jotka saivat kruununmaalla virallisen aseman. Perustajien joukossa oli myös suomalaisia, joita oli alkanut muuttaa Inariin 1800-luvun loppupuolella. Inarissa ensimmäinen torppa perustettiin vuonna 1892 ja Utsjoella 1894. Metsähallituksella oli vaikeuksia kruununmetsätorppien valvonnassa, siinä, olivatko ne verotettuja vai verottamattomia. Yhä useammin vaikeuksia erityisesti Utsjoella tuotti se, että yksityisten, kruununtorppareiden ja kruunun maat olivat sekaisin ja metsävirkamiesten oli vaikea tulkita vanhoja katselmuksia, joiden paikannimet olivat saamenkielisiä. Kruununmetsätorppia lakkautettiin Utsjoella runsaasti, sillä niitä käytettiin kesäasuntona tai niittyjen lisääjänä perintötiloille, jolloin torpat jäivät usein rakentamatta.

Kruununmetsätorppien perustamissyyt voidaan jakaa sisäisiin ja ulkoisiin syihin. Ulkoisina voidaan pitää valtiovallan harjoittamaa asutuspolitiikkaa, johon olivat vaikuttamassa monenlaiset seikat. Lähtökohtana oli vuoden 1892 asetus uudistilojen ja kruununtorppien perustamisesta. Tuolloin käytännössä lakkautettiin varsinaisten uudistilojen perustaminen, mutta kuitenkin niin, että väliaikaiset uudistilat Lapin seurakuntiin sallittiin. Inariin syntyi vuoden 1892 jälkeen vain 35 väliaikaista uudistilaa, mutta tultaessa 1800-luvun loppupuolelle, elinkelpoisten ja riittävän suurten viljelysilojen perustaminen kasvavalle väestölle ei ollut Inarin oloissa enää mahdollista. Valtiovalta metsähallituksen kera ohjasi asutusvirran kruununmetsätorppien suuntaan. Samaan aikaan metsähallitus kiristi metsänkäytön valvontaa. Alettiin puhua kruununpuistojen perustamisesta ja metsien suojelemisesta.

Sisäiset syyt syntyivät väestönkasvun seurauksena yhteisöstä itsestään. Inarilaisyhteisö eli suuren murroksen aikaa elinkeinojen muuttumisen ja sitä kautta elinehtojen tiukentumisen kautta. Puhdas inarinsaamelainen yhteisö alkoi saada väestöä muualta Suomesta ja porosaamelaiden muuttoliike muutti alueen oman saamelaisyhteisön hierarkiaa. Porosaamelaisväestö ikään kuin tuli saamelaisyhteisön ylimmäksi kerrokseksi suurine varallisuuksineen ja laajoja alueita vaativine elinkeinoineen.

Utsjoella epäsuhta käräjillä käytettyjen uudistilojen katselmuskirjojen ja toteutuneiden uudistilojen suhteen oli suuri. Viranomaiset eivät pitäneet Utsjoen tiloja elinkelpoisina, joten hylkääminen tuli monen kohtaloksi. Utsjoen kunnassa uudistilojen perustaminen loppui käytännöllisesti katsoen lähes kokonaan 1900-luvulle tultaessa. Melkein kaikki viljelykselle vähänkin otolliset maat oli otettu viranomaiden mielestä jo käyttöön. Voidaan jopa sanoa, että väestöllä oli Utsjoella hyvin pienet mahdollisuudet perustaa omaa tilaa, mistä seurasi runsaasti vanhojen tilojen osittamisia perinnönjaoissa.

Suomen ja Norjan 1852 rajasulku päätti porojen laidunnuksen rajan yli. Suomessa senaatti määräsi, mikäli Norjan porosaamelaiset saapuisivat Suomen Lapin laidunmaille, että norjalaisten poroista tuli takavarikoida kymmenesosa. Alueen nimismiehet määrättiin kaksi kertaa talvessa matkustamaan alueidensa läpi ja valvomaan ylimuuttoja. Näissä kohtaamisissa riippui nimismiehestä, kuinka paljon hän osoitti ymmärtämystä rajanylityksiä kohtaan. Norjassa rajasulun seuraukset poronhoidolle olivat tuhoisat, erityisesti Koutokeinon porosaamelaiset joutuivat vaikeuksiin. Norjan puolella rajaa poronhoito supistuikin voimakkaasti ja erityisesti Kaarasjoen poromäärät laskivat nopeasti. Syntyi riitoja laidunmaista, mikä puolestaan lisäsi porovarkauksia. Rajan sulkeminen aiheutti muutoksia myös Utsjoen ja Itä-Ruian alueella. Koska Utsjoen poronhoitajat eivät enää voineet ylittää rajaa, he esittivät vuonna 1880 toivomuksen, että saisivat oikeuden laiduntaa porojaan Inarin seurakunnan pohjoisosissa. Lupa myönnettiin, sillä Utsjoen porosaamelaisia alkoi muuttaa eri puolelle Inaria.

Porosaamelaiden asemaa yritettiin selvittää 1880-luvulla, jolloin pyrkimyksenä oli aikaansaada kansainvälinen sopimus poronomadien asemasta Suomessa, Ruotsissa ja Norjassa. Selvityksestä ilmeni, että norjalaisia ei ollut muuttanut Suomeen. Syynä olivat vaikeudet olla Suomen kansalainen, eikä muuttoihin millään tavalla kannustettu. Suomessa pelättiin myös Norjan kohtaloa, missä ylilaidunnuksen vuoksi poroja kuoli nälkään. Mielenkiintoiseksi asian käsittelyn teki se, että Suomessa paikallisvirkamiesten keskuudessa esiintyi kahdenlaista näkemystä porosaamelaiden asemasta. Inarin nimismiehen näkemys oli, että rajasulku oli ollut edullinen poronhoidon kehittymiselle. Huomiota herättää Lapin kihlakunnan kruununvoudin Charles Emile Ahngerin myönteinen ja ymmärtäväinen suhtautuminen porosaamelaisiin kohdanneeseen hätään erityisesti Norjan puolella. Hän oli kehottanut myös Utsjoen nimismiestä katsomaan tilannetta sormiensa läpi ja päästämään norjalaiset Suomeen.

Virkamiehille itselleenkin oli paikka paikoin arvoitus, kuinka suuri määrä porosaamelaisia loppujen lopuksi muutti Suomeen. Jo tuon ajan virkamiehillä oli selkeä käsitys siitä, että porosaamelaiden

poikkeava elintapa vaati erityissäädöksiä. Vallitsi kuitenkin selvä erimielisyys siitä, oliko Jäämeren rannikolle pääsy välttämätöntä vai ei. Poromäärien kasvu Inarissa tapahtui samaan aikaan kuin suuria poromääriä omistavat, pääosin Utsjoelta lähtöisin olevat porosaamelaiset, muuttivat Inarin rikkaille jäkälämailla. Kun vielä vuonna 1880 poromäärä oli alle 10 000, oli se viisitoista vuotta myöhemmin jo yli 35 000. Utsjoella poronhoito oli käytännöllisesti katsoen täysin saamelaisten hallussa. Inarissakin vuonna 1900 poronhoitajista oli saamelaisia 92,5 %.

Vaikka poronhoitajasaamelaisilla ei ollut sukumaita Inarissa, muutto Inariin tapahtui melko kivuttomasti. Porosaamelaiset muuttivat tunturialueelle, jossa ennen oli harjoitettu pääasiassa peuranpyyntiä. Maat, jotka he ottivat käyttöönsä, olivat vanhastaan olleet kylän yhteisiä maita. Peuranpyynnin lakattua alueet olivat jääneet lähes käyttämättä ja varsinkin Inarin eteläosissa jäkälämaat olivat erinomaisia. Pitäjänkokouksissa porosaamelaisia kiellettiin saapumasta liian lähelle asumuksia, mutta käräjillä riitajuttuja näyttäisi olevan yllättävän vähän.

Keisarillinen senaatti myönsi Suomen kaikille poronomistajille oikeuden ilman erillistä maksua syöttää porojaan kruunun metsissä. Oikeus myönnettiin ensimmäisen kerran vuonna 1888 ja se oli voimassa vuoteen 1897 saakka. Lukuun ottamatta pitäjäkohtaisia sopimuksia, porojen laiduntamista ei ollut siihen saakka säädelty millään tavalla. Senaatti salli samassa yhteydessä myös naavapuiden kaatamisen hätärehuiksi poroille. Poikkeuksen poronhoitoalueesta muodostivat Kemijärven, Kuolajärven ja Kuusamon pitäjät, joiden asukkaille oli myönnetty vuonna 1891 oikeudet naavapuiden kaatoon. Naavapuiden kaato-oikeus perustui vuoden 1879 asetukseen, jolla knihtikontrahtipitäjien asukkaat olivat oikeutettuja erotetuilla kruununmailla käyttämään porolaidunta. Senaatin kamaritoimituskunta jatkoi laidunnusoikeutta vuonna 1898 vuoden 1902 loppuun saakka. Poronhoitoalue jaettiin kahtia. Pohjoiseen kuului Lapin kihlakunnan alue ja Kuolajärven pitäjä. Ehdoksi asetettiin, että syöttö- ja hakkuuoikeus valtion mailla kuuluisi vain niille poronomistajille, jotka harjoittivat poronhoitoa maantieteellisesti rajatulla alueella eli käytännössä muodostivat paliskuntia. Samaan kuntaan kuuluvien paliskuntien yhdyssiteenä oli niin sanottu poronhoitoyhtiö, johon paliskuntien poronomistajien tuli kuulua jäsenenä.

Rajasulun jälkeen poronhoito koki uuden mullistuksen paliskuntalaitoksen myötä. Paliskuntalaitoksen malli otettiin talollisesta poronhoidosta. Uuden järjestelmän myötä porosaamelaiset pakotettiin laiduntamaan tietyn paliskunnan alueella. Tämän seurauksena vanha porosaamelainen kulttuuri, johon olivat kuuluneet pitkät muuttomatkat, päättyi. Nyt viimeisetkin nomadisen elämäntavan omanneet poronhoitajat pakotettiin asettumaan aloilleen maantieteellisesti rajatulle alueelle. Yhä useammin porosaamelainen alkoi asettua kiinteästi paikoilleen, perusti joko uudistilan tai kruununmetsätorpan. Kaiken kaikkiaan esimerkiksi metsähallitus suhtautui erittäin myönteisesti poronhoitoon Inarin ja Utsjoen seudulla. Poronhoitoa pidettiin Lapissa ainoana taloudellisesti kannattavana elinkeinona.

Kaiken kaikkiaan lain kirjain ja täytäntöönpano eivät näytäneet Lapissa aina kohdanneen. Lait säädettiin yleensä koskemaan koko Lappia, vaikka usein käytäntö osoitti, että lakien toimeenpano ei ollut mahdollista. Yhtenä tällaisena esimerkkinä oli vuoden 1749 lapinplakaatin määräys siitä, että uudistilat tuli verovapausvuosien jälkeen mitata ja panna lopullisesti verolle. Tätä ei käytännössä toteutettu, sillä harvaan asutulla alueella, jossa matkat olivat pitkät, maanmittarilla ei ollut mahdollisuutta joka kerta käydä erikseen lopullisesti mittaamassa talojen tiluksia. Kuvernööri totesikin, että taloudelliset resurssit tähän eivät kerta kaikkiaan riittäneet. Toinen hyvä esimerkki oli lapinplakaatin määräys uudistilallisten metsästyksen rajoittamisesta viiden peninkulman päähän tilasta. Kruununvoudin mukaan lain kohtaa oli mahdoton valvoa. Viranomaiskäytännössä tapahtui usein, että laki säädettiin, siitä annettiin määräykset paikallisvirkamiehille, jotka yrittivät toteuttaa annettuja päätöksiä. Usein tapahtui, että paikallisvirkamiehet kysyivät esimiehiltään neuvoa lain soveltamisessa. Kuvernööri täydensi päätöksiä antamalla kirjeitä, joilla pyrittiin paikallisesti ratkaisemaan syntyneet ristiriidat.

Saamelaisten kollektiivisen lapinveron maksu alkoi tulla tiensä päähän. Vuosisadan vaihduttua metsä-, kalastaja- ja tunturilappalaisiksi merkittyjä lapinveron maksajia ei Inarissa enää ollut. Heistä tuli joko tilallisia tai kruununmetsätorppareita. Tilalliset jatkoivat lapinveron maksua manttaalinsa mukaan. Utsjoella, missä myös tilalliset olivat lähestulkoon kaikki saamelaisia, ei tehty verotuksellista eroa muuhun saamelaisväestöön nähden. Utsjoella tilalliset, kalastaja- ja porosaamelaiset maksoivat kollektiivista lapinveroa sen lakkauttamiseen eli vuoteen 1924 saakka.

Kruunun liikamaiden väliaikainen erottaminen Inarissa sai myös Utsjoen asukkaat hakemaan isoajakoa. Lupaa siihen ei myönnetty ja metsänkäyttöä valvottiin edelleen senaatin antamien kirjeiden pohjalta, ehkä paikoin liiankin ankarasti. 1900-luvun alkuvuosia leimasi varsinkin Utsjoella metsän käytön rajoittaminen luonnonsuojelullisista näkökohdista käsin. Keskeneräinen suojametsälaki rajoitti selvästi kaikkea toimintaa alueella. Uudistiloja ei käytännöllisesti katsoen enää voinut perustaa ja asutusta johdettiin kohti kruununmetsätorppia. Välittömästi liikamaiden erottamisen jälkeen valtio alkoi myydä puutavaraa Inarista ja ensimmäiset isojakotoimet siellä aloitettiin vuonna 1911. Metsäkeinottelu keskeytti käynnissä olleet jaot. Inarin, Enontekiön ja Utsjoen erityisolot saivat valtiovallan ryhtymään toimiin erityislain säätämiseksi. Laki isostajaosta ja verollepanosta annettiin vuonna 1925. Varsinaiset isojakotoimet aloitettiin 1930-luvulla, mutta toinen maailmansota keskeytti ne. Kruununmetsätorpista muodostettiin itsenäisiä tiloja 1930-luvulla. Pääosa jakotoimista tehtiin 1950- ja 1960-luvulla. Perä-Lappi – Enontekiö, Inari, Utsjoki – oli valtakunnan viimeinen kolkka, jossa isojakoa ja lopullinen valtion ja yksityisten maiden erottaminen saatettiin päätökseen.

ENTISIIN TORNION JA KEMIN LAPINMAIHIN KUULUNEIDEN ALUEIDEN MAA- JA VESIOIKEUKSISTA

TUTKIMUKSEN YHTEENVETO

Juha Joona
OTL,VT, tutkija

1. Tutkimuksen lähtökohdista ja rajauksista

Alueellisesti tutkimus koskee 1600- ja 1700-luvuilla Tornion ja Kemin Lapinmaihin kuuluneita, nykyään Suomeen kuuluvia alueita. Lapinmaan erotti Pohjanlahden rannikkopitäjistä nk. lapinraja, joka vahvistettiin myös nykyisen Suomen alueelle ulottuneessa, vuosina 1751-1754 toimitetussa rajankäynnissä. Lapinmaat olivat jakaantuneet lapinkylien alueisiin. Tornion-Lappiin kuuluneen Enontekiön alueella sijaitsivat Rounalan, Suonttavaaran ja Peltojärven lapinkylät sekä nykyisen Utsjoen alueella, Utsjoen ja Tenon lapinkylät. Kemin-Lappiin kuuluivat Kittilän, Sodankylän, Sompion, Inarin Keminkylän, Kuolajärven, Kitkan ja Maanselän lapinkylät. Kemin-Lapin lapinkylät sijaitsivat nykyisten Kittilän, Inarin, Sodankylän, Savukosken, Pelkosenniemen, Sallan, Posion ja Kuusamon kuntien alueilla.

Ajallisesti tutkimus lähtee liikkeelle 1500-luvun loppupuolelta. Käräjäpöytäkirjat on käyty lävitse vuodesta 1639 alkaen eli siitä lähtien kun säännöllisiä tuomarin pitämiä käräjiä on alettu pitämään Lapinmaassa. Käräjäpöytäkirjat on käyty lävitse vuoteen 1808 eli autonomian ajan alkuun, lukuun ottamatta Kemin-Lapin kolmen eteläisimmän kylän eli Kuolajärven, Kitkan ja Kuusamon alueella pidettyjä käräjiä. Näiden lapinkylien käräjiä on käyty lävitse vuoteen 1776, jolloin nämä alueet siirrettiin Länsipohjan läänistä tuolloin perustettuun Oulun lääniin.

Tutkimus jakaantuu ajallisesti neljään erilliseen lukuun (n. 1550-1673, 1674-1694, 1695-1748 ja 1749-1808). Lukukohtainen jako perustuu maa- ja vesioikeuksien kannalta keskeisen lainsäädännön antamiseen. Jokaisen luvun osalta on käyty lävitse maankäyttöön vaikuttaneen lainsäädännön sisältöä, oikeuskäytäntöä sekä verotusta. Tutkimuksellinen painopiste on kuitenkin oikeuskäytännössä ja sen analysoimisessa. Tämän lähtökohdan taustalla on paitsi se, että oikeuskäytäntöä voidaan pitää tässä tapauksessa keskeisenä oikeuslähteenä, myös se, että eri aikoina lappalaisten maa-oikeuksia ohjanneet oikeusnormit tulevat varmimmin esille nimenomaan oikeuskäytännön kautta. Koska lappalaisten asuttamat alueet eivät olleet talonpoikaisalueita, vaan erosivat maankäytöllisesti monella tapaa näistä alueista, kaikissa tapauksissa ei ole mahdollista sanoa varmasti mitkä olivat ne säädökset, joiden katsottiin koskevan myös lappalaisten hallussaan pitämiä alueita. Toinen epävarmuustekijä liittyi pitkään ajallisen etäisyyteen. Ainoastaan oikeuskäytännön kautta oli mahdollista saada varmuus siihen, mitä säädöksiä on pidetty eri aikoina voimassa olevana oikeutena.

Aineistoa läpikäydessä lähtökohtana on ollut huomioida kaikki maa- ja vesialueiden käyttöön liittyvät oikeustapaukset. Osa tapauksista ei liity välttämättä niihin asioihin, jotka aikaisemmassa tutkimuksessa on nostettu esille koskien lappalaisten maa-oikeuksia. Tavoitteena on ollut saada yleiskuva maa- ja vesialueiden käyttöön liittyvistä oikeuskysymyksistä, riippumatta siitä onko

kaikilla esillä olleilla asioilla suoraa yhteyttä niihin kysymyksiin, joita nykyään pidetään maa- ja vesialueiden käytöstä keskeisinä.

Maa- ja vesialueiden käyttöä koskeva oikeuskäytäntö on ryhmitelty erilaisten maankäytöllisten kysymysten mukaan. Erikseen on tarkasteltu lapinkylien välisten rajojen oikeudellista merkitystä, lappalaisten keskinäisiä maa- ja vesialueiden käyttöön liittyviä oikeudenkäyntejä, suomalaisten uudisasukkaitten asettumista lapinkylien alueelle, lappalaisten ja uudisasukkaitten maankäyttöön liittyviä kiistoja, uudisasukkaitten keskinäisiä oikeudenkäyntejä sekä lapinrajan eteläpuolella asuvien suomalaisten talonpoikien harjoittamaa eränavutintaa lapinkylien alueella.

2. Maa- ja vesialueiden käytöstä ja alueisiin kohdistusta oikeuksista

Oikeuskäytännöstä käy selville, että lapinkylien väliset rajat muodostivat koko tutkimusjakson ajan keskeisen maankäytöllisen rajalinjan. Oikeus käyttää lapinkylän alueen sisällä olevia maa- ja vesialueita oli pääsääntöisesti vain kylän alueella asuvilla lappalaisilla. Toiseen lapinkylään kuuluvilla lappalaisilla ei ollut oikeutta käyttää kylän aluetta. Tutkimukseen on myös sisällytetty tiedot niistä lapinkylien välisistä rajapaikoista, jotka tulevat tutkimuksessa esille. Lapinkylien sisällä maa- ja vesialueet jakaantuivat perheiden (yksittäisten henkilöiden/sukujen) hallinnassa olleisiin perintömaihin, joista alettiin 1600-luvun lopulla käyttää nimitystä 'veromaa' (skatteland).

Lappalaisten maankäyttöä koskevan oikeudellisen perusteen osalta on viitattu sekä siviilioikeudellisiin että veronmaksuun liittyviin oikeusperusteisiin. Lappalaisten maksaman veron maa- ja vesioikeudellisesta merkityksestä on aikaisemmassa tutkimuksessa esitetty erilaisia käsityksiä. Toisaalta on katsottu, että kysymyksessä oli henkilövero, toisaalta sitä on pidetty maaverona. Tällä kysymyksellä on katsottu olevan keskeinen oikeudellinen merkitys: mikäli lappalaisten maksama vero tulisi ymmärtää henkilö- tai jostakin muusta perusteesta maksetuksi veroksi, veronmaksulla ei voitaisi katsoa olevan erityistä merkitystä maa- ja vesialueisiin kohdistuvien oikeuksien osalta. Mikäli asia olisi sen sijaan päinvastoin, veronmaksun voitaisiin katsoa muodostavan erityisen, yksityisoikeudellisesta oikeusperusteesta riippumattoman tai sitä tukevan oikeusperusteen. Tutkimuksessa tullaan siihen tulokseen, että yksittäisen lappalaisen maksaman veron suuruus on vaihdellut eri syistä johtuen, mutta oikeuskäytännössä lappalaisten on ymmärretty maksavan veroa veromaahan kuuluvista maa- ja vesialueista vielä 1700-luvun puoliväliin tultaessa. Käytettävissä olevasta tutkimusaineistosta ei kuitenkaan löytynyt näyttöä siitä, että lappalaisten käyttämiä tiluksia olisi arvioitu tai että maksetun veron suuruus olisi määrätty erillisessä verollepanossa samalla tavalla kuin talonpoikien käyttämien tilusten osalta. Lappalaisten tilusten luetteloimisen osalta on kuitenkin jätettävä varaus koskien vuoden 1602 verouudistusta. Lappalaisten maksaman veron suuruuteen ovat taas monissa tapauksissa vaikuttaneet henkilöön liittyvät seikat, mutta aivan ilmeisesti myös hänen käytössään olleen alueen laajuus ja hyvyys suhteessa toisten lappalaisten käyttämiin alueisiin.

Vielä 1600-luvun puolivälissä sekä hallintoviranomaiset (maaherrat), että tuomioistuimet lähtivät siitä, että rannikkopitäjien suomalaisten talonpoikien tunkeutuminen lapinkylien alueille oli lainvastaista. Lappalaisten oikeuksien osalta viitattiin, toisaalta Juhana III:n Suonttavaaran lappalaisille vuonna 1584 ja Kaarle IX:n vuonna 1602 Kemin-Lapin lappalaisille antamiin kirjeisiin, toisaalta siihen, että lappalaisilla katsottiin olevan ylimuistoinen oikeus käyttämiinsä alueisiin. Oikeuskäytännöstä käy kuitenkin selville, että lappalaisilla ei katsottu kaikilta osin olleen yksinoikeutta lapinkylän alueen käyttöön. Tornion- ja Kemijoen alajuoksulla asuvat suomalaiset talonpojat harjoittivat jo keskiajalta periytyvää kaukonautintaa määrätyillä, lapinrajan takana sijaitsevilla järvillä. Oikeudessa tätä jokivarren taloille kuuluvaksi katsottua kalastusoikeutta perusteltiin muun muassa ylimuistoisella nautinnalla sekä sillä, että tästä kalastuksesta suoritettiin kruunulle erillistä veroa.

Lapinkylän sisällä sijaitsevien alueiden sisällä lähdettiin siitä, että maan haltijana olleella lappalaisella oli yksinoikeus veromaahan kuuluneiden maa- ja vesialueiden käyttöön. Mikäli toinen lappalainen käytti toiselle kuuluvan veromaan aluetta, tämän katsottiin olevan lainvastaista ja rangaistavaa. Tuomioissa viitattiin Kristofferin maanlain Rakennuskaaren 20 ja 25 lukuihin. Kyseisten lainkohtien mukaan rankaistiin sellaisia henkilöitä, jotka olivat metsästäneet toisen metsässä tai kalastaneet toiselle kuuluneessa kalavedessä. Myös toisen maalle asettuminen oli kiellettyä. Tällaisissa lähinnä hallinnan loukkaukseksi tulkittavissa riidoissa viitattiin myös monissa oikeudenkäynneissä Kuninkaankaaren 28 lukuun.

Vielä 1600-luvun alkupuolella hallintoviranomaisten ja tuomioistuinten suhtautuminen lappalaisten oikeuksiin oli yhdenmukaista. Kemin- ja Tornion rannikkopitäjissä asuneilla suomalaisilla talonpojilla ei katsottu olleen oikeutta aiheuttaa haittaa lapinkylien alueilla asuneille lappalaisille. Tultaessa 1670-luvulle Ruotsin kruunun tavoitteet valtakunnan pohjoisosissa olivat kuitenkin kohdanneet monentyyppisiä ongelmia. Valtion intressien katsottiin edellyttävän, että myös Lapinmaan alueelle muuttaisi suomalaisia ja ruotsalaisia uudisasukkaita. Tämän ei olisi kuitenkaan mahdollista, mikäli lappalaisilla katsottaisiin olevan yksinoikeus hallitsemiensa alueiden käyttöön. Toisin kuin aikaisemmissa päätöksissään, Länsipohjan läänin maaherra Johan Graan katsoi plakaatin valmistelun yhteydessä laatimassaan muistiossa, että lappalaisilla ei ole laillista oikeutta käyttämiinsä alueisiin, vaan että nämä ovat ottaneet alueet omavaltaisesti haltuunsa.

Vaikka suomalaisilla uudisasukkailla olikin vuoden 1673 uudisasutusplakaatin perusteella oikeus muuttaa asumaan pysyvästi lapinrajan pohjoispuolelle, tuomioistuinten suhtautuminen lappalaisten oikeuksiin säilyi kuitenkin lähtökohdiltaan samanlaisena kuin mitä se oli siihenkin asti. Uudisasutusplakaattia ei tulkittu siten, että alueelle olisi voinut muuttaa vapaasti, vaan asia tuli käsitellä Kihlakunnanoikeudessa (KO) ja useimmissa tapauksissa asettuminen lapinkylän alueelle tai lappalaisen veromaalle edellytti joko lapinkylän tai veromaan haltijana olleen lappalaisen tai molempien suostumusta. Monissa tapauksissa asiasta sovittiin. Osassa tapauksia uudisasutuslupaa koskeva hakemus hylättiin, mutta muutamassa tapauksessa myös hyväksyttiin lappalaisten vastustavasta kannasta huolimatta.

KO:n myöntämissä uudisasutusluvuissa uudisasukaille myönnettiin oikeus uudisasutukseen eli maanviljelykseen ja karjanhoitoon ja ehdolla, että lappalaisille ei saa aiheuttaa vahinkoa ja haittaa heidän maillaan ja elinkeinoissaan. Myös muussa oikeuskäytännössä lappalaisten maankäyttö sai edelleen oikeussuojaa. Monista päätöksistä käy kuitenkin selville, että oikeuden päätöksiä ei kuitenkaan käytännössä noudatettu, vaan suomalaiset tunkeutuivat myös yksinomaan lappalaisten käytössä olleille alueille ja ryhtyivät harjoittamaan kalastusta ja metsästystä elinkeinoina. Tämä johti Kemin-Lapin keski- ja eteläosissa eläneiden metsälappalaisten aseman jyrkkään heikkenemiseen 1700-luvun puoliväliin tultaessa.

Myös lappalaiset ryhtyivät perustamaan uudistiloja. Keskeisinä syinä näyttävät olleen lappalaiselinkeinojen elinkeinopohjan pettäminen sekä se, että vain uudistilan haltijalla katsottiin olevan yksinoikeus katselmuksessa uudistilalle syynäytyihin alueisiin. Oikeuskäytännössä lähdettiin myös siitä, että uudistilan perustaminen ei vaikuttanut niihin oikeuksiin, jotka uudistilaa asuneella lappalaisella katsottiin olevan alkujaan pelkästään lappalaisten yksinoikeudeksi katsottuihin oikeuksiin. Asia nousi esille tärkeimpien riistaeläinten eli majavien ja peurojen metsästykseen liittyen. Lappalaista sukua olevalla henkilöllä oli oikeus osallistua näiden elinkeinojen harjoittamiseen, riippumatta siitä, asuiko hän uudistilalla ja oliko hän myös suomalaisten uudisasukkaitten jälkeläinen.

Oikeuskäytännöstä käy selville, että ainakin jo 1660-luvulta lähtien lappalaisella oli oikeus luovuttaa toiselle joko kokonainen lapinveromaa tai lapinveromaahan kuuluneita yksittäisiä tiluksia, kuten metsästyksen käytettyjä alueita, kalajärviä tai luonnonniittyjä. Hänellä oli myös mahdollisuus luovuttaa veromaa syytinkisopimuksen nojalla tai määrätä siitä testamentilla. Alueet ovat olleet myös sukulunastuksen kohteena. Oikeus myönsi myös lainhuutoja ja kiinnekirjoja tällaisille saannoille. Tältä osin tutkimus vahvistaa Isak Fellmanin jo vuonna 1912 esittämät samansisältöiset tiedot. Tämä ei ole tulkittavissa muuten kuin siten, että oikeus ei pitänyt lappalaisten käyttämiä maa- ja vesialueita kruununmaana vaan veroluontoisena maana eli nykyisillä käsitteillä ilmaistuna lappalaisilla katsottiin olleen omistusoikeus käyttämiinsä alueisiin. Tältä osin kysymys näyttää olleen nimenomaan metsälappalaisten käyttämistä maa- ja vesialueista.

Kysymys lappalaisten maa-oikeuden oikeudellisesta sisällöstä tulee kuitenkin erityisen arvioinnin kohteeksi Kemin-Lapin eteläisimmän lapinkylän eli Maanselän käräjillä vuonna 1737 alkaneessa oikeudenkäynnissä. Oikeudenkäynnissä oli kysymys siitä, oliko kantajilla oikeus lunastaa sukuun lapinveromaalle perustettu Haukiniemi-niminen uudistila. Oikeudenkäynnin lopputuloksen kannalta keskeiseksi kysymykseksi muodostui se, tulisiko lapinveromaita pitää vero- vai kruununluontoisena. KO ratkaisi asian siihen asti noudatetun käytännön mukaisesti ja katsoi, että kysymys on veroluontoisesta maasta. Vastaaja valitti asiasta Piitimen laamanninoikeuteen, joka tulkitsi asiaa samansuuntaisesti kuin alioikeuskin, mutta päätti ennen lopullisen ratkaisun tekemistä pyytää lainselvennystä Svean hovioikeudelta Tukholmasta. Hovioikeus pyysi asiassa lausuntoa Kamarikollegiolta.

Oikeudenkäynnin lopputulosta on pyritty selvittämään jo 1920-luvulta lähtien. Aikaisemmassa tutkimuksessa on oletettu, että asiaa ei haluttu ratkaista ylemmissä viranomaisissa, koska maan kruununluontoisuudesta ei kyetty esittämään näyttöä. Asiassa kuitenkin annettiin päätös Kamarikollegiossa marraskuussa 1742 lopulla tehdyllä päätöksellä, vaikka asia oli ilmeisesti vireillä tämän jälkeenkin. Päätöksen mukaan lapinveromaa ja sille perustettu uudistila ovat kruununluontoisia tiluksia. Keskeinen peruste oli se, että lapinveromaille ei ole myönnetty veroluontoa.

Kun vuoden 1744 Kemin-Lapin käräjillä käsiteltiin kiinnityksiä ja lainhuutoja, oikeus totesi, että tällaisia ei ole, koska kaikki maa on kruununmaata. Näillä ja myöhemmillä käräjillä käsitellyistä oikeustapauksista käy myös selville, että tästä eteenpäin oikeus piti maata kruununmaana, vaikka käytäntö näyttää olleen alussa osittain horjuvaa.

Haukiniemen sukulunastusoikeudenkäyntiä on tähän asti pidetty eräänä keskeisenä näyttönä lappalaisten käyttämien maa- ja vesialueiden veroluontoisuuden puolesta. Itse asiassa nimenomaan Haukiniemen oikeudenkäynnistä näyttää kuitenkin seuranneen se, että myös tuomioistuinten tulkinta muuttui asiassa ja lapinveromaat sekä niille perustetut uudistilat katsottiin nyt kruununluontoisiksi. Se, että asia on ratkaistu Kamarikollegiossa, tarkoittaa myös sitä, että alueiden katsominen kruununmaaksi ei ole perustunut siihen, että aikaisemmin veroluontoisiksi katsottuja alueita on ”alettu pitämään” kruununluontoisina – kuten joissain yhteyksissä on esitetty – vaan asia on ratkaistu viranomaisessa, jonka toimivaltaan maanluontoja koskevat asiat kuuluivat.

Kuitenkin se, että asia on ratkaistu Kamarikollegion päätöksellä, tarkoittaa myös sitä, että käsitys alueiden vero-/kruununluontoisuudesta perustuu viranomaisen oikeuden sisältöä koskevaan tulkintaan. Mikäli asiasta olisi säädetty lainsäädännöllä, kysymys olisi saanut ratkaisunsa. Koska tulkinta on Kamarikollegion päätöksen ”varassa”, asia voi tulla uudelleen oikeudellisen harkinnan kohteeksi. Kamarikollegion päätöksen perusteluja voidaan myös pitää varsin ongelmallisina. Päätös on altis arvostelulle nimenomaan siitä syystä, että nykyinen käsitys

yksityisen omistusoikeuden syntymisestä ja olemassaolosta lappalaisten käyttämiin alueisiin lähtee erilaisista lähtökohdista (ks. myöh.). Erikseen on kuitenkin todettava, että sitäkään mahdollisuutta, että asiassa olisi annettu Kuninkaallinen päätös, ei voida sulkea täysin pois. Tällaista päätöstä ei kuitenkaan tullut esille tutkimusaineistosta.

Suurimmassa osassa Kemin Lapinmaata yksittäiset veromaat menettävät 1700-luvun puoliväliin tultaessa oikeudellisen merkityksensä alueina, joilla yksittäisillä lappalaisilla katsottiin olevan muut poissulkeva oikeus alueen hyödyntämiseen. Ne alueen alkuperäiset metsälappalaiset, jotka olivat ryhtyneet harjoittamaan maanviljelystä, rinnastettiin suomalaisiin uudisasukkaisiin. Lapinveromaiden hallintaan perustuvat oikeudet jäivät pois oikeuskäytännöstä. Vuonna 1763 henkilöt, joista lähes kaikki olivat Kemin-Lapin alkuperäisiä metsälappalaisia ja heidän jälkeläisiään, siirrettiin maakirjassa uudisasukkaitten luetteloon, lukuun ottamatta Inarin lapinkylässä asuneita ja muutamia muita toisiin lapinkyliin kuuluneita henkilöitä.

Jo aikaisemmassa tutkimuksessa on katsottu, että yksittäisten lapinveromaiden merkityksen häviäminen Enontekiöllä liittyi läntisissä lapinmaissa alkunsa saaneen täyspaimentolaisuuden laajenemiseen. Lähes yksinomaan poronhoitoon keskittyneet poronomadit muuttivat suurten porolaumojen mukana keväällä Norjaan Jäämeren rannikolle ja syksyllä takaisin nykyisen Suomen puolelle. Jo 1600-luvulla alkanut elinkeinollinen muutos aiheutti sen, että aluejakoa yksityisessä hallinnassa olleisiin lapinveromaihin ei voitu tai haluttu pitää enää voimassa. Vielä 1730-1740-luvuilla jako yksityisiin lapinveromaihin oli olemassa, mutta vuosisadan loppuun tultaessa tämä aluejako oli jo menettänyt suurimmalta osaltaan käytännön merkityksensä.

Sen sijaan Enontekiön itäosien vähäporoiset, metsästyksestä ja kalastuksesta pääasiallisen toimeentulonsa saaneet lappalaiset ovat maankäytöllisessä suhteessa rinnastettavissa lähinnä Kemin-Lapin metsälappalaisiin. Näillä alueilla lapinveromaiden reaalisen merkityksen häviäminen näyttää liittyneen ensisijaisesti suomalaisten uudisasukkaitten saapumiseen alueelle. Tenon ja Utsjoen lapinkylät poikkeavat muusta alueesta siinä, että Ruotsin vallan aikana näiden kylien käräjillä ei juurikaan käsitelty asioita, jotka olisivat koskeneet lapinveromaiden hallintaa ja käyttöä koskevia kysymyksiä samalla tavalla kuin muiden lapinkylien käräjillä. Oikeudenkäynnin kohteena olivat erityisesti Tenojoen lohenkalastukseen liittyvät kysymykset.

Kemin-Lapin alueilla erityisesti uudisasutus hajotti vanhan maankäyttöjärjestelmän. Myös 1700-luvun puolivälissä annettu lainsäädäntö tuki tätä kehitystä. Vuonna 1749 annetun Lapinmaan Reglementin mukaan uudistila voitiin perustaa myös sellaisille alueille, jota käytettiin pelkästään metsästyksen kalastukseen ja poronhoitoon. Lapinkylät ja lapinveromaat korvautuivat uudistiloilla ja uudistilallisille kuuluvilla oikeuksissa. Muu alue oli kruunun maata, jonka käyttöön sovellettiin jakamatonta maata koskevia lainkohtia.

3. Tutkimuksen yhteenvetoluvuista ja eräistä johtopäätöksistä

Tutkimuksen aikana käytiin myös lävitse Keski- ja Pohjois-Lapin alueella 1800-luvun jälkipuoliskolla ja 1900-luvun alussa toimeenpantujen isojakojen asiakirjoja. Tavoitteena oli selvittää, olisivatko Lapinmaan historialliset maa-oikeudet nousseet esille näissä toimituksissa. Siltä osin kuin läpikäydyistä toimitusasiakirjoista saatuja tietoja voidaan yleistää, voidaan sanoa, että lappalaisten maa- ja vesioikeudet eivät tulleet käsittelyn kohteeksi näissä toimituksissa. Valtion maanomistusoikeutta ei pyritty kiistämään paikallisen väestön toimesta ja isojaot toimitettiin eri alueita koskevan isojakolainsäädännön perusteella.

Varsinaisessa tutkimusjaksossa pääpaino oli oikeustapausten referoinnissa. Tässä vaiheessa tehdyt johtopäätökset ovat alustavia ja liittyvät yksittäisistä oikeustapauksista saataviin tietoihin. Tutkimuksen varsinainen yhteenvetoluku jakaantuu kahteen osaan. Ensimmäisessä osassa

arvioidaan kysymystä lappalaisten mahdollisesta omistusoikeudesta ja jälkimmäisessä kysymystä muista maa- ja vesialueisiin kohdistuvista oikeuksista kuin omistusoikeudesta. Tässä yhteydessä katsottiin myös tarpeelliseksi käydä pääpiirteittäin lävitse niitä arvioita, joita näistä kysymyksistä on esitetty Ruotsissa. Tätä pidettiin tarpeellisena sitä taustaa vasten, että historiallinen Lapinmaa muodosti aikoinaan sekä hallinnollisesti että oikeudellisesti monella tapaa yhtenäisen alueen. Tämä alue kuuluu nykyään sekä Suomen että Ruotsin valtioiden alueisiin. Vertailun tekemistä Ruotsiin pidettiin perusteluna myös sitä taustaa vasten, että ennen vuotta 1809 kysymys oli alueesta, jossa sovellettiin samaa lainsäädäntöä ja tämän jälkeenkin Ruotsin laki muodosti oikeusjärjestyksen perustan myös Suomessa.

Omistusoikeutta koskevassa jaksossa tutkimuksessa esiin tulleita seikkoja arvioidaan suhteessa niihin käsityksiin, joita lappalaisten oikeuksista on esitetty aikaisemmassa tutkimuksessa ja 1900-luvun oikeuskäytännössä. Valtion yksityisen maanomistusoikeuden syntymisen osalta viitataan yleensä ruotsalaisen oikeushistorioitsija Åke Holmbäckin 1920-luvun alussa julkaistuun lapinveromaita koskevaan tutkimukseen. Tässä tutkimuksessa Holmbäck katsoo, että lappalaisten oikeutta veromaihin ei tule pitää omistusoikeutena vaan eräänlaiseksi perinnöllisenä hallintaoikeutena. Tutkimuksessa esiin tulleita tietoja arvioidaan suhteessa Holmbäckin esittämiin perusteluihin.

Samassa yhteydessä käydään lävitse myös niitä lähtökohtia ja johtopäätöksiä, jotka tulevat esille Ruotsin Korkeimman oikeuden (HD) vuonna 1981 antamassa tuomiossa koskien nk. verotunturioikeudenkäyntiä. Tässä oikeudenkäynnissä oli kysymys paremmasta oikeudesta nykyisen Ruotsin puolella sijaitsevaan alueeseen, eikä se siis liity suoraan varsinaiseen tutkimusalueeseen. HD:n päätöksen pääpiirteittäinen läpikäynti katsottiin kuitenkin tarpeelliseksi, jotta maankäyttöoikeuksiin liittyvästä problematiikasta olisi mahdollista saada kattavampi kokonaiskuva. Verotunturioikeudenkäynti on merkittävä erityisesti siitä syystä, että kysymyksessä on ennakkopäätös muun muassa sen suhteen, onko mahdollista katsoa, että lappalaisilla olisi ollut omistusoikeus käyttämiinsä, mutta nykyään valtionmaaksi katsottuihin alueisiin. HD:n mukaan tässä suhteessa ratkaisevaa on se, millaista näyttöä alueen käytöstä ja hallinnasta on esitettävissä. Tässä suhteessa kriittinen ajankohta on HD:n mukaan 1600-luvun puoliväli ja sen jälkeinen aika. Ruotsin korkein oikeus lähtee siis siitä, että yksityinen omistusoikeus on mahdollista, eikä tämä kysymys ole saanut ratkaisuaan Kustaan Vaasan vuonna 1542 antamalla kirjeellä tai vuoden 1683 metsäasetuksella, kuten aikaisemmin on katsottu. Kysymys oli siis oikeudenkäynnistä, joka ei kohdistunut alueellisesti nykyään Suomeen kuuluvaan alueeseen. Oikeudessa esitettiin kuitenkin myös sellaista aineistoa, joka koski myös muita Ruotsin Lapinmaahan kuuluneita alueita kuin riidan kohteena ollutta aluetta. Tähän aineistoon viitaten HD toteaa, että erityisesti Lapinmaan pohjoisosissa, Tornion ja Kemin Lapinmaissa, lappalaisten oikeus on rinnastettu verotalonpojan oikeuteen.

Kuten edellä todettiin, alioikeuksien suhtautuminen lappalaisten oikeuteen muuttuu 1740-luvun puolivälissä. Lappalaisten käyttämiä alueita ei pidetty enää veroluontoisina eli nykyisen oikeudellisen kielenkäytön mukaan lähinnä yksityisen omistusoikeuden kohteena olevina alueina, vaan kruununmaana. Vaikka lappalaisilla katsottiin tämän jälkeenkin monessa tapauksessa olevan erityinen oikeus käyttämiinsä alueisiin, oikeuskäytännöstä ei kuitenkaan käy selville tämän oikeuden tarkempi sisältö, eikä edes se, miten tätä oikeutta tulisi oikeudellisesti luonnehtia.

Suomessa tätä kysymystä ei ole juurikaan tutkittu. Sen sijaan Ruotsissa asiaa on selvitetty lainvalmistelussa, oikeuskäytännössä ja oikeustieteellisessä tutkimuksessa osittain jo 1800-luvun lopulta lähtien. Nykyisen käsityksen mukaan oikeuden perustana on ylimuistoinen nautinta ja kysymyksessä on yksityisoikeudellinen oikeus, jonka konkreettinen sisältö määräytyy ensisijaisesti poroelinkeinolainsäädännön mukaan. Tämä maa- ja vesialueisiin kohdistuva oikeus kuuluu omaisuudensuojan piiriin samalla tavalla kuin omistusoikeuskin. Varsinaisen

poronhoidon lisäksi tähän oikeuteen katsotaan kuuluvan myös oikeus rakentaa rakennuksia, tehdä rakennelmia erikseen määrättyihin tarkoituksiin, oikeus metsästää ja kalastaa, oikeus ottaa puutavaraa valtion maalta määrättyin ehdoin, oikeus soran- ja hiekanottoon, heinäntekoon ja myös muiden eläinten kuin porojen laiduntamiseen. Asia voidaan ymmärtää - eräin varauksin - myös siten, että Ruotsin poroelinkeinolainsäädännössä on kysymys lappalaisilta periytyvän maankäyttöoikeuden eräänlaisesta "kodifioinnista". Voimassa olevan lainsäädännön mukaan tämän oikeuden subjektiksi katsotaan sellainen henkilö, joka on saamelaista - lappalaista - syntyperää ja jonka isovanhemmista vähintään yhdellä poronhoito on ollut vakituisena ammattina. Erityisesti sen, että oikeuden perustan katsotaan lähtevän Suomen ja Ruotsin yhteisestä lainsäädännöstä - eikä kysymys ole siis sellaisesta oikeudesta, joka olisi saanut alkunsa myöhemmin - täytyy tarkoittaa sitä, että tällainen maanomistusoikeutta rajoittava oikeus kohdistuu myös nykyään Suomen puolella sijaitseviin maa- ja vesialueisiin, vaikka oikeuden sisällöstä ei olekaan säädetty tarkemmin.

Yhteenvetojakson jälkeen tutkimuksessa käydään pääpiirteittäin lävitse niitä edellytyksiä, joiden voidaan katsoa määrittävän lappalaisten vanhojen maa- ja vesioikeuksien oikeudenomistajia nykyaikana. Erikseen käydään lävitse sitä kysymystä, millä edellytyksillä saamelaiskäräjälain saamelaismääritelmän voidaan katsoa erottavan esineoikeudelliselta pohjalta lähtevien, tai muiden oikeuksien, subjekteja. Tämä katsottiin välttämättömäksi jo sitä taustaa vasten, ettei voida perustellusti puhua erilaisista oikeuksista, mikäli samalla ei käy selville ketkä ovat ne henkilöt, joille oikeuksien voidaan katsoa kuuluvan. Toista näkökulmasta kysymys on siitä, mitkä ovat ne kriteerit, joiden perusteella joillekin määrätylle henkilölle voidaan katsoa kuuluvan sellaisia erityisiä oikeuksia, joita jollain toisella henkilöllä ei katsota olevan.

Tutkimuksen tuloksia ja johtopäätöksiä verrataan lyhyesti myös niihin ehdotuksiin, jotka toteuttamalla on katsottu mahdolliseksi ratifioida nk. ILO-sopimus. Tämän sopimuksen tavoitteena on muun muassa tunnustaa alkuperäiskansoille omistus- ja hallintaoikeus niihin alueisiin, joita ne perinteisesti asuttavat. Esillä olleita hallintomalleja arvioidaan toisaalta suhteessa niihin nykyisen Suomen aluetta koskeviin historiallisiin tietoihin, joilla voidaan katsoa olevan merkitystä määriteltäessä ILO-sopimuksessa tarkoitettujen oikeuksien subjekteja, toisaalta niihin tutkimuksessa esiin tulleisiin tietoihin, jotka koskevat kansallisen lainsäädännön pohjalta lähteviä oikeuksia maa- ja vesialueisiin ja niiden käyttöön. Tältä osin tullaan siihen johtopäätökseen, että esillä olleita ehdotuksia voidaan pitää perusteiltaan monessa suhteessa varsin ongelmallisina. Tämä koskee sekä ILO-sopimuksen sanamuotoa, sen tavoitteita, esitettyä aluetta, oikeuden sisältöä ja subjekteja sekä suhdetta kansallisen lainsäädännön mukaan määrättyihin esineoikeuksiin.

Lopuksi käsitellään lyhyesti sitä kysymystä, mihin alueisiin lappalaisilta periytyvän erityisen maankäyttöoikeuden voidaan katsoa alueellisesti kohdistuvan. Kysymystä käsitellään toisaalta siitä näkökulmasta, mihin itse oikeuden katsottiin omana aikanaan perustuneen, mutta myös siltä osin mikä oli suomalaisten ja lappalaisten asuinalueita 1600- ja 1700-luvuilla erottaneen lapinrajan merkitys tässä suhteessa. Nykyaikana tämä kysymys on ollut esillä sekä Suomessa että Ruotsissa maanomistusoikeudesta riippumattoman poronhoito-oikeuden alueelliseen kohdentumiseen liittyen. Ruotsissa tämän oikeuden laajuus ja sisältö määräytyy osittain edellä mainitun 1750-luvulla käydyin lapinrajan mukaisesti, osittain vuoden 1734 lain ylimuistoksen nautinnan olemassaoloa koskevien kriteerien mukaisesti. Suomessa tämä alue määrättiin ensimmäisen eli vuoden 1932 poronhoitolain säätämisen yhteydessä.

Jouko Vahtola

Forskningsstudie om markrättigheter i Lappmarken 2003–2006

Forskningsstudie om markrättigheter

Justitieministeriet anordnade vid årsskiftet 2002–2003 på uppdrag av justitieminister Johannes Koskinen ett öppet anbudsförfarande gällande en forskning om markägandet i de historiska lappmarkerna. Det enda förslag med bifogad forskningsplan som inkom hade sammanställts av en grupp forskare vid Uleåborgs och Lapplands universitet. Justitieministeriet godkände förslaget. Utifrån detta ingick ministeriet samt Uleåborgs och Lapplands universitet i början av år 2003 ett forskningsavtal om en studie av den historiska utvecklingen för bosättningen och befolkningen, näringarna och beskattningen samt ägandeförhållandena till och användningen av marker och vattenområden i de historiska Kemi och Torne lappmarkerna.

Forskningen var avsedd att färdigställas på två år, dvs. före utgången av år 2004. Arbetet visade sig emellertid vara mer krävande och omfattande än väntat med avseende på såväl källmaterial som problematik. Utgångspunkten var att forskarna inte skulle nöja sig med översiktliga utredningar utan i stället sträva efter så grundliga studier som omständigheterna tillåter.

Forskningsrapporterna blev nästan dubbelt längre än planerat, varför det också tog längre tid än beräknat att sammanställa, skriva och finslipa dem. Justitieministeriet beviljade forskarna förlängd, avlönad projekttid fram till maj 2005 och dessutom möjlighet att fortsätta med finslipningen av forskningen ända fram till september 2005. En del av manuskripten överlämnades till ministeriet under våren 2006, medan en del måste bearbetas så länge som till försommaren 2006.

Kärnan i forskningsstudien var nuvarande norra Lappland (Enare, Utsjoki, Enontekis), men det ansågs som självklart att fokus läggs fullt ut på det historiska sameområdet, dvs. området norr om den en gång så kallade lappmarksgränsen – Kemi och Torne lappmarker. Tidsmässigt begränsades forskningen så att huvudvikten låg på utvecklingen under 1700- och 1800-talen, eftersom utredningarna till dags dato har varit bristfälliga särskilt om 1800-talet. Slutpunkten för studien utgörs av storskiftet, vilket inleddes i början av 1900-talet och vars utgångspunkter och principer också behandlas. I praktiken måste forskarna utifrån olika ursprungskällor även undersöka utvecklingen under 1500-talet och i synnerhet 1600-talet, eftersom många statsmaktsbeslut, rättsliga förfaranden och avgöranden samt utvecklingsprocesser som förblev gällande ända fram till 1800-talet uppstod då, och kännedomen om dessa har varit bristfällig.

Forskningsobjektet definierades inom relativt lösa ramar i avtalet, så att historien och den rättsliga utvecklingen för användningen av marker och vattenområden undersöks i en omfattande historisk och rättslig kontext, dvs. i sådana sammanhang som har påverkat markfrågornas utveckling. Detta innebar att särskild uppmärksamhet måste riktas mot bosättnings, befolkningens, näringarnas, beskattningens och förvaltningens utveckling samt deras inverkan på användningen och ägandet av mark- och vattenområden.

Studien utgick ifrån befintlig forskning, vilken dock visade sig vara bristfällig. Den var osammanhängande och full av luckor, och dessutom för snävt inriktad på bara ägande och besittning; de bakgrundsfaktorer, sammanhang och påverkande orsaker som är nödvändiga för att kunna förklara och förstå fenomenet ur ett historiskt perspektiv hade inte studerats tillräckligt noggrant. Dessutom ansågs det vara viktigt att studien grundar sig på väsentligt, ursprungligt källmaterial som är så omfattande och mångsidigt som möjligt samt på en ogallrad, objektiv användning av detsamma. Slutligen var det naturligt att studien utförs enligt principerna för

vetenskaplig historieforskning, vilket innebär att fenomenen undersöks i sina historiska kontexter utifrån den egna tidens förutsättningar utan att forskarna försöker hitta svar på aktuella tvistefrågor och argument för eller emot dessa. Idén har varit att först forska fram fakta och resultat och därefter använda dessa som grund för att ta ställning till och svara på aktuella frågor.

Med dessa utgångspunkter som bas har forskarna haft fria händer att sammanställa och begränsa sina studier. En medveten strävan har också varit att göra det möjligt för varje forskare att arbeta så självständigt och oavhängigt som möjligt. Forskarna har visserligen diskuterat sinsemellan och lagt fram synpunkter och åsikter i olika frågor, men man har inte försökt styra eller pressa in tolkningarna i en och samma form. Forskningskoordinatören har till exempel bara fått ta del av forskningsstudierna i deras slutliga form.

Justitieministeriet har tillsatt en uppföljningsgrupp som har övervakat projektets framskridande. Under forskningsstudiens gång har uppföljningsgruppen sammanträtt 19.2.2003 i Uleåborg, 30.9.2003 i Ivalo, 21.9.2004 i Enontekis och 26.5.2005 i Helsingfors. Under mötena har forskarna rapporterat om hur deras studier har framskridit. I samband med uppföljningsgruppens möten har den breda allmänheten också fått delta i diskussioner och förfrågningar i seminarieform, där forskarna har fått presentera sina studier och svara på frågor.

Som forskare för forskningsstudien om markrättigheterna i Lappland inbjöds fil.mag. Matti Enbuske, fil.mag. Mauno Hiltunen och fil.mag. Tarja Nahkiaisojä från Uleåborgs universitet samt juris. lic., vicehäradshövding Juha Joonä från Lapplands universitet. Professor Jouko Vahtola från Uleåborgs universitet utnämndes till forskningskoordinatör. Till koordinatörens uppgifter har hört att organisera hela forskningsstudien i praktiken, ha hand om forskningsbudgeten och vara i kontakt med forskarna angående tidtabeller och andra arrangemang, men han har på inget sätt deltagit i studiens innehåll. Koordinatören har inte fungerat som så kallad ansvarig ledare, utan varje forskare har själv ansvarat för sitt eget forskningsarbete.

Sammanfattning av forskningsstudiens resultat

Forskningsstudiens resultat med motiveringar ingår i forskarnas skriftliga rapporter, som publiceras separat. Dessa är:

- * Matti Enbuske: Bosättningen och markanvändningen i mellersta Lappland och Enontekis fram till början av 1900-talet.
- * Mauno Hiltunen: En värld mellan världar. Befolkningen, näringslivet och markförvaltningen i Enontekis 1550–1808.
- * Juha Joonä: Om mark- och vattenrättigheter i områden som hört till före detta Torne och Kemi lappmarker.
- * Tarja Nahkiaisojä: Bosättningen och markanvändningen i Enare och Utsjoki från mitten av 1700-talet fram till år 1925.

Sammanlagt omfattar rapporterna cirka 1 300 sidor. Varje studie är en självständig helhet som innehåller många olika rön om historien bakom befolkningen, bosättningen, näringarna, kronans lappmarkspolitik, beskattningen samt användningen av marker och vattenområden. Forskarna har också utarbetat sammanfattningar av sina studier och resultat. Sammanfattningarna ingår i denna publikation.

Eftersom resultaten förekommer mycket splittrat också i forskarnas sammanfattningar, presenterar jag som koordinatör nedan ett förenklat, översiktligt sammandrag av projektets centrala resultat uttryckligen när det gäller mark- och vattenfrågans historia.

Jag har valt att använda den moderna benämningen ”samer” för lappmarkernas ursprungsbefolkning, trots att det vore naturligare att tala om ”lappar”, eftersom denna benämning användes allmänt förr både i folkspråket och i skriftspråket och även används i dokumenten från hela den tidsperiod som studien omspänner.

Alla uppfattningar och resultat med källhänvisningar härrör ur forskarnas ursprungliga studier och framförs här i respektive forskares namn. I min rapport nämner jag också namnet på den forskare på vars studie respektive helhet i huvudsak grundar sig.

1. Användningen och ägandet av marker och vattenområden kan studeras främst med hjälp av det dokumentmaterial som uppstod i samband med kronans förvaltning och rättsvård från och med mitten av 1500-talet. Kemi och Torne lappmarker lydde på den tiden under Sveriges rike, dess lagar samt kungens makt och förvaltning. Eftersom materialet har uppstått i samband med förvaltningsåtgärder och rättsåtgärder kan det anses som tillförlitligt efterlämnat material. I dokumenten framhävs myndigheternas synvinkel; samernas röst och vilja kommer fram bland annat i besvär och tingsprotokoll. Det bör noteras att samerna i detta avseende inte har haft en sämre ställning än till exempel den finska allmogen.

2. Ursprungsbefolkningen och ursprungskulturen inom forskningsområdet, dvs. Kemi och östra Torne lappmarker, utgörs av den skogssamiska befolkningen och dess kultur. Skogssamerna använde markerna och vattenområdena för fiske och jakt samt som bete för tamrenar, vilka sköttes nästan som husdjur. I två lappbyar i området, Rounala i Enontekis samt Utsjoki, blev renskötsel som grundar sig på att valla renarna från ett ställe till ett annat, dvs. rennomadism, en etablerad näring under 1600-talet vid sidan av fångsten. (HILTUNEN)

Andra nya näringar som uppstod parallellt med rennomadismen bakom lappmarksgränsen på 1600-talet var jordbruk och boskapsskötsel. Det var de finska nybyggarna som från och med mitten av 1600-talet började idka dessa näringar i Lappmarken, och i synnerhet efter att lappmarksplakatet utfärdades år 1673 började jordbruket utvecklas till en betydande näring i Lappmarken. Förutom nybyggarna började också skogssamerna från och med senare hälften av 1600-talet ha boskap, får och kor, och för utfordringen av dessa behövde man ängar. Ängarna blev en ny form av markanvändning bland samerna och en del av lappskatteländen redan innan samerna började anlägga nybyggen. (HILTUNEN, ENBUSKE, JOONA)

3. Kronan skyddade i många av sina förkunnelser på 1500- och 1600-talet samernas rättigheter till dels lös och fast egendom samt dess användning, dels ostört näringsidkande särskilt gentemot bönderna, men samtidigt tillät kronan också att bönderna idkade fångst i Lappland förutsatt att detta inte orsakade förfång för samerna. I lappmarkerna fanns också sedan gammalt fiskevatten som gick i arv och som bönder söder om lappmarksgränsen hade skaffat av samerna. En ny fas i lappmarkernas historia började när kronan redan från och med Gustav Vasas tid uppmanade särskilt nybyggare att flytta till Lappland, eftersom man ansåg att det fanns tillräckligt med ödemarker i Lappland för att bönder och samer skulle kunna leva sida vid sida. (JOONA, ENBUSKE, HILTUNEN)

4. Samernas traditionella släkt- och familjevisa, ärftliga besittning av fångstmarker och fångstvatten införlivades också i kronans rätts- och skattepraxis. Samerna hade skatteländ som kallades lappskatteländ. Lappskatten, som kronan uppbar från och med år 1553, var en personlig skatt som betalades av varje samisk man som var kapabel att jaga, i princip som ersättning för att han använde lappmarken. Skattebeloppet var dock inte direkt knutet till markernas och vattenområdenas storlek eller kvalitet; forskarna hittade inga bevis för att de någonsin skulle ha värderats eller mätts på samma sätt som böndernas marker. Varje same var skyldig att betala helskatt, dvs. en personskatt som motsvarade ett mantal, men personens förmögenhet och betalningsförmåga togs i beaktande från första början och mantalet spjälkades upp i bråkdelar; således kunde den skatt som en och

samma same betalade för ett och samma lappskatteland ändra från år till år enligt den varierande mantalsstorleken. Ägandeliknande besittning och användning av lappskatteland förutsatte betalning av lappskatt. Skatteland kunde ges i annans besittning på grund av obetalda skatter, och en domstol kunde också bestämma att fiskevattnen och fångstmarkerna måste fördelas jämnare. (HILTUNEN, JOONA)

Vid beredningen av skattereformen år 1695 försökte kronan utveckla beskattningssystemet i Lappland i riktning mot den egentliga jordbeskattningen, dock utan framgång. Jordbeskattningen infördes i Lappland först i och med nybyggena. Lappskatten kan alltså inte användas som bevis på samernas markägande annat än utifrån den allmänna ståndpunkten att lappskatt betalades som ersättning för ägandeliknande besittning av ett lappskatteland. Inte heller kan lappskatten användas som bevis på att lappskattebetalarna var samer, eftersom också de finska nybyggarna – i de fall där deras hemman var beläget på ett lappskatteland – antecknades som lappskattebetalare efter skattereformen år 1695, vilket skedde innan 1760 års bestämmelser om skattläggning började tillämpas. (HILTUNEN, ENBUSKE)

5. Det går inte att bevisa att lappbyarna i Kemi och Torne lappmarker skulle ha haft kollektiv äganderätt till byarnas marker. Lappskatteländen var primärt i innehavarens enskilda, ärftliga besittning. För att betraktas som ägare av ett lappskatteland måste man bo och vara medlem i en lappby samt betala skatt. I lappbyinvånarnas gemensamma besittning var i princip endast bäverfångstområdena. Till de ”ingenmansland” som var belägna innanför lappbyns gränser hade endast lappbyns invånare gemensam nyttjanderätt (fångst, ängar m.m.). Samer och finnar som fick tillstånd till nybygge och anlade ett sådant på ett område innanför en lappby blev också medlemmar av denna lappby. Häradstinget avgjorde redan på 1600-talet mestadels ägande- och gränstvister gällande såväl lappskatteland som gränser mellan lappbyarna. (HILTUNEN, ENBUSKE)

I 1673 års lappmarksplakat uppmanades nybyggare i allmänhet att flytta till Lappmarken och bryta mark vilken de ansåg vara lämplig för boplats och för vilken de kunde ges bosättningsrätt för detta syfte. Lapparnas markrättigheter nämns överhuvudtaget inte i plakatet. Trots denna allmänna uppmaning till nybygge måste en nybyggare som ämnade bryta mark inom en lappbys område i lapptinget uppvisa ett tillstånd för nybygge givet av lappbyn och innehavaren av det skatteland vars intressen nybygget eventuellt berörde. (JOONA, HILTUNEN).

Nybyggen anlades i tämligen livlig takt i alla lappmarker fram till medlet av 1700-talet, mestadels i god ordning och utan stora tvister. Nybyggarna var till en början finnar, men under 1700-talet började också allt fler lokala samer anlägga nybyggen. Tillstånd för nybygge förvägrades sällan, och endast i sällsynta fall beviljades tillstånd mot en skattesames vilja. Den enda egentliga konflikten uppstod i Kuusamo på markerna i Maanselkä lappby, som på 1680-talet fick uppleva en anstormning av flera tiotals svedjekarlar från Savolax. Det dröjde ända in på 1700-talet innan denna fråga hade lösts. I dessa rättegångar strävade man efter att skydda samernas rättigheter. Överdrivet svedjebruk förbjöds redan i lappmarksplakatet från år 1695. (HILTUNEN, JOONA)

För lappbyarna fastställdes i skattereformen år 1695 en kollektiv skatt, men skatten insamlades fortsättningsvis personligen av både samerna och nybyggarna. Endast nybyggarnas beskattning knöts till mark och boskap. Nybyggarna lyftes till samma nivå som samerna i egenskap av markägare och skattebetalare, och de måste betala högre skatt än samerna, vilket inte överensstämde med andemeningen i 1673 års lappmarksplakat (ENBUSKE, HILTUNEN).

Inom lappbyarna fanns utöver enskilda skatteland entydigt också gemensamma marker som kallades öppna marker, allmänningar, ödemarker eller utmarker. Samerna hade också rätt att jaga på dessa områden, men i huvudsak hänförde sig ägandet till fiskevattnen, fångstområden, betesmarker och ängar. Eftersom områdena innanför lappbyarna upptog enorma arealer, till exempel cirka 10 000

km² i lappbyarna Kitka och Maanselkä i Kuusamo, och eftersom en lappby omfattade 15–20 samefamiljer, var användningen och ägandet av markerna inte särskilt effektiva. Kronan fäste uppmärksamhet vid detta, liksom också vid att samerna var ett synnerligen rörligt folk och största delen av skattelandsinnehavarna och skattebetalarna bodde bara en kort tid i olika lappbyar. Befolkningsutbytet var alltså stort (ENBUSKE, HILTUNEN). Vid ingången av 1700-talet strävade kronan efter att locka bofasta nybyggare till Lappland, såväl finnar som samer. Jordbruket gavs en central ställning när det gällde att utveckla Lappland och bekämpa fattigdomen bland samerna. Dessutom började man på 1700-talet allt mer målmedvetet utveckla lappmarkerna till en sammanhängande och enhetlig del av hela riket inom ramen för den allmänna lagstiftningen. (ENBUSKE).

6. Ända fram till 1740-talet ansåg de lokala domstolarna och tjänstemännen att samernas skattelandsäggande var av skattenatur (JOONA). Marker utanför enskilt hemmansbaserat ägande började dock betraktas som kronomark i lagstiftningen (1683, 1734). I jordabalken i lagstiftningen från år 1734 godkändes inte längre urminnes hävd som grund för markäggande i oskiftade skogar, och enligt statsmakten skulle också Lappland betraktas som allmänning av denna typ (ENBUSKE, HILTUNEN).

Ett avgörande prejudikat för Lappmarken kom att bli Kammarkollegiets beslut år 1742 i tvisten om nybygget Haukiniemi i Kuusamo, eller närmare bestämt dess jordnatur. Nybygget, som hade inrättats på ett lappskatteländ, ansågs i denna rättegång vara av krononatur. Enligt kollegiet skulle hela Lappmarken betraktas som kronoallmänning, eftersom det inte fanns någon författning som angav att lappskatteländen kunde anses vara av skattenatur. Lappmarkens häradsting började från och med år 1744 utgå från att såväl lappskatteländen som de nybyggen som hade anlagts på dessa och på annan mark i Lappland var av krononatur (JOONA).

Det kungliga lappmarksreglementet som utfärdades år 1749 styrde bosättningen och användningen av lappmarkerna ända in på senare hälften av 1800-talet. Kronans grepp om bosättningen, näringarna och markägandet i lappmarkerna hårdnade allt mer. I beredningen av reglementet syns att den primära metoden för att utveckla Lappland var att driva på anläggningen av hemman och få samerna att anamma en bofast livsstil, i likhet med bönderna. Målet var att lyfta samerna ur fattigdomen och rädda dem från undergång (ENBUSKE, JOONA, NAHKIAISOJA).

Enligt reglementet kunde jakt och fiske eller enbart nyttjande av ängar inte utgöra ett hinder för anläggning av nybyggen på områden lämpade för odling. Reglementet prioriterade nybyggen och jordbruk framom samernas näringar, av vilka renskötseln ansågs vara viktigast. Också nybyggarna tilläts idka jakt och fiske, men helst skulle de koncentrera sig på jordbruk (HILTUNEN, JOONA, ENBUSKE).

8. Vid ingången till 1760-talet fanns det gamla finska och samiska nybyggen i alla lappbyar i Kemi lappmark och i Enontekis, och en del av dessa härstammade redan från 1600-talet. Också på många lappskatteländ byggde och bodde man på samma sätt som på ett nybygge. I praktiken ändrades lappskatteländen under senare hälften av 1700-talet, i Kemi lappmark huvudsakligen på 1760-talet, till nybyggen i enlighet med kronans bestämmelser om skattläggning år 1760. Hädanefter skiljde man mellan jordskatt och samernas skatt. Ett officiellt anlagt nybygge som fastställdes av tinget och landshövdingen hade en starkare rättslig ställning än det tidigare skatteländet. Av central betydelse vid anläggningen av nybygge var insyningen, som fastställdes i ting och som gick ut på att nybyggets boplatz, åkrar, ängar, fiskevatten, fångstmarker och tillgång till virke synades. Också marker utanför skatteländet kunde på begäran synas för hemmanet. Samma skatteländ kunde utgöra grund för flera hemman, och till dessa kunde bland annat ängar anslutas från utmarkerna (ENBUSKE).

På 1740-talet försvann lappskattelanden i rättspraxisen, förvaltningen och lagstiftningen med undantag av Enare och Utsjoki, där lappskatteländ omvandlades till fiskehemman och nybyggen ännu långt in på 1800-talet. Med tanke på samernas rättsställning är det viktigt att notera att de inte framtogs sina skatteländ, utan endast skatteländens status förändrades i och med att de anpassades till kronans nybyggesförfarande. Nybyggen anlades också på de överloppsmarker som tillföll kronan, särskilt på 1800-talet.

Majoriteten av samerna valde att bli nybyggare, och också en lapp som anlade ett nybygge betraktades som en nybyggare enligt kronans begreppsapparat. Begreppet lapp kom hädanefter att avse en person som idkade jakt, fiske och renskötsel. Samtidigt tynade lappbyn bort som administrativ och rättslig enhet och som begrepp. Lappbyarna ersattes med socknar och kamerala byar (s.k. jordeboksbyar). (JOONA, ENBUSKE, HILTUNEN)

Så gott som alla lappar som tidigare hade betalat lappskatt flyttades till förteckningen över nybyggare i samtliga lappbyar i Kemi lappmark för första gången i jordeboken från år 1763. Till exempel i uppbördsboken över Sompio antecknade man det året: "Före detta lappar, nuvarande nybyggare i Sompio" och i uppbördsboken över Sodankylä och Kittilä: "Nybyggare, tilförene uptagne som Lappar" (JOONA). År 1766 antecknades i mellersta Kemi lappmark (Kittilä, Sodankylä, Sompio, Kemikylä, Kuolajärvi) totalt 185 nybyggen och en lapp, medan byarna i fråga tio år tidigare hade bestått av 26 nybyggen och 133 lappar (ENBUSKE).

Också i Suondavaara och Peldovuoma i Enontekis grundade sig nybyggandet på lappskatteländ, och nybyggena anlades främst av lokala släkter under senare hälften av 1700-talet. Nybyggen anlades också fortsättningsvis under 1800-talet i livlig takt i Enontekis av lokala släkter på deras gamla skatteländ, delvis också på kronomark. Många hemmansägare levde ännu i slutet av 1800-talet som samerna. De renskötande samerna i Enontekis deltog inte i nybyggandet på samma sätt som i Utsjoki och Enare (HILTUNEN, ENBUSKE).

Kemi lappmark, med undantag av Kuusamo, och skogssamebyarna i Enontekis bosattes således av gamla skogssamiska släkter, den ursprungligaste samiska befolkningen i finska Lappland. Lappskatteländ omvandlades till krononybyggen. Nybyggena fick 15–25 års befrielse från skatt och skattelättnader. Kungen gav år 1766 nyanlagda hemman i Lappland skatterätt utan inlösen. Rätten realiserades inte i praktiken, men i och med förenings- och säkerhetsakten från år 1789 stärktes också kronohemmanens skattenatur så att de fick nästan samma status som skattehemman. Hemman kunde få skattenatur genom inlösen.

De samiska nybyggarna bevarade sin samiska identitet i varierande grad. En del släkter levde långt in på 1800-talet på lappmannanäringarna. På kronomarken utanför hemmanen kunde de jaga, idka vildrensjakt och renskötsel, slå hö på ängarna och ta virke för husbehov. I socknarna i Kemi lappmark och i Enontekis – bortsett från Enare och Utsjoki – förklarades betydande fiskevatten som samfällda områden redan från mitten av 1700-talet. Också de gamla fiskevattnen som innehades av hemmanen i nedre delen av Tornedalen överfördes i de lokala nybyggarnas användning, vilket innebar att "urminnes hävd" inte längre betraktades som giltig grund för ägande. Också nybyggarna började utöka sina renhjordar avsevärt under den senare hälften av 1700-talet och på 1800-talet, och de skötte ofta sina renar på de renskötande samernas marker. Hemmansinnehavare kunde också låta insyns kronomark i syfte att utöka sina marker, särskilt i samband med hemmansdelningar. (ENBUSKE)

Hemmanens och kronans marker avvittrades på det gamla skogssamiska området genom mätningar och kartläggningar först i de tillfälliga och sedan i de egentliga storskiftena i slutet av 1800-talet och på 1900-talet. Också efter storskiftesförrättningarna fick de lokala invånarna på samma sätt som förr utan hinder använda kronomarkerna för fiske, jakt, renskötsel och nyttjande av ängar. De hemman

som anlades på skatteland utvecklades inför storskiftet till enorma markhelheter. Till exempel stamhemmanen på samén Juho Marttiins lappskatteland, som härstammade från slutet av 1600-talet, innehade efter storskiftet cirka 10 000 hektar mark, dvs. 600–1 000 ha/hemman (ENBUSKE).

De skogssamiska nybyggarsläkterna i före detta Kemi och Torne lappmarker utsattes för förfinskning och såväl genetisk som kulturell assimilation särskilt efter mitten av 1800-talet, då området fick uppleva en stor flyttningsvåg från finskt håll. Befolkningen ökade och nybyggen anlades i rask takt. Skogsarbete blev en ny, viktig skogsnäring också för ättlingarna till de före detta skogssamerna. (ENBUSKE)

9. I lappbyarna i Enare och Utsjoki ägde också fiskesamerna sina fångstmarker och fiskevatten som skatteland vid ingången av 1800-talet. Lappskatten grundade sig enligt gammal praxis på markanvändning och förmögenhet. Släkterna och familjerna hade sina egna fasta, med gränsplatser utmärkta boplatser, fiskevatten och fångstmarker som varierade enligt årscykeln och som kunde säljas och gick i arv. I Utsjoki utgjorde Tana älv med dess enskilda fångstplatser stommen för fiskenäringen. Utöver skatteland innefattade lappbyarna också i detta område odelade samfällda marker. (NAHKIAISOJA)

Av de viktiga traditionella näringarna hamnade vildrensfångsten i Enare i svårigheter, då det i mitten av 1800-talet inte längre fanns vildrenar kvar att fånga. En central orsak till denna kris var att de norska renskötande samerna i början av 1800-talet trängde in på betesmarkerna i Enare och Utsjoki med sina enorma hjordar på tiotusentals renar. Förutom att de jagade bort vildrenarna blev deras verksamhet ett direkt hinder för renskötselns utveckling bland de finska samerna. Samtidigt skall också avkastningen av den viktigaste näringen, fisket, ha minskat, vilket bidrog till att man började satsa på jordbruk och boskapsskötsel samt ge sina ärftliga skatteland en officiell ställning som hemman. (NAHKIAISOJA)

De nybyggen som hade anlagts av ett fåtal finnar – främst släkten Kyrö – och samer redan på 1750-talet fick nu en intensiv fortsättning. I Enare anlades under åren 1849–55 ett tiotal särpräglade fiskehemman (boplatser, ängar, fiskevatten), som fortsatte att vara lappskattebelagda. Men i synnerhet anlades nybyggen på före detta skatteland och på odisponerade marker, närmare bestämt över 120 stycken under åren 1831–1900, dvs. nästan lika många nybyggen som det fanns sökande; av dessa nybyggare var 3/4 samer och 1/4 finnar. I Utsjoki insynades under åren 1841–55 mer än 20 fiskehemman på skatteland. På så gott som alla anlades senare ett nybygge. Fram till år 1900 inlämnades sammanlagt 110 ansökningar om anläggning av nybyggen i Utsjoki, men tillstånd beviljades bara för 60 nybyggen. I fiskehemmanen och nybyggena inkluderades urminnes boplatser, fångstmarker och -vatten samt ängar. I Enare och Utsjoki bibehölls fiskevattnen – även nybyggenas – i enskild ägo och användning fram till storskiftet. Efter de skattefria åren omvandlades nybyggena till kronohemman. (NAHKIAISOJA)

Fiskesamerna, som hade betalat lappskatt, valde alltså till stor del att bli nybyggare. I Enare och Utsjoki lappmarker – från slutet av 1800-talet socknar – bibehölls under hela 1800-talet den gamla kollektiva lappskatten, som de ständigt minskande fiskesamerna, nybyggarna (majoriteten av fiskesamerna) och de renskötande samerna erlade med solidariskt ansvar. Fiskesamerna betalade sin skatteandel på traditionellt vis på basis av sin förmögenhet, egendom och fiskenäring, medan nybyggarna betalade skatt enligt sina mantal och de renskötande samerna enligt renhjordarnas storlek. Nybyggarnas skattefria år gällde också lappskatten. Lappskatten, som betalades av allt färre människor, slopades slutligen år 1924. (NAHKIAISOJA)

Befolkningen ökade kraftigt i synnerhet i Enare under den senare hälften av 1800-talet, delvis till följd av flyttningsrörelsen. Också Enare började förfinkas – samerna förlorade emellertid sin majoritet först på 1910-talet. Bosättningsverksamheten fortsatte genom att kronoskogstorp inrättades

på kronans mark; fram till år 1915 inrättades sammanlagt 93 kronoskogstorp i Enare och 21 i Utsjoki. Också en hel del renskötande samer valde att inrätta kronoskogstorp. Många renskötande samer flyttade från Utsjoki till Enare efter att gränsen stängdes; de första flyttade redan på 1850-talet, och under åren 1880–1920 flyttade drygt 20 familjer. Även från Sodankylä, Enontekis och Norge flyttade ett tiotal renskötande samer till Enare kring år 1900. Kronan tillät också att dessa inflyttade samer anlade nybyggen eller skogstorp i området. Kronoskogstörpen blev självständiga på 1930-talet. (NAHKIAISOJA)

I Enare förrättades en temporär avvittring av kronoöverloppsmark och storskifte under åren 1902-06. Hemmanen tilldelades skogsmark enligt sina mantal, cirka 400–750 ha/hemman. Hemmansägarna fick också rätt att fiska, jaga och låta sina renar beta utanför sina egna marker. I Utsjoki förrättades ingen tillfällig avvittring, men där fick hemmansägare på basis av ett senatsbeslut (1885) efter eget behov ta skogsprodukter för eget bruk och täljvirke också för försäljning, delvis även ur skogarna i Enare kommun. Också ett storskifte inleddes i Enare – bland annat på hemmansägarnas begäran – år 1911, men av många orsaker måste det avbrytas år 1918. En lag om storskifte i Enare, Utsjoki och Enontekis stiftades år 1925. Härmed minskade den skattepliktiga mark som skulle avvittras per mantal avsevärt jämfört med den tillfälliga avvittringen. (NAHKIAISOJA)

Således övergick såväl fiskesamerna som de renskötande samerna i Enare och Utsjoki på 1800-talet och i början av 1900-talet till hemmanssystemet under kronans ledning enligt samma mönster som i den övriga Kemi lappmarken på 1700-talet.

10. Renbetet grundade sig ännu på 1700-talet på lappskatteland, men i och med att renhjordarna blev allt större och Lappkodicillen (1751) gjorde det möjligt att fritt flytta renboskap över riksgränsen mellan Sverige och Norge, utplånades lappskattelands- och lappbysystemet i Rounala i Enontekis. Lappkodicillen begränsade också skattelandsägandet till ett enda rike. Till slut blev det för trångt på de enskilda lappskatteländen för de stora renhjordarna. De renskötande samernas kommersiella extensiva renskötsel spred sig på 1800-talet till nästan alla fria kronomarker i Lappland och orsakade på många sätt problem för skogssamernas fångst och nybyggarnas odlingar. På samma sätt som i Kemi lappmark överfördes nybyggarna – också samerna – i Enontekis till jordskattesystemet. (HILTUNEN, ENBUSKE)

Särskilt i norra Norge och Sverige blev renhjordarna till slut enormt stora på 1800-talet, och också de renskötande samerna i Enontekis och Utsjoki deltog i utvecklingen. Tillväxten berodde på höga renkötspriser och möjligheten att bli förmögen. Till sist blev det brist på betesmarker, och fjällsamer från tre länder vallade hjordar på flera tiotusentals renar med Lappkodicillens rätt också i Enontekis och Utsjoki, men även i Enare och redan från slutet av 1700-talet dessutom i de norra delarna av Kittilä och Sodankylä. Å andra sidan ställde sig norrmännen avogt till finnarnas ishavsfiske och de finska renskötande samernas renbete i Norge. Konflikterna ledde till att gränsen mellan Norge och Finland stängdes år 1852. (ENBUSKE, HILTUNEN)

I och med att gränsen till Norge stängdes ökade renbetetrycket från de svenska renskötande samerna – som mest 60 familjer – i Enontekis och därifrån österut. Det orsakade en hel del skador och störningar och försvårade renskötselns utveckling bland före detta skogssamer och rensläkter som hade slagit sig ned i Enontekis. Slutligen stängdes gränsen mot Sverige för renbete i praktiken med stöd av en förordning år 1888. Finnarnas betesmarker utvigades, vilket bidrog till en snabb återhämtning inom renskötseln. Å andra sidan beskattade kronan de renskötande samerna lätt och tillät dem att fritt använda kronomarkerna som betesmarker. (ENBUSKE)

Hand i hand med renbetet flyttade också renskötande samesläkter och familjer i livlig takt över gränserna. Följaktligen varierade antalet skrivna renskötande samesläkter i Enontekis på 1800-talet avsevärt – allt från 6 till 24. Efter gränsstängningarna började vissa rensläkter stadga sig i Enontekis,

samt även i Utsjoki och Enare. Bland de renskötande samerna i Enontekis fanns också flera finska släkter som hade anammat samernas kultur; år 1923 utgjorde de rentav hälften av alla 24 hushåll. Den extensiva renskötseln koncentrerades med tiden i allt färre händer. De gemenskaper som idkade extensiv renskötsel, renbyarna, var förmögna samt mycket slutna och hierarkiska. Äktenskap ingicks rensläkterna emellan. (ENBUSKE)

Sammanlagt ett tjugotal renskötande samesläkter blev tvungna att flytta från Enontekis, de äldsta redan i slutet av 1700-talet men de flesta på 1870- och 1880-talet, till de norra delarna av Sodankylä och Kittilä och delvis vidare till Enare. De hade stora renhjordar och var i allmänhet väldigt förmögna. De renskötande samerna flyttade till kronoskogarna, som var i statens besittning, dock inte till de gamla renbetesmarkerna, utan till sompiobornas före detta vildrensfångstmarker. Forststyrelsen välkomnade nykomlingarna till sina marker med öppna armar, och överlag ansåg forststyrelsen i slutet av 1800-talet att renskötseln som näring lämpade sig väl för dess marker. Staten gav dem också mark för anläggande av nybyggen, i genomsnitt 200 hektar per hemman. År 1912 var alla inflyttade släkter förutom en hemmansägare. (ENBUSKE)

I Enontekis tilldelades nybyggerna mantal som grundade sig på markerna och annan avkastning av hemmanet och så betalade de mantalsenlig jordskatt, vars grunder justerades i samband med skattegranskningar. Också jordskatten inkluderade ännu på 1800-talet en rest av den gamla lappskatten, som grundade sig på fiske och jakt. Från och med den senare hälften av 1700-talet var det bara de renskötande samerna som betalade egentlig kollektiv lappskatt ("sockenskatt"). Också i deras kollektiva lappskattebetalning förekom ett avbrott under åren 1809–1843, av den anledningen att så gott som inga renskötande samer var skrivna i socknen. Därefter betalade de renskötande samerna fortsättningsvis en kollektiv årlig lappskatt på 3 rubel, dvs. 12 mark, som graderades enligt betalarens renantal. Att skattebördan var synnerligen lätt bevisas av det faktum att samerna betalade 1,68 mark i skatt för en boskap på 750 renar, medan en ren var värd 50–60 mark. (HILTUNEN, ENBUSKE)

Den lappskatt som antecknats för fjäll-, fiske- och skogssamerna i jordeböckerna på 1800-talet grundade sig alltså i inget avseende på själva marken och var inte ett bevis på markäggande såsom det tidigare har påståtts. (ENBUSKE)

Forskningsstudien av historien bakom bosättningen, näringarna, beskattningen och markanvändningen i de gamla lappmarkerna visar att alla studerade fenomen har varit föremål för en historisk utveckling och förändring, och de har påverkats av såväl egna, interna faktorer som av statsmaktens politik. Staten har allt sedan den centraliserade statens uppkomst på 1500-talet styrt även utvecklingen i Lappland i hög grad i enlighet med allmänna riksomfattande lagar och förordningar eller genom att så långt som möjligt tillämpa dem på förhållandena i Lappland. Det kan också konstateras att staten genom historien, i synnerhet i sin markpolitik, har behandlat alla dem som bott i Lappland jämlikt som lappländska invånare, utan att göra skillnad mellan människor på basis av etnicitet.

BOSÄTTNINGEN OCH MARKANVÄNDNINGEN I MELLERSTA LAPPLAND OCH ENONTEKIS FRAM TILL BÖRJAN AV 1900-TALET

Forskningssammandrag

FM Matti Enbuske

Studien behandlar bosättningen och markanvändningen i mellersta Lappland och Enontekis från förhistorisk tid till början av 1900-talet. Med mellersta Lappland avses lappbyarna Kittilä, Sodankylä, Sompio och Kemikylä i det historiska Kemi lappmark. Studien tar också upp lappbyarna Kuolajärvi, Kitkajärvi och Maanselkä fram till slutet av 1700-talet, medan den för Enontekis del omfattar tiden från år 1809 framåt. Vid sidan av bosättningsutvecklingen dryftas också markanvändningen i de historiska lappbyarna, dvs. nyttjandet av marker, skogar och vattenområden – i praktiken handlar det om näringsidkandets karaktär. Utredningen har dessutom tagit fasta på sådana faktorer som har styrt bosättningsutvecklingen och markanvändningen, såsom administrativa åtgärder, lagar, tjänstemännen, näringarna samt beskattningen och den relaterade frågan om jordnaturen. Källmaterialet omfattar i princip allt administrativt, beskattningsmässigt och rättsligt material, inklusive berättande källor, som finns om forskningsområdet på såväl lokal, regional som nationell nivå.

De centrala frågorna i studien är följande:

1. Vem bosatte markerna och skedde det betydande befolkningsförändringar i samband med bosättningsutvecklingen?
2. Hurdana administrativa åtgärder vidtog myndigheterna och tjänstemännen i strävan att styra bosättningen och markanvändningen? Hur inverkade olika författningar, bestämmelser och lagar på markanvändningens karaktär?
3. Hurdant var markanvändningens kontinuum ur näringsidkandets perspektiv?
4. Hur verkställdes beskattningen i lappbyarna och i de socknar som senare bildades inom mitt forskningsområde? En väsentlig fråga är huruvida lappskatten grundade sig på jorden, och huruvida beskattning också kan användas som motivering för markägande.

Under århundraden har statsmakten konsekvent ansett att Lappmarken är kronojord. Detta ifrågasattes inte ens i de diskussioner om kronans rätt till markägande som svallade under ståndsriksdagen i mitten av 1700-talet. Lappland var ödemark, och således kronans allmänning. På regional nivå uppfattades dock Lappland mer detaljerat. Enligt de riktlinjer som utstakades av landshövdingarna, fogdarna, domarna och länsmännen bestod Lappland av enskilda lappars och nybyggares skatteland, byarnas samfälliga marker och kronoallmänningar. Också de lokala invånarna delade denna uppfattning.

Lappbyarna i det historiska Kemi lappmark ägde inte byns marker som kollektiv. Däremot kan de enskilda släkternas besittningsförhållande till de marker som de nyttjade för sina näringar mot skatt, dvs. lappskattelanden, jämföras med ett ägandeförhållande. Lappbyarna bestod dock inte bara av lappskatteland. Ingenmanslanden inom byarna ansågs genomgående vara kronomark. En del av jaktmarkerna räknades också höra till byns allmänning. Den i dag kraftigt framförda uppfattningen att den enskilda skattemannarätten omöjligen kunde försvinna helt i Lappland, till exempel som en följd av skogslagarna, ser sålunda i ljuset av den historiska utvecklingen ut att hålla streck. De enskilda släktmarkerna kvarstod i släkternas besittning, men allmänningarna

ansågs tillhöra kronan. De enskildas marker försvann alltså inte från lappbyarna, men det gjorde inte heller kronoallmänningarna. Med avseende på jordnaturen var lappskattelanden dock inte av skattenatur.

I praktiken är det svårt att ange exakt när under historiens gång ett visst markområde har kommit i enskild eller statlig ägo för första gången. Ett problem när man ser tillbaka i historien är att i motsats till privatpersoner behövde kronan i allmänhet inte bevisa sin besittningsrätt till enskilda markområden. Ett område som inte var i enskild eller samfällad besittning tillhörde kronan.

Indelningen i enskilda och allmänna marker blev ännu tydligare efter år 1763, då de som betalade lappskatt i Kemi lappmark blev nybyggare. Samtidigt slopades lappbyn som administrativ enhet och i stället övergick man till bondesocknarnas system. De gamla skattelanden övergick naturligt i nybyggenas besittning i hemmanssystemet samtidigt som jordbrukets betydelse för hemmanen underströks. Statsmakten beviljade nybyggerna rätt till skattenatur år 1766, men i början av 1800-talet var alla hemman inom forskningsområdet fortfarande av krononatur.

Också renbetesmarkerna i Enontekis tillhörde kronan på 1800-talet. Ingenting i den administrativa utvecklingen och beskattningspraxisen pekar på ett kollektivt markäggande i Enontekis lappby, och Enontekis har de facto aldrig varit en enhetlig lappby. Till exempel Rounala lappby, i den form den hade på 1700-talet, var inte längre på 1800-talet en administrativ enhet under Enontekis. På den finska sidan av Enontekis bodde under 1800-talet en grupp renskötande samer, som bildade små renbyar och som betalade samma skatt som de nomadiserande samerna, dvs. fjällsamerna. De renskötande samer som flyttade till Sodankylä och Kittilä i slutet av 1800-talet var däremot inte skyldiga att betala skatt.

Det bör också noteras att inga mätningar av marker eller kartläggningar utfördes på hemman inom Lappmarken före storskiftet, utan de var tillfälligt grundade. Det innebär att de markområden som utstakades vid insyningen av nybyggen, främst ängarna, inte nödvändigtvis togs i beaktande i samband med storskiftet. De oklara ägande- och nyttjanderättsförhållandena när det gäller ängar nämns upprepade gånger också i tjänstemännens framställningar från 1800-talet. Ofta nyttjades de av invånarna själva på basis av överenskommelser, vilket ibland ledde till tvister som måste lösas vid ting. I takt med att bosättningen tätnade ökade också tvisterna om rätten att nyttja ängarna. Det kanske största enskilda problemet när det gäller markanvändningen i Lappland på 1700- och 1800-talet var att markerna inte hade mätts upp.

Förhistoriska särdrag

Det dröjde innan det historiska Kemi lappmark blev en administrativ helhet, sannolikt så länge som till slutet av 1400-talet eller början av 1500-talet. Lappmarkerna var administrativt sett formade uttryckligen för den svenska kronans förvaltningssystem, och lappmarken i den norra delen av riket Novgorod, vars invånare under den äldre medeltiden till stor del var karelare, utgjorde inte ett förvaltningsområde enligt den svenska modellen. Kemi lappmark kunde snarare jämföras med förvaltningssystemet i den vitahavskarelska lappmarken, där uppbördsmännen från Kexholm i ryska Karelen samlade in de årliga skatterna i varje lappby. Visserligen kom uppbördsmännen i Kemi från norra Österbotten – ett område som på finska kallades Seitsemän Kymen Karjala. Det står klart att lappbyarna blev de första förvaltningsenheterna i det område som senare kom att kallas Kemi lappmark. De utgjorde emellertid med avseende på beskattningssystemet i öst delvis mindre enheter än de lappbyar som senare förvaltades av den svenska kronan. I synnerhet Kuolajärvi är ett bra exempel på detta.

Lappbyarnas uppkomsthistoria har daterats till senare delen av järnåldern. Byarna bildades till följd av tryck utifrån; vildmarksjakten ökade och statsmakternas grepp om områdena i norr hårdnade. Ändå konstaterar till exempel svensken Filip Hultblad i sin studie om lappskattelanden i Jokkmokk från år 1968 att de ursprungligen var ett samiskt system, och att det svenska skattesystemet inte inverkade på deras uppkomst. Hultblad hänvisar till det skoltsamiska samhällssystemet, där han menar att de gamla traditionsenliga skattelanden bibehölls längst. Hult-blads ståndpunkt bygger i och för sig på det traditionella tankesättet under slutet av 1800-talet och under 1900-talet, enligt vilket lapparna representerade en forntida, statisk kultur vars mest primitiva representanter utgjordes av skolterna. Motiveringarna är dessutom ohållbara på den grund att skoltsamerna har omfattats av det karelska, novgorodska och ryska skattesystemet minst lika länge som lappbyarna i Kemi lappmark och minst lika länge som lappbyarna i Sveriges Lappmark har omfattats av birkarlasystemet. Det karelska och novgorodska skatteuppbördssystemet påminde mycket om de svenska birkarlarnas system. En annan bakomliggande orsak till organiseringen i lappbyar var samhällenas egna behov.

Den karelska kulturen satte en stark prägel på den tidiga bosättningen i Kemi lappmark, särskilt i Kittilä. Det var dock tavasterna som redan under den förhistoriska tiden sysslade med den allra äldsta formen av vildmarksjakt, och en del av dem bosatte sig säkert också permanent längs kusten (Pohjanranta). Frågan är i hur hög grad de förhistoriska tavasterna skiljde sig från samerna. Överhuvudtaget är frågan om de första nybyggarna i Suomenniemi ytterst problematisk; det är en process som går tusentals år tillbaka i tiden. Ur historisk synvinkel är det svårt att i problematiken kring ursprungsbefolkningen se i vilken grad den samiska och den finsk-ugriska befolkningens ankomst till norr avviker från varandra. Till problematiken hör också frågan vilket inflytande Komsakulturen, vars bosättning sträckte sig längs Ishavets kust, hade på den tidiga samiska befolkningen. Den genetiska forskningens resultat är i praktiken synnerligen flertydiga och beroende av riktlinjerna inom andra vetenskapsområden. Såväl den samiska som den finländska arvsmassan har ansetts härstamma från väldigt tidiga befolkningsdelar. Nuförtiden behandlas frågan om ursprunglighet utifrån perspektiven näringshistoria och kultur.

I slutet av järnåldern och under den äldre medeltiden fick tavasterna sällskap av bönder från Satakunda och Vakka-Suomi (det som nuförtiden kallas Nystadsregionen) som sökte sig ut till ödemarkerna (erämarkerna) i de allra nordligaste delarna av Lappland, eventuellt också till Ishavet. Det var särskilt de dyrbara pälsskinnen som fungerade som lockbete, eftersom det fanns en gränslös marknad för dessa i Europa. Också en del västfinnar blev fast bosatta i de stora älvdalarnas mynningsområden. Den här vildmarksjaktperioden avslutades senast på 1100-talet av karelarna, som också orsakade en småskalig bosättningsexpansion norrut. Den karelska bosättningen rotade sig förutom kring älvmynningarna också längs de stora älvarna i inlandet sida vid sida med den gamla samiska befolkningen. Den äldre medeltiden var som helhet en orolig period i Lappmarken, eftersom också norrmännen försökte utvidga sin intressesfär till inlandet i norr.

Svenska kronan skärpte sitt grepp om Kemi älvdal på 1300- och 1400-talet, varvid det också uppstod någon typ av nyttjandegräns mellan jordbruksbygden och Lappmarken. Beskattningen började utformas till ett system som motsvarade birkarlasystemet i Sveriges lappmarker. I praktiken inkluderades också ett antal välbärgade bönder i Kemi. Kemibornas storskaliga s.k. erämarksverksamhet i lappmarkerna visar att de var ett aktivt folk. Det var inte bara fiskevattnen som lockade, utan kanske ännu viktigare var jaktmarkerna. Jakten efter pälsskinn och på vildrensmysarna var dock en så omfattande verksamhet att bönderna knappast kunde delta kontinuerligt. Antingen arrenderades myrarna och fiskevattnen till invånarna i lappbyn eller också hade bönderna drängar på sina lappmarksområden.

I lappbyarna fanns förutom land som innehades av lappskattebetalande bybor också marker som nyttjades av bönder för erämarksverksamhet samt samfällda områden. De särdrag i markanvändningen i Kemi lappmark som framgår av dokumenten från 1600-talet uppstod med andra ord redan under medeltiden. Bönderna hade fått sin starka ställning dels genom underkuvning, dels genom fredlig samexistens. Beskattning innebar i viss mån underkastelse för skattemyndighetens makt, men samtidigt erbjöd beskattningen också ett starkare skydd.

Bosättningens och markanvändningens tidiga faser

Lappbyarna i Kemi lappmark var väldigt glest befolkade i mitten av 1500-talet, men bosättningen ökade mot slutet av århundradet. År 1555 var antalet skattebetalare 78 och år 1603 hade antalet ökat till 118. Under tiden för lappmarkernas skatteuppbördsarrende på 1620- och 1630-talet skedde betydande förändringar som på grund av bristen på källor förblivit höljda i dunkel. Efter krisperioden på 1610-talet ökade antalet skattebetalare i Kemi lappmark två- och ställvis till och med trefaldigt så snabbt att tillväxten inte kan ha berott endast på den interna befolkningsökningen inom byarna. År 1642 var antalet rökar 194. Det måste ha gått till så att människor från andra orter flyttade till lappbyarna och smälte in i byalagens befolkning. Följande djupa kris i medlet av 1600-talet skar bort en del av den tidigare tillväxten, men slutet av århundradet var åter en gynnsam period.

När det gäller bosättningens karaktär avvek Kittilä avsevärt från lappbyarna i öster och påminde också utvecklingsmässigt om Torne lappmark. Kittiläs marker nyttjades säkert till stor del av bönder från Kemi, och den norra delen av Kittilä var sannolikt också ganska långt i Tornedalsböndernas besittning. Det fanns knappast en enda gammal skattebetalande lappsläkt kvar i Kittilä på 1600-talet. Med olika tidsintervall hade lappbyn fått nya invånare, tidigare framför allt från släkter med karelskt ursprung men senare också från Tornedalen. En del av släkterna ansågs dock i början av 1700-talet vara genuint lapska. Bosättningsgrunden i de andra lappbyarna i Kemi lappmark bestod på 1600-talet av de gamla byalagens lappsläkter, även om vi inte vet vad som hände till följd av den kraftiga tillväxten under skatteuppbördsarrendeperioden. Någon typ av rörelse hade åtminstone förekommit i byarna i den östra gränstrakten. Också vissa områden i de södra delarna av Sodankylä nyttjades av bönderna i Kemi.

Ännu vid ingången av 1700-talet tillhörde de som betalade lappskatt inom forskningsområdet, dvs. Kittilä, Sodankylä, Sompiotrakten och Kuolajärvi, till allra största delen den lapska kulturen. Alla släkter i lappbyarna representerade den skogssamiska kulturen, med undantag av de familjer som hade blivit nybyggare i slutet av 1600-talet. De familjer som hade valt att anlägga nybyggen på sina gamla lappskatteländor fanns också alltså antecknade i skatteuppbördslängderna som lappskattebetalare ända fram till förändringen år 1763. Däremot antecknades invånare som anlagt sitt nybygge utanför släkternas skatteländor i lappbyarna som nybyggesskattebetalare.

Det hade strömmat in nybyggare till Lappland redan en längre tid innan det första lappmarksplakatet utfärdades år 1673. Med hjälp av den möjlighet som plakatet gav anlade bönder av savolaxiskt ursprung, som kom till lappmarkerna från Österbotten, de första nybyggarna i södra delen av Sompio och Sodankylä, senare också i södra delen av Kittilä. Nykomlingarna var dock få till antalet. Ännu vid slutet av 1600-talet fanns det mindre än tio nybyggen, och under 1700-talet ökade antalet endast med några enskilda familjer. Kuusamoregionen, som fick uppleva en enorm svedjebruksexpansion från Kajanaland, utgjorde ett kapitel för sig. Däremot hade nybyggarverksamheten inte nått Kuolajärvi ännu på 1600-talet.

I och med utvecklingen i Lappmarken blev det under den senare hälften av 1600-talet också viktigt att utreda gränsförhållandena i detalj. Särskilt aktuellt blev det att dra en gräns mellan Kemi socken och Kemi lappmark. För viktiga hävdeområden hade det funnits en lappmarksgräns redan i början av 1500-talet. Också mellan lappbyarna hade gränser för nyttjande stakats ut redan i urminnes tider. Behovet att dra upp gränser för besittningen uppstod säkert redan i samband med att lappbyarna bildades.

Det synes mycket uppenbart att Kemiböndernas uppfattningar om lappmarksgränsen på 1670-talet överensstämde med den situation som gällde ännu i början av århundradet. I samband med att vildmarksjakten minskade i slutet av 1500-talet och under 1600-talet försköts också gränserna för nyttjande längre söderut. Detta hände särskilt i Kittilä men i viss mån också i Sodankylä. Däremot ledde bosättningen av Kemijärvi till att lappmarksgränsen i öster drogs allt djupare in i Lappland för att försvinna spårlöst i Kuusamo. Kemijärviområdet hade åtminstone sedan medeltiden nyttjats som samfälld mark av flera lappbyar, i egenskap av gränsbygd, och utgjorde således inte en separat lappby. Gränsen mellan Lappmarken och Österbotten, dvs. Uleåborgs län, följde under den senare hälften av 1700-talet gränsen mellan Sodankylä församling samt Rovaniemi och Kemijärvi församlingar i Österbotten. Av det historiska Kemi Lappmark blev Kuolajärvi och Kuusamo på Österbottens sida.

Som ett allmänt drag i den tidiga bosättningen och markanvändningen i Kemi lappmark kan konstateras att lappbyarna sedan gammalt innehöll hävdemarker som innehades av byns släkter. Byasläkternas huvudviste var deras hävdemarker, och de förflyttade sig på sina marker i en årlig rytm som dikterades av näringsverksamheten. Vinterbyn har således haft ringa betydelse i samhälleligt avseende. Kring midvinter samlades byns invånare för att behandla viktiga ärenden såsom handeln, beskattningen och byns gemensamma angelägenheter. Då kunde familjerna till exempel komma överens om sin gemensamma fångststrategi.

Av stor vikt när det gällde markanvändning var myrsystemen, med tanke på vildrensjakten, bäverbäckarna och de fiskrikaste sjöarna, av vilka de flesta nyttjades samfällt av flera släkter. Bäverjakten blev senast på 1600-talet en samfälld jaktform för lappbyn, och också vildrensjakten blev alltmer gemenskapsbetonad. Däremot har tamrenskötsel endast förekommit i liten skala i Kemi lappmark.

Stormakten Sveriges centralförvaltning strävade också efter att förenhetliga de provinsiella systemen och införliva dem i den allmänriksomfattande förvaltningen, som också skulle omfatta Lappmarken. Denna strävan syntes till en del i de lappmarksplakat som utfärdades år 1673 och 1695. Lappmarksplakatet från år 1673 lade grunden för bondehemmanssystemet i Lappland. Trots att de inflyttade nybyggarna blev skattebetalare i lappbyn, dvs. bymedlemmar, ledde plakaten inte till någon betydande bosättningstillväxt i Lappland, med undantag av Kuusamo. Forskarna har också av gammalt ansett att efter år 1673 tillämpades samma beskattning och jordnatur i Lappmarken som i det övriga svenska riket. Detta stämmer dock inte. Kronan försökte inkludera Lappmarken i det allmänna riksomfattande systemet, men utan framgång.

Lappskatten grundade sig på personlig skatteförmåga, om än själva betalningen skedde i form av produkter av näringsverksamheten. Även om jakt, fiske och renskötsel inte var legitimerade som näringar avsedda uteslutande för lappbyns medlemmar, grundade sig deras beskattning på idkandet av dessa näringar. Ur kronans synvinkel knöts beskattningen under 1600-talets lopp allt mer till markanvändningen i anslutning till näringarna, i och med att det riksomfattande fogdesystemet etablerades i Lappmarken. Mot slutet av århundradet blev följaktligen också begreppet skatteland allt vanligare i Lappland. Utvecklingen ledde på ett naturligt sätt till den lappbyvisa beskattning som genomfördes år 1695 och som kronan utan framgång försökte få knuten till marken.

Sammantaget kan man konstatera om beskattningens förhållande till markanvändningen att lappskatten inte i något skede före år 1695 var knuten direkt till marken, och än mindre var den ett tecken på markägande. Av denna anledning kan lappskattebetalarna inte heller likställas med hemmansinnehavarna i det jordskattesystem som tillämpades i jordbruksbygderna. Försök gjordes för att styra beskattningsgrunderna i lappmarkerna mot den allmänna, riksomfattande jordbeskattningen, men detta kunde inte genomföras ännu år 1695. Det visade sig också på 1700-talet i praktiken vara svårt att verkställa skatteläggningen, främst på grund av bristande lantmäteriressurser.

Administrativa och samhällspolitiska riktlinjer

De lokala tjänstemännen hade stort inflytande under frihetstiden, och särskilt under 1740–1760-talen, eftersom de hade kännedom om förhållandena i Lappland. Under Gustav III:s tid hårdnade kronans grepp om markbesittningen betydligt i jämförelse med den tidigare liberala frihetstiden. Samtidigt avgjordes också frågan om ägandet av överloppsmark. Kronan tog all överloppsmark i sin besittning. Sålunda vann kronan den flera decennier långa principiella diskussionen om statens roll när det gäller markägande samt dess rätt till överloppsmark. I förenings- och säkerhetsakten från år 1789 garanterades emellertid skattebönderna en stark äganderätt till markerna på sina hemman.

Lapplands vida ödemarker tillhörde kronan, och kronan hade också rätt att bestämma över hur markerna bosattes och nyttjades. Också alla skogslagar som stiftades av det svenska riket och senare av det autonoma Finland innehöll konsekvent bestämmelser om detta. Kronan ansåg sig också ha rätt att avgöra tvister om lapparnas skatteland och reglera innehavet av desamma. Därtill upplät kronan marker och vattenområden till invånarna mot skatt. Redan lappmarksplakaten i sig är ett tecken på hur statsmakten förhöll sig till lappmarkernas besittning.

Den västerbottniske landshövdingen Gabriel Gyllengrip utarbetade under 1730- och 1740-talen ett kolonisationsprogram, som slutligen kom att bli en avgörande vägvisare i Lapplands bosättnings- och markanvändningshistoria. Gyllengrips riktlinjer bildade också stommen för 1749 års lappmarksreglemente. Hans utvecklingsarbete grundade sig på fyra ambitioner:

1. Bedriva storskalig gruv- och bruksverksamhet
2. Få ekonomisk nytta av de omätliga skogarna
3. Göra jordbruket till en basnäring för invånarna i Lappmarken
4. Utöka nybyggarverksamheten och folkmängden

Programmet måste byggas upp utifrån dessa fyra punkter och genomföras i omvänd ordning, eftersom det var omöjligt att skapa en blomstrande jordbrukskultur och skogsnäring utan nybyggen och befolkningstillväxt. Dessutom stödde samtliga tre sistnämnda ambitioner ett optimalt bergsbruk.

Den fjärde punkten, främjande av nybyggarverksamheten, förgrenade sig till ett separat program, där man först måste mäta markerna och förrätta rågångar, därefter dela markerna och slutligen skattlägga hemmanen enligt en viss metod. Det blev viktigt att attrahera fler nyodlare. Hemmansägarnas näringsidkande måste dock avgränsas, eftersom det också måste finnas utrymme för lappmannanäringarna. Marker som inte lämpade sig för nybygge skulle lämnas åt lapparna, och vidare måste nybyggerna till exempel ges rätt till fiske till husbehov i närheten av gården.

En annan påverkande instans vid uppkomsten av reglementet var direktionen över Lappmarkens Ecklesiastikverk. Direktionens primära mål var att göra lapparna till ett bofast folk, såsom bönderna – med andra ord att gynna nybyggarverksamheten i Lappland. Samtidigt ville man styra in lapparna allt mer på renskötsel. I de områden i lappmarkerna där jordbruk och boskapsskötsel blev den primära näringen skulle dock förmåner som hade hört till det gamla lappbysystemet överföras på nybyggarna.

Ambitionerna i lappmarksreglementet från år 1749 överensstämde med Gyllengrips visioner: locka nybyggare till Lappland, göra lapparna till ett bofast folk och framhäva nybyggarnas förpliktelser gällande jordbruket. Reglementet var uttryckligen inriktat på anläggning av nybyggen och jordbruksidkande, och det behandlade varken lappmannanäringarna eller lappskatten. Anläggningen av nybyggen prioriterades också framom samernas näringar.

Landshövdingens visioner och de förhoppningar som direktionen över Lappmarkens Ecklesiastikverk hyste omsattes i praktiken av Lars Qvist i den södra Lappmarken och av Anders Hellant i den norra Lappmarken. Som rättesnöre hade de särskilt 1760 års lappfogdeinstruktion, och i synnerhet dess 10 §. Här fastslogs att markerna inom en lappby i första hand var nybyggarmarker, och att endast sådana områden som var obrukbara för detta syfte kunde nyttjas som renbetesmarker. På nybyggarmarkerna anlades krononybyggen.

En viktig fortsättning på 1749 års reglemente var tilläggsprotokollet till traktatet i Strömstad år 1751, den s.k. Lappkodicillen. Förutom att kodicillen gjorde det svårare för de renskötande samerna att idka privat näringsverksamhet började också norrmännen begränsa finnarnas och de finska samernas fiskemöjligheter längs Ishavets kust. Det var uttryckligen till följd av norrmännens verksamhet – dels också av de norska renskötande samerna – som det uppstod problem redan på 1750-talet, och problemen aktualiserades under 1800-talet. För finnarna och samerna på den finska sidan var Lappkodicillen ursprungligen ett utmärkt traktat, som man ville hålla fast vid. Norrmännen lyckades dock eliminera Lappkodicillen, och utvecklingen ledde slutligen till att gränsen stängdes år 1852.

Beskattningen utgjorde under autonomins tid den aktuella frågan i anslutning till markanvändningen i Lappland, men den förvaltningsmässigt mest betydande händelsen var inrättandet av skogsförvaltningen i Finland på 1850-talet. Också kolonisationsverksamheten överfördes på skogsmyndigheterna år 1877. Det rekordartat livliga anläggandet av nybyggen i Lappland ännu på 1840- och 1850-talet avstannade så gott som totalt under den senare hälften av århundradet. Ekonomiska intressen prioriterades i användningen av skogar. Hindren för en ny våg av nybyggarverksamhet avlägsnades först i och med självständighetstidens kolonisationslagstiftning. I slutet av autonomins tid genomfördes slutligen också de första storskiftesförrättningar inom det historiska Kemi lappmark, trots att frågan om mätning av marker, skattdelning och delning hade varit aktuell redan på 1700-talet.

Storskiftet inleddes i Kittilä år 1882 och i Sodankylä år 1891. Storskiftet var inte förknippat med några som helst gamla specialfrågor kring markanvändning, bortsett från ängstvisterna. Överloppsmarken avvittrades till kronan på samma sätt som i de storskiften som förrättades på andra håll och i enlighet med lantmäteri-reglementet från år 1848. Hemmansinnehavarna åberopade inte heller i något skede de gamla lappbyrättigheterna eller andra motsvarande rättigheter, trots att innehavsförhållandena särskilt i anslutning till gamla ängar utreddes grundligt. Principen var också att hemmansägarna efter skiftesförrättningar fortsättningsvis skulle ha rätt att nyttja renbetesmarkerna samt idka jakt och fiske på kronans marker. Detta betonades särskilt vid planeringen av skiftesförrättningar i Enontekiö.

En uppfattning som på senaste tiden ansetts vara avgörande när det gäller frågan om markrättigheter i Lappland är att ingen överloppsmark avvittrades i samband med storskiftesförrättningar, varför ingen kronomark heller kan ha uppstått i de historiska lappbyarna. Som ovan redan har framgått bestod lappmarkerna sedan gammalt av enskilda marker, bymarker och kronomarker på samma sätt som i bondebyarna i allmänhet. Den samtida uppfattningen var alltså att en del av lappbyns område utgjordes av kronomark. Ogiltigheten av de storskiftesförrättningar som genomfördes i Lappland har motiverats också med att de tillfälliga skiftesdelningarna inte alls gick ut på att avvittra överloppsmarker. I juridiska granskningar har man uppenbarligen allmänt taget ansett att de tillfälliga avvittringar som genomfördes i Lappland inte hade något som helst att göra med äganderättsarrangemang.

Avvittringarnas tillfälliga karaktär lämnar inget utrymme för tolkning. Senaten förordnade år 1874 att en ”provisionell afrösning af öfverloppsjord” skulle verkställas i Kittilä och Sodankylä. På motsvarande sätt ansåg senaten år 1899 det vara rimligt att förordna att överloppsmarkerna i

Enontekis församling skulle stakas ut till kronomarker på kronans bekostnad i enlighet med innehavsförhållandena. I Enontekis fall syns principen att hemmansinnehavarna tilldelades mark enligt mantal, medan den resterande marken tillföll kronan enligt innehavsförhållandena. Samma princip hade tillämpats också vid avvittringen av tillfälliga överloppsmarker i Kittilä och Sodankylä. Med andra ord betraktades all mark utanför hemmanen som överloppsmark. Till exempel i det möte om tillfällig avvittring av överloppsmark i Kittilä som hölls i juni 1874 konstaterades uttryckligen att syftet med förrättningarna var att avskilja kronans överloppsmarker och fastställa kronomarkens gränser. Hemmanen skulle tilldelas mark enligt 139 § i lantmäterireglementet från år 1848. Det var alltså fråga om en fördelning av markägarande mellan kronan och de enskilda hemmansinnehavarna. Så gjorde man också i Enontekis. Också i handlingar från 1800-talet, bland annat gällande insyningar av kronohemman i Enontekis, betraktades områden som inte hörde till ett hemman som kronomark.

En fråga för sig är sedan hur begreppet överloppsmark skall tolkas i förhållande till begreppet ödemark. Överloppsmark har ansetts betyda marker som hemmansinnehavarna av hävd brukat men som i samband med skiftesförrättningar bedömts som överflödiga i förhållande till mantalet. I ödemarken fanns överhuvudtaget inga hävdemarker som innehades av hemmanen. Begreppsskillnaderna har dock ingen betydelse för den historiska utvecklingen. Till exempel i det påbud som kungen år 1787 utfärdade till landshövdingen i Uleåborgs län betraktades ödemark – också oavvittrad sådan – som kronomark och likställdes med överloppsmark. I och med påbudet blev det möjligt att anlägga kronohemman i ödemarkerna, trots att dessa ännu inte hade mätts eller avvittrats. Motsvarande förfarande kunde tillämpas också i Lappmarken.

I samband med de tillfälliga avvittringarna konstaterades att rågångarna inte var bindande med tanke på de egentliga storskiftesförrättningar som skulle genomföras senare. I tvister som uppkom i samband med storskiftet visade sig dessa rågångar ändå vara avgörande grunder för såväl ägodelningsrättens som Hovrättens beslut. Allmänt taget kan konstateras att de tolkningar om lagen om storskifte från år 1925 som gällde Enontekis, Enare och Utsjoki enligt vilka mark som inte införlivades i enskilda marker redan var kronomark, ter sig naturliga i ljuset av den historiska utvecklingen.

Bosättningsstrukturen för Kittilä, Sodankylä och Enontekis på 1700- och 1800-talet präglas som helhet av stabilitet. I motsats till vad forskningar i allmänhet gett vid handen skedde det ingen typ av explosionsartad tillväxt eller finsk bondekolonisation i Lappland. Särskilt i Helmer Tegengrens studie från år 1952 konstateras att den ursprungliga lapska befolkningen försvann från Kemi lappmark till följd av bosättningsutvecklingen och att det bara bodde finnar i Sodankylä- och Kittilätrakten. Den faktiska utvecklingen avvek markant från den uppfattning som varit rådande alltsedan Tegengrens studie. Ett undantag utgjorde givetvis Kuusamo, men även där övergick de gamla lappsläkterna i Kitkajärvi och Maanselkä till hemmanssystemet. I synnerhet lappsläkterna i byn Kitkajärvi behöll stora delar av sina gamla lappskatteländ också efter övergången till hemmanssystemet. Den traditionella skogssamiska kulturen i Kemi lappmark omvandlades till en bondekultur, som dock bibehöll de näringsmässiga och juridiska särdrag som är typiska för Lappmarken. I och med den snabba befolkningstillväxten började bosättningen expandera med de gamla släkterna i området som drivkraft.

Den egentliga bosättningsutvecklingen karaktäriserades från och med 1700-talet av fyra olika halvsekelånga perioder. Under den första perioden fram till medlet av 1700-talet stagnerade eller rentav minskade antalet skattehushåll, men därpå följde en period av kraftig tillväxt under den andra hälften av århundradet. På grund av svåra missväxter avmattades tillväxten i början av 1810-talet, och efter det följde en period av stagnation. Från mitten av 1800-talet anlades nybyggen i aldrig tidigare skådad takt ända fram till 1870-talet, då nybyggarverksamheten

avmattades. Den uppväxande befolkningen flyttade ut till arrendemarkar och torp, och dessutom förrättades en hel del hemmansklyvningar.

Lappbyasläkterna innehade av gammal hävd egna lappskatteland, och de betalade skatt på avkastningen från de näringar som idkades på denna mark. Markerna var indelade i små delar, och de täckte inte hela byns område. Inom lappbyarna fanns således ingenmansland och samfällda marker precis som inom bondbyarna. Ett lappskatteland kunde väldigt naturligt omvandlas till nybyggmark, och markanvändningen var etablerad redan i övergångsskedet. Detta innebar att de marker som insynades för nybyggen inte heller utgjorde enhetliga och vidsträckta helheter, utan markerna låg splittrade som ett lapptäcke över hela byn. I syfte att förebygga detta infördes en bestämmelse i förordningen om mantalsskrivning från år 1858 som fastställde att insyningarna av nybyggarna skulle förrättas årligen som enhetliga regionala helheter. På så sätt kunde enhetliga marker insynas också för varje hemman.

Jordbruksexpansionen kulminerade i en ändring i 1763 års skatteuppbördslängder, i och med vilken de som tidigare hade betalat lappskatt nu pålades nybyggesskatt i stället. Ändringen gällde dock inte Enare. Därtill ändrades förvaltningssystemet till sockenförvaltning. Förändringen var en summa av olika faktorer. Den berodde delvis på en otvungen näringsutveckling. Förändringen underblåstes av de lokala tjänstemännens aktiva jordbruksfrämjande arbete, men den främsta bakomliggande orsaken var kronans ambitioner när det gällde att utveckla förhållandena i Lappmarken. En forcerande faktor var utan tvekan de lokala tjänstemännens rådgivningsarbete, som enkelt också kunde gå ut på att belysa innebörden av 1749 års lappmarksreglemente. I och med reglementet fick nybyggarna en starkare markinnehavsställning jämfört med vad lapparna hade i förhållande till sina lappskatteland.

Allmänt taget var markerna i det historiska Kemi lappmark bebodda av gamla lappsläkter med hembygder av gammal hävd. Dessa släkters rättigheter till markanvändning och markägande stärktes på deras gamla skatteland i och med övergången till hemmanssystemet. Detta fenomen framkommer tydligt också i Enontekis på 1800-talet under den livliga nybyggerperioden.

Jordbruksexpansionen i Kemi lappmark var således inte, med undantag av Kuusamo, ett resultat av finsk kolonisation, utan en följd av att de gamla lappsläkterna övergick till hemmanssystemet. Förändringen berodde inte på svårigheter i ”de traditionella näringarna”, såsom den tidigare forskningen har ponerat, utan framför allt på de möjligheter att bli förmögnare som de nya näringarna medförde. Dessutom var det möjligt i hemmanssystemet att få en stark ställning som innehavare av gamla skatteland, vilket gjorde nybyggeralternativet ännu attraktivare. Nybyggarna hade dock även skyldigheter gentemot kronan när det gällde byggnader och röjning. De var bland annat tvungna att bruka jord i liten skala.

Näringar och markanvändning

Markanvändning innebar i konkret bemärkelse näringsidkande. Nybyggerverksamheten i anslutning till hemmanssystemet spred sig till Kemi lappmark omedelbart efter att det första lappmarksplakatet utfärdades, men nybyggarna hade inte förbundit sig till att idka jordbruk. Endast boskapsskötseln blev vanligare i Lappmarken under 1600-talet, då nybyggerbönderna i övrigt idkade samma näringar som den övriga befolkningen: fiske och jakt. Spannmålsodling förekom endast marginellt, men dess betydelse ökade under de klimatologiskt gynnsamma åren på 1770-talet. Det dröjde dock ända till den senare hälften av 1800-talet innan spannmålsodlingen

blev en väsentlig del av jordbruksnäringarna. Huvudnäringen var boskapsskötseln, och följaktligen var också ängarna en central mätare på gårdens livsduglighet.

När det gäller fiskevatten betraktades de viktigaste sjöarna i allmänhet som samfällda och utnyttjades för fiske till husbehov. Fisket förblev en betydande binäring i hela det historiska Kemi lappmark. Sveriges rikes lag från år 1734 bidrog också till att sjöfisket styrdes i riktning mot samfällad användning. Situationen i Kemi lappmark på 1700-talet avvek markant från Torne lappmark, där Tornedalsbönderna höll hårt fast vid sina rättigheter att nyttja sjöar åtminstone ännu i början av 1800-talet. I Kemitrakten var situationen en helt annan.

Fisket hade dock en alldeles speciell ställning i Enare och Utsjoki, där den samiska kulturen som helhet byggde på fiske. Dess betydelse blev uppenbar senare i samband med storskiftet och i synnerhet under avgränsningarna av vattendistrikten på 1960-talet. I vissa sammanhang uppläts också på andra håll i Lappland fiskevatten till nybyggen, men när det gäller att utreda situationen i dag måste dessa fall undersökas som enskilda tingsmål.

Inte heller skogarna fick användas för annat än till husbehov, om än jakten på och försäljningen av pälsdjur gav många invånare ett viktigt tillskott i ekonomin. Ibland kunde det uppstå problem i fråga om rättigheten att använda oskiftad skog. Det var oklart vilka gränser och möjligheter som gällde hemmanen och byarna emellan beträffande skogsanvändning till husbehov. Det bör också betonas att befolkningen i Kemi lappmark inte utrotade vildrensbeståndet genom överdriven jakt, såsom det konstaterats i äldre forskningar, och människorna var inte heller tvungna att leva enbart på fiske. Den bild av näringshistorien i Kemi lappmark som målats upp har således varit vilseledande. De livskraftigaste näringsgrenarna var fortsättningsvis under 1700-talet och fortfarande in på 1800-talet boskapsskötsel, vildrensjakt och annan jakt samt fiske. Dessutom fick befolkningen ett litet ekonomiskt tillskott av spannmålsodlingen och renskötseln. Således stämmer inte heller uppfattningen att nybyggarverksamheten skulle ha varit en följd av att näringslivet blev ensidigare.

På 1800-talet ansågs inte rennäring eller den skatt som de renskötande samerna betalade utgöra grund för äganderätt till mark. Som en följd av de samhällspolitiska prioriteringarna i Lappmarken under 1700-talet hade den samiska rennäringen emellertid fått nästan en privilegierad ställning. Tjänstemännen ansåg att kärnan i lapparnas kultur skulle vara renskötsel, vilket ledde till att ordet "lapp" blev ett näringsrelaterat begrepp. Den nomadiska extensiva renskötseln, som lämpade sig utmärkt för de nordliga förhållandena, spred sig snabbt över hela fjällzonen och gradvis också över barrskogsområdet. På grund av renskötselns prioriteringsställning och extensivitet kom nomadismen också att framhävas som ett utmärkande drag för den samiska kulturen. I Ryssland förmådde skoltsamerna dock hålla sin egen kultur livskraftig.

Den extensiva renskötseln fick systemet med de gamla skattelanden i fjälltrakterna att förvittra, eftersom samerna i och med det växande antalet renar hela tiden måste leta efter nya betesmarker. Extensiv renskötsel idkades innanför Finlands nuvarande gränser förutom i viss mån i Utsjoki framför allt i Enontekis. Efter de statliga förändringarna år 1809 stannade dock endast ett fåtal rensläkter kvar i Enontekis. Överhuvudtaget var den renskötande samiska bosättningen allt annat än stabil under hela 1800-talet, eftersom familjerna ofta flyttade mellan Finland, Sverige och Norge och var underställda än det ena, än det andra riket. Åtminstone cirka 40 olika renskötarsläkter var i något skede under århundradet skrivna i Enontekis. På grund av den stora variationen är det också vilseledande att fastställa något visst år som kriterium för samisk identitet. Många ättlingar till finska bönder övergick helt till en nomadisk livsstil och anammade den samiska kulturen på samma sätt som många gamla lapps läkter i Enontekis övergick till att bli bönder.

Den extensiva renskötselns snabba utbredning ledde också till att det blev trångt om betesmarker, och det första konkreta resultatet av detta problem var gränsspärningen mot Norge år 1852. Idén att stänga gränsen uppkom på 1840-talet bland de lokala myndigheterna, då dessa ansåg att det inte var nödvändigt att föra renarna ända till Ishavets kust. Samtidigt hade norrmännen kännbart stramat åt finnarnas fiskemöjligheter i Norge, trots att denna rättighet garanterades i 1751 års traktat. Den utveckling som ledde till gränsspärningen berodde uttryckligen på norrmännens förfarande och inte på de finska myndigheternas verksamhet, såsom forskningarna ofta ger vid handen.

En särskild fråga i Enontekis blev de svenska renskötande samernas renbete, som kom att bli ett ständigt växande problem under den senare hälften av 1800-talet. De svenska samernas renhjordar vallades allt intensivare inom hela det område som kallas Finlands arm, och småningom också öster om Enontekis. På finska sidan ökade antalet betande renar på 1880-talet till hela 40 000. En del av nomaderna var Koutokeinobor, vilka efter gränsspärningen år 1852 hade skrivit sig i Karesuando församling. Deras renbete sträckte sig också till Kittilä och norra Sodankylä. På 1870-talet bosatte sig slutligen en grupp renskötande samer från Koutokeino och Enontekis permanent i Sodankylä, och i slutet av 1800-talet också i Kittilä. Flyttningsrörelsen var en naturlig del av de följder som den extensiva näringen medförde.

Också i Enontekis blev trängseln övermäktig. Utöver flyttningsrörelsen tog problemen sig uttryck i form av renstöder samtidigt som hemmansägarna började opponera sig mot de svenska samernas renbete i Enontekis. Den kaotiska situationen löstes år 1888, då en kejserlig förordning som förbjöd utlänningar att idka renbete på finska marker utfärdades. I praktiken innebar det att gränsen mellan Finland och Sverige stängdes med avseende på gränsöverskridande renskötsel. Förordningen trädde i kraft på hösten 1889.

I och med förordningen återhämtade sig renskötseln i Enontekis betydligt och dessutom ökade renskötseln bland hemmansägarna, men i synnerhet för de renskötande samerna i Karesuando fick gränsspärningen dramatiska följder. Det traditionella renbetet fick ett abrupt slut, vilket ledde till massdöd bland renarna. Å andra sidan fick renbyarna i Enontekis efter gränsspärningen egna regelbundna årliga betesmarker i "Finlands arm". De betesmarker som innehades av de små och flexibla renbyarna i Enontekis utgjorde dock inga noggrant avgränsade områden, om än renarna vallades omväxlande på vinter- och sommarbetesmarker i årlig rotation.

De finska myndigheterna godkände inte heller att svenska familjer flyttade till Finland, eftersom de ansåg att de lokala bönderna och renbyarna behövde all betesmark som fanns. I och för sig fanns det bara två byar i slutet av 1800-talet och fyra i början av 1900-talet. I den östra delen av Enontekis uppstod i slutet av århundradet det extensiva renskötselområdet Näkkäläjärvi, som härstammade från en bondesläkt. Det här är ett utmärkt exempel på hur en lokal bondesläkt under exceptionella förhållanden kunde övergå till en ekonomiskt lönsam och attraktiv näring. Många hemmansinnehavare i Enontekis på 1800-talet hade gärna övergått till att idka rennäring i stor skala som en del av skötseln av hemmanet, men den extensiva renskötseln var ett strikt avgränsat system i samhälleligt avseende. Därför var också en del av de gamla rensläkterna i Enontekis och Koutokeino tvungna att flytta till nya betesmarker, antingen söderut till Kittilä eller österut till Sodankylä och Enare.

De renskötande samerna i Sodankylä och Kittilä hade inga bestämda betesmarker, men kronomarkerna kring älvarnas källflöden i de norra delarna av socknarna samt i fjäll- och barrskogszonen föll sig naturligt som markanvändningsområden. Familjer som flyttat till Sodankylä betalade inte heller den skatt som på 1840-talet hade fastställts för fjäll-, fiske- och skogssamer, eftersom denna endast gällde samer inom Enontekis, Enare och Utsjoki.

församlingar. De omfattades inte heller av mantalsskrivningen före år 1890, och i kyrkoböckerna antecknades de först i början av 1890-talet.

Den extensiva renskötelsen som näringsgren koncentrerades med tiden i allt färre händer, samtidigt som renantalet ökade hela tiden. Renbyar bildades kring en ledande person eller familj, varvid byarna blev inte bara förmögna utan också slutna och hierarkiska samhällen. Den inre dynamiken i de samiska samhällen som livnärde sig på extensiv renskötsel ledde följaktligen till ett samhälleligt sett begränsat ekonomiskt system, vars intressen tryggades till exempel via äktenskap. Nya renskötarsamhällen uppstod i praktiken endast i krissituationer. Samtidigt fick de olika kulturformerna sina egna särdrag.

Krisperioderna i slutet av 1800-talet ledde till att den extensiva renskötelsens karaktär förändrades, men den största orsaken till förändringen i Finland var renbeteslagssystemet, som blev allt vanligare på 1890-talet. Denna samarbetsform kom att bryta ned den hierarkiska nomadismen. Inom renbeteslagssystemet utvidgades renskötseln till att bli en betydande näringsgren också bland den besuttna och den obesuttna befolkningen i norra Finland. Utvecklingen var ett naturligt händelseförlopp under det allmänna samhälleliga och ekonomiska brytningsskede som började i slutet av 1800-talet och som i praktiken uttryckligen kännetecknades bland annat av ett samverkande andelssystem.

Den koppling av lapparnas kultur och renskötseln som genomfördes i Sverige i slutet av 1800-talet utgjorde i sin tur en naturlig fortsättning på 1700-talets samhällspolitik, som strävade efter att begränsa den lapska kulturen till fjällområdena och sådana områden som helt saknade förutsättningar för jordbruk. Men medan strävan att kategorisera lapparna på 1700-talet var rent ekonomisk, blev den kategorisering som gjordes i Sverige i slutet av 1800-talet etnisk: lapp var lika med renskötare. I själva verket var strävan under 1700-talet att knyta lapparna till renskötseln, inte renskötseln till lapparna. Skillnaden är avgörande. Faktum är att renskötseln inte i något som helst skede av historien har fastställts som ensamrätt för lapparna eller samerna, utan ambitionen har varit att begränsa renskötseln som enda näringsgren i rikets fjällområden och i områden som saknat förutsättningar för jordbruk.

Den extensiva renskötelsens potential som framgångsrik näringsgren var uppenbar i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet i renbeteslagen i Sodankylä och Kittilä, där renantalet mångdubblades på några år tack vare de gynnsamma förhållandena. Samtidigt blev renskötseln också i slutet av 1800-talet den viktigaste binäringen för hemmansinnehavarna i området. Utvecklingen främjades dessutom av de lokala skogsmyndigheternas positiva inställning till renskötseln. De ansåg att det var den enda ekonomiskt framgångsrika näringsgrenen i Lappland. Efter tillväxten följde dock nya svårigheter i anslutning till betesmarkerna och problem med hemmansinnehavarna. Renskötseln hade gått ur kontroll. Följaktligen utfärdades till en början lokala regler från och med 1870-talet och senare, på anmodan av landshövdingen i Uleåborgs län, mer enhetliga regler från och med år 1881. Slutligen bestämde senaten år 1898 efter en myndighetsutredning under 1890-talet att fri renbetesrätt på kronomark förutsatte tillhörighet till ett renbeteslag.

Till exempel i Sodankylä hade renbeteslagssystemet fungerat från och med år 1892, och det hade visat sig vara en utmärkt lösning. Renarna orsakade inte längre skador på hemmansägarnas slättermarker i lika hög grad, eftersom renkarlarna hade byggt lador och staket på ängarna. Renbeteslagen hade också lyckats utöka antalet renar så att renhjordarna var väldigt stora. Till exempel Kemikylä renbeteslag i Sodankylä hade i början av 1900-talet långt över 10 000 renar. För de renskötande samerna var detta samarbetsystem främmande, och det enda stället i Enontekis där renbeteslagssystemet egentligen fungerade var Peldovuoma. I princip hade ändå fyra renbeteslag grundats i Enontekis på 1890-talet.

Beskattningen som indikation på markanvändning

Beskattningens historia i Lappland utgör ett centralt delområde i denna studie. En titt långt tillbaka i historiens dunkel visar att det genom tiderna har funnits ett väsentligt samband mellan beskattning och markanvändning. Man har också velat se skattebetalningen som ett centralt tecken på markägande i de historiska lappbyarna i Enontekis, Enare och Utsjoki. Det finns dock inga bevis som skulle styrka detta vare sig i Enontekis eller i lappbyarna i Kemi lappmark.

Lappskatten var ännu på 1700-talet en kollektiv allmän skatt som påfördes lappbyarna och som omfattade såväl lapparna som nybyggarna. De sistnämnda bibehöll också sina gamla specialrättigheter som Lappmarksinvånare, såsom befrielse från många administrativa bördor och från krigstjänst. Lappskatten uppbars också i form av årliga produkter av näringsverksamheten, varför beskattningen av en enskild lappby kunde variera storligen från ett år till ett annat. Det var inte förrän metoden för skattläggning av nybyggen började tillämpas år 1760 som den kollektiva skatten slopades och nybyggena och det samiska näringsidkandet skiljdes åt. Samtidigt bestämdes att de som tidigare hade betalat lappskatt i lappbyarna i Kittilä, Sodankylä, Sompio, Kemikylä, Kuolajärvi och Kuusamo nu skulle börja betala nybyggesskatt.

Övergången till hemmanssystemet innebar att en jordskatt enligt bondesystemet etablerades för nybyggena. Också denna skatt gick under benämningen lappskatt ända fram till 1800-talet. Det var alltså fråga om en hemmansskatt, i vilken en del av skatteuppbörden fortfarande bestod av lappskatt som en rest från 1700-talet, och vilken inkluderade avkastningen av fiske, jakt och renskötsel graderad enligt hemmanets mantal. Myndigheterna gjorde också en klar skillnad, bland annat i samband med myntreformen på 1840-talet, mellan hemmanens jordskatt och den skatt som påfördes fiske-, fjäll- och skogssamerna.

Den metod som tillämpades år 1760 måste lyftas fram som uttrycklig avgörande faktor bakom förändringen i Lappland. Tillsammans med 1749 års lappmarksreglemente och 1760 års lappfogdeinstruktion bildade den grunden för Lapplands bosättnings- och markanvändningshistoria under de följande århundradena. Reformskedet var också förknippat med besvär som allmogen i Lappmarken riktade till kungen och försök att införa ett system där nybyggena skulle få skattenatur utan inlösensförfarande. I princip infördes ett dylikt system, men i kungens beslut år 1766 var det inte fråga om någonting annat än en specialrättighet avsedd att främja nybyggarverksamheten. Det var en extrem metod, vars princip tillämpades i motsvarande men separata förordningar i hela det svenska riket. Nybyggena i Lappland blev fastställda kronohemman och inte skattehemman. Inte ens det kejserliga brevet från år 1831, där nybyggena i Lapplands härad beviljades möjlighet till skattenatur utan inlösen, hade någon större inverkan. Det låg ingen principiell hänvisning till de gamla lappskattelandens skattenatur bakom besluten från åren 1766 och 1831.

De viktigaste beskattningsåtgärderna i Lappland genomfördes på 1830- och 1840-talet i samband med att de nya jordeböckerna sammanställdes. År 1830 upprättades den första jordeboken för Lappland i det autonoma Finland, och i denna antecknades inga lappar överhuvudtaget, eftersom de inte betalade jordskatt. Det bör betonas att de årliga skatteuppbördslängderna på 1800-talet inte var jordeböcker, och att man inte tillämpade ett system med dubbla jordeböcker i Lappland. Lappmarkshemmanens egentliga jordskatt var år 1830 uppbyggd på samma sätt som den vanliga jordskatten, dvs. av summorna av de olika avkastningar som jorden gav och av specialskatter.

Lapparna i Enontekis betalade personlig lappskatt, eftersom förutsättningarna för byskatt hade försvunnit som en följd av de nya riksgränsdragningarna år 1809.

År 1839 började man planera en ny jordebok i Finland. Det bestämdes att alla skattebetalande grupper skulle inkluderas i jordeboken oberoende om de hade egentlig jordegendom eller inte – bland annat kvarnar och manufakturer. Från och med år 1845 antecknades således också lapparnas skatt som en sammanlagd summa i jordeboken, liksom också i jordeböckerna för åren 1855, 1875 och 1905. Odisponerade kronomarker och kronoskogar, som uttryckligen var oskiftade i Lappland på grund av avsaknaden av mätningar och rågångar, infördes däremot inte i jordeboken.

Beskattningsprinciperna hade vuxit till ett särskilt problem som en följd av valutamanifestet år 1840, eftersom skattebördan riskerade att mångdubblas i Lappland i och med övergången till rubelsystemet. Sveriges valuta hade ett betydligt lägre värde än rubeln. Valutafrågan ledde till en justering av beskattningssystemet för hela Lappland i samband med jordeboksprojektet på 1840-talet. Principerna för hemmanens jordskatt bibehölls oförändrade. Denna innehöll fortfarande som ett intressant tillägg en lappskattedel, som kan betraktas som en rest från den gamla lappskatten från 1700-talet. Detta tyder också på att nybyggarna bibehöll sina gamla samiska rättigheter trots att de övergick till hemmanssystemet.

Beskattningen av de renskötande samerna i Enontekis förändrades däremot i samband med reformen på 1840-talet. Lappskatten utjämnades år 1843 i Enare, Utsjoki och Enontekis församlingar, varvid ett slags renmantal utformades för de renskötande samerna i Enontekis. De skulle i enlighet med principen i lappfogdeinstruktionen från år 1760 betala en kollektiv skatt på 3 rubel, eller senare 12 mark. Denna fördelades årligen mellan skattebetalarna enligt antalet renar. Trots att de renskötande samerna bildade små lappbyar i Enontekis beaktades de ändå inte i beskattningen. Det är möjligt att byborna själva graderade sina andelar enligt egna inbördes överenskommelser, eftersom inte alla familjer som var skrivna i Enontekis betalade skatt.

Skattebeloppet i sig var marginellt i förhållande till egendomen – till exempel i slutet av 1870-talet uppgick det till mindre än en promille av värdet av en renhjord om 500 renar. På den tiden stod de renskötande samernas skatt för ungefär tre procent av det totala årliga beskattningsutfallet för Enontekis, medan de utgjorde ungefär en femtedel av befolkningen. När inkomst- och egendomsskattesystemet senare infördes kom däremot cirka hälften av kommunens skatteinkomster från de renskötande samerna, trots att de utgjorde cirka tio procent av befolkningen.

Det väsentligaste med tanke på denna studie är att den skatt som de renskötande samerna betalade, eller fjäll-, fiske- och skogssamerna överhuvudtaget, inte var jordskatt, och den kan således inte på något vis anses indikera markägarande. Den ”låg inte på jorden”, såsom saken entydigt uttrycktes på den tiden. Redan skattens ringa storlek i sig avslöjar detta. Strängt taget var det också fråga om en ny beskattningsform som genomfördes i enlighet med 1760 års lappfogdeinstruktion och enligt principen för kollektiv beskattning från år 1695.

I ett betänkande från år 2002 som sammanställts av sametingets arbetsgrupp för markägarande framhävs kraftigt att fjäll-, fiske- och skogssamerna betalade jordskatt. Följaktligen konstateras att jordeböckerna och alla motsvarande anteckningar som gjorts innan dessa upprättades bör ha full beviskraft när det gäller att bevisa fastighetsrättigheters existens i historien. Enligt arbetsgruppens betänkande är alla andra påståenden fullständigt grundlösa och ologiska. I själva verket är det arbetsgruppens uppfattningar som är grundlösa och, med avseende på den historiska utvecklingen, också ologiska. Det bör också noteras att arbetsgruppens tolkning underminerar grunden för de renskötande samernas ställning i norra Sodankylä, eftersom dessa stod helt utanför

skattesystemet. Sammanfattningsvis konstateras att den skatt som fjäll-, fiske- och skogssamerna betalade inte kan användas som indikation på markägarande.

Historien i förhållande till nuläget i finska Lappland

I övre Lappland, och egentligen också i Sverige, följs nuförtiden fortfarande de samhälls- och näringspolitiska riktlinjer som drogs upp i mitten av 1700-talet. I de ställningstaganden om samernas rättigheter till sina sedvanemarken som har framställts under de senaste åren har de renskötande samernas nyttjanderättigheter understrukits. I ett samekommittébetänkande konstateras till exempel angående ILO-konventionen nr 169 att det inte finns någon annan klar grund för avgränsningen av marker och vattenområden som samerna innehar av gammal hävd än renbetesmarkerna.

Ur juridisk synvinkel gäller det att syna ursprungsfolkets och ursprungsbefolkningens ställning i förhållande till den flera århundraden långa allmänförvaltnings- och lagstiftningsmässiga utvecklingen. Samerna har varit delaktiga i denna process på samma sätt som de andra folken i Norden. Ett problem utgör i synnerhet den regionala och administrativa förändring som skedde vid sekelskiftet mellan 1700- och 1800-talet och som ledde till att Enontekis splittrades mellan två riken. Under 1800-talet eskalerade problemen kring användningen av betesmarker småningom till ett kaos.

Det bör också beaktas att den traditionella skogssamiska markanvändningen i Lappland fortsatte naturligt i hemmanssystemet och att Lappmarksinvånarna fortsatte att åtnjuta sina företrädesrättigheter som hemmansinnehavare. De renskötande samernas rätt till markerna i norra Sodankylä har i vissa sammanhang motiverats med deras traditionella renbetesverksamhet, lappbyarnas historiska kollektiva äganderätt till byns marker och med att de renskötande samerna som kollektiv grupp tillhörde lappbyn. Det finns dock ingen hållbar historisk grund för detta argument.

En annan problematisk fråga är det borttynande lappbysystemet på 1760-talet och vilken ställning man skall ge ättlingarna till skogssamer som tillhörde en lappby. Hur skall man förhålla sig till de traditionella skogssamenäringarna, dvs. boskapsskötsel, jakt och fiske, jämfört med de renskötande samernas traditionella markanvändning? En tredje väsentlig fråga är befolkningsförhållandena, som under århundradenas lopp har blivit en invecklad härva – till exempel när det gäller dagens samiska bosättning i Enontekis. Det är juridikens uppgift att avgöra hur det historiska nyttjandet av marker och vattenområden i Lappland skall ställas i förhållande till dels ursprungsfolkets, dels ursprungsbefolkningens nuvarande ställning.

Målet med denna studie har inte varit att lösa nutida rättsliga och politiska problem. Utifrån den historiska utvecklingen kan man dock dra slutsatser till de historiskt motiverade riktlinjer som har förekommit i den nationella och internationella diskussionen. Sametinget har betonat att samernas materiella grundval inte har tryggats separat i den traditionella markanvändningen. Det gäller i synnerhet samernas möjligheter att idka sina traditionella näringar i relation till markinnehavsförhållandena samt ILO-konventionen nr 169 om urfolk och hur den förhåller sig till områdena i det historiska Kemi lappmark och Enontekis.

Uppfattningen om samerna som representanter för en primitiv nordeuropeisk kultur bygger på den syn på lapparnas kultur och deras ställning som ursprungsfolk som historieforskningen och de övriga vetenskapsområdena anammade på 1800-talet och som var rådande särskilt i början av

1900-talet. I egenskap av naturfolk idkade de primitiva näringar såsom nomadism, jakt och fiske. Ur evolutionistisk synvinkel ansågs folk och kulturer som övergått till jordbruk och vidare till industrialiserade samhällen vara mer avancerade än nomaderna uppe i norr. Denna uppfattning var också förknippad med rasmässiga värderingar. Skolterna ansågs representera den allra ursprungligaste kulturformen.

Ställningstaganden och skriftliga framställningar från 1700-talet präglades inte ännu av värderingar gentemot lapparna som folk, utan dessa dokument handlade om möjligheter till näringsidkande och till att förbättra invånarnas ekonomiska ställning i den norra delen av riket. Det var inte förrän i slutet av 1700-talet som uppfattningar om något visst folks ursprung överhuvudtaget började förekomma i vetenskapliga forskningar, i och med att man började lösgöra sig från de gamla bibliska tankarna om folkens urhem. Också i den senaste tidens sameforskning har den primära uppfattningen varit att samernas historia har varit uttryckligen det – historia – och att den har undergått en likadan utveckling som de övriga nordiska folkens historia. Ett obestridligt faktum är givetvis att samerna eller lapparna är den befolkning som tidigt bodde i området norr om Östersjön och som genom historien har haft sina egna kulturella och språkliga särdrag. Det är också ett faktum att samerna, liksom de andra nordiska folken, under historiens gång har utgjort en del av olika befolknings-, bosättnings- och näringsprocesser.

Den internationella utvecklingen har gjort det möjligt för minoritetsfolk att bevaka sina intressen, och på ett naturligt sätt har minoritet också kommit att innefatta urfolk. Detta anges också i 17 § 3 mom. i Finlands grundlag, som trädde i kraft år 2000: ”Samerna såsom urfolk samt romerna och andra grupper har rätt att bevara och utveckla sitt språk och sin kultur.” De nutida samerna har med hjälp av sina minoritetsrättigheter kunnat utveckla sin kulturautonomi och i synnerhet förbättra det samiska språkets ställning.

ILO 169 och Lapplands historia

Utgångspunkten för justitieministeriets forskningsprojekt om markrättigheterna i Lappland har varit ratificeringen av ILO-konventionen nr 169 om ursprungsfolk och stamfolk i självstyrande länder. Stater som omfattas av ILO-konventionen skall vidta särskilda åtgärder för att trygga ursprungsfolkens kultur, språk samt sociala och ekonomiska ställning. I synnerhet den äganderätt och besittningsrätt till traditionella marker som enligt artikel 14 i konventionen skall erkännas ursprungsfolken har betraktats som ett hinder i Finland. Artiklarna 13 och 14 i konventionen reglerar uttryckligen markrättigheter. Enligt artikel 14 (1) skall ursprungsfolken erkännas äganderätt och besittningsrätt till den mark som de traditionellt bebor. De nordiska länderna har i sina tolkningar uppenbarligen allmänt taget utgått från att kraven i konventionen uppfylls också om folken i stället för äganderätt tryggas tillräcklig nyttjanderätt.

Orden ”ursprunglig” och ”traditionell” knyter uppfattningarna till en tidsmässig dimension och historia – det ”traditionella”. Det finns givetvis inget exakt svar på frågan hur lång tid det tar innan ett beteende eller förfarande kan anses ha blivit en tradition. Enligt norrmannen Otto Jebens avser ordet ”traditionally” i ILO-konventionen att det inte är fråga om tillfälliga omständigheter och att ursprungsfolket har anknytning till en gammal tradition. Vid en analys av markanvändningsrättigheterna i Lappland betraktas samernas renskötsel, jakt och fiske som traditionella näringar. Att begränsa analysen till samerna kan i viss mån anses som ett inskränkt synsätt, eftersom jakt och fiske har varit basnäringar för hela den mänskliga kulturen genom historien. De har också varit försörjningskällor för invånarna i det nuvarande Finland ända in i moderna tider och ytterst viktiga binärningar för både bönderna i norra Finland och samerna.

Nuförtiden bedöms uppenbarligen traditionsfrågan gällande näringarna i förhållande till naturen av den skatt som lapparna har betalat under historiens gång. Fisket bibehölls som en betydande del av skattebetalningen i Utsjoki och Enare, medan de skogssamiska byarna i södra Kemi lappmark övergick till hemmansskatt på 1760-talet. Där utgjorde fiske och jakt en del av skattegrunderna. I Enontekis var situationen densamma, men de renskötande lapparnas skatt grundade sig enbart på renarna.

Det är historiskt ohållbart att påstå att lappmannanäringarna skulle ha varit de enda lagliga formerna av markanvändning i Lappland före år 1673. Lika grundlös är den nuförtiden förekommande uppfattningen att rätten att utöva lappmannanäringar skulle ha varit helt förbehållen lapparna efter år 1673 och att den enda formen av näringsidkande som var möjlig för nybyggarbönderna i Lappland var jordbruk. Rättsställningen fastställdes inte heller på axeln lapp vs bonde, eftersom de som övergick till att bli nybyggare bibehöll sina samiska rättigheter och också möjligheterna att idka traditionella näringar, dock endast som binäring.

Fiske och jakt var sedan gammalt samfälliga näringar, och för dessa gällde inga särskilda företrädesrättigheter för lapparna. Fisket hade dock en annorlunda ställning i Enare och Utsjoki jämfört med den övriga Lappmarken. Bönderna i Lappland och lapparna var likaberättigade när det gällde jakt och fiske. Vår nuvarande lagstiftning verkar till denna del motsvara den historiska utvecklingen, i och med att de lokala invånarna har relativt fri nyttjanderätt till statens mark.

Då återstår frågorna om renskötels speciella ställning som traditionell samenäring och de renskötande samernas ställning i början av 1900-talet i förhållande till de betesmarker som de nyttjade. Strängt taget måste frågan gälla samernas extensiva renskötsel, dvs. nomadismen och dess historiska ställning. Frågan är i praktiken relevant för rensläkterna i Enontekis, eftersom renskötarna på andra håll inom finska Lappland, liksom också de övriga samegrupperna, före början av 1900-talet hade övergått till hemmanssystemet och på så sätt stärkt sitt innehav av de marker som de av tradition nyttjade. I Enontekis fortsatte den extensiva renskötelsen i livskraftig form utanför hemmanssystemet fram till tiden efter andra världskriget, dvs. fortfarande då storskiftesförrättningar utfördes i Enontekis.

Hemmansägarna i Lappland kunde idka renskötsel som binäring men inte som huvudnäring. Renskötseln har alltså i inget skede i historien varit uteslutande en lappmannanäring, men endast lappskattebetalande samer har kunnat idka renskötsel som huvudnäring. Följaktligen är renskötseln ställning en central fråga när det gäller samernas markrättigheter. I Sverige och Norge har man behandlat frågan endast ur renskötseln perspektiv.

Extensiv renskötsel och helnomadism är relativt nya fenomen i Fennoskandien. Till nuvarande Finland spred sig den extensiva renskötseln tidigast i slutet av 1600-talet och på allvar först på 1700-talet – i Lappland började näringen förekomma i större utsträckning på 1800-talet. Tidsmässigt är utvecklingscykeln således densamma som för jordbruket. Som ekonomiskt system har renskötseln också varit dynamisk och styrts av typiska ekonomiska mekanismer. Ur ett historiskt perspektiv kan den alltså inte på något sätt betraktas som en primitiv näring. Tvärtom har den snarare med tiden blivit ett avancerat och omvandlat ekonomiskt system. En fråga för sig är också hur långt tillbaka i tiden traditionsaspekten skall sträckas. Det står nämligen klart att till exempel ett nomadiskt ekonomiskt system enligt 1800-talets modell skulle möta stora utmaningar om det ställdes inför nutidens ekonomiska och samhälleliga realiteter. Om samernas extensiva renskötsel idkades på ett modernt sätt, hur skulle den då avvika från annan renskötsel som utövas inom renbeteslagen. I vilket fall som helst kräver ILO-konventionen ett tillräckligt markbesittningsskydd för att ursprungsfolket skall kunna idka sina traditionella näringar.

Då återstår att begrunda de cirka 20 familjers ställning som på 1920-talet bodde som renskötande nomader i Enontekis vid tiden för storskiftet, i samband med vilket dessa familjer likställdes med den obesuttna befolkningen. Det var såtillvida en egendomlig lösning att de renskötande samerna var enskilda näringsidkare som uttryckligen bör likställas med besuttna. Efter år 1858 var det inte möjligt att idka renskötsel som huvudnäring någon annanstans än i Enontekis, Enare och Utsjoki. De renskötande samerna hörde således inte till den obesuttna befolkningen, men de kunde inte heller betraktas som besuttna, utan de utgjorde en helt separat näringsgrupp. Rennomaderna hade också bestämda betesmarker som de nyttjade under de olika årstiderna, trots att markerna inte var fastställda eller avgränsade. De renskötande samerna betalade inte heller skatt för sina betesmarker.

I Finlands lagstiftning har renskötselns ställning nuförtiden ett ganska starkt skydd jämfört med de tidigare historiska förhållandena. Renskötselnäringen ligger i dag lagstiftningsmässigt rentav bättre till än vad den gjorde till exempel i 1700-talets bestämmelser. Någon sådan i praktiken fullständigt fri nyttanderätt till enskild och statlig mark samt skogar som gäller nuförtiden fanns inte på 1700-talet, utan renskötarna fick i princip låta renarna beta endast på sådana områden som inte kunde nyttjas för jordbruk. I praktiken vallades renarna fritt, men hemmansinnehavarna verkar ha haft möjlighet att begränsa renbetet till exempel för att undvika skador. Övergången till reglementen om renskötsel och ett organiserat renbeteslagssystem särskilt på 1880-talet medförde också fri betesmöjlighet på markerna.

Slutligen gäller det att avgöra hur man vid behandlingen av nutidens markanvändningsrättigheter skall förhålla sig till den extensiva renskötsel som idkades av samerna i Enontekis på 1800-talet och ännu i början av 1900-talet och som hamnade utanför hemmanssystemet. Hur skall utvecklingen ställas i förhållande till dels de markanvändningsrättigheter som garanteras i dagens lagstiftning, dels renskötsellagen? Dessutom bör det bedömas hur stark ställning samernas renbete har haft i relation till rekvisiten för dagens äganderätt. Och ytterligare, hur skall den historiska bruksrätten till markerna samordnas mellan renskötseln och de övriga näringarna som idkas i Lappland?

Mauno Hiltunen

Forskningssammandrag

EN VÄRLD MELLAN VÄRLDAR

**BEFOLKNINGEN, NÄRINGSLIVET OCH MARKFÖRVALTNINGEN I ENONTEKIS
1550–1808**

FRÅN STARTGROPARNA TILL FORSKNINGSGRÄNSAR OCH TOLKNINGAR

Varför forska i ett historiskt ämnesområde som många lärda nyligen har rotat i och som det enligt beaktansvärda uttalanden inte kan finnas något nytt att säga om? Kanske det är på sin plats att ta en titt på historieforskningens historia, som är full av exempel där forskarna med jämna mellanrum återkommit till en fråga för att finna nya svar. Forskningen tenderar ofta att vara inriktad på problem som har betydelse för någon viss människogrupp, klass, nation e.d. när det gäller självförståelse, identitet och rättigheter. Tolkningarna om historiens mening och betydelse verkar blomstra upp särskilt vid historiska brytningsskeden. Till exempel kom sig den mångfacetterade släktforskningens uppsving i Finland på 1970-talet av att den agrara kulturen gradvis undanträngdes av den urbana, dvs. ett komplex som följde av hotet från modernisationen och en bruten tradition. De otaliga forskningar som gjorts kring inbördeskriget eller andra världskriget kan förklaras som försök att bearbeta de kollektiva trauman som dessa händelser medförde. Strävan att fylla luckorna i Lapplands och Samelands historia har i sin tur att göra med dels det samiska folkets identitetsarbete, dels konflikterna som följt av det samiska folkets nationella medvetenhet och som inte heller majoritetskulturen kan blunda för. Den samiska minoritetens stärkta etnicitet hänger samman med den dekolonisationsprocess som uppstod efter andra världskriget, i samband med vilken kolonisationshistorien undersöktes på nytt ur de underkuvade folkens och de etniska gruppernas perspektiv. Den nya historieskrivningen har funnit sin plats inom historieforskningen, även om den fortfarande till ganska stor del är pamflettartad och nonchalerar denna forsknings allmänt tillämpade regler.

Frågeställningarna kring historieforskningens mening och betydelse har besvarats på många olika sätt. Som en ytterlighet har vi den kanske något urvattnade uppfattningen som bedyrar vetenskapens objektivitet, enligt vilken historia skall undersökas för dess egenvärde. Hand i hand med denna uppfattning går idealbilden om historisk vetenskap som sublima kulturgärningar, en bildningsform i sig, som styrs av ett oskyldigt intellektuellt intresse och som inte får åläggas några som helst samhällseliga krav. Den motsatta ytterligheten kunde sägas vara den tes som framhäver historiens emancipatoriska betydelse, enligt vilken forskningen skall peka ut de hinder som hämmar människornas kreativitet och sociala förmåga. Oavsett om historieforskningen utgår från endera ytterligheten eller någonstans mitt emellan dem, skapar den en historieuppfattning i den tid och det rum som är rådande. Samtidigt som forskningen söker svar på frågor som tillhör det förflutna besvarar den ohjälpligt också frågor av sin egen tid.

I vissa historieforskningstraditioner stöter man då och då på ett ödmjukt erkännande om att historieskrivningen är ett barn av sin tid. Utan en närmare förklaring framstår detta som inget mer än ett patetiskt påpekande. Kort sagt innebär det att historieforskningen i vissa avseenden är bunden till nutiden, vilket dessvärre tenderar att förvränga forskningsresultaten. Traditionernas ledstjärna lyser trots allt klar: det finns en vetenskapligt objektiv forskningsinriktning som förmår närma sig den slutliga sanningen under villkor att forskningens metodiska och tekniska

förutsättningar samt hanteringen av dessa är i sin ordning och att forskaren klarar av att frigöra sig från den förvrängande barlasten av sin egen tid.

Pertti Haapala har påstått att historieforskningen i princip inte skiljer sig från framtidsforskningen. Bägge är inriktade på en tidsdimension som inte existerar – annat än i människans hjärna – och bägge presenterar skildringar av sannolika världar. Haapala utgår från att bilden av det förflutna tillhör den värld i vilken den skapas, inte den värld som den skildrar. Medan den konventionella forskningstraditionen har utgått från kravet att historieforskningsobjektet skall isoleras från nutiden och gestaltas strikt via källor, grundar sig historiegestaltningen i Haapalas alternativ på världen och verkligheten som begrepp, dvs. den verklighet som vi lever i. Ur ett tidsmässigt perspektiv är vårt liv i verkligheten komplext. Tiden skall inte uppfattas som ett lineärt fenomen, där nutiden löper oavbrutet från det förflutna till framtiden. Haapala talar om ”den egna tiden”, som förutom nutiden rymmer även det förflutna och framtiden. Med den egna tiden avses, oberoende av dimension, en tid, som de dålevande själva upplever vara relevant på något sätt eller som de försöker kontrollera.

Utifrån den triviala historieuppfattningen och dess antaganden är Haapalas begrepp ”den egna tiden” både förbryllande och utmanande, eftersom det kräver att forskaren fördjupar sig i följande frågor: Vilken bild har jag av det förgångna? Vad grundar den sig på egentligen? Vilka faktorer motiverar mig att söka svar på problem med historisk förankring? Då den konventionella historieuppfattningen strävar efter att uppskatta hur korrekt forskningen presenterar verkligheten kring forskningsobjektet i fråga och huruvida den motsvarar verkligheten, borde man snarare utgå från ett historiografiskt perspektiv för att på så sätt söka fram sambandet mellan presentationen och forskarens egen tid och det perspektiv som detta erbjuder för att förklara historien. För att klara av detta kan det forskande subjektet inte hålla fast vid objektivitetstesens som om denna skulle befria subjektet från att reflektera över sambandet till dess egen tid.

En blick in i historieskrivningens historia visar att det är lätt att hitta motiveringar för det historiografiska perspektivet. T.I. Itkonens monumentala klassiker inom sameforskningen, *Suomen lappalaiset vuoteen 1945* utkom år 1948, bara ett halvt decennium efter Eino Jutikkalas bok *Suomen talonpojan historia* (1942), som hör till den finländska historieskrivningens klassiker, och Kustaa Vilkunas etnografiska klassiker *Isien työ* (1943). Namnet på Itkonens storverk, *Suomen lappalaiset* (Lapparna i Finland), låter något märkligt, eftersom det ur vår tids perspektiv sett är omöjligt att studera samernas identitet och historia som helheter som följer statsgränserna. Verkets uppkomst kan klart dateras tillbaka till programförklaringen för Lapin tutkimusseura, som grundades år 1932. Enligt Pekka Isaksson, som forskat ingående i ämnet, innehöll programförklaringen två centrala utgångspunkter: samerna bör kunna känna sig likvärdiga med finländarna som medborgare i republiken, och finländarnas förhållande till samerna bör inte få störas av rasfödomar. Det torde alltså inte vara realistiskt att tänka sig att Itkonens verks enda funktion var att förmedla strukturerad information om samernas historia och etnografi enbart för informationen i sig. Tvärtom var en av Itkonens oskrivna utgångspunkter att med hjälp av verket ge samerna en plats i republiken Finland, så att nykomlingarna kunde välkomnas med öppna armar också av de finländare som vant sig vid obestämda och ofta pejorativa uppfattningar om den samiska kulturen.

Värdet av Itkonens verk som en historisk-etnologisk prestation av sin tid kan inte underskattas, lika lite som betydelsen av akademikern Eino Jutikkalas bok, *Suomen talonpojan historia*, kan underskattas som en storartad prestation inom finländsk agrarhistoria. Ändå kan man också i Jutikkalas klassiker skönja kopplingar till en historieuppfattning som återspeglar den världs och det samhälles villkor som gällde under verkets egen tid. Jutikkala gav de finländska bönderna – som hade vuxit till en central politisk maktfaktor i den unga republiken – ett historiskt ansikte. Ännu i början av 1900-talet drunknade bönderna i det diffusa fennomanska folkbegreppet, kanske

rentav som dess mest passiva del – människor som behövde faderlig vägledning. Jutikkalas verk har beskrivits som en stor berättelse om hur bondebosättningen spred sig över landet, om samhällsutvecklingen och om böndernas homogena livsform. Däremot hamnade den mindre bemedlade befolkningen på landsbygden i skymundan, dvs. de obesuttna och landsbygdsproletariatet, som inte hade någon talan i beslutsfattandet på vare sig lokal eller nationell nivå.

Kaisa Korpjaakko, som representerar den moderna Lapplandsforskningen, målar i sin tur i sitt verk *Saamelaisten oikeusasemasta Ruotsi – Suomessa* (Om samernas rättsställning i Sverige-Finland) upp en bild av ett tämligen homogent och konfliktfritt samhälle i Rounala, vars medlemmar vallade sina renar på egna privata marker och fiskade i sina privata fiskevatten. Enligt henne rådde det ingen väsentlig skillnad mellan samernas och böndernas status när det gäller jordäggande. Medan Itkonen med sitt storverk ville påvisa samernas samhällsduglighet i Finland, denna befolkningsgrupp som blivit utsatt för segregation och marginalisering, har Korpjaakko strävat efter att besvara frågor som uppstår av friktionen mellan etnohistoria och den historiepuppfattning som är förhärskande hos majoritetskulturen. Hon skildrar en verklighet som Itkonen anser att diskriminerar samerna i och med att deras rätt till mark och vattenområden har inskränkts så till den grad att deras medlemskap i medborgarsamhället inte kan realiseras.

Det vore naivt att tro att en forskning kan undvika att reflektera den egna verksamheten, vare sig det gäller informationsbildning eller informationens kontext och bundenheter. Det hör till historieforskningens truismer att tro att historiska aktörer agerar i enlighet med deras egen tids förutsättningar. Varför skulle inte detta gälla även dem som i detta nu arbetar med att lösa upp knutar i det förgångna? Jag menar inte att forskaren skall acceptera någon ideologiskt färgad teori till stöd för sina perspektiv. Det står dock klart att utan en teoretisk referensram, dvs. perspektiv avsedda att avtäckas och belysa forskningsobjektet, kan forskningen inte fullgöra sin uppgift med heder.

Lokalisering av bosättnings- och befolkningshistorien

Bosättnings- och befolkningshistorien har inom historieforskningens breda område hänförs främst till delområdet ekonomi- och socialhistoria, som i sin tur ingår i ett mer omfattande begrepp – samhället och dess historia. Bosättningshistoriens anknytning till ekonomihistorien har motiverats främst med att bosättningsforskningen i första hand är inriktad på produktionsenheter, hemman eller samhällen som är engagerade i ekonomisk verksamhet. Bosättningen utgör en grund för analys av olika ekonomiska system. Det socialhistoriska perspektivet kring bosättningen och befolkningen är inriktat på olika typer av bosättning och olika befolkningsstrukturer.

Inom finländsk bosättningshistoria verkar man dock ha koncentrerat sig på att också beskriva och förklara hur bosättningen har spritts till olika områden, och i sista hand över hela landet. Forskarna har i synnerhet intresserat sig för frågor om bosättningens ursprung, olika bosättningselement och -utvecklingscykler samt dessutom bosättningens struktur och invånarnas ekonomi. Den befolkningshistoriska forskningen fokuserar i sin tur på att beskriva variationer, utvecklingen och strukturen bland befolkningen i olika områden samt att förklara orsaker till och följder av olika befolkningsfenomen.

I Finland har forskningen inom bosättnings- och befolkningshistoria främst gällt att klarlägga olika faser i dels den finskspråkiga, dels den svenskspråkiga bosättningen. Däremot har den lapska eller samiska bosättningens historia inom finländsk bosättningsforskning behandlats

nästan endast genom sporadiska kommentarer i marginalen. Den grundläggande bild som med tiden formats ser ut ungefär så här: innan de finska nybyggarna kom beboddes de stora skogsområdena i inre Finland av lappar som irrade omkring hit och dit; dessa flydde antingen undan finnarna eller också sammansmälte de med nykomlingarna. – Paradoxalt nog kan man, något tillspetsat, konstatera att de bosättningshistoriska forskarna i Finland är mer insatta i Mellersta Sveriges och Delawares bosättningshistoria än i historien bakom Norra Finlands och Lapplands bosättning. – Samma klichéer förekommer i visst avseende i den äldre och delvis också i den nuvarande bilden av Lapplands bosättningshistoria.

Den bosättningshistoriska forskningen har haft en ”nationell uppgift”, även om den inte har sammanställts i något särskilt program. Detta förklarar delvis varför samerna har förbigåtts i den finländska bosättningshistorien. Det har varit omöjligt att få dem att passa in i ett ”nationellt historiprojekt”, i synnerhet då samerna har stämplat som ett litet folkfragment och en oansenlig kultur, vars betydelse har ansetts vara ringa i historiens utveckling i det stora hela. Å andra sidan har forskarna motiverat sitt val med källvetenskapliga argument och anmärkt att det inte finns tillräckligt med relevant bevismaterial att tillgå om samernas historia, annat än när det gäller det så kallade historiska Lappland. Detta är delvis sant, men det är ändå ingen tillräcklig förklaring till varför samerna endast nämns i förbigående i forskningarna. En mer tillfredsställande förklaring kunde vara en teori som växte fram redan under 1600-talet, enligt vilken en del av samernas historia har blivit att dra sig undan en högre kulturgrad – ett invariant tankesätt som slår vakt om de historiska perspektiven.

Den finländska historieforskningens förhållande till den lapska eller samiska kulturen kräver en djupare självvrannsan än vad som är möjligt i detta sammanhang. I varje fall bör det konstateras att bosättnings- och befolkningshistorien inte är ett så oskyldigt område som man kunde tro, i och med att det förespråkar objektiv vetenskaplig forskning med betoning på en puristisk källorientering. Forskningen innehåller också grunder och perspektiv som anknyter till den egna tiden och som man inte kan förbigå genom att gömma sig bakom vetenskaplighetens trasiga skärm. I den diskussion som förts under de senaste två, tre decennierna har man lyft fram den samiska kulturens historia, där den äldre sameforskningens utgångspunkter och antaganden visat sig vara för torftiga. Upplägget har förändrats; i den stora berättelsen om böndernas historia kan lapparna inte längre ses som en folkgrupp som helt sonika drog sig undan.

Denna nya surdeg vänder naturligtvis upp och ned på synen inom forskningen och ger den rådande historieuppfattningen om samerna en ordentlig omskakning. Det vore dock naivt och arrogant att tro att man kan berättiga de nya uppfattningarna endast genom att påvisa att de gamla uppfattningarna är bristfälliga och felaktiga. Källornas (empirins) betydelse för forskningen är inte sekundär, eftersom det inte är möjligt att få grepp om och tolka historiska händelser utan källor. Pudeln kärna är dock inte i källorna eller i omfattande källarbete, vilket är en förutsättning för lyckad historieforskning, utan i sista hand ligger den i de frågor som forskaren ställer i förhållande till sitt objekt i skuggan av sin egen bakgrund.

Forskningsobjekt och problemställningar

Geografiskt sett fokuserar min forskning i första hand på Enontekis lappmark, närmare bestämt den helhet som området ansågs utgöra före 1700- och 1800-talets gränsdragningar. Dagens flerfärgskartor med deras kraftigt markerade riksgränser gör naturligtvis inte det historiska objektet rättvisa. Enontekisborna gestaltade geografin utifrån helt andra utgångspunkter.

Riksgränser framstod inte som oöverstigliga hinder före 1800-talet, och inte nödvändigtvis senare heller. Den viktigaste gränsen enligt dåtida uppfattning var gränsen mot söder, som man, när det gällde näringsrätt, höll hårt fast vid ända fram till den senare hälften av 1700-talet. De renskötande nomaderna i Rounala hade Atlantiska oceanen som gräns i väst, och om somrarna flyttade de med sina hjordar ut på betesmarkerna i närheten av oceanen.

Motiveringarna till att Enontekis bör uppfattas som ett forskningsobjekt inom Finlands historia eller Finlands geografi är klen underbyggda. Forskningen kring Finlands historia tenderar att skildra Enontekis och Lappland som ett gränsområde eller en övergångszon, som endast studeras som en helhet integrerad i en större helhet – ur maktcentrumets perspektiv. Om Lapplands historia kan uppfattas som Finlands historia, kan den likaväl behandlas som en del av Norges eller Sveriges historia. Jag utgår dock ifrån att Lappland och dess olika delar har sin egen historia, som naturligtvis är sammankopplad med historien för de imperier som från och med medeltiden bedrev sitt maktspel i norr.

Jag har ställvis utvidgat forskningsområdet till att omfatta hela Lappland eller vissa närmare angivna objekt utanför Enontekis, och min fokus ligger särskilt på kolonisationens uppkomst i Kuusamo lappmark. Jag har delat in kolonisationen, som till sina ekonomiska, sociala och kulturella följder är helt unik, i mindre delar, och strävat efter att bedöma de olika delarnas betydelse ur urfolkets, nybyggarnas och myndighetsarbetets perspektiv. Vidare har jag, i första hand ur rättssynvinkel, studerat de olika utvecklingsfaserna i traditionen med jaktfärder till Enontekis och det övriga Lappland, då främst fjärrfiske.

Lapplands eller Samelands bosättningshistoria kan från och med 1600-talet indelas i två element, det samiska samhället och nybyggarsamhället. Dessa kan inte beskrivas som homogena helheter, annat än på sin höjd ur ett rättsligt och etniskhistoriskt perspektiv. En annan faktor som bör beaktas i Lapplands bosättningshistoria är kronans bosättnings- eller kolonisationspolitik, för vilken man kan hitta ideella och ideologiska incitament i den tidens debatt. Jag har tidigare ganska detaljerat försökt beskriva hur och i vilken miljö lappmarksplakatet uppkom uttryckligen via den diskussion som förts kring den (skogs)samiska kulturen. I denna studie fokuserar jag däremot mer på den samedebatt som fördes i mitten av 1700-talet utan att desto mer ingående kunna gå in på dess idéhistoriska dimension.

Bosättnings- och befolkningshistorien har sin kontext, eller egentligen flera, som öppnar sig i olika riktningar, och utan dessa kontexter blir historiens resultat inget mer än porträtt på en tom vägg. Bosättningen går hand i hand med ekonomin eller, något trivialt sagt, de näringar via vilka invånarna förtjänar sitt levebröd genom att bearbeta tillgängliga naturresurser för sina egna behov. Innehållet i de näringar som är typiska för den samiska befolkningen har belysts mångsidigt i den hittillsvarande forskningen, dock främst med hjälp av mätare för någon näringsgrens utveckling. Jakt, fiske och renskötsel har således betraktats framför allt som naturnäringar som upprätthåller självförsörjningen, som en behovsekonomi, och samerna har följaktligen betraktats som någon form av naturfolk. Det bör dock konstateras att det redan i naturfolkens liv förekom många former av ekonomiskt utbyte, såsom till exempel samarbete vid jakt på bävvar och vildrenar, där arbetsprestationer utbyttes mot en andel av fångsten med stöd av bestämda avtal, eller arbetsfördelning inom familjen, utbyte av olika arbetsprestationer mellan familjer, byteshandel samt till och med en viss form av regional, eller varför inte bosättningsbaserad arbetsfördelning, inom ramen för vilken man idkade byteshandel med överskottsvaror. Syftet med denna studie är inte att i någon större detalj behandla alla de ekonomiska fenomen och relationer som hade en inverkan på de samiska samhällenas och nybyggarsamhällenas sociala uppbyggnad – också när det gäller ägandeförhållanden. Ett problem för sig utgör det externa utbytet, som upprätthölls av birkarlarna, de stimulanser som detta medförde – till exempel högkonjunkturen inom pälshandeln vid sekelskiftet mellan 1500- och

1600-talet – och deras inverkan på hur den sociala ordningen inom de samiska samhällena förändrades.

Ekonomiskt och socialt utbyte kan varken förstås eller förklaras utan beaktande av (mark)ägandeförhållanden. En stötesten för den finländska historieforskningen kom att bli en studie, inspirerad bland annat av den darwinistiska evolutionsteorin, där lapparna stämplades som ett primitivt, vandrande protofolk i norr utan historia. Lapparna, som levde i ett vilt tillstånd, ansågs inte ha organiserat sig som ett samhälle som skulle ha förmått kontrollera och fastställa normer för hur dess medlemmar verkar och agerar. För ett folk med dylika levnadsomständigheter ansågs det inte heller finnas utrymme för spekulationer kring rätten att äga eller förvalta mark. Jag hävdar inte att senare forskning skulle ha byggt upp sin historiebild på rasifierande påståenden som kastar en pejorativ skugga över lapparna, men man kommer inte ifrån att de har tilldelats en ganska spännande roll också i 1900-talets historieskrivning. Visserligen har forskarna tillsvidare inte beskrivit denna roll, men det förefaller som om många av de tolkningar och föreställningar som uppstod på 1800-talet kom att leva kvar som invanda tankar och bidrar till uppfattningen om lapparnas sekundära betydelse på den historiska scenen.

Inom den äldre forskningen, som har både sina förtjänster och sina barlaster, ansågs det som självklart att de som befann sig lägst ner på ”kulturevolutionsstegen”, dvs. samlarna, jägarna, fiskarna och nomaderna, inte var förtrodda med fenomenet markäga och att detta började förekomma först i samband med lantbrukskulturen, varvid ägandenormerna småningom kodifierades i form av lagar. Sett ur denna synvinkel är rätten att äga mark en produkt av civilisationen, som i Finland och också på bredare front inom nordisk historia upprätthålls av ett självständigt och självförlitande bondestånd.

Den senaste tidens Lapplandsforskning har tydligt lyft fram frågor som berör markförvaltningen. Forskningsgreppet har såvitt jag kan se till största delen varit rättshistoriskt, och forskarna har strävat efter att klargöra innehållet och betydelsen av jordäga inom de samiska samhällena i både internt och externt avseende. Det interna perspektivet innebär att man försöker förklara och tolka markanvändningen utgående från de samiska samhällenas interna ekonomiska och sociala organisering, som också omfattar en uppsättning sedvanerättsliga normer för att reglera markförvaltningen. Det externa perspektivet fokuserar däremot på centralmaktens förhållande till samernas markförvaltning utifrån den rättsordning som varit gällande vid respektive tidpunkt. I princip utesluter det interna och det externa perspektivet inte varandra, utan i stället kompletterar de varandra. Samtidigt råder det dock en uppenbar spänning mellan dessa två perspektiv; en spänning som kräver en diskussion för att klargöra kronans roll i frågor som berör Lappland.

Forskningsmetoder

Även om det inte är ändamålsenligt att i denna studie föra en bred diskussion om de forskningsmetoder och -uppläggningar som tillämpas inom rättshistorien eller historieforskningen i allmänhet, bör deras betydelse som styrande faktorer i forskningsarbetet inte underskattas. När det gäller problem som behandlas via historiska källor utgör perspektiven en del av det metodiska arbetet och den metodiska bedömningen. De bildar olika referensramar, inom vilka de historiska fenomenen intar sin plats som om dessa referensramar i sig hade utgjort den verkliga kärnan i det förgångna. Det är därför på sin plats att begrunda vad de s.k. historiska aktörernas levnadsvärld i sista hand innebar. Måhända hamnade referensramarna i vardagslivets

berättelser i bakgrunden, men utan dem kan historien och nutiden som mångfacetterade komplex omöjliga förklaras.

Forskningsmetoden kan, väldigt generaliserat, beskrivas som en stig som slingrar sig fram mellan objektet och forskningsresultaten. Historieforskarna brukar tala om kvantitativa och kvalitativa metoder. I detta sammanhang lönar det sig inte att gå in på metodernas triviala innehåll i olika nyanser. För bägge metoderna är dock källkritikens betydelse för ett framgångsrikt forskningsarbete en självklarhet, eftersom forskarna måste begrunda hur pålitlig den information är som de fått från sina källor, varvid det metodiska perspektivet blir ett faktaperspektiv. Att uppskatta tillförlitligheten hos informationen i domböckerna, som har en nyckelroll i denna studie, är inte svårt, eftersom de undersöks som vittnesutsagor om forskningsobjektet. Domböckerna eller de övriga källorna kan också studeras ur ett indikatorperspektiv, varvid de belyser den kulturella eller sociala verkligheten eller olika förändringar i de ekonomiska villkoren, som kan ha en synnerligen stor betydelse till exempel för förklaringen av bosättnings- och befolkningsfenomen.

Kvantitativa metoder tillämpas endast sparsamt i denna studie. De begränsar sig till några enkla analyser över bosättnings-, befolkningens och ekonomins struktur och utveckling, vilka endast flyktigt tangerar egentlig statistikvetenskap men ändå har betydelse för studien som helhet. Olika tidsserier och tabeller, där observationsenheten utgörs av ett visst område och variabeln av en ekonomisk eller social faktor, är viktiga när det gäller att lokalisera objektet och fenomenen i den historiska verkligheten. Lokaliseringen förutsätter alltid en jämförande synvinkel, som givetvis är en central del av all samhällsvetenskaplig forskning.

Källarbetet har till största delen grundat sig på kvalitativ läsning. I motsats till vad de mest inrotade källfetischistiska tolkningarna ibland kanske låtit påskina utgör källbaserade observationer inga forskningsresultat, utan råmaterial utifrån vilket forskningens slutsatser i sinom tid formas. Man kunde också beskriva det hela som så, att forskaren sammanställer ett forskningsmaterial ur källorna, som han eller hon sedan bearbetar och tolkar som ledtrådar, analysverktyg och slutsatser. Sammanställningen av material är alltid en selektiv process, eftersom forskningens frågeställningar i sig skall strukturera och begränsa studien. Man bör ändå inte underskatta riskerna i anslutning till eklektism eller selektivitet. Utan metodiska regler eller avtal kan en studie lätt bli ett empiriskt konstaterande av forskarens egna förhandsuppfattningar, vilket knappast gör objektet rättvisa. Men inte heller metodiska regler är i sig tillräckligt för att nå ett bra resultat, om forskaren mitt bland alla metoder inte klarar av att bedöma sin egen kulturella bakgrund, sina forskningserfarenheter och sin plats i forskningstraditionen, som han eller hon inte kan ställa sig utanför.

Källorna och deras karaktär

Källmaterialet för en studie kan analyseras utifrån två olika utgångspunkter, av vilka den ena ter sig så trivial att forskarna oftast ignorerar den. Den källkritiska forskningen inriktar sig särskilt på problem som gäller källors uppkomst eller funktion. Däremot har man fäst mindre uppmärksamhet vid ”produktionen av källor”, som om detta vore en trivialitet. Innan jag går närmare in på detta bör det ännu konstateras att historia och historiska källor inte är en och samma sak, även om den källfetischistiska trenden, som visar nästan vidskeplig respekt för källor, ofta har gjort sig gällande inom historieforskningen. Dessutom finns det också element och trådar i det förflutna som inte längre kan öppnas, eftersom de inte har lämnat vare sig direkta eller indirekta spår efter sig. Det är inte lönt att grubbla desto mer över saken, utan det är bara att acceptera situationen som den är. Däremot bör forskaren vara medveten om sina egna möjligheter

i förhållande till källorna. I sista hand är det ju han eller hon som bestämmer vilka historiska element som förkastas och vilka som erbjuds som grund för läsarnas historieuppfattningar. Källarbete innebär alltså inte bara att rota omkring i arkiv enligt den vetenskapliga metodens regler, utan själva arbetet ligger i förhållandet till de perspektiv som forskaren förespråkar och omfattar i sin egen värld.

Den dokumentering (produktion av källor) som förekommer i alla historiska samhällen är förvrängd och mer eller mindre ensidig, eftersom de förhållanden under vilka den har producerats är bundna till maktkonstellationer och ojämlikhet. Denna negativa observation måste tas på allvar då forskningens objekt är det s.k. vanliga folket eller allmogen, vars röst, i synnerhet i myndigheternas dokument, klingar så gott som ohörd. De enda dokumentarenorna som kan anses vara av betydelse för att belysa människornas uppfattningar och insikter i samhällets nedre skikt är allmogens besvär och domböckerna. Också dessa är förknippade med en uppsjö av problem, som de facto ifrågasätter deras betydelse som spegel för allmogens värld.

Det är sannolikt att anta att arkiven åtminstone i viss mån innehåller källor som gäller eller tangerar Lapplands historia och som av en eller annan anledning ännu inte har använts i forskningssyfte. Därtill torde det kunna konstateras att inte heller de källor som forskarna känner till har tömts på information, om detta överhuvudtaget ens är möjligt, eftersom forskningen i sista hand ställer de frågor och perspektiv som drar upp riktlinjerna för insamlingen av källuppgifter och sammanställningen av forskningsmaterial. Forskning är i ett avseende en dokumentär rekonstruering av det förflutna och i ett annat avseende en dialog mellan det förflutna och dess forskare. Med dialog avser jag inte lurpassande krokbenstaktik utan en genuin dialog kring forskningens mål, metoder och forskningstraditioner. Förhoppningsvis skapar detta en stimulerande miljö som främjar fruktbar forskning. Den historiska vetenskapen har sina normer, men någon selektiv kanonisering av dessa är knappast befogad.

Jag kommer inte att uppge källmaterialet till min studie i någon prioritetsordning, även om jag har förlitat mig betydligt mer på vissa källgrupper jämfört med andra. Det står klart att källorna eller källgrupperna endast belyser vissa bestämda livsföreteelser. Det torde vara onödigt att leta efter till exempel idéhistoriskt präglad diskurs i fogderäkenskaperna eller jorde- och uppbördsböckerna eller demografiskt material i skildringar över till exempel den samiska religionen. Olika typer av skattelängder är ett bra sätt, och delvis det enda sättet, att gå på djupet med historiska bosättnings- och befolkningsfenomen, även om de egentligen inte kan uppfattas som något annat än dokument som följer skattemyndighetens normer. – Jag granskar skattelängdernas natur och forskningsmässiga betydelse separat i relevanta sammanhang framöver. – När det gäller att utreda bosättningsrelaterade fenomen har jag, utan att glömma informationen i kyrkböckerna samt tabellerna över folkmängd och ändringar i befolkningen, dessutom utnyttjat mantalslängderna från åren 1759 och 1774, som är unika i sitt slag, eftersom Lappland inte hörde till det regelbundna personskattsystemet förrän på 1800-talet. Till skattelängderna, i synnerhet fogderäkenskaperna, hör också kvalitativt material, som på ett betydande sätt belyser inte bara skatteförfarandet utan också frågor i relation till bosättningen.

En ansevärd del av det historiska materialet om Lappland har publicerats i olika källsamlingar av varierande standard, som till sitt innehåll i hög grad domineras av myndigheters korrespondens, rapporter och redogörelser. Vidare har jag också tagit med ett litet, men desto viktigare sampel besvär, i vilka allmogen uttrycker sina tankar och känslor i kraftiga ordalag. Detta är högst ovanligt, eftersom samerna och nybyggarna inte själva producerade skriftliga dokument. Sedan är det en annan fråga hur ocensurerat allmogens synpunkter presenterades i de dokument som myndigheterna producerade. Myndighetsmaterialet anknyter naturligtvis till det administrativa arbete som utfördes av tjänstemän på olika nivåer, och dess innehåll skall följaktligen också granskas och analyseras utifrån detta perspektiv. Förhållandet mellan källa och verklighet är dock

mer komplicerat än så, och forskningen kan inte på förhand komma med något absolut recept för att lösa alla knutar. Det faktum att myndigheternas "källproduktion" i regel alltid är extern i förhållande till objektet betyder inte att den inte skulle uppfylla kriterierna för relevant information.

Jag har också på olika sätt utnyttjat 1600- och 1700-talslitteratur om samerna och det vida Lappland. Inom klassisk källhantering definieras källlitteratur som s.k. samtidslitteratur. Här kan det vara på sin plats med en precisering. Jag använder källlitteratur å ena sidan som en källa för bosättnings- och befolkningsföreteelser (som grund för faktainformation) och å andra sidan som en tolk för sin tids attityder och synsätt. Till exempel i Per Högströms skildring av Lappland, som utkom år 1747, används dessa båda sätt.

Bland historieforskarna råder konsensus om att domböckerna, dvs. underrätternas protokoll, utgör en utmärkt källserie för forskning i allmogens levnadsvärld på 1600- och 1700-talen. De har beskrivits som ett titthål till livet på gräsrotsnivå eller som dokument som speglar allmogens syn på livet, så som den fördes fram i underrätterna. Vid behandlingen av brottmål och tvister antecknades många sådana berättelser i protokollet som inte hade någon betydelse för själva domslutet, men som mycket tydligt belyser olika vardagsföreteelser och attityder hos allmogen.

Domböckerna är dock som källa ett för stort byte för att kunna sväljas som sådant. De är bevis på formbundna rättsliga eller administrativa akter, som är stämplade av bestämda normer och konventioner. I egenskap av akter belyser de rättsordningen och rättsskipningen, dvs. mötet och växelverkan mellan det övre och nedre samhällsskiktet, samt i sista hand samhällsmakten och hur den utövades i allmogens värld. Domböckernas existens är redan i sig ett bevis på en organiserad maktstrukturs auktoritet på lokal nivå och på en strävan att integrera den lokala nivån i en enhetlig kultur, som centralmakten ansett vara bra. Man bör dock vara försiktig med att dra för långtgående slutsatser utifrån detta faktum, i synnerhet sådana som främst ser randområdet som en del som långsamt anpassar sig till statsmakten.

Informationen i domböckerna är kasuistisk. Detta innebär två saker. För det första är alla mål i en viss kategori (t.ex. markförvaltning) i sista hand enskilda fall med många nivåer. För det andra har vissa mål antecknats väldigt minutiöst i protokollet medan andra bara omnämns i koncisa ordalag. Många gånger finns den ur forskarens synvinkel intressantaste informationen i sådana fall där det förhärskande intresset i rättsprocessen är något annat än det som forskaren i första hand fokuserar på. Denna typ av uppgifter fungerar som indirekt information (indikator), som kan användas som indirekt evidens på frågor som forskaren försöker lösa.

Brottmålen och tvisterna är osystematiskt bokförda i domböckerna. Trots detta kan det vara nyttigt att föra statistik över mål som hänför sig till olika kategorier och klassificera dem på en intervallskala (t.ex. med tio års intervall), eftersom all statistik, hur överskådlig den än må vara, kräver en förklaring. En viktig "statistikmässig" fråga med tanke på detta arbete är den betydande ökningen av mål gällande markförvaltning som kan noteras från 1720-talet till 1740-talet. Sedan är det ett helt annat problem om det kategoriserade materialet används induktivt för att konstruera generaliserande slutsatser eller så kallade genomsnittsgeneraliseringar av de olika fallgrupperna. Om materialet av en eller annan anledning inte är representativt, kan inte heller slutsatserna vara det.

Inom den forskningstradition som framhäver källornas och den källtekniska kompetensens primära betydelse har man, åtminstone mellan raderna, betonat att forskningsresultatens objektivitet står i direkt proportion till antalet utnyttjade källor och källsamlingar. Kvantitet ersätter givetvis inte kvalitet och omvandlas inte heller automatiskt till kvalitet. Förklaringsstyrkan hos källorna varierar, men viktigare är ändå att dialogen mellan forskaren och

källan löper bra. Dokumenten kan inte tolkas bokstavligt, utan tolkningen grundar sig alltid på den referensram som forskningsperspektiven anger och på de kontexter i vilka dokumenten kan förläggas obestridligt.

BEDÖMNINGAR OCH ÖPPNA FRÅGOR

Forskningen sträcker sig långt tillbaka i tiden – över 250 år. För en medlem av majoritetskulturen ter sig forskningsmiljön – som för övrigt kan sägas ligga nästan i världens yttersta kant – som konstig och främmande, full av förbryllande fenomen och realiteter. Komplikationerna till trots borde varje forskare också orka utvärdera såväl resultaten av sitt arbete som sin egen plats i korselden mellan forskningstraditionerna. Jag anser inte att min forskning representerar den så kallade nya socialhistorien i någon nämnvärd grad, och jag vägrar också att helt sonika upprepa postmodernisternas klichéer om att primitiva, osedvanliga, tillfälliga, avlägsna, diskriminerande levnadsförhållanden e.d. väger lika tungt som de så kallade stora berättelserna. Det är dock ett faktum att det finns historia också utanför de stora händelserna och att skildringar av avlägsna eller diskriminerande företeelser på ett märkligt sätt kan vara av betydelse för den stora berättelsen. Samtidigt som majoritetskulturen bygger ett förhållande till något som ter sig som avlägset och främmande, ställs den öga mot öga med sin självförståelse och blir tvungen att skapa rum för nya tolkningar.

Jag vill skildra Enontekis lappmark som en värld mellan världar. Inom olika vetenskapsdiscipliner har forskarna typologiserat sina observationer med hjälp av ibland synnerligen detaljerade egenskapskartor och -klassificeringar för att lättare gestalta fenomenens geografiska spridning. Etnologerna har stakat ut lokala folkkulturområden, som så gott som aldrig följer administrativa, språkliga eller kulturella gränser. Enontekis grundades så sent som i början av 1600-talet för att möta kronans och kyrkans administrativa behov. Tre lappbyar sammanslogs år 1642 och bildade Enontekis tingslag och församling, som också kom att utgöra ett permanent vintermarknadsområde. Kulturellt sett skiljde sig byarna markant från varandra, trots att invånarna talade samma språk. Invånarna i byarna Peldojärvi och Suondavaara var skogs- eller jaktsamer, medan Rounalaborna, åtminstone från och med 1600-talet, var ett renskötande nomadfolk som vid behov också kunde fiska och jaga. Enligt en etnokulturell klassificering representerade Peldojärvi, och delvis också Suondavaara, kanske mer den skogssamiska kulturen i Kemi lappmark. Rounala hörde i sin tur mer till den nomadiska kulturzonen i de västra lappmarkerna. Det får dock inte glömmas att kulturgränserna var otydliga och överlappande. Den ekonomiska, sociala och kulturella växelverkan sträckte sig över Enontekis gränser och berikade levnadsvärlden med nya innovationer och karaktärsdrag. Denna växelverkan hade naturligtvis pågått redan innan de politisk-administrativa gränserna drogs upp. Framför allt Rounala låg inom två imperiers maktsfärer, vilkas åtgärder kom att forma samernas och också nybyggarnas liv på ett betydande sätt.

Tolkningarna om den samiska ursprungsbefolkningens historiska öde har självfallet varierat genom tiderna. En tolkning som härstammar från 1600-talet, och som också är känd som flyktteorin, hävdar att samernas öde blev att dra sig undan norrut ur vägen för jordbrukskulturen. Förespråkarna för den darwinismbetonade uppfattningen var ännu i början av 1900-talet fast övertygade om att samernas historiska roll var att ansluta sig till den tystnade samlingen folk som försvunnit från jorden. Då och då har också en romantisk bild målats upp av samerna, där de framställs som offer för hänsynslös utomstående maktgirighet, och ibland har de porträtterats som beskedliga anpasslingar. De mest radikala tolkningarna vill till och med se samerna som offer för rasdiskriminering. Den moderna kulturellrelativismen har fastslagit teser, enligt vilka ingen kultur borde få bedömas eller värderas med utomstående mätare, utan endast utifrån dess egna förutsättningar.

Samernas bosättningshistoria

De centralaste forskningsresultaten ur bosättningshistoriskt perspektiv har att göra med förändringarna i relationerna mellan de olika bosättningselementen. Det jaktsamiska bosättningselementet, som var koncentrerat till de östra och mittersta delarna av Enontekis, hade försvunnit så gott som helt i början av 1800-talet. En liten del av de samer som livnärde sig på jakt och fiske valde att bli nybyggare på 1700-talet, men majoriteten flyttade bort eller övergick till renskötsel som huvudnäring. Den västra delen av Enontekis, Rounala, växte däremot till ett dynamiskt, nomadiskt kulturområde, som etniskt sett förblev rent samiskt. Ett karaktäristiskt drag för Rounala var invånarnas renbetesystem: deras vinterbetesmarker fanns i Sverige, medan sommarskattelanden låg på den norska sidan. Sakläget erkändes i gränstraktatet i Strömstad och den därtill anslutna Lappkodicillen av år 1751. Ett tredje bosättningselement var kolonisationen, som uppstod redan på 1630-talet men som växte långsamt; i slutet av 1700-talet fanns det ungefär fyrtio nybyggarhemman i Enontekis, och av dessa var 4–5 av samiskt ursprung. Geografiskt sett var nybyggarbosättningen koncentrerad till de centrala delarna av Enontekis, särskilt området kring Muonio älv. De tidiga nybyggena anlades på gamla fiskeplatser eller hävdemarker som utnyttjades av Tornedalens fjärrfiskare. Efter Lappmarksplakatet år 1673 sökte sig många av de nybyggare som hade slagit sig ned i Lappland till samiskt skatteland med innehavarens tillstånd eller till allmänningar, vilka de ursprungliga invånarna inte hade något intresse att använda.

Historieforskning, eller närmare bestämt samhälls- och samfundshistoria, kräver alltid ett komparativt perspektiv. För att kunna lokalisera Enontekis på en historisk karta över fenomen och strukturer har jag strävat efter att göra så omfattande jämförelser som möjligt utifrån den forskningsinformation som finns att tillgå. Generellt sett fick Enontekis sin plats på kartan redan i slutet av 1500-talet i skärningspunkten mellan två samiska kulturer. I väst fanns den ständigt växande nomadiska samekulturen, medan östra och centrala Enontekis präglades av en kultur som levde på jakt och fiske och som främst identifierade sig som skogs- eller jaktsamer. Dessutom bör också nämnas erämarksekonomin, som var en livskraftig näring bland bönderna redan under 1500-talet och som i långsamt avtagande takt pågick ända fram till den senare hälften av 1700-talet. Å andra sidan var de nybyggare som slog sig ned i Enontekis på 1600-talet till största delen ättlingar till Tornedalsbönder som i flera generationer hade nyttjat erämarkerna. Det finns också klara bevis på att en stor del av fjärrfiskarnas erämarker med tiden överfördes till nybyggarna via fastighetsköp.

Studien fäster stor uppmärksamhet vid det samiska samhällets dynamik, som framgår ganska tydligt redan av 1600-talets beskattningsmaterial. Det bör noteras att det är svårt att beskriva samhällsstrukturen i de samiska kulturerna i Enontekis utifrån den källinformation som finns att tillgå. Att följa den äldre forskningens exempel och projicera strukturmodellen och systemet bakom den välkända skogssamiska kulturformen på vilket samiskt samhälle som helst verkar metodiskt sett betänkligt och grundlöst. Uppenbarligen upplöstes lappbysystemet i Enontekis, som baserade sig på vinter- eller säsongbyar, redan i början av 1600-talet. Det finns diffusa uppgifter om vinterbyn Suondavaara kring sekelskiftet mellan 1500- och 1600-talet. Däremot har ingen information hittats om vinterbyarna i Rounala. Vinterbyn Peldojärvi nämns ännu i källorna från 1640-talet, men efter detta verkar den också ha försvunnit. Detta beror högst sannolikt på att kronan började få en starkare ställning i Lappland. Enontekis centrum kom småningom att bli marknaden vid sammanflödet mellan Könkämäeno och Lätäseno. Marknaden, tinget, skatteuppbörden och kyrkans verksamhet koncentrerades till ”kyrkbyn”, vilket innebar att den gamla vinterbyorientationen delvis förlorade sin betydelse. Peldojärvi anslöts officiellt till Enontekis och därmed till Torne lappmark år 1642. I detta sammanhang bör det ännu betonas att även om Enontekis är ett lokalhistoriskt begrepp, är det resultatet av centralförvaltningens maktsträvanden, och området inlemmades helt i dess maktutövningsstrukturer. Lokalhistorien måste stå i växelverkan med makrohistorien, dock inte som en bit eller en variant av den

sistnämnda. I lokalhistoriska perspektiv har maktrelationerna oftast behandlats bara i korta drag i anslutning till de statliga institutionernas funktioner, med andra ord har man i första hand endast undersökt hur vissa institutioner realiserades på olika håll. De lokala maktkoncentrationerna och -relationerna har inte fått lika mycket uppmärksamhet, och ibland har de inte beaktats överhuvudtaget.

Oavsett hur intensiv ekonomisk och social solidaritet lappbyarnas medlemmar förmådde upprätthålla är det ett faktum att samerna var ett rörligt folk. De kriser som tidvis drabbade fångstekonomin återspeglade sig direkt på bosättningen; i svåra tider flydde samerna till Norge (Västersjön) eller i vissa fall till bondesocknarna i Västerbotten. Åtminstone i en del av Lappland var det vanligt att man tillbringade sommaren vid sjöarna i hemtrakterna, för att på vintern övergå till att arbeta för bönder eller borgare eller bli tiggare. Överheten förhöll sig ytterst negativt till samernas rörliga levnadssätt utan att förstå dess grundläggande orsaker och behov. Historieskrivarna, som utformade de källor vi har att tillgå, berättade om samernas mobilitet ur sitt eget perspektiv och på sitt eget sätt utan att så gott som alls redogöra för allmogens tankar och känslor. Det är viktigt att dagens forskare genom kritiskt materialsamlingsarbete undviker att gå i historieskrivarnas oavsiktligt gillrade fällor.

Kriserna och svårigheterna i anslutning till bosättningen berodde på många faktorer, vilkas effekter forskarna inte är ense om. Under 1500-talet och i början av 1600-talet svepte en kraftig pälshandelsvåg över Lappland och den samiska befolkningen. Den oavbrutet livliga efterfrågan på pälsverk kan ha lett till överdriven jakt, minskat pälsdjursbestånd och försämrade levnadsförhållanden. Det finns dock inga klara bevis som skulle tala för en utarmningsteori. Det att klimatet blev kallare under denna samma period kan tänkas ha skadat fångstekonomins grundvalar, men tillsvidare har man inte kunnat precisera vilken betydelse de klimatologiska faktorerna hade för samernas försämrade levnadsförhållanden. Samtidigt skedde också en vändning i kronans skattepolitik som gjorde att tyngdpunkten i beskattningen flyttades över på fiskenäringen. Detta inskränkte befolkningens levnadsmöjligheter ytterligare och bidrog till att allt fler övergick till renskötsel. Beskattningens negativa stimulans bör dock inte överdrivas; samernas skattebörda var inte särskilt tung, annat än högst i situationer då livet annars var hårt på grund av dålig fångst eller minskat renbestånd.

Inom forskningen har också diskuterats mycket om gruvverksamhetens negativa effekter på samernas liv i de västra lappmarkerna. Trots att temat inte spelar någon större roll i Enontekis historia har jag ändå försökt ta det i beaktande – från ett något snedare perspektiv. Gruvverksamheten i Lappland kan på goda grunder ses som ett modellexempel på kolonialistisk politik, där ursprungsbefolkningens arbetskraft underkuvades och utarmades till förmån för utomstående. Detta perspektiv med utgångspunkt i kolonialismen är dock ingen uttömmande förklaring på det historiska scenariot. Genom att vägra transporter, som var livsviktiga för gruvverksamheten, lyckades samerna bryta de kolonialistiska kraven och försätta sig i en god förhandlingsposition. Kronan och gruvherrarna var tvungna att anpassa sin politik till den rådande situationen, vilket helt klart gagnade ursprungsinvanorna. Överhetens metoder i det glesbebyggda Lappland kom till korta då den lokala befolkningen satte sig till motvärn.

I ett långtidsperspektiv ser man tydligt att samerna, som livnärde sig på fångstekonomin, måste vika undan för den växande kolonialismen i stora delar av Lappland på 1600- och 1700-talen. Åtminstone en del av ursprungsbefolkningen valde att bli nybyggare särskilt i Kemi lappmark. Däremot ser detta ut att ha varit betydligt ovanligare i Enontekis och Jukkasjärvi. En klar majoritet av de gamla skogssamesläkterna lämnade sina byar eller övergick till renskötsel. Särskilt den senaste tidens forskningsdiskussion har kretsat kring skogssamernas frivilliga assimilering i bondesamhället och en konvergensmodell, enligt vilken ursprungsbefolkningen och nybyggarna tack vare livlig kulturell växelverkan kom att smälta samman till en speciell lapsk

kultur i Kemi. Jag anser dock att frågan huruvida skogssamerna hade något annat alternativ än att överskrida den kulturella skiljemuren, och därmed assimilera sig, inte har begrundats tillräckligt. Å andra sidan kan man också fråga sig om nybyggarna i sin tur hade någon möjlighet att blint följa principerna för kronans bosättningspolitik, enligt vilka de borde ha nöjt sig med att idka jordbruk och lämnat jakt- och fiskesamerna i fred.

Svaren på frågorna varierar beroende på respondentens perspektiv, och jag har inte för avsikt att närmare analysera deras innehåll i detta sammanhang. Svagheten i assimilerings- och konvergensmodellerna är deras ostrukturerade förhållande till det skogssamiska samhället, som aprioriskt har betraktats som en undanvikande ekonomi- och kulturform. Argumentationen verkar överraskande nära tänga myndigheternas och de lärda ståndpunkter under 1700-talet. I dessa stämplades samerna som livnärde sig på fångstnäringar som en skraltig kultur, på vars grund Lapplands framtid inte bör byggas. Tjänstemännen betraktade med utilismens etos kolonisationen som ett nyttigt inslag med tanke på dess ekonomiska kriterier, medan kyrkans män, som hade en central betydelse som utformare och verkställare av Lapplandspolitiken, framhävde kolonisationen som en metod för att civilisera samerna och ackulturera dem i majoritetskulturen. Enligt min uppfattning finns det tecken som tyder på att den skogssamiska kulturens upplösning, så som den uppfattades och bedömdes av de lärda skildrarna och myndigheterna mot bakgrund av deras egen kultur, inte sörjdes på något vis, utan det hela sågs som något naturligt och önskvärt. Den så kallade kulturelismen, som i det moderna samhället betraktas som en självklarhet, är ett relativt sent sätt att bedöma kulturer och en del av den dekolonisationsprocess som aktiverades efter andra världskriget i syftet att ge folk som drabbats av kolonialismen deras ursprungliga rättigheter tillbaka. Dekolonisation förutsätter vid sidan av ett kulturelismiskt perspektiv också en emancipatorisk historietolkning, där ett koloniserat folks historia fastslås som endast och enbart en historia om underkuvning.

I Enontekis och Jukkasjärvi kom de renskötande nomaderna, som hade sina vinterbetesmarker i de västra och centrala delarna av området, att fortsätta representera den så kallade etniska samekulturen. Rennäringens dynamik fungerade som en naturlig barriär mot överhetens försök att ta nomaderna i besittning i kulturellt hänseende. Detta framgick ännu i början av 1800-talet tydligt av Eric J. Grapes, kyrkoherde i Enontekis, skrivelser, där nomadekonomins determinanter framhävdes klart och tydligt. En annan faktor som gjorde det möjligt för nomadismen att överleva som en särskild kulturform, var det faktum att överheten och Lapplands eller Ishavets handel var beroende av den. De renskötande nomaderna var stora köttproducenter, vilket framgår tydligt redan av källinformationen från början av 1700-talet. En kanske ännu viktigare faktor utgjorde den transportkapacitet som nomaderna erbjöd i Lapplands väglösa förhållanden. Det här stötte kronan och gruvföretagarna på under 1600-talet, då de med sina egna villkor försökte tvinga samerna att frakta gods men var tvungna att ge sig och söka konsensus hos nomaderna för att kunna trygga sina egna intressen. Som jag ser det kunde den politik som överheten och köpmännen måste driva i förhållande till de renskötande nomaderna snarare beskrivas som konsensuspolitik än som diktatpolitik. Vinnarna i konsensuspolitiken var nomaderna.

I Lapplands näringshistoria var rennäringen vid ingången av 1700-talet utan tvekan den näringsgren som utvecklades mest. Enligt befolkningshistorikerna ökade befolkningen i de västra lappmarkerna ställvis till och med fyrdubbelt i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet tack vare den avancerande och växande rennäringen. Samma utveckling skedde också i Enontekis. Rennomadismen nådde lagnivå relativt snabbt, senast kring medlet av 1700-talet. Redan före det hade reninnehavet ökat så mycket att det började bli brist på betesmarker. Det är ingen slump att tvisterna om land, marker och gränser från 1720-talet till 1740-talet var koncentrerade till de västra delarna av Enontekis, närmare bestämt lappbyn Rounala.

Nomadnäringens helhetstillväxt särskilt i Jukkasjärvi men också i Enontekis bromsades upp av renpesten på 1750- och 1760-talen. Den tärde i årtal, sakta med säkert, på ryggraden i den nomadiska befolkningens ekonomi, och ledde till och med till oåterkalleliga förändringar i samhällets struktur. Många släkter försvagades eller blev tvungna att flytta. Pesten verkar dock ha påskyndat strukturförändringen till följd av den dynamik i samhället som redan länge hade funnits. Då de som ägde ett litet antal renar hamnade i ekonomiskt trångmål till följd av pesten, ökade de mer förmögna renägarnas möjligheter förlusterna till trots. Enligt vad man kan sluta sig till på basis av beskattningsuppgifterna var renägandet i slutet av 1700-talet redan i viss mån koncentrerat. Huruvida detta också ledde till en koncentrerad av betesmarkerna kan inte beskrivas i detalj med de metoder som finns att tillgå. I vilket fall som helst står det klart att det nomadiska samhället var varken jämnt eller enhetligt. Förmögenhetsskillnaderna var ansenliga och uppenbarligen blev de bara större med tiden. Detta berodde på att rennäringen kommersialiserades – något som de rika renägarna kunde möta bättre än de fattigare.

Kolonisationen

I synnerhet den kolonisationskritiska forskningen har betonat den kraftiga polariseringen mellan samerna och nybyggarna. Som milstolpe betraktas år 1673, då Lappmarksplakatet, som gjorde det möjligt att anlägga nybyggen i Lappland, utfärdades. I denna forskningsinriktning har den uppfattningen etablerat sig att markanvändningen i lappmarkerna före Lappmarksplakatet i regel grundade sig endast på de lapska näringsgrenarna, såsom fiske och renskötsel. Med andra ord gällde ingen laglig rätt att idka jordbruk i Lappland. Tolkningen ter sig något kuriös med tanke på att den svenska kronan i början av 1600-talet målmedvetet strävade efter att mobilisera resurser för att kolonisera Lappland. De visioner som målades upp för Enontekis och Muonio utgick från idén att rekrytera fjärrfiskare från Tornedalen till nybyggare i erämarkerna, där de kunde bruka jorden och hålla boskap. När allting inte gick som planerat övervägde Karl IX:s kommissarier till och med att vidta tvångsmedel och beslagta erämarkerna i bosättningssyfte för att få fart på nybyggarna.

Kungens kolonisationsiver gav inga omedelbara resultat. Redan på 1610-talet började nybyggare emellertid söka sig till Kemijärvi och områdena kring Kittilä och Muonio, men Torne lappmark fick fortfarande vänta. De första kolonisterna kom till Enontekis och Jukkasjärvi kanske redan på 1620-talet, men senast i början av det därpå följande decenniet. Man kan med säkerhet säga att de slog sig ned på sina gamla erämarker, vilket innebär att Karl IX:s plan blev verklighet, dock med lite fördröjning. De tidigare nybyggarna betalade lappskatt fram till år 1695, men de ansågs det oaktat inte vara lappbymedlemmar.

Lappmarksplakatet har en bestående roll i Lapplands historiebild, oavsett ur vilken synvinkel dess betydelse värderas. Uppenbarligen har forskarna dock överdrivit de lockande löften som plakatet gav nybyggarna utan att desto närmare jämföra dem med de riksomfattande bosättningspolitiska riktlinjerna. Den lagstiftningsprocess som ledde till Lappmarksplakatet erbjuder bra material för såväl den traditionella parallellteorin som kolonialismtolkningarna. Förespråkarna för parallellteorin har åberopat det material i processen som lyfter fram idén om möjligheten för två motsatta bosättningselement att leva i fredlig samexistens. En projektion och prøvosten för denna teori utgör kolonisationen av Kuusamo, trots att det vid tiden för plakatets uppkomst inte kunde finnas någon föraning om denna kolonisation. För att klara sig ur denna soppa har forskarna hänvisat till landshövdingen Johan Graans ovetskap och godtrogenhet; de menar att Graan, som var huvudarkitekt för plakatet, tänkte på de nomadiska samerna, som han antog utgjorde majoritetsbefolkningen i alla lappmarker. Det finns dock inga grunder som gör Graans ovetskap trovärdig; en ovetskap som skulle ha legat till grund för ett misstag med dramatiska följder. Jag anser det till och med vara troligt att man i samband med beredningen av

plakatet ansåg att man vid behov kunde offra den skogssamiska kulturen till förmån för kolonisationen.

Strömmen av nybyggare till Kuusamo, som jag har studerat i stor detalj, utgör en exceptionell helhet i Lapplands kolonisationshistoria. Utan den utrikespolitiska konflikten 1676–1678 och det kontrakt om rotering i Kajanaland som slöts i dess efterdyningar hade Kuusamo fått vänta ett tag till på strömmen av kolonister. De första Kajanalandsborna kom och synade svedjemarkerna i Kuusamo redan i slutet av 1670-talet. Hack i häl med dem följde fler nybyggare, och i slutet av 1680-talet hade Kuusamo till stor del förfinskats.

Samerna, och vid sidan om dem de bönder från Ijo och Pudasjärvi som nyttjade erämarker i lappbyarna Maanselkä och Kitka, klagade över inkräktarna från Kajanaland regelbundet från och med år 1680, men myndigheterna lyckades inte få pli på kolonisterna. För den samiska befolkningen var det en traumatisk upplevelse då svedjebrukarna från Kajanaland började överta skogarna i Kuusamo, och samernas desperation blev bara djupare av myndigheternas långsamma agerande och ovilja att på allvar ingripa i situationen. Det är möjligt att särskilt kyrkans män, som ansåg att samerna representerade en diabolisk hedendom, till och med jämnade vägen för nybyggarnas framfart i början av kolonisationen genom att se mellan fingrarna på deras verksamhet och rentav locka nya Kajanalandsbor till Kuusamo. Landshövdingen Gustaf Grass trasslade till den svåra situationen ytterligare genom att envetet hålla fast vid tolkningen att Kuusamo hörde till Österbottens län. Grass föreslog också radikala kolonialistiska arrangemang: samerna skulle deporteras till lappbyarna Kitka och Kittilä, ur vägen för nybyggarna. Myndigheterna tillgrip dock inga reservatpolitiska åtgärder, och det skulle i vilket fall som helst ha varit onödigt, eftersom samerna i Maanselkä och Kitka på några år förlorade greppet om sin hembygd då svedjebrukarna ryckte fram.

Ett intressant drag i kolonisationen av Kuusamo är att bosättningskontrakten oftast godkändes vid ting i efterskott. Det var i hög grad fråga om skenbar legalism eller ett välsignande av faktiska saklägen med lagboken i handen. Situationen var snedvriden och gjorde inte den samiska befolkningen, som var dömd att förlora, rättvisa – i synnerhet inte eftersom myndigheterna hade kunnat använda hårda metoder för att dämpa den överdrivna kolonisationsivern. Också i detta fall har medaljen två sidor. Det finns många källor som tyder på att nybyggarna gottgjorde de lokala invånarna för besittningstagandet genom att betala deras skatt till kronan, lova dem en andel av rågskörden eller på något annat sätt som tillfredsställde bägge parterna. Kronans män följde händelserna i bakgrunden och fastställde avtalen mellan kolonisterna och samerna när detta blev aktuellt. Nybyggarna hade aldrig fullständigt kolonialistisk frihet, om än myndigheternas sympatier oftast vägde över på nykomlingarnas sida.

I det övriga Lappland var kolonisationsintensiteten fram till den senare hälften av 1700-talet så svag att det inte uppstod några svåra konflikter mellan de olika bosättningselementen. Nybyggarna anlades under myndighetskontroll i enlighet med Lappmarksplakatet och dess källor, även om ursprungsbefolkningens intressen långt ifrån alltid beaktades på önskvärt sätt. Avsikten var, liksom på annat håll i riket, att nybyggarna främst skulle anläggas på herrelös mark. På så sätt kunde man undvika fastighetsrättsliga konflikter, eller åtminstone var tröskeln för att sådana skulle uppstå väldigt hög. Ändå anlades många nybyggen på lapps katteland, vilket givetvis stod i konflikt med den gällande rättsordningen; ett nybygge fick inte kränka någon parts intressen. Myndigheterna tolkade dock sakläget via den så kallade fullsuttenhetstesens och menade att de enskilda samerna hade mer fastigheter på sina katteland än vad de behövde för att klara sig. Denna ståndpunkt kan kritiseras på den grund att myndigheterna inte beaktade, eller förstod att beakta, att fångstkulturens produktionskraft krävde enorma markområden och gles bebyggelse.

Kemi lappmark hade koloniserats i hög grad redan vid ingången av 1750-talet. I de västra lappmarkerna tog kolonisationen däremot fart på allvar först under den senare hälften av 1700-talet, och förändrade då klart den traditionella bebyggelsebilden. Jag har tämligen detaljerat undersökt diskussionen om den lapplandspolitiska linjen i medlet av 1700-talet. Diskussionen präglas tydligt av ett pejorativt perspektiv på den skogssamiska kulturen; ett perspektiv som många myndigheter och mer eller mindre insatta observatörer delade. Samer som levde på fångstnäringar stämplades som fattigfolk och förutspåddes inte leva särskilt länge. Endemiska filosofer som studerat idéerna kring nyttotänkande ansåg att kolonisationen var Lapplands räddning, i såväl ekonomiskt som moraliskt hänseende. Man hoppades också att samerna skulle ansluta sig till nybyggarna och avstå från sina traditionella levnadssätt. Ackultureringsperspektivet var också starkt kyrkligt, eller kanske rättare sagt förenligt med den ideologi som kyrkan representerade: så länge samerna levde som de gjorde, var det omöjligt att civilisera dem och få dem under kyrkans kontroll.

Per Högström, kyrkoherde i Jällivaara, hade följt samernas liv på nära håll och var av annan åsikt. Han misstrodde nybyggarnas möjligheter att klara sig i de karga, lappländska förhållandena och ansåg i princip att samerna var den enda befolkningsgruppen som var lämpad att bo i Lappland. I Högströms vision om att låta lapparna ha sitt Lappland stod de renskötande nomaderna i förgrunden, eftersom de representerade den optimala näringen i Lappland. Högström var ingen etnopolitiker i modern bemärkelse, även om man i hans texter lätt kan hitta samestödjande utlåtanden som låter moderna. Inte heller han gick så långt att han skulle ha inlett en kamp mot kolonisationen. Det måste dock räknas som hans förtjänst att förfarandet för anläggning av nybyggen uppmärksammades på allvar i lappmarksreglementet år 1749 i syfte att trygga samernas etablerade rättigheter. Anläggningen av nybyggen anknöts till den allmänna bosättningslagstiftningen samtidigt som villkoren för bosättningstillstånd skärptes. Beviljandet av slutligt bosättningstillstånd överfördes på länets landshövding. I och med reglementet samt 1760 års lappfogdeinstruktion avskiljdes alla nybyggen till enskilda lägenheter. Därtill antecknades de i jordeböckerna, som fördes enligt samma principer som jordeböckerna i jordbruksområdena söder om Lappland. På 1770-talet började man kalla nybyggerna för krononybyggen, som om de hade anlagts på kronans mark. I praktiken kan de dock karaktäriseras som skattehemman, eftersom sådana rättshandlingar som inte var möjliga på kronohemman kunde förrättas på dessa (bl.a. klyvning).

Nybyggarna i Enontekis bildade ett blandekonomiskt samhälle. Jordbruk idkades endast i obetydlig utsträckning, men de vida naturängarna garanterade mycket goda förutsättningar för boskapsskötsel. Enligt vissa bedömningar var fiske dock nybyggarnas viktigaste näring. Efter att de samiska samhällena i Peldojärvi och Suondavaara hade upplösts och folkmängden krympt avsevärt, var vägen allt friare för nybyggarna att börja jaga vildren och bäver. Traditionellt hade dessa näringar ansetts höra till samernas rättigheter. Också nybyggarna fick upp ögonen för renskötelsns fördelar, men ännu vid sekelskiftet mellan 1700- och 1800-talet hade bara ett fåtal nybyggare övergått till extensiv renskötsel. Det bör också noteras att vissa nybyggarättlingar tydligt ackulturerades mot det samiska levnadssättet.

Markförvaltning

Den kanske hetaste frågan inom sameforskningen den senaste tiden har gällt markägoförhållandena i Lappland, som står i direkt anknytning till samernas status som ursprungsfolk. Det är skäl att slutgiltigt förkasta resultaten från den äldre forskningen, som följde det evolutionistiska "paradigmet" och som hävdade att samlarna, jägarna, fiskarna och nomaderna på grund av sitt primitiva levnadssätt inte kände till någon annan form av markägo än på sin höjd kollektivt ägo. Det källmaterial som finns att tillgå ger vid handen att så inte alls var fallet. Samerna hade såväl privata som samfälliga fiskevatten, jaktskogar och

betesområden. Av källmaterialet framgår att tyngdpunkten helt klart låg på enskilt ägande. Markbesittningsrättigheterna var dessutom byspecifika, exklusiva rättigheter som var förbehållna lapparna, med andra ord förutsatte de medlemskap i lappbyn. Detta märktes tydligt på bäver- och vildrensjakten, som var intensiv särskilt i Kemi lappmark. I takt med att nybyggarna strömmade in i Lappland och det gamla samiska siidasystemet försvagades, började samernas rättigheter smulas sönder och omvandlas till hemmansvisa rättigheter. Senast i slutet av 1700-talet hade samernas rättigheter förlorat sin betydelse med avseende på deras traditionella funktion så högt upp som i Enontekis.

Från början av 1900-talet har forskarna fört varierande diskussioner kring skatteland eller lappskatteland och lagt fram olika tolkningar om deras fastighets- och skatterättsliga status. Jag har för avsikt att påvisa att skattelandssystemet uppstod på 1650-talet i tätt samband med riksomfattande praxis, vars syfte var att med bosättnings- och skattepolitiska medel få kontroll över det växande antalet hemman som lämnats öde, vilket hade blivit ett stort problem. Författningar togs i bruk också i lappmarkerna för att hämma denna utveckling och hindra flyttningsrörelsen till Norge och Ryssland. De land som samerna av hävd hade i sin enskilda besittning började kallas skatteland, och det avgörande kriteriet för besittning av skattelandet blev att skattebetalningen till kronan löpte utan avbrott. Det finns ingenting som tyder på att kronan skulle ha ingripit i samernas traditionella markdelning. Interventionen, som i sig är ett starkt tecken på kronans riksomfattande rättsliga homogeniseringspolitik, handlade inte om en jordreform – det var enbart fråga om en skattereform.

Skattelandspraxisen är inte helt fri från paradoxer. Lappskatteinstruktionerna från åren 1695 och 1760 tillämpade lappbyarna som skatteenhet, och enskilda skatteland skattelades inte trots att de hade erkänd proprietär status. I kameralt avseende kunde ett skatteland inte lämnas öde, eftersom lappbyn var tvungen att kollektivt ansvara för byns skattesumma. Ur fastighetsrättslig synvinkel är det däremot möjligt att ett skatteland lämnades öde eller hamnade utanför släkten. Ett annat något paradoxalt faktum var att skattelanden försvann ur skatte- och rättspraxisen så gott som fullständigt under den senare hälften av 1700-talet. På ett sätt är det lätt att instämma i en allmän uppfattning inom forskningen, enligt vilken lappbyarnas speciella kamerala natur med tiden skulle ha lett till att skattelandens status sjönk. Detta syns naturligtvis på de kamerala källornas nivå. En annan förklaring är att skattelanden delvis överläts till nybyggare, varvid de förlorade sin ursprungliga skattelandsnatur och omvandlades till hemmansvisa fastigheter. Å andra sidan valde många samer framför allt i Kemi lappmark att bli nybyggare, och i och med att deras skatteland eller en del av det skattelades på samma sätt som bondgårdar, enligt kraven i 1749 års lappmarksreglemente och 1760 års lappfogdeinstruktion, betraktades de inte längre som skatteland. Detta kan ses som resultatet av en länge pågående harmoniseringspolitik.

I vilken mån innehåller tolkningarna synvillor framkallade av källmaterialet? Det är ett faktum att så gott som inga mål gällande skatteland behandlades i domstol under den senare hälften av 1700-talet. Detta kan bero på att åtminstone mindre fastighetsrättsliga tvister överfördes på ett rättsorgan som verkade under kronofogdens ledning, om än kronofogdarna också verkar ha kunnat agera självständigt till en viss grad. Också lapprätten i anslutning till lappkodexen från år 1751 torde ha spelat en betydande roll i de nomadiska samernas inbördes fastighetsfrågor. Den sista tidens forskning har betonat en redan tidigare framförd uppfattning, nämligen att beslutanderätten i fastighetsrättsliga frågor som berörde skatteland överfördes på länskontoret och landshövdingen. Utvecklingen ser alltså ut att ha gått i samma riktning som i fråga om nybyggena; beslut om anläggning av nybyggen fattades i sista hand av landshövdingen – givetvis på basis av ett utlåtande av häradstinget och kronofogden – i alla rikets län.

Eric Grape, kyrkoherde i Enontekis, konstaterade i sin församlingsberättelse år 1803 att lapparna fortfarande hade sina skatteland, även om de inte var utmärkta med råmärken. Enligt Grape hade

de flesta lapparna dock inte längre någon respekt för skattelandssystemet, utan de flyttade från en by till en annan helt efter behag. Det man kan läsa mellan raderna i Grapes text är att de ursprungliga skattelanden inte längre motsvarade den nomadiska renskötselns behov, utan nomaderna var tvungna att leta efter nya betesmarker också i andra byar. Ungefär samma fenomen torde ha ägt rum redan i början av 1700-talet. Grape betraktade världen utgående från sin egen tids förutsättningar. I vilket fall som helst verkar han vara på det klara med rennäringens dynamik, där de avgörande faktorerna var antalet renar och betesmarksbiotoperna.

Grape kan i brist på bättre betraktas som en tolk av de förändringar som skedde i nomadernas markanvändning. En många gånger viktigare källa från den tiden är dock en lokal överenskommelse om renbete från år 1798, där det inte nämns ett ord om skattelanden. Syftet med överenskommelsen var dels att skydda nybyggarnas slåtter- och betesmarker, dels att uppfylla de krav som den nomadiska renskötseln ställde. Nybyggarna tilldelades egna betesdistrikt, från vilka nomaderna skulle hållas borta, men samtidigt var de skyldiga att inhägna sina ängar, eller åtminstone sina hässjor. Höet från oinhägnade ängar skulle transporteras bort senast när den första snön föll. Nomaderna åter garanterades rätt att låta renarna beta fritt inom sina byenheter.

Fjärrfiske

Ett annat pikant inslag i lappmarkernas fastighetssystem utgjorde böndernas fjärrfiske, en tradition som uppstod redan på medeltiden. I den äldre forskningstraditionen talade man om att ödemarkerna eller erämarkerna erövrades, men ett modernare perspektiv lyfter fram att ”erämarksbönderna” ingick överenskommelser med ursprungsbefolkningen. Samerna hade sin egen syn på uppkomsten av böndernas rätt till nyttjandet av erämarkerna. De ansåg att det endast var fråga om ett arrendeförhållande. Fjärrfiskarna däremot betraktade sin fiskeverksamhet som en urminnes hävd och hänvisade till att de hade betalat skatt till kronan för denna.

Hertig Karls skyddsbrev till samerna i Kemi lappmark år 1602 var ett försök att hindra bönderna från Ijo och Kemi att överdrivet ivrigt utvidga sitt erämarksbruk på ursprungsbefolkningens bekostnad. Regentens viljeyttring blev ett rättesnöre som man hänvisade till i nyttjandetvister under hela 1600-talet. Skyddsbrevet befattade sig dock inte med böndernas lagliga fjärrfiske. I Enontekis övervakades lappmarksgränsens okränkbarhet genom Johan III:s skyddsbrev från år 1584. Bägge skyddsbreven var ursprungligen avsedda att trygga samernas näringsidkande, men på 1700-talet blev de mer territoriala till sin karaktär på så sätt att både samerna och nybyggarna hänvisade till dem när de försvarade sina rättigheter gentemot fjärrfiskarna.

Böndernas fjärrfiske lyftes fram som ett tema i 1690-talets skattereform. För de lokala och centraladministrativa myndigheterna som fördjupade sig i problemet förblev det dock oklart om erämarkerna borde betraktas som arrendemark eller självständiga fastigheter som hörde till gården. Kung Karl XI instämde slutligen i den ståndpunkt som beredningskommittén för skattereformen höll fast vid, enligt vilken skatten för erämarkerna i Lappland hellre borde uppbäras av de lokala samerna än av bönderna, som bodde långt borta. I rättspraxisen kom den kungliga ståndpunkten dock inte att bli mycket mer än en död bokstav, eftersom den endast i ett fåtal fall ledde till att domen i tvister om vattenområden fastställdes till förmån för den samiska parten. Visserligen minskade nyttjandetvisterna mellan fjärrfiskarna och samerna på 1700-talet till stor del på grund av att böndernas gamla erämarker överläts till nybyggare som slog sig ned i Lappland. De mest hårdnackade fjärrfiskarna kom till Lappland ända från Nedertorneå ännu på 1750-talet, då en gräns mellan Torne lappmark och Övertorneå efter många om och men drogs. Det underblåste övergången till den dagordning som Karl XI:s beslut förutsatte. Vid det skedet var det traditionella fjärrfisket bara en skugga av vad det hade varit.

Lapp, same, finne

Jag har medvetet undvikit att gå in på etniska och etnopolitiska aspekter i Lappland eller Sameland, trots att de kanske borde ha sin plats även i denna studie. Jag har använt begreppen "lappar" och "samer" parallellt, vilket för en del läsare kan kännas konstigt eller rentav ansvarslost. Jag kan förstå om en etniskt medveten same upplever benämningen "lapp" som nedsättande, men ur min synvinkel är det helt korrekt och också historiskt motiverat att använda termerna "lappar" och "samer" som synonymer. Å andra sidan vet jag att vissa grupper som strävar efter att få tillbaka sina rättigheter vill reservera benämningen "lapp" åt sig själva, på den grund att de anser sig vara ättlingar till lapparna. Hur väl terminologin motsvarar den gällande lagstiftningen och riktlinjerna i internationella avtal är en sekundär fråga för min studie. Ur ett historiskt perspektiv var ursprungsbefolkningen i det nuvarande Lappland samer eller lappar, oavsett vad de har kallats i olika skeden. De finländska och svenska nybyggarna började inte strömma in i Lappland förrän på 1600-talet. De anpassade sig småningom till de nya förhållandena, men de uppfyllde aldrig de stora förväntningarna som målats upp i visionen för kolonisationspolitiken i Lappland. Den skogssamiska kulturen måste vika undan för nykomlingarna, som formellt var bönder men väldigt långt från de ideal som präglade bondelivet söder om Lappland. Som ett resultat av lapparnas, nybyggarnas och utomstående parters verksamhet och växelverkan uppstod en ny lappländsk kulturbas, som förgrenade sig i olika riktningar till följd av näringsbyten, interetniska äktenskap och kulturella gränsöverskridningar. Däremot bibehölls den extensiva rennomadismen – en senare företeelse i Lapplands näringshistoria – som en separat kulturform, även om också den näringsgrenen på många sätt var beroende av den kommersiella efterfrågan, innovationer utifrån och framför allt de inbördes politiska arrangemangen mellan staterna på Nordkalotten.

Det är grundlöst att påstå att historieforskningen skulle ha verktyg som gör det möjligt att nå en entydig sanning som alla är nöjda med. Forskningsresultaten är i sista hand svar som problematiseras i forskningens egen tid. Jag gör emellertid skillnad mellan begreppet "egen tid" och presentism, eftersom den sistnämnda oftast är starkt bunden till politiska mål, vilkas utstakade paradigm forskningsresultaten på ett eller annat sätt förväntas passa in i. Presentismen kan obemärkt leda till en "vilket skulle bevisas"-attityd, där forskningsresultaten kan vara utplockade eller rentav fullständigt lösryckta ur sin kontext. Jag påstår inte att historiprojekten om dekolonisering är ovetenskapliga, men en del av dem är behäftade med en ur forskningssynvinkel sekundär pamflettism.

Ett bra exempel på presentismens problem är ILO-konventionen, som har varit mycket aktuell den senaste tiden. Konventionen representerar en kolonialistisk historieuppfattning. Dess universala syfte är att tillrättalägga historiska oförrätter som uppstått till följd av kolonialismen och skapa förutsättningar för att ursprungsfolken skall kunna fortleva. Moralaspekten i anslutning här till är säkert berättigad, men ur historieforskningens perspektiv leder den till problem eller till och med direkta omöjligheter. Jag är inte säker på att konventionens historieuppfattning som sådan kan tillämpas på någon som helst kolonialismhändelse. Vissa påstår att lappmarkernas historia från och med 1500-talet är en berättelse om utomståendes inblandning i samernas angelägenheter. Andra menar att det till största delen bara var fråga om en oundviklig historisk utveckling, som gagnade ursprungsbefolkningen i sista hand. Hur det än ligger till integrerades lappmarkerna från 1500-talet fram till början av 1800-talet på många nivåer i Sveriges imperium. Integrationspolitiken var utan tvekan förknippad med grovhet och enögdhet, vilket ligger långt ifrån den moderna kulturrelativismens ideal. Samtidigt som vi lär oss tolka de historiska aktörernas maktpolitik lär vi oss förhoppningsvis också att undvika kulturrelativismens fallgropar. Jag tror inte man kan kräva att seriös historieforskning skall kunna möta större utmaningar än så.

Tarja Nahkiaisaja

Bosättningen och markanvändningen i Enare och Utsjoki från mitten av 1700-talet fram till år 1925

Sammandrag

Forskningsuppgift

I min forskning studerar jag bosättningen, markanvändningen i anslutning till näringsidkandet samt beskattningens förhållande till markanvändningen och bosättningen i Enare och Utsjoki ungefär från mitten av 1750-talet fram till år 1925. Studien är uppdelad i två huvudkapitel. Det första behandlar utvecklingen av bosättningen i området samt den bakomliggande lagstiftningen. Det andra kapitlet redogör för näringarna i området, deras utveckling samt hithörande markanvändning. I kapitlet granskas även beskattningens förhållande till markanvändningen och bosättningen. Behandlingen i bägge kapitlen är systematisk och strävan är att beskriva händelserna i kronologisk följd. Studien är historievetenskaplig. Den försöker inte ta ställning till rättsliga frågor, utan syftet har snarare varit att göra den tidens händelser och företeelser rättvisa.

När det gäller bosättningen läggs fokus särskilt på hur den samiska bosättningen, nybyggarbosättningen och kronoskogstorpsbosättningen utvecklades samt hur dessa bosättningsformer varierar tidsmässigt inom forskningsområdet. I detta sammanhang beaktas statens bosättningspolitik samt frågan om i vilken utsträckning myndigheterna styrde markanvändningen och därigenom bosättningen. Studien beskriver statsmaktens långsiktiga bosättnings- och markanvändningspolitik.

Granskningen av 1700-talet inriktar sig på den samiska bosättningen och dess utveckling samt den redan då spirande kolonisationen. Statsmakten började visa ökat intresse för de nordliga områdena vilket resulterade i bland annat lappmarksreglementet och lappfogdeinstruktionen av år 1749 respektive år 1760. När befolkningen började ägna sig åt boskapsskötsel uppkom i Utsjoki systemet med sommarviste vilket betydde att man flyttade mellan två till tre boplatser årligen. Fiskesamerna i Enare däremot tillämpade ett system enligt årstidscykeln och flyttade till särskilda boplatser vår, sommar, höst och vinter. Hur rensamerna bosatte sig påverkades i sin tur av deras långa flyttfärder. Den traditionella samiska bosättningen fanns kvar långt in på 1800-talet vid sidan av de första nybyggena.

Det andra bosättningstemat är kolonisationen eller nybyggandet som på allvar tog fart i de båda socknarna först på 1830-talet. I arbetet utreds lappmarksplakatens, proklamationernas, kungörelsernas och förordningarnas betydelse för bosättningen. Centrala frågor i detta sammanhang är bland annat vem som inrättade nybyggena, betalade de kanhända lappskatt innan de tog upp nybygget, anlade de sina nybyggen på marker som de redan av hävd hade i sin besittning osv. Granskningen inriktar sig på den förändring som skedde i praxis för inrättandet av nybyggen över en lång tidsperiod. Samtidigt som nybyggandet var som livligast företedde fiskesamerna insyningar av fiskeställen vid ting. I studien analyseras fiskehemmanens betydelse och karaktär.

Den tredje bosättningsformen är kronoskogstorpen, som tog sin början under 1800-talets sista decennium i både Enare och Utsjoki. Studien ger svar på bland annat följande frågor: Vilken inverkan hade kronoskogstorpen på bebyggelsebilden i socknarna? Vilka var det som inrättade torpen? Vilka var de bakomliggande orsakerna till detta? Inte heller i detta sammanhang går det att förbigå frågan om hur stor del av dessa torp som utgjordes av Enare fiskesamers redan existerande stugor eller vilken andel de inflyttade rensamerna hade i inrättandet av torpen. Antalet inrättade torp var avsevärt mycket mindre i Utsjoki, men studien analyserar deras betydelse för socknens

bebyggelsebild. Inrättandet av kronoskogstorp får helt egna drag i Utsjoki till följd av områdets knappa skogsresurser. Ett intressant inslag i forskningen erbjuder rensamernas kronoskogstorp.

En forskningsfråga för sig utgör den förändring i området som började mot slutet av 1800-talet till följd av skogarnas värdestegring. Förändringen tar sig uttryck bland annat i inställningen till upplåtandet av kronoskogar till enskilda hemman. Något som väsentligt anknyter till temat är också frågan om kronans överloppsmarker och ödemarker. Granskningen i studien utgår från två perspektiv: det ena gäller förhållandet mellan bosättningen och skogsförvaltningen samt inverkan av skogarnas värdestegring till exempel på inrättandet av hemman; det andra gäller förhållandet mellan skogsförvaltningen och övrig markanvändning, såsom renskötsel och hemmansinnehavarnas rätt att nyttja skogen. Mot slutet av den period som undersöks sätter även frågorna om kronoparkerna och skyddsskogarna sin prägel på studien. I dessa ser man redan en tydlig strävan att skydda skogarna.

Det egentliga storskiftet föregicks av en temporär avvitrning av överloppsmarken i Enare och Enontekis, vilket var det första steget mot förhållanden med ordnad jorddelning längst uppe i norr i finska Lappland. I Utsjoki genomfördes ingen temporär avvitrning av överloppsmark. I studien granskas utvecklingen med avseende på genomförandet av storskiftet före år 1925. Det slutliga storskiftet behandlas inte i denna studie. I fråga om bebyggelseutvecklingen slutar arbetet med lagen angående storskifte och skattläggning.

I början stod älv-, sjö- och rensamerna, dvs. de som i handlingarna kallas fiske- och fjällappar, för bosättningen inom det område forskningen gäller. De olika samegruppernas sätt att använda marken reglerade bosättningen vilket i sin tur anknöt till förändringarna och utvecklingen inom näringarna. Mellan dessa rådde ett inbördes förhållande av beroende och växelverkan, som under tidernas lopp har reglerats av naturens resurser. Ännu på 1700-talet var statsmaktens grepp om området mycket svagt. Men ju närmare nutiden man kommer blir myndigheternas grepp om människorna och naturresurserna i området, som till exempel skogarna, dock hårdare. I den andra delen av studien beskrivs denna slingrande och föränderliga utveckling i Utsjoki och Enare.

Granskningen görs utifrån näringarna i området eftersom dessa reglerade markanvändningen. Först behandlas de traditionella näringarna, deras historiska utveckling samt hithörande markanvändningsrättigheter. Behandlingen är systematisk, vilket betyder att till exempel de traditionella lappmannanäringarna såsom vildrensfångst, fiske och renskötsel jämte förändringarna i dem presenteras som separata helheter. I och med att markerna delvis har använts parallellt för olika syften har sammandrabbningar mellan de olika befolkningsgrupperna inte alltid kunnat undvikas. I studien begrundas hur de olika näringarna verkade på samernas utnyttjande av marken över en lång tidsperiod. Studien försöker bland annat ge svar på frågan om hur den gamla traditionella markanvändningen bestod när de nya näringarna gjorde sitt intåg och hurdana tillämpningar det ledde till på lokal nivå. Gränsdragningen mellan staterna behandlas i kapitlet om renskötsel, allt från gränstraktatet i Strömstad till gränstängningen mellan Finland och Norge. Rennäringen har genomgått stora förändringar även till följd av rensamernas flyttningsrörelse och systemet med renbeteslag.

I kapitlet om ängs- och åkerodling samt nyttjande av skog granskas nybyggarnas markanvändning. I insyningsprotokollen antecknades gårdsplanen, åkermarken och dess beskaffenhet, ängarna och deras avkastning, fiskevattnen, kvarnens plats, skogen för ved och byggvirke, lavmarkerna och ibland även jaktmarkerna. I studien följs de förändringar över en lång tid som nybyggarna förorsakas särskilt till följd av de skärpta nyttjanderättigheterna till skogarna. Uppmärksamhet fästs även vid hur nybyggarnas rätt att använda marken förändrades allt sedan de första nybyggarna inrättades. Från och med slutet av 1800-talet granskas även kronoskogstorparnas markanvändning.

Arbetet granskar även markgränsernas betydelse och förekomst i dokumentmaterialet i Enare och Utsjoki på 1800-talet. I praktiken hör detta samman med uppgifterna i insyningsprotokollen för fiskehemman och nybyggen. Det står klart att nybyggarna mättes och utmärktes i terrängen på något

sätt när de inrättades. Insyningsprotokollen är också en utmärkt källa för granskning av tiden innan hemmanen inrättades. Frågorna lyder: Hade samerna avgränsade marker redan innan hemmanssystemet infördes? Hur avgränsades samernas marker mot nybyggarnas? Tog myndigheterna hänsyn till gamla gränser?

När det gäller beskattningen styrs studien av lagstiftningen och givna anvisningar om beskattningen samt förändringarna i dessa. Föremål för granskningen är den svenska beskattningen på 1700-talet i lappbyarna Tana och Utsjoki samt Enare. Studien undersöker lappskatten som samerna i området erlade samt förändringarna i uppbörden och erläggandet av densamma. Beskattningen och beskattningsgrunden hör ihop med invånarnas markanvändning och bosättningen. Frågan lyder: Erlade invånarna skatt för sina näringar eller för sin markanvändning?

I studien följs de förändringar som inträffade i erläggandet av lappskatten under autonomins tid. Fokus läggs på den tidsperiod då fiskesamerna, som tidigare hade erlagt lappskatt, började inrätta nybyggen. Vilka förändringar i betalningen av lappskatten skedde då? I studien granskas även vad skattelapparnas personliga skattebörda förtäljer om markanvändningen eller den näring personen i fråga idkade. Angående skattelängderna ställs frågan om man utifrån dem överhuvudtaget kan dra några slutsatser om lappskattelandens natur. De centrala slutsatserna i studien följer här nedan.

Årscykel på släkternas marker – gemensam och enskild markanvändning

Statsmaktens grepp om områdena i norr har varierat mycket beroende på hur stark den härskande kungen har varit. Kungens makt som högsta regent stärktes särskilt efter att Gustav Vasa besteg tronen. Kungens kungörelser kan ses som ett uttryck för kampen mot privatägo av markerna och kungens vilja att utöka sitt inflytande. Med starka regenter, dvs. under Gustav Vasas, Karl IX:s och Karl XII:s tid, vände kampen om äganderätten till ödemarkerna till regentens fördel. I jordtvister ställde sig domstolarna ofta på de enskilda personernas sida.

Ännu på 1700-talet rådde det oklarhet om äganderätten till lappmarkerna, en oklarhet som tidigare förordningar inte hade löst. Det hade förekommit många tvister om skog och mark, renbeten, jaktmarker och fiskevatten i Lappland. De nybyggare som med stöd av en förordning av år 1695 hade slagit sig ner i lappmarkerna hade egenmäktigt tagit samernas marker i användning. Nybyggenas markområden hade inte avskiljts från de omgivande skogarna eller övriga områden, varför man endast kunde gissa sig till var gränserna mellan allmänna och enskilda marker gick. Domstolarnas beslut i dylika frågor hade dragit till sig uppmärksamhet även från landshövdingen i Västerbottens län, Gabriel Gyllengrip. I sin berättelse till riksdagen 1740–1741 konstaterar landshövdingen att häradshövdingen Carl Sadelin i Torne och Kemi lappmarker vid sina domstolar hade ansett lappmarkerna vara av skattenatur, trots att de inte var det. Landshövdingen hade anmält en sådan oregerlighet till Kammarkollegiet för rättelse. Som sin ståndpunkt uttryckte landshövdingen att om lappmarkerna kunde säljas som skattehemman, skulle inrättandet av nybyggen förhindras. En tudelning kan således konstateras i domstolarnas och förvaltningsmyndigheternas uppfattning om lappmarkernas skattenatur.

Statsmaktens syn var att marken innanför bygränserna tillhörde byarna och markerna utanför var kronoallmänning. Kronans makt över allmänningarna stärktes i Sverige-Finland i och med förordningen om storskifte av år 1757. Före storskiftet var de marker som inte hade erövrats av enskilda personer mestadels socknarnas och byarnas samfällda skogar. De gamla hemmanen kunde besitta mycket stora marker. Jämfört med lappmarkerna där statsmarkens grepp ännu i mitten av 1700-talet var mycket löst, levde man som i en annan värld. Skattemässigt var nordligaste Lappland fortfarande de olika staternas gemensamma område och statsgränserna på sina ställen vacklande. Gränsen mellan Finland och Norge fastställdes i Strömstadstraktatet av år 1751. Därefter kunde man korsa gränsen i sina traditionella näringsfång med rätt av ett tilläggsprotokoll till traktatet, lappkodicillen.

Kungarna har av gammalt strävat efter att utöka sin makt genom att gynna och främja kolonisation, så även i Lappland. Lappmarksreglementet av år 1749 syftar till att reglera nybyggarnas rättigheter i förhållande till samernas. Nybyggarna tilläts inte blanda sig i samernas näringar annat än till husbehov. Snart, dvs. år 1760, kompletterades lappmarksreglementet med lappfogdeinstruktionen. I den reglerades samernas och nybyggarnas förhållanden ännu noggrannare. Syftet med bägge författningarna var att främja kolonisationen i lappmarkerna; fogden skulle till och med se ut lämpliga platser för bosättning och samtidigt övervaka att nybyggarna uppfyllde sina skyldigheter.

Kemi och Torne lappmarker var indelade i lappbyar, som utgjorde självständiga förvaltningsenheter. De lokala samhällena i Tana, Utsjoki och Enare lappbyar skötte sina angelägenheter utifrån egna förutsättningar. Man kan säga att den svenska statsmakten, kanske med undantag av den kyrkliga förvaltningen, hade ett mycket svagt grepp om denna landsända allra längst uppe i norr. Inom lappbyarna handhades ärendena gentemot statsmakten av egna förtroendemän och de enda kontakterna med myndigheterna ägde rum i samband med ting och skatteuppbörd. På orten bodde inga kungliga tjänstemän, endast lappfogdarna och häradsdomarna besökte byarna då och då. Förvaltningen hade en försonlig prägel, och invånarna belastades inte med tunga skatter eller utskrivning av krigsfolk, eftersom samerna fortfarande för att visa sitt missnöje kunde hota med att flytta till ett annat rikes område. Enare- och Utsjokiborna hotade med emigrering ännu så sent som år 1843.

Det svenska tingsväsendet synes inte ha haft en lika stor betydelse i Utsjoki och Enare som i de övriga lappmarkerna. Detta bekräftas av det ringa antal rättstvister som överhuvudtaget avgjordes vid ting efter år 1750. Tingen verkade på 1700-talet som forum där statsmakten kunde informera invånarna om händelserna i riket. Långt in på 1800-talet skötte tingen många förvaltningsärenden. Beskrivningarna av de lokala tingen (kotakäräjät) är från början av 1800-talet, men man kan anta att dessa de facto förekom redan långt därförinnan. Vartannat år borde Enare- och Utsjokiborna ha rest till Peldovuoma i Enontekis för att hålla ting där en domare infann sig. Ofta kunde det konstateras när tingen i Enare och Utsjoki öppnades att inga tvistemål hade lagts fram. Strömstads gränstraktat föreskrev även att det så kallade lapptinget skulle skipa rätt i mindre tvistemål. Tingtet bestod av lappbyns länsman och två nämndemän. Om de tvister som avhandlades vid denna "fälddomstol" finns inga handlingar bevarade.

Bosättnings- och markanvändningsformerna skiljde sig mellan de olika samegrupperna, dvs. de fjäll- och fiskesamer som handlingarna talar om, som bebodde lappbyarna i Enare, Tana och Utsjoki. Den avgörande faktorn var respektive grupps näringar och hithörande markanvändning. För fjällsamerna var det typiskt med långa förflyttningar till ishavskusten; sedan gammalt hade fjällsamerna idkat också ishavsfiske under sin vistelse vid kusten sommartid. Fjällsamerna hade allmänt så kallade vinter- och sommarskatteländ mellan vilka de flyttade. Rensamernas ställning och markanvändning reglerades ingående i lappkodicillen. Den var ett bevis på statsmaktens allmänt välvilliga inställning till rensamerna samt dess förståelse för deras näring. En enskild sames medborgarskap blev beroende av skatteländets läge, samerna fick därefter ha skatteländ endast inom en stats område. Kodicillen talar entydigt om skatteländ som kan tolkas som marker i enskilt bruk.

Rennomaderna hade under 1600-talet expanderat sin verksamhet från Karesuando, Enontekis och Koutokeino i nordostlig och östlig riktning, och som en följd härav fick de östligaste delarna av norra Lappland, Karasjok, Utsjoki och slutligen Enare, småningom sin rennomadbefolkning. Rennomaderna kom klart tidigare till Utsjoki än till Enare. När de kom till Utsjoki vet man inte exakt, men i vilket fall som helst har det skett redan under 1600-talet. Till Enare kom de första nomaderna, som också finns upptagna i kyrkböckerna, på 1820-talet. De var samer från Kola. En fast bosatt rensamebefolkning hade Enare först mot slutet av 1800-talet. Renskötsel i större skala hörde till en början inte till Enaresamernas näringar. Följaktligen uppkom det inte heller enskilda renbeten; det fanns inte något verkligt behov. I Enare var renbetena gemensamma för lappbyns

invånare. Renarna släpptes ut på de gemensamma betesmarkerna eller så vallades de på släktmarkerna. Mot mitten av 1700-talet utnyttjades betesmarkerna i Utsjoki vintertid av nomadsläkter som då redan hade bosatt sig fast i området, men efter mitten av 1700-talet finns det inga tecken på enskilda beten i tingshandlingarna.

För de samer som bodde vid Tana och Utsjoki älvar var bosättnings och markanvändningens sommarrytm fast knuten till laxfisket. Alla kunde eller ville inte vandra med renarna utan bosatte sig mer permanent längs älvarna. Livet byggde på utnyttjandet av naturresurser och man bytte boplatser efter de bästa fiskeställena, ofta på bäge sidorna av Tana älv. Vintertid fångades ripor, för vilka det fanns en god marknad i Norge. Ofta bosatte sig samma släkter på bägge sidorna om älven. Boskapsskötseln tog man sannolikt till sig av finnar som flyttat in från Ruija eller de nybyggare som på 1720-talet bosatte sig i Karasjok. Redan i mitten av 1700-talet hade kyrkoherden i Utsjoki kor. Enligt skattelängderna hade de flesta samerna i Utsjoki kor före år 1776. Boskapsskötseln ledde till en del förändringar i markanvändningen, och senast då började man med det så kallade sommarvistesystemet. I och med boskapsskötseln blev bosättningen antagligen också mer permanent. Efter detta var det viktigaste vid valet av boplatser tillgången till foder för boskapen, dvs. bra ängsmarker, och de bästa vattnen för laxfiske. Övergången till boskapsskötsel underblåstes även av de ekonomiskt tunga åren på 1740-talet, när renskötseln utsattes av vargar.

I gränstrakterna mellan Finland och Norge fanns redan i slutet av 1700-talet flera byar som hade mer eller mindre fast bosättning. Skattelängderna visar att befolkningsutbytet var livligt. Samerna längs älvstränderna delade laxfångstplatserna sinsemellan och de bästa laxvattnen gick i arv från generation till generation. Samefamiljerna fiskade antingen tillsammans eller ensamma, varvid vissa fiskevatten var i samfällt och andra i enskilt bruk. Före gränstraktatet i Strömstad fångade familjerna på bägge sidorna av Tana älv lax tillsammans och kom överens om fisket oberoende av statsmakten. Statsmakten godkände å sin sida invånarnas inbördes överenskommelser. Tvister uppstod dock snart efter att gränstraktatet hade ingåtts, och den största orsaken var att mynningen till Tana älv spärrades, vilket förhindrade att laxen steg. Samfångsten fortsatte till långt in på 1800-talet.

I Enare var familjerna koncentrerade i små släktbyar på olika håll i Enare. Familjerna hade flera boplatser mellan vilka de flyttade efter årstiderna. Jakt bedrevs på vilt av olika slag och fastheten i samhällenas struktur varierade efter tillgången på villebråd. Vildrensfångsten representerade särskilt i Enare lappby en traditionell och gammal näringsgren, som vid sidan av fisket i hög grad styrde formerna för markanvändningen. I Utsjoki höll vildrensfångsten på att försvinna mot mitten av 1700-talet. För att organisera fångsten av vildren gick man familjevis samman till fångstlag. Samfångsten av vildren kan anses ha varit viktig till och med för uppkomsten av lappbyorganisationen, men den har även lett till att mindre byenheter har uppstått inom lappbyarna.

Medlemmarna i kåtalagen samlades en viss dag på året för att leta reda på varandras renar och bedrev då samtidigt fångst av vildren. Fångstlagets medlemmar hade del i samma allmänning och erlade även skatt för den. De allmänningar som uppstod till följd av vildrensfångsten var ytterligare indelade i enskilda områden, som var och en använde för egna ändamål. En enskild same hade inte, åtminstone inte längre efter 1760-talet, ensamrätt till dessa områden om det ansågs att denne hade tillräckligt med andra marker att nyttja. Sålunda kunde till exempel inte skattesamen Johan Abrahamsson förhindra att Isak Paadar anlade ett nybygge på hans skatteland. Rätten till skattelandet var alltså inte uteslutande. För detta hittar man analogt den från bondesamhället kända principen om fullsuttna hemman, enligt vilken en bonde inte fick lägga beslag på mer mark än han kunde odla.

Vildrensbytet delades i lika stora delar mellan alla som deltagit i jakten. Delningen förutsatte dock ett särskilt avtal om bytesdelning. Utöver samfångst och delning av bytet idkades även enskild fångst av vildren. Samerna hade rätt att jaga vildren där dessa påträffades på ”öppet land”, eftersom den öppna marken i Enare inte hade delats. Enskild jakt på vildren bedrevs endast i liten skala och

jägaren fick själv behålla det egenhändigt fällda bytet. Detta gällde också i det fall att han hade fällt vildrenarna på någon annans enskilda mark.

När jakt länge bedrevs inom samma område blev det lätt så att kåtalagen även inrättade gemensamma skatteland. Och när ett enskilt hushåll i ett kåtalag utnyttjade sina släktmarker regelbundet år efter år uppkom det också lätt områden som påminde om privat ägande. Det var naturligt att områdena avgränsades likt byalagen; det skulle till exempel ha varit besvärligt att bege sig på vildrensjakt från norra sidan av Enare träsk till fjällen i Saariselkä, när det fanns byte på närmare håll. Det orsakade inga problem att hålla sig till samma trakter så länge det fanns vilt att tillgå, vilket det gjorde åtminstone till början av 1800-talet. Enaresamerna fiskade årstidsvis i olika fiskevatten, vid vilka de anlade sina visten. Också dessa områden verkar ha gått i arv från generation till generation så att de blev enskilda marker.

Om fångstlagets medlemmar skulle ha kommit från olika delar av lappbyn skulle områdesbesittningarna inte ha kunnat bli särskilt bestående. Ur vildrensfångsten och laxfisket utvecklades en viss grad av samfällt ägande. Beaktansvärt är att det i samband med bägge dessa näringar finns tecken på olika ägandeformer som förekom parallellt. Vildrensjakten skapade dock ingen bestående äganderätt och inte nödvändigtvis heller enskild nyttjanderätt till området, utan det handlade uttryckligen endast och enbart om lov att idka jakt på vildren. Frågan om vad som hände med vildrensjaktmarkerna när djuren minskade är intressant. Är måhända de allmänningar som byarna i tiden utnyttjade för vildrensfångst desamma som det hänvisas till som byallmänningar i nybyggenas insyningar? Byns allmänningar var områden där alla bybor, oberoende av om de erlade lappskatt eller inte, fick jaga och ta lav samt ved och innerbark för eget behov.

Fiskevattnen hade i Enare och Utsjoki lappbyar delats upp i enskilda fiskevatten mellan lappbyns medlemmar redan innan kolonisationen inleddes. Åtminstone i Enare förefaller det som om indelningen skulle ha skett under åren 1760–1780. Delningen skedde som en slags samsjodelning som hade godkänts av landshövdingen i Västerbottens län. Rättsväsendet hade inte längre då makt att ändra på delningen utan beslut av landshövdingen. Delningen var alltså känd hela vägen upp till högsta tjänstemannanivå. Indelningen av fiskevattnen kan även ha inverkat på att tvister om vattnen inte behövde föras till häradstinget annat än i de fall man inte kunde komma överens ens efter lokal förlikning.

Syftet med skattereformen efter år 1695 hade varit att övergå till jordskatt vid beskattningen av lapparna. Medlemmarna i lappbyn var solidariskt ansvariga för erläggandet av den skatt som hade påförts byn. Till en början genomfördes detta inte i Tana, Utsjoki och Enare lappbyar utan skattebetalningen förblev vid det gamla. En fast skattesumma eftersträvades, dock utan framgång. Skattebetalarnas personliga egenskaper och förmögenhet avgjorde storleken på den skatt som var och en skulle erlägga. I början kunde inte en enda av lappbyarna i Torne och Kemi lappmarker betala det fastställda fasta skattebeloppet. Också det att det fortfarande var ordinarie räntan, haxepalkan och lagmansräntan som erlades bär vittne om de gamla skatteuppbördsgrunderna.

Bland annat ålder, sjuklighet eller fattigdom synes ha inverkat på en enskild skattelapps skattebelopp. Också de som nyss nått skattebetalningsålder betalade till en början mindre än äldre skattebetalare. I Tana och Utsjoki samt Enare lappbyar började ett fast skattebelopp tillämpas först från och med 1780-talet. Härefter hade en enskild sams skatteförmåga ingen betydelse för statsmakten, såframt den skatt som lagts på byn betalades till fullo. Diskussionen om samernas markäggande har på sistone som en väsentlig del inkluderat frågan om lappskattens natur, dvs. om marken var av skatte- eller krononatur. Forskarna har dock inte nått samförstånd i frågan. Med skattelängderna som grund går det inte att säga någonting vare sig om naturen av den lappskatt samerna erlade eller om jordnaturen överhuvudtaget.

De marker som samerna bebodde och nyttjade hade drag som fyller rekvisiten för fastighet. Sådana var till exempel fasta gränser mellan markerna; längs Tana älv fanns det till och med inhägnade

marker. Gränsdragning fanns mellan såväl boplatser som ängar och fiskevatten. Erläggande av lappskatt sågs också som grund för rätten att nyttja mark; detta var fallet ännu på 1850-talet. Enligt min mening kan man obestridligen anse att beskattningen av samerna grundade sig på markanvändningen senast på 1700-talet. Därutöver berodde skattens storlek på skattelappens personliga förmåga att betala påförd skatt. Det ansågs vara naturligt att en same som till exempel hade flyttat till Norge, liksom även gamla eller fattiga samer, antingen inte betalade skatt alls eller betalade skatt till ett reducerat belopp. Minskad skatteförmåga framtog inte samen rätten att nyttja marken. I Enare och Utsjoki användes begreppet skatteland i domböckerna ännu på 1700-talet, men inte längre på 1800-talet.

Förvaltningens grepp om Lappland hårdnar – gamla rättigheter synas

Att Finland anslöts till Ryssland medförde åtminstone till en början inte några större förändringar i förhållandena i Lappland. Ur samernas synvinkel spelade gränsen fortfarande ingen större roll, eftersom lappkodicillen i anslutning till gränstraktatet i Strömstad fortfarande var i kraft. Tingen fortsatte att sammanträda som förr, och ur Enares och Utsjokis synvinkel sett hade rättsväsendet fortfarande ingen stor roll när det gällde att lösa tvister.

I och med tillhörigheten till Ryssland fick myndigheterna i Finland för första gången åta sig att sörja för Lappland och dess invånare. Under 1700-talet hade Lappland förvaltningsmässigt varit knutet till Västerbottens län och dess landshövding. Nu fick guvernören i Uleåborgs län ett alldeles nytt landskap med en ny befolkning – samerna – att styra över. Under autonomins första tider låg uppmärksamheten på gränsdragningen mellan Finland och Sverige och vid länsförvaltningen syntes detta i en omfattande korrespondens om förhållandena vid den västra riksgränsen och om hur dessa skulle ordnas. Genast när förhållandena vid gränsen mot Sverige hade fåtts i ordning, riktades uppmärksamheten norrut. Kejsaren utfärdade den 30 maj 1817 en befallning att guvernören skulle avge en berättelse över förhållandena i socknarna i finska Lappland vart tredje år. Åren 1825–1826 förde Ryssland och Norge förhandlingar om det gemensamma området. Finland kallades inte att delta i förhandlingarna.

Från och med 1830-talet började statsmakten skärpa sitt grepp om Lappland. Som den nya del av Finland som Lappland och dess invånare utgjorde måste dessa till en början ha känts både avlägsna och främmande. Den första konkreta förvaltningsåtgärden var inrättandet av Lappmarkens härad år 1838, eftersom man ville ha bättre kontroll och övervakning av Lappland och dess invånare. Enare och Utsjoki hade hittills utgjort ett enda länsmansdistrikt, men skildes nu från varandra. Uppmärksamheten mot gränsen mellan Finland och Norge hörde samtidigt ihop med de förhandlingar som pågick för att trygga de rättigheter som samerna hade tillskrivits i kodicillen till gränstraktatet i Strömstad. Förhandlingarna gav såväl generalguvernören, statssekreterarämbetet och Finlands senat rikligt med information om de rådande förhållandena i det finska Lappland. Förhandlingarna avslutades år 1852 med att gränsen mellan Finland och Norge stängdes, vilket också det var ägnat att åstadkomma förändringar i förvaltningen av Lappland. Gränsspärningen torde i slutänden ha berott på den misstro svenskarna och norrmännen hyste mot ryssarnas och finländarnas maktsträvanden mot Ishavet.

Faktum är att Lappland ur det övriga rikets synvinkel var ett förvaltningsmässigt perifert område där man ännu i början av 1800-talet i mycket hög grad följde sina sedvanor både inom rättsvården och lokalförvaltningen. Ur samisk synvinkel förblev det gamla traditionella och särpräglade lappbysystemet med lokala tjänstemän och ting (kotakäräjät) i kraft. I Lapplands historia kan 1850-talet ses som en milstolpe på många sätt. Vid den tiden genomfördes ett stort antal reformer via vilka Lappland allt fastare knöts till det övriga riket.

I myndighetskorrespondensen började man snart tala om en reform av den inre organisationen i Lappmarkens härad. I detta sammanhang fattades många långsiktiga beslut för Lappmarkens härads

del. Till följd av reformerna beslöts att häradsdomaren i Lappmarkens härad skulle bo i Kittilä. Vidare inrättades en distriktsläkartjänst för socknarna Utsjoki, Muonionniska och Sodankylä samt Enare, Kittilä och Enontekis kapellförsamlingar, och dessutom byggdes ett fängelse som underlydde kronofogden i Lappmarken. De största reformerna med tanke på bosättningen och markanvändningen gällde rättsvården och markarrangemangen i samband med inrättandet av nybyggen. Kolonisationen hade i hundra år grundat sig på bestämmelserna i lappmarksreglementet av år 1749. År 1858 utfärdades en kejserlig kungörelse som kompletterade de gamla författningarna. I samma kungörelse föreskrevs att mantalslängder skulle föras i Lappland. Myndigheterna konstaterade att de fortfarande inte hade exakta uppgifter om vilka som bodde eller rörde sig i området. Genom mantalslängderna ville man få invånarna nedtecknade i böcker och härigenom under bättre kontroll. Samtidigt framfördes tanken att invånarna borde anamma en mer bofast livsstil.

Nu fick även invånarna i Utsjoki ett eget ting. I samband med gränsförhandlingarna gällande Finland och Norge hade man vaknat till insikt om att man inte kunde skydda intressena för dem som bodde på den finska sidan av gränsen lika bra som för dem på den norska. Missförhållandet kom särskilt till synes i Utsjoki. Sockenborna fick resa till tings till Enare och till och med så långt som till Sodankylä, vilket de fattigaste inte hade möjlighet till. Samma missförhållande syns i tingsprotokollen bland annat genom att ärenden inte överfördes från ett ting till ett annat. Tvistemålen ökade betydligt från och med år 1855 när den egna socknen fick ting. Man kan till och med säga att rättsväsendet först i det här skedet började spela en roll för rättsskipningen i Utsjoki. Ny information om förhållandena i Lappland nådde rikets översta förvaltningsorgan och till och med kejsaren, och man blev varse om behovet av reformer. Som den utlösande kraften bakom reformerna kan man se den genomförda gränsspärningen. Den tvingade på sätt och vis statsmakten att vidta åtgärder för att förbättra förhållandena i Lappland.

Både i Enare och särskilt i Utsjoki inrättade samerna från och med 1840-talet så kallade fiskehemman (eller fiskeställen) som direkt kan ses som ett uttryck för den traditionella boendeformen. I Enare ingick i fiskehemmanen förutom boplaten även enskilda ängar och fiskevatten. Fiskehemmanen var ett uttryck för det gamla sättet att bosätta sig i marker som varit i släktens besittning; de var samernas försök att organisera ägande- och nyttjanderätterna till sina marker vid sidan av nybyggarna. Insyningen av fiskehemmanen var ett försök på samernas eget initiativ att anpassa sig till en praxis där rätten att nyttja marken fastställdes först vid synförrättningen. Det var även ett försök att bevara det gamla levnadssättet och idka traditionella näringar. Samtidigt försökte man garantera rätten till de marker av urminnes hävd som ifrågasattes i samband med nybyggarkolonisationen. Det var enklare att bevisa sin rätt med hjälp av dokument än enbart med muntlig tradition. I Enare förrättades sammanlagt syn av åtta fiskehemman, vilket inte inverkar på den allmänna bebyggelsebilden i något större avseende. Man bör dock komma ihåg att i praktiken var hela det gamla Enare lappbyområdet bebott av fiskesamer, även om ingen syn förrättades på boplatserna. Samtidigt pågick kolonisationen av Enare i dess intensivaste form. Också största delen av Enareborna slog sig ned som nybyggare, eftersom steget i denna riktning var relativt lätt att ta. De skattefria åren för nybyggarna och en starkare besittningsrätt utgjorde starka lockbeten.

I Utsjoki utgjorde fiskehemmanen en viktig del av bebyggelsen och var mer populära än nybyggarna. Många fiskehemman ändrades dock på 1860-talet om till nybygge. Samma hemman behandlades vid tinget upprepade gånger, först som fiskehemman och sedan som nybygge. Samtidigt fördröjde inrättandet av ett fiskehemman övergången till att bli nybyggesinnehavare. Fiskehemmanen gavs inga skattefria år, och för dem föreslogs inte heller mantal som för nybyggarna. Ur statens synvinkel var fiskehemmanen ett bättre alternativ än nybyggarna, som var skattefria efter anläggandet. Fiskehemmanen däremot erlade lappskatt efter att ha inrättats.

Insyningen av fiskehemmanen och fiskeställen var en lokal företeelse i Enare och Utsjoki, som inte påträffas någon annanstans i Lappmarkens härad. Det anmärkningsvärda i detta är att även

myndigheterna godkände den. På länsförvaltningsnivå fanns tanken att befolkningen borde bosätta sig permanent. I denna situation var fiskehemmanen en användbar metod i sådana trakter där ett hemman inte kunde bygga på jordbruk. Redan på 1850-talet, men särskilt på 1860-talet, fick fiskehemmanen vika undan för nybyggena. Då det inte gick att idka jordbruk lönsamt, godkände myndigheterna slutligen att nybyggen anlades med grund i de traditionella samiska näringarna. Och när också boskapsskötseln höll på att utvecklas till en lönsam näring bland samerna, fanns det inte längre något hinder för att inrätta nybyggen.

På besittningsrätten till fiskehemmanen tillämpades den kejserliga kungörelsen av år 1811, som gällde besittningsrätten på kronohemman. Kronan ansåg alltså att fiskehemmanen var av krononatur. Så var det trots att man inom samekollektivet och på lokal nivå tydligt kunde se att boplatserna hade varit i samma släkts besittning redan länge, att de gick i arv från generation till generation och att rättigheterna kunde säljas och köpas. Om det sedan var fråga om ett ägandeskap eller en ärftlig nyttjanderätt av hävd framgår inte av källorna.

De första nybyggena i Enare anlades redan i mitten av 1700-talet, då även en finsk bosättning började uppstå i området. Den första nybyggaren i Enare var Enaresamen Johan Nilsson Aikio som gjorde sitt första försök redan på 1740-talet. Den finska bosättningen spred sig dock långsamt till Enare och ökade först under 1800-talet. Vid ingången av 1800-talet hade tre nybyggen inrättats, och ett av dem stod redan öde. Kyrkoherden Jakob Fellman statuerade exempel för områdets invånare och inrättade ett nybygge i Enare på 1820-talet. Kolonisationen i Enare inleddes på allvar på 1830-talet. Byn Kyrö i Enare blev centrum för den tidigaste nybyggarbosättningen. Initiativtagare var medlemmar av slakten Kyrö som flyttat in från Kittilä. Nybyggandet tilltog med aldrig tidigare skådad styrka på 1850-talet när Enaresamerna började inrätta hemman runt om i Enare. Inrättandet startade redan före 1858 års kungörelse och bakom detta kan man inte skönja några som helst myndighetsåtgärder. Avtagande vildrensfångst, ökande boskapsskötsel, strävan att skydda de gamla rättigheterna samt det lockbete som de skattefria åren utgjorde kan ses som bakgrund till bebyggelsen i Enare. I Enare inrättades före år 1925 sammanlagt 121 nybyggen och de flesta av dem av Enaresamer.

I Utsjoki började kolonisationen likaledes på 1830-talet. Initiativet togs från början av samerna; alla nybyggarna var fiskesamer som bodde längs Tana älv och Utsjoki älv. Några av nybyggarna var församiskade ättlingar till inflyttade tjänstemän, men det oaktat samer vid denna tidpunkt. I Utsjoki dominerades bilden från 1840- till 1860-talet av fiskehemman som inrättats av samerna, men bestämmelserna i den kejserliga kungörelsen av 1858 om områdessyn fick särskilt i byn Outakoski stora proportioner. I motsats till Enare, tillkom hemmanen här på myndigheternas initiativ vid områdessyn. Denna inleddes år 1859, alltså genast efter att kungörelsen hade utfärdats. Merparten av hemmanen i Utsjoki inrättades under åren 1858–1877. Fram till år 1925 hade sammanlagt 58 nybyggen inrättats.

Varken i Enare eller Utsjoki följde man vid inrättandet av nybyggen den föreskrift som gällde annanstans i riket om istandsättning av åkermark. Här grundade sig nybyggena på de samiska traditionella näringarna. Trots att det inte gick att framgångsrikt odla åkrar, ville man för den skull inte förhindra inrättandet av nybyggen. Syftet var att få invånarna att bli fast bosatta, och nybyggena sågs som det bästa medlet att binda samerna till en och samma plats. Här kan man märka ett väl beprövat gammalt sätt att styra; det var på alla sätt enklare för tjänstemännen att övervaka en fast bosatt befolkning. Samtidigt ville man kanske få samerna med i hemmanssystemet som på andra ställen i riket.

Att tala om nybyggen ger en något förvrängd bild av karaktären av de hemman som inrättades i Utsjoki och Enare. Nybygge för i allmänhet tankarna till hemman som inrättats på kronoallmänningar. Av insyningsprotokollen för nybyggena framgår dock tydligt att boplatserna där nybyggarna anlade sina hemman var deras gamla arvejordar. Deras förfäder hade nyttjat marken och vattnen som lappskatteland, på sina ställen sedan urminnes tid. I och med nybyggandet antog den

gamla traditionella markanvändningen också nya former, även om nybyggena i hög grad grundade sig på traditionella näringar. Boskapsskötseln fick en framhävd betydelse, och när hemman anlades underströk man ofta att hemmanets huvudsakliga näring skulle vara boskapsskötsel och fiske. Särskilt i Utsjoki uppmätte man nödvändigtvis inte alls åker för hemmanen, och man ville inte betunga invånarna med obligatoriskt åkerbruk. I Enare och Utsjoki fick nybyggena sålunda näringsmässigt en egen prägel.

Efter den kejserliga kungörelsen fick de lokala länsmännen en föreskrift att placera markerna så nära själva hemmanet som möjligt när de insynade nybyggen. Om möjligt skulle marker långt borta bytas mot närmare belägna marker. På detta sätt försökte man effektivisera nyttjandet av ängarna. Redan i detta sammanhang kunde man se storskiftets principer vid placeringen av markerna. Dessa principer kommer till uttryck även i lantmäterireglementet av år 1848. I och med inrättandet av nybyggen ökade även konflikterna med renskötarna, vilket kan ses bland annat som ständiga klagomål över att rensamerna med sina hjordar trängde sig för nära inpå boplatserna. Olika samegrupper stötte ihop om markanvändningen. Vid sockenstämmorna försökte man lösa frågan så att rensamerna vid vite förbjöds låta sina hjordar beta alltför nära fiskesamernas bostäder. Rensamerna kom liksom de finska nybyggarna sent till Enare och delvis även till Utsjoki.

Nybyggena var på 1800-talet redan helt klart av krononatur, fastän de hade inrättats på samernas arvejordar. År 1831 beviljade kejsaren rätt att inlösa nybyggen som inrättades i Lappmarkens härad till skattehemman utan den vanligtvis krävda avgiften. Senatens tanke var att man på detta sätt skulle främja jordbruket i Lappland. Denna rätt skulle ges sådana personer som var särskilt flitiga och omsorgsfulla med att röja och sätta i skick sin jord. Orsaken till landshövdingens anhållan var till att börja med läget i lappmarkerna mer söderut. I praktiken kom beviljandet av rätten till skattehemman att bli beroende av tjänstemännen på lokal nivå. Ju flitigare en nybyggare var och ju bättre exempel han föregick med, desto säkrare kunde han beviljas tillstånd. Inom det samiska området betydde detta i praktiken att ju bättre samnen anpassade sig till det finska samhället och ville odla jord, eller till och med överge sitt språk och sin gamla kultur, desto lättare beviljades tillståndet. Sådana tillstånd beviljades också på 1870-talet, i Enare till tolv och i Utsjoki till två hemman. Bakom detta låg dock inte tanken på de samiska hemmanens skattenatur, utan åtgärden var ämnad att främja inrättandet av nybyggen i Lappland. Det var alltså en klar bosättningspolitisk åtgärd.

Ängarna har ingått i samernas nyttjanderätt åtminstone sedan boskapsskötseln blev en del av näringsfånget. Som tecken på ägande- och nyttjanderätt kunde man ingärda ängarna, varvid de samtidigt blev skyddade mot renar. Vid vissa älvar, inne i sjövikar samt på holmar i älvar och sjöar kunde det på sina ställen finnas frodiga och vidsträckta ängar. Även avlägset boende personer hade tagit sådana ängar i besittning och skaffat sig en rätt till dem som byggde på urminnes hävd. Dessa naturängar ansågs tillhöra enskilda personer, och ingen annan fick ta dem i användning. Naturängarna hade både i Enare och Utsjoki stor betydelse som foder för boskapen, även om ängsekonomi rådde även på andra ställen i landet. Naturängarna utnyttjades inom ramen för det egna släktområdet som en väsentlig del av årscykeln. I takt med att boskapsuppfödningen gick framåt ökade givetvis naturängarnas betydelse.

Gamla fiske- och boplatser syntes som ängar för insynade nybyggen både i Utsjoki och särskilt i Enare. Ängsmarkerna som insynades för nybyggena varierade med hemmanen. Ängarna kunde vara många och de befann sig ofta långt ifrån det egentliga hemmanet. Hur man tog ängsmarker i besittning förefaller att ha varierat med tidens kolonisationslagar och -förfordningar samt den praktiska syneförrättningen och principerna därför. Kungörelsen av år 1858 innebar en förändring beträffande de marker som togs i användning när nybyggen insynades, för häfter försökte man få dem närmare själva gården. Vid insyningen av nybyggen gjorde man i vanliga fall inte upp några kartor över var markerna placerades, eftersom de inte mättes upp av lantmätare. Lantmätnarna gav vanligtvis sitt utlåtande om nybyggenas livskraftighet utifrån handlingar. Markerna var till storleken

små strandängar utspridda i det omgivande området, ibland långt ifrån själva hemmanet. Även ängarna till äldre hemman försökte man förlägga närmare. För att markerna skulle kunna skiftas och för att besittningsrätten till dem skulle bestå, måste de först röjas.

Vildrenarna och fångsten av dem hade ännu i mitten av 1800-talet en stor ekonomisk betydelse för invånarna i Enare. Enligt Enareborna gav rensamernas utvidgade renbete och dess spridning till de södra delarna av Enare den sista dödsstöten åt vildrensfångsten. I samband med gränsförhandlingarna om gränsen mellan Finland och Norge konstaterades att rensamerna i Norge i allt större omfattning hade trängt sig in i största delen av Enare kapellförsamling, i områden som tidigare varit orörda, och därigenom stört jakten på vildren. Vildrenarna smälte samman med rensamernas renhjordar. Förhandlarna föreslog i syfte att skydda vildrensfångsten en betesgräns i Enare lappmark. Söder om denna gräns skulle rensamerna inte ha rätt att komma.

Små renhjordar krävde inga stora markområden, men helnomaderna anammade i början av 1800-talet ett nytt sätt att valla renarna. Det nya sättet hade först tagits i bruk i östra Ruija och spritt sig även bland rensamerna i Utsjoki. Det hade blivit vanligt att renarna i maj lämnades och fick gå fria utan att någon såg efter dem. Renarna vallades inte sommartid, men drevs ihop igen på vintern. Detta hade lett till att renhjordarna blivit större. Även om detta inte i sig räckte till för att förklara den snabba ökningen av renar, var det ett faktum att det aldrig tidigare hade setts en sådan ökning av antalet renar vare sig i Finlands, Sveriges eller Norges lappmarker. Officiellt borde man på betesmarkerna i Finland ha haft 15 000 norska renar, men när man räknade dem uppgick de till 50 000. En naturlig följd av det ökade antalet renar blev att renskötarna måste söka sig till nya betesområden. Samtidigt blev den fasta bondebosättningen vid den norska ishavskusten tätare, vilket gjorde de vandrande renskötarnas liv besvärligt. Senast i det här skedet måste rensamerna avstå från fisket. Rensamerna tvingades allt mer till att ägna sig enbart åt rennäringen.

De första nomadsamerna som tog till sig det nya renskötselsättet blev rikare än någon annan hittills i hela renskötselns historia. På norska sidan hade 15 familjer tagit i bruk det nya sättet, och på den finska sidan sex. I takt med att renhjordarna växte började det förekomma sammandrabbningar om livsrummet mellan de olika samegrupperna. Före övergången till storrenskötseln drev rensamerna sina renar i bete norr om linjen Paadarjärvi–Enare träsk. När renhjordarna växte i storlek började de tränga in i de södra delarna av Enare, vilket drev bort vildrenarna.

Vildrensbytet försämrades i mitten av 1800-talet. Vildrensjakt var ända fram till 1800-talets mitt en lönsam näring, särskilt för dem som bodde i södra Enare, dvs. de som jagade vildrenar på fjällarna i Saariselkä. Vilka skälen till det minskade vildrensbytet än var, kan man tidsbestämma slutet på vildrensfångsten i Enare till mitten av 1800-talet. Samtidigt började Enareborna även slå sig ner som nybyggare, antingen på eget eller på statens initiativ. Kronofogden i Lappmarkens härad konstaterade i sin berättelse om jordbrukets, handelns och näringarnas situation åren 1861–1865 att den tidigare mycket lönsamma vildrensfångsten hade förlorat sin betydelse som näringsgren.

För markanvändningens del ledde processen till att de områden som tidigare hade utnyttjats för vildrensfångst förlorade den betydelse de hade haft under århundraden. Visst jagade invånarna fortfarande i fjällområdena, tog lav och lät sina renar beta där, men man kan säga att de fjällsamer som från och med slutet av 1800-talet flyttade dit med sina renar slutligen drev bort vildrenarna. När vildrensfångsten upphörde blev de områden som hade nyttjats för denna näring så att säga lediga för storrenskötsel.

Den minskade vildrensstammen tvingade Enareborna att flytta tyngdpunkten i sin årscykel allt mer mot fisket. Det här betydde att både ishavsfisket och älvs- och insjöfisket hemmavid fick bättre fotfäste. Landshövdingen konstaterade ännu i mitten av 1800-talet att fisket i Enare och Utsjoki var uppdelat mellan matlagen så att alla hade sina egna fiskevatten, medan fiskevattnen i Muonionniska,

Enontekis, Sodankylä och Kittilä var samfällda för samtliga sockenbor. Det nämns ingenting om att kronan skulle ha haft rätt i områdets fiskevatten, annat än i samband med laxfisket i Tana älv. Det gällde då fall där en enskild fiskpata hade stängt av den s.k. kungsleden.

Enligt lappmarksreglementet fick nybyggarna fiska endast till husbehov. När det gällde nybyggen som anlades av fiskesamer i Enare, hörde det gott om fiskevatten till de områden man hade rätt att nyttja. Förutom enskilda fiskevatten insynades för hemmanen också fiskevatten som var gemensamma med byn. I takt med att nybyggarna ökade uppstod även överlappande fiskerätter till samma vatten, särskilt till de bästa. Om det var fråga om ett nybygge som inrättades i en större bygruppering, talade man även om gemensam fiskerätt med byn. Sådana vatten var i Enare bland annat Ivalo älv för byborna i Ivalo och Kyrö, Väyläjoki för byborna i Väyläjoki och Paatsjoki för byborna i Paatsjoki. I samtliga byar hörde huvudströmmen allmänt taget till byns samfällda fiskevatten.

I Enare träsk hörde bland annat krokfiske på alla stora fjärdar till de gemensamma fiskerätterna. Det verkar som om de som bodde runt sjön hade rätt att fiska i hela sjön, fast innehavarna av fiskehemman och nybyggen förefaller ha haft även enskilda fiskeområden. Fiskesamerna i Enare, som inte hade nybyggen, hade på samma sätt enskilda fiskevatten, och deras rättigheter jämfördes åtminstone ännu i mitten av 1800-talet med nybyggarnas rättigheter. I fråga om de nybyggen som fiskesamerna i Enare inrättade insynades de gamla fiskevatten som sedan urminnes tider varit i förfädernas bruk till fiskerättigheter för nybyggarna. Fiskerättigheterna gick i arv från generation till generation och övergick mellan släkterna genom giftermål, de köptes och såldes och kunde även erhållas via sytingsavtal, även om affärerna inte fastställdes vid offentliga ting.

Vid insyningarna av nybyggen kom det tydligt fram vilken betydelse laxfisket hade för bosättningen vid Tana älv. Precis som i Enare fanns det i Utsjoki både enskilda och samfällda vatten. Nybyggarna hade ofta vid hemstranden rätt till enskilda pataställen. Dessutom hade nybyggen som låg bredvid varandra i samma by pataställen för gemensam användning. Det fanns ställen där man fick fiska från vår till höst och ställen där fisketiden inte hade fastställts särskilt. Dessutom fanns det pataställen som användes under vårfloden, vilka torrlades när vattnet sjönk, och ställen, där man fiskade vid lägre vattenstånd på hösten.

Vid Outakoski by hade Tanaborna sedan gammalt rätt till tvärpata. Rätt till pataandel hade alla bybor i Outakoski, rätten övergick på 1860-talet även till de nybyggen som inrättades i byn. Dessutom fick hemmanen rätt till pataställe vid hemstranden; denna rätt var antingen enskild eller samfällad för flera nybyggen. Outakoskiborna delade sinsemellan även rätten att bygga och underhålla strandpatan. Rätten till tvärpata avskaffades senare mot slutet av 1800-talet.

Nybyggarna beviljades förutom rätten till strandpator ibland också rätt till drivfiske, dvs. fiske med driv- eller dragnät. Denna rätt var gemensam för alla bybor. Dessutom beviljades nybyggarna hemmansvisa sjöfiskerättigheter som ofta berodde på var hemmanet var beläget. I några insyningar talades också om sikpator och platser för fångst av harr. Vid nybyggesinsyningarna talades däremot inte om goldem-fiskerättigheter, och inte om att de skulle ha varit hemmansvisa. Så var inte heller fallet i fråga om ljustring. Bägge fångstmetoderna användes dock.

Norge och Finland började på 1860-talet bereda en internationell fiskeristadga för Tana älv. För Finlands del bereddes stadgan av fiskeinspektören Anders Johan Malmgren som fäste sin uppmärksamhet vid statens regalrätt. Det gällde här en teori om fiskeregal enligt vilken laxfisket i de viktigaste älvarna förklarades som kronans ensamrätt. Rätten har senare ansetts som ett fullkomligt ägande av staten och böndernas rätt att fiska lax endast som en arrenderätt. Det var inte fråga om privaträttsligt ägande utan offentligrättslig nyttjanderätt. Det här sågs inte stå i konflikt med det att en bonde ägde fiskevattnet i fråga. Det var fråga om samma kronans offentligrättsliga dominium directum, med stöd av vilket regenten hade makt att överlåta obebyggda ödemarker till nybygge.

Med grund i regalrätten skattelade kronan bönderna för näringsidkandet som vederlag för de rättigheter som de fått sig tilldelade.

Beredningen av fiskeristadgan för Tana älv framskred för Finlands del ganska försiktigt, eftersom bestämmelserna bereddes i samarbete med norrmännen. De viktigaste frågorna som lyftes fram gällde höstfisket och avskaffandet av ljustringen samt skyddandet av de lokala samerna mot de skador sportfiskarna åsamkar. Fiskeinspektören Malmgren konstaterade att fiskerätten i Tana älv tillhörde strandägaren. Man såg det som nödvändigt att invånarnas intressen och Malmgrens förslag skulle stämma överens för att på detta sätt undvika konflikter. Malmgrens uppfattning om strandägarnas fiskerätt i Tana älv var ovanlig i jämförelse med statsmaktens uppfattning i övrigt. Även det att landshövdingen tillsammans med den lokala befolkningen skulle komma till en överenskommelse som tillfredsställde alla parter stod i strid med alla uppfattningar som rådde i det övriga Finland. Malmgren förespråkade i fråga om stadgan en princip om fullständig ömsesidighet mellan dem som hade fiskerätt, både i Finland och i Norge. En förordning som gällde fredandet av fisket i Tana älv gavs år 1873.

I upplägget av jordbeskattningen skedde inga väsentliga förändringar när Finland blev en del av Ryssland. I samband med organisationsreformen i Lappland rådde redan tydligt den uppfattningen hos myndigheterna att hemmansinnehavarna betalade skatt för sin jord och samerna för sitt näringsidkande, såsom saken uttrycktes av kronofogden Slottsberg i Lappmarkens härad år 1853. När nybyggen inrättades etablerade sig ganska snart en praxis med 20 skattefria år för att nybyggaren skulle kunna sätta sitt hemman i skick. Av denna tid åtnjöt han full skattefrihet för alla utlagor i 15 år och under de resterande fem åren erlade han endast hälften av den påförda skatten. I fråga om de allra första hemmanen förekom det att ännu fler skattefria år beviljades. Nybyggarna utnyttjade dock inte alltid sina skattefria år. Trots det fick hemmanet ändå inte skattenatur. Endast för ett hemman i Utsjoki avstod man på den ansökandes särskilda begäran från de skattefria åren. Orsaken finns inte angiven i källorna, och också det här hemmanet blev slutligen infört i jordeboken som kronohemman.

När man jämför lappskattelängderna och dem som inrättade nybyggena ser man ofta, både i Utsjoki och Enare, att nybyggarna var lappar som tidigare var upptagna som lappskattebetalare. När inrättandet av nybyggen kom igång, minskade antalet lappskattebetalare radikalt. I Enare skedde detta under 1850-talet och i Utsjoki i början av 1860-talet. Om lappskattelanden skulle ha varit av skattenatur, borde också de nybyggen som samerna inrättade på sina släktmarker ha varit det. Fallet Haukiniemi i Kuusamo på 1730-talet tyder på att det skulle ha kunnat förhålla sig på detta sätt. Den dåtida lappmarksdomaren Carl Sadelin ansåg att eftersom ett nybygge hade anlagts på lappskatteländ av skattenatur var även nybygget av skattenatur. Till slut blev Haukiniemi dock kronohemman i jordeboken och köptes som skattehemman först på 1800-talet.

I Enare och Utsjoki använde sig nästan alla hemman av de skattefria år de beviljades. Efter de skattefria åren blev de kronohemman, inte skattehemman. Den egentliga ägaren var alltså kronan, trots hemmansinnehavarens starka besittningsrätt. I Enare och Utsjoki finns inga undantag till den här regeln. Hemmanen fick skattenatur utan inlösen i ett kejsarligt brev av år 1831, men som det redan har framgått ville statsmakten på detta sätt uppmuntra nybyggarna till flitigt jordbruk. Den bakomliggande tanken var inte lappskatteländens skattenatur, åtminstone inte längre på 1830-talet.

Frågan om huruvida samerna själva ansåg sina land vara av skatte- eller krononatur framgår inte klart av handlingarna. Man kan dock tala om uppfattningar på två nivåer. På högre nivå uppfattade statsmakten utan vidare samernas rätt till mark och vatten som en besittningsrätt och nyttjanderätt av skattenatur, och behandlade den även som en sådan. Statsmakten hade således överlåtit besittningsrätten till mark som ursprungligen hade tillhört staten till dem som bodde där. Helt klart är också att samerna betalade skatt på 1800-talet för nyttjanderätten till sin mark och att det i sista hand var kronan som var ägare till all mark. På en lägre nivå, som man också kan kalla lokalnivå, ansåg samerna själva också utan vidare att marken och vattnen inklusive tillhörande rättigheter var av

skattenatur. Ur deras synvinkel var det fråga om gamla släktområden som ofta hade varit i en och samma släkts besittning i århundraden. Enligt samerna var det sålunda fråga om mer än endast besittning eller nyttjande. I detta sammanhang är det skäl att komma ihåg att handlingarna är upprättade av myndigheterna – samernas egen röst hörs inte i dem. I handlingarna sägs inte direkt att samerna skulle ha ägt sin jord. I Enare och Utsjoki fastställdes inga markaffärer alls mellan samerna efter 1700-talets mitt vid svenska rikets ting. Samerna hade sina egna ting och egna sätt att fördela bland annat fiskevattnen inom lappbyarna.

Skogsförvaltningen övervakar

Kronan hade sedan gammalt försökt kolonisera de tomma ödemarkerna. Kronoallmänningarna ansågs länge som öppet land som man fritt fick erövrå. Storskiftesförordningarna på 1700-talet hade bestämmelser om att överloppsmark skulle avvitrtras till kronan. Enligt rådande tankesätt skulle överloppsmark överlåtas till enskilda som anlade nybyggen, och i detta sammanhang upplät man villigt skog i hemmanens bruk. När värdet på skogen ökade började man begränsa ibruktagandet av överloppsmark. Nu måste man bevaka skogsskötselns intressen i bruket av kronomarkerna. I skogslagarna av år 1855 och särskilt år 1886, men också i en kungörelse av år 1877 om inrättandet av nybyggen och kronatorp samt i den förordning av år 1892 som upphäver den förra framgick en princip enligt vilken överlåtelsen av kronojord för privat odling inte fick vara till förfång för statens skogsbruk. Tillfälliga nybyggen tilläts inrättas i Sodankylä, Kittilä, Enontekis, Enare och Utsjoki församlingar. I kolonisationslagarna såg man allt tydligare också storskiftets principer, för nu märkte man ut i terrängen vad som skulle användas som åkrar, ängar eller skog.

Storskiftesförrättningarna snabbades upp för att kronoskogarna skulle bli åtskiljda från hemmanens marker. I Kittilä och Sodankylä avslutades en temporär avvitrtring av kronomarkerna år 1876. Det egentliga storskiftet inleddes i Kittilä år 1882 och i Sodankylä 1889. I socknar med knektkontrakt började rågången av kronans överloppsmark år 1879 och det egentliga storskiftet och skatteläggningen år 1898. För Enares och Utsjokis del blev frågan aktuell på 1880-talet, men när Forststyrelsen, överstyrelsen för lantmäteriet samt kammarexpeditionens kamrerskontor motsatte sig skiftet förkastades det.

Skogarna i Enare och Utsjoki underställdes skogsförvaltningens övervakning genom ett kejsarligt brev av den 18 januari 1866. Området omfattades temporärt av skogsskötsel även om markerna inte ännu hade mätts. Skogsskötseln inskränktes år 1869 i Enare revir, och sköttes av en forstsuppsyningsman eller en forstmästare och två skogsvaktare. Långt efter det att Forststyrelsen hade inrättats levde man i tron att de norra områdena befann sig ovanom skogsgränsen och att man inte hade någon som helst ekonomisk nytta av dem. Efter att Forststyrelsen hade inrättats vidtog man intensifierade åtgärder för att kartlägga kronoskogarna. Först efter noggrannare undersökningar på 1890-talet upptäckte man de stora skogsresurserna särskilt i Enare. Överforstmästaren Mauritz W. Waenerberg i Enare revir tog år 1898 initiativet till ett tillfälligt storskifte i Enare. Skälet här till var bland annat att man inte obehindrat kunde sälja virke ur skogarna eftersom kronans och enskildas marker var oskiftade. Redan år 1900 såg man att Enare revir, till vilket både Enare och Utsjoki hörde, framöver skulle komma att vara ett av de bäst avkastande reviren i Kemi inspektionsdistrikt. Avvitrtringen av överloppsmark pågick i Enare åren 1902–1906, varefter staten fritt kunde sälja virke till Trävaru Aktiebolaget i Finland (ATIF). Samma rätt att sälja virke gavs inte hemmansinnehavarna.

Forststyrelsen motsatte sig från början avvitrtringen av överloppsmark i Utsjoki. Överstyrelsen för lantmäteriet var för sin del av motsatt åsikt. Lantmäterimyndigheterna såg att storskiftet ur skogsskötselperspektiv var fördelaktigt i Utsjoki eftersom invånarna hade rätt att ur socknens skogar ta önskad mängd ved samt mindre trävirke för eget bruk. Det här ökade inte sparsamheten i användningen av trä. Skogsmyndigheterna för sin del ansåg att furuskogarna i Utsjoki inte skulle

hålla för den skogsanvändning storskiftet skulle ge hemmanen rätt till. I sitt utlåtande till Forststyrelsen konstaterade revirforstmästaren att storskiftet i Utsjoki borde uppskjutas eftersom skyddsskogslagen inte ännu var klar. Samtidigt skulle man skydda Utsjoki skogar och skogsgränsen i sin helhet. Som en lösning på hur skogarna kunde skyddas mot för omfattande bruk föreslog revirforstmästaren en noggrannare tillsyn av skogsskötseln, om vilket flera framställningar redan hade gjorts. Skogsanvändningen i Utsjoki socken skulle direkt underställas skogsförvaltningens övervakning.

I Utsjoki kommun bildades inga tillfälliga skiften. Där råde fram till storskiftet ett tillstånd som byggde på ett beslut av senaten av den 18 december 1885. Enligt det hade hemmansägare rätt att efter eget gottfinnande ta skogsprodukter för eget bruk och täljvirke för att tillverka olika föremål för försäljning. Dessa rättigheter justerades i bestämmelser från år 1891 utvidgades år 1894 till att gälla förutom gårdsägarna även den obesuttna befolkningen. Enligt ett beslut av senaten år 1914 hade kommuninvånarna i Utsjoki rätt att ta virke som de nödvändigtvis behövde även ur statens skogar längs Kietsimäjoki och Inarijoki i Enare kommun. Rätten utvidgades år 1916 till att gälla även täljvirke som behövdes för hantverk som bedrevs hemma och som gick på export.

I och med att Forststyrelsen började övervaka invånarnas markanvändning, försämrades ställningen för dem som inte omfattades av hemmanssystemet. Ännu på 1850- och 1860-talen beaktade myndigheterna ganska noggrant samernas gamla markanvändning och försökte i sina beslut nå en lösning som tillfredsställde alla parter. När övervakningen av markanvändningen intensifierades – och man började begränsa uttaget av virke och lav – försvagades situationen för de samer som hade byggt sina boplatser i områden som kronan övervakade och började anse som sina. Skogsförvaltningen försökte på alla sätt hålla räkning på de samer som bodde på kronans marker och i mån av möjlighet omändrades befintliga boningar till kronoskogstorp. I slutet av 1800-talet ville man att den samebefolkning som flyttat till Enare skulle bosätta sig permanent där. En del av rensamerna anlade nybyggen eller köpte sig ett sådant, medan andra fick tillstånd att inrätta kronoskogstorp. I Enare omfattades alla samer som erlade lappskatt vid sekelskiftet antingen av hemmanssystemet eller också var de kronoskogstorpäre.

I praktiken blev även inrättandet av nybyggen svårare mot slutet av 1800-talet. Skogsmyndigheterna skulle nämligen enligt kolonisationslagen av år 1892 ge sitt utlåtande om inrättandet. I Utsjoki kommun upphörde inrättandet av nybyggen praktiskt taget helt i början av 1900-talet. Även skogsskyddskommittén konstaterade år 1910 i sitt betänkande att nästan all jord som i någon mån lämpade sig för odling hade tagits i bruk i de nordliga socknarna – vilket avsåg såväl Enare som Utsjoki och Enontekis.

Det står klart att Forststyrelsens intressen var mycket olika i Enare och Utsjoki. När Forststyrelsen i Enare eftersträfvade en tillfällig avvittning av överloppsmark var sporren den eventuella ekonomiska nytta staten skulle få av skogarna. Däremot var drivfjädern i Utsjoki skogsvårdsfrågor och skogsskydd.

Särskilt i Enare antog kronotorpsbebyggelsen omfattande proportioner. Till följd av att torp inrättades ökade antalet boningar nästan med det dubbla. I det första skedet var kronoskogstorpen fiske- och rensamernas befintliga boplatser som nu fick en officiell ställning på kronans mark. Bland dem som inrättade torp fanns även finnar som hade börjat flytta in till Enare i slutet av 1800-talet. I Enare inrättades det första torpet år 1892 och i Utsjoki år 1894. Forststyrelsen hade svårigheter med att övervaka om kronoskogstorpen var beskattade eller obeskattade. Allt oftare uppstod svårigheter, särskilt i Utsjoki, av att enskilda marker, kronotorparnas marker och kronomarkerna var huller om buller och skogstjänstemännen hade svårt att tolka gamla insyningar där ortsnamnen var på samiska. I Utsjoki avskaffades en stor mängd kronoskogstorp eftersom de användes som sommarviste eller för att ge skattehemmanen mera ängsmark, i vilket fall torpen ofta förblev obygga.

Orsakerna till att anlägga kronoskogstorp kan indelas i interna och externa. En extern orsak är statsmaktens bosättningspolitik, som påverkades av många faktorer. Utgångspunkten utgjordes av 1892 års förordning om inrättandet av nybyggen och kronotorp. Då upphörde man i praktiken med inrättandet av egentliga nybyggen, dock så att tillfälliga nybyggen i församlingarna i Lappland tilläts. I Enare uppkom efter år 1892 endast 35 tillfälliga nybyggen, men mot slutet av 1800-talet var det inte längre möjligt att inrätta livskraftiga och tillräckligt stora odlingshemman för en växande befolkning i de förhållanden som rådde i Enare. Statsmakten styrde tillsammans med Forststyrelsen bosättningsströmmen i riktning mot kronoskogstorp. Samtidigt skärpte Forststyrelsen övervakningen av skogsanvändningen. Man började tala om att inrätta kronoparker och skydda skogarna.

De interna orsakerna uppkom till följd av befolkningstillväxten ur samhället självt. Enaresamhället levde i en massiv brytningstid när näringarna förändrades och levnadsvillkoren därigenom hårdnade. Samhället som hittills bestått enbart av Enaresamer började få befolkning även från andra orter i Finland, och rensamernas flyttningsrörelse förändrade hierarkin i områdets egna samesamhälle. Rensamebefolkningen blev så att säga det högsta skiktet i samesamhället; rensamerna hade stora förmögenheter och näringar som krävde vidsträckta områden.

I Utsjoki var förhållandet mellan de insyningsprotokoll för nybyggen som framlades vid tingen och de genomförda nybyggena snett. Myndigheterna ansåg inte hemmanen i Utsjoki som livsdugliga varför många ansökningar avslogs. I Utsjoki kommun upphörde inrättandet av nybyggen praktiskt taget nästan helt vid ingången av 1900-talet. Nästan alla jordar som ens i någon mån lämpade sig för odling hade enligt myndigheterna redan tagits i bruk. Man kan till och med säga att befolkningen i Utsjoki hade mycket små möjligheter att anlägga ett eget hemman, vilket resulterade i en omfattande styckning av gamla hemman vid arvskiften.

Gränsspärningen mellan Finland och Norge år 1852 gjorde slut på det gränsöverskridande renbetet. I Finland befallde senaten att om norska samer kom över till betesmarker i den finska lappmarken skulle en tiondel av deras renar beslagtas. Länsmännen i området fick i befallning att två gånger per vinter resa genom sina områden och övervaka överflyttningar. Det ankom på länsmannen hur stor förståelse han visade gentemot gränsöverskridningar. I Norge var följderna att gå över gränsspärren förödande, och särskilt Koutokeinos rensamer råkade i svårigheter. På norska sidan krympte renskötseln kraftigt och särskilt i Karasjok minskade antalet renar snabbt. Det uppstod stridigheter om betesmarker som i sin tur ledde till renstöder. Gränsspärningen medförde förändringar även för områdena i Utsjoki och östra Ruija. Eftersom Utsjokis renskötare inte längre kunde gå över gränsen, framställde de år 1880 ett önskemål om rätt att låta sina renar gå på bete i de norra delarna av Enare församling. Lovet beviljades eftersom rensamerna i Utsjoki började flytta till olika delar av Enare.

På 1880-talet försökte man klarlägga rensamernas situation i syfte att åstadkomma ett internationellt avtal om rennomadernas ställning i Finland, Sverige och Norge. Av utredningen framgick att inga norrmän hade flyttat till Finland. Orsaken var svårigheten med att vara finsk medborgare, och dessutom gavs ingen uppmuntran till flyttning. I Finland var man även rädd att gå samma öde till mötes som i Norge, där renar svälte ihjäl till följd av överbete. Behandlingen av ärendet blev intressant eftersom man på lokal tjänstemannanivå i Finland såg på rensamernas ställning på två sätt. Länsmannen i Enare ansåg att gränsspärningen var gynnsam för renskötselns utveckling. Uppmärksamhet väcker även den medkänsla och förståelse som kronofogden i Lappmarkens härad Charles Emile Ahnger uttryckte gentemot den nöd som drabbat rensamerna särskilt i Norge. Han hade uppmanat också länsmannen i Utsjoki att se genom fingrarna och tillåta norrmännen att komma över till Finland.

Tjänstemännen själva måste ställvis gissa sig till hur många rensamer som sist och slutligen flyttade till Finland. Redan den tidens tjänstemän hade en klar uppfattning att rensamernas avvikande livsstil

kräver särskilda författningar. Det rådde dock en uppenbar meningsskiljaktighet om huruvida det var nödvändigt att komma åt ishavskusten eller inte. Ökningen av renarnas antal i Enare inträffade samtidigt som rensamer, huvudsakligen från Utsjoki, som ägde stora renhjordar flyttade till de rika lavmarkerna i Enare. Medan renarna ännu år 1880 var färre än 10 000 till antalet, var de femton år senare redan fler än 35 000. I Utsjoki var renskötseln praktiskt taget helt i samernas händer. I Enare var 92,5 % av renskötarna år 1900 samer.

Även om de renskötande samerna inte hade släktmarker i Enare, skedde flyttningen till Enare relativt smärtfritt. Rensamerna flyttade till fjällområdet där det tidigare hade idkats främst vildrensjakt. De marker de tog i bruk var sedan gammalt byns allmänningar. Efter att vildrensjakten hade upphört hade områdena stått nästan oanvända, och särskilt i södra Enare fanns det utmärkta lavmarker. Vid sockenstämmorna förbjöds rensamerna att komma för nära boningarna, men tvistemålen vid tingen verkar vara överraskande få.

Den kejserliga senaten beviljade alla renägare i Finland rätt att utan särskild avgift låta sina renar beta i kronans skogar. Rätten beviljades första gången år 1888 och den gällde till år 1897. Med undantag av sockenvisa avtal hade renbetet före detta inte reglerats på något vis. Senaten tillät i detta sammanhang även att skägglavsbevuxna träd fälldes som nödföda för renarna. Ett undantag till renskötselområdet bildade Kemijärvi, Kuolajärvi och Kuusamo socknar, vars invånare år 1891 hade beviljats rätt att fälla lavskäggsträd. Rätten att fälla träd med skägglav grundade sig på en förordning av år 1879 genom vilken invånarna i knektkontraktssocknar hade rätt till renbete på avvittrade kronomarker. Senatens kammarexpedition förlängde betesrätten år 1898 till slutet av år 1902. Renskötselområdet tudelades. Till den norra delen hörde Lappmarkens härad och Kuolajärvi socken. Som villkor ställdes att endast sådana renägare som idkade renskötsel på ett geografiskt avgränsat område eller i praktiken utgjorde ett renbeteslag (paliskunta) skulle ha matnings- och avverkningsrätt på statens marker. Renbeteslagen i en och samma kommun förenades av en så kallad renbeteslagsförening som renbeteslagens renägare skulle vara medlemmar i.

Efter gränsspärningen upplevde renskötseln en ny omvälvning i och med renbeteslagen. Böndernas renskötsel stod modell för renbeteslagsväsendet. I och med det nya systemet tvingades rensamerna till betesgång inom ett visst renbeteslags område. Av detta följde att den gamla rensamekulturen med sina långa förflyttningssträckor upphörde. Nu tvingades de sista renskötarna som ännu levde som nomader att hålla sig inom ett geografiskt avgränsat område. Allt fler rensamer bosatte sig permanent, så att de inrättade antingen ett nybygge eller ett kronoskogstorp. Allt som allt förhöll sig till exempel Forststyrelsen mycket positivt till renskötseln i Enare- och Utsjokitrakten. Renskötseln sågs som den enda ekonomiskt lönsamma näringen i Lappland.

Det synes som om lagens bokstav och verkställighet inte alltid har mötts i Lappland. Lagarna stiftades i allmänhet för att gälla hela Lappland fastän praktiken ofta visade att det inte var möjligt att verkställa dem. Ett sådant exempel var 1749 års lappmarksreglementes bestämmelse om att nybyggena efter de skattefria åren skall mätas och slutgiltigt skatteläggas. Detta genomfördes inte i praktiken; de långa sträckorna i det glest bosatta området gjorde att lantmätarna inte varje gång hade möjlighet att särskilt besöka och mäta upp hemmanens marker. Guvernören konstaterade att de ekonomiska resurserna helt enkelt inte räckte till för detta. Ett annat gott exempel är lappmarksreglementets bestämmelse som begränsade nybyggarnas jakt till ett område fem mil från gården. Enligt kronofogden var det omöjligt att övervaka efterföljelsen av detta lagrum. Myndighetspraxisen blev ofta att en lag stiftades, de lokala tjänstemännen fick föreskrifter om den och dessa försökte sedan genomföra besluten. Det hände ofta att de lokala tjänstemännen frågade sina överordnade om råd hur lagen skulle tillämpas. Guvernören kompletterade sina beslut genom att utfärda brev genom vilka man lokalt försökte lösa tvister som hade uppstått.

Samernas erläggande av kollektiv lappskatt började närma sig sitt slut. Efter decennieskiftet fanns inga lappskattebetalare i Enare som skulle ha varit antecknade som skogs-, fiske- eller fjällappar. De hade antingen blivit hemmansinnehavare eller kronoskogstorp. Hemmansinnehavarna fortsatte att erlägga lappskatt enligt sitt mantal. I Utsjoki, där nästan alla hemmansinnehavare var samer, gjorde man ingen skattemässig skillnad i förhållande till den övriga samiska befolkningen. I Utsjoki betalade hemmansinnehavarna, fiske- och rensamerna kollektiv lappskatt ända tills den avskaffades, dvs. till år 1924.

Den temporära avvitrningen av överloppsmark i Enare till kronan fick även invånarna i Utsjoki att söka storskifte. Tillstånd beviljades inte för detta, och skogsanvändningen övervakades fortfarande utifrån brev utfärdade av senaten, kanske till och med för strikt på sina ställen. De första åren av 1900-talet präglades särskilt i Utsjoki av begränsningar i skogsanvändningen av naturskyddshänsyn. Den halvfärdiga skyddsskogslagen begränsade klart och tydligt all verksamhet i området. I praktiken gick det inte längre att inrätta nybyggen och bosättningen styrdes i riktning mot kronoskogstorp. Omedelbart efter att överloppsmarkerna hade avvitrats började staten sälja trävirke från Enare och de första storskiftesförrättningar inleddes där år 1911. Skiftena avbröts av skogsspekulationer. De särskilda förhållandena i Enare, Enontekis och Utsjoki fick statsmakten att vidta åtgärder för att stifta en speciallag. Lagen angående storskifte och skatteläggning stiftades år 1925. De egentliga storskiftesförrättningar inleddes på 1930-talet men avbröts av andra världskriget. På 1930-talet ombildades också kronoskogstörpen till självständiga lägenheter. Huvuddelen av skiftesförrättningar utfördes på 1950- och 1960-talen. Enontekis, Enare och Utsjoki (det så kallade Perä-Lappi) utgjorde den sista utposten där storskiftet och den slutliga avskiljningen av statens och enskildas marker slutfördes.

OM MARK- OCH VATTENRÄTTIGHETER I OMRÅDEN SOM HÖRT TILL FÖRE DETTA TORNE OCH KEMI LAPPMARKER

FORSKNINGSSAMMANDRAG

Juha Joona

Jur. lic., vicehäradshövding, forskare

1. Om forskningsstudiens utgångspunkter och avgränsningar

Studien gäller regionalt områden som på 1600- och 1700-talet hörde till Torne och Kemi lappmarker och som numera tillhör Finland. Lappmarken avgränsades från kustsocknarna vid Bottniska viken av den så kallade lappmarksgränsen, som fastställdes i en gränsdragning åren 1751–1754, och som även sträckte sig till det nuvarande Finland. Lappmarkerna var indelade i lappbyar. Lappbyarna Rounala, Suondavaara och Peldojärvi i Enontekis samt Utsjoki och Tana lappbyar inom det nuvarande Utsjoki ingick i Torne lappmark. Till Kemi lappmark hörde Kittilä, Sodankylä, Sompio, Enare Keminkylä, Kuolajärvi, Kitka och Maanselkä lappbyar. Kemi lappmarks lappbyar var belägna inom de nuvarande kommunerna Kittilä, Enare, Sodankylä, Savukoski, Pelkosenniemi, Salla, Posio och Kuusamo.

Tidsmässigt tar studien avspark i slutet av 1500-talet. Tingsprotokoll har gått igenom börjande från år 1639, dvs. ända sedan regelbundna domarting började hållas i Lappmarken. Genomgången sträcker sig till år 1808, med andra ord till början av autonomin, med undantag av de ting som hölls i de tre längst söderut belägna byarna i Kemi lappmark, dvs. i Kuolajärvi, Kitka och Kuusamo. Tingen i dessa lappbyar har granskats fram till år 1776 då dessa områden överfördes från Västerbottens län till det då bildade Uleåborgs län.

Studien indelas tidsmässigt i fyra separata kapitel (cirka 1550–1673, 1674–1694, 1695–1748 och 1749–1808). Kapitelindelningen bygger på för jord- och vattenrätten central lagstiftning. I samtliga kapitel går igenom innehållet i den lagstiftning, rättspraxis och beskattning som har inverkat på markanvändningen. Forskningens tyngdpunkt ligger dock på rättspraxis och analysen av denna. Denna utgångspunkt har valts dels för att rättspraxis i detta fall kan anses vara en central rättskälla, dels för att de rättsnormer som vid olika tidpunkter styrde lapparnas markrättigheter säkrast kommer fram just i rättspraxisen. Eftersom de områden som lapparna bebodde inte var bondeområden utan till markanvändningen på många sätt skiljde sig från dessa, är det inte alltid möjligt att med säkerhet säga vilka de författningar var som ansågs gälla även de områden som lapparna innehade. En ytterligare osäkerhetsfaktor är det avlägsna tidsperspektivet. Endast via rättspraxisen var det möjligt att skaffa visshet om vilka författningar som vid olika tider har setts som gällande rätt.

Utgångspunkten vid genomgången av materialet var att beakta alla rättsfall med anknytning till användningen av mark- och vattenområden. En del av fallen anknyter nödvändigtvis inte till sådana frågor om lapparnas markrättigheter som har lyfts fram i tidigare forskning. Syftet var att

skapa en helhetsbild av rättsfrågorna i anslutning till mark- och vattenanvändningen, oberoende av om alla upptagna ärenden har direkt anknytning till de frågor som numera anses centrala för jordrätten.

Rättspraxis gällande användningen av mark- och vattenområden har grupperats enligt olika markanvändningsfrågor. Den rättsliga betydelsen av gränserna mellan lappbyarna har granskats separat, liksom även rättegångarna om mark- och vattenanvändningen mellan lappar, den finska nybyggarbebyggelsen inom lappbyarnas områden, tvisterna mellan lappar och nybyggare om markanvändningen, rättegångarna mellan nybyggare samt nyttjandet av erämarker i lappbyarnas områden av finska bönder bosatta söder om lappmarksgränsen.

2. Om användningen av mark- och vattenområden samt rättigheterna gällande dem

Rättspraxis visar att gränserna mellan lappbyarna under hela forskningsperioden utgjorde den centrala gränslinjen för markanvändningen. I huvudsak hade endast de lappar som bodde inom en lappbys område rätt att använda dess mark- och vattenområden. Lappar som tillhörde en annan lappby hade inte rätt att använda områdena. Studien inkluderar även uppgifter om de gränsplatser mellan lappbyarna som framkommer i studien. Inom lappbyarna indelades mark- och vattenområdena i skatteland som var i familjernas (enskilda personers/släkternas) besittning.

Angående den rättsliga grunden för lapparnas markanvändning har det hänvisats till både civilrättsliga och fiskala rättsgrunder. I den tidigare forskningen har varierande uppfattningar framförts om den mark- och vattenrättsliga betydelsen av den skatt lapparna erlade. Dels har man ansett att det är fråga om en personskatt, dels har den setts som en jordskatt. Frågan har ansetts vara av central rättslig betydelse: om den skatt lapparna erlade skall förstås som personskatt eller en på någon annan grund erlagd skatt, kan inte skattebetalningen anses ha någon särskild betydelse för de rättigheter som gäller mark- eller vattenområden. Om sakförhållandet däremot är det omvända, kan man se skattebetalningen som en särskild rättsgrund, som antingen är oberoende av eller stöder en civilrättslig rättsgrund. Studien kommer fram till att storleken på den skatt en enskild lapp erlade varierade av olika anledningar, men i rättspraxisen har man förstått det så att lapparna har erlagt skatt för mark- och vattenområden som hör till skattelandet ännu i mitten av 1700-talet. I det tillgängliga forskningsmaterialet hittades dock inga bevis på att de marker som lapparna nyttjade skulle ha värderats eller att storleken på den erlagda skatten skulle ha fastställts vid en separat skattnäbning på samma sätt som i fråga om de marker bönderna nyttjade. Beträffande upptecknandet av lapparnas markområden måste dock en reservation göras gällande skattereformen år 1602. I många fall har personliga omständigheter inverkat på storleken på den skatt lapparna erlade, men alldeles uppenbart även omfattningen och kvaliteten på det område som personen i fråga hade i sin användning i förhållande till områden som nyttjades av andra lappar.

Ännu i mitten av 1600-talet utgick både förvaltningsmyndigheterna (landshövdingarna) och domstolarna från att de intrång i lappbyarnas områden som de finska bönderna från kustsocknarna gjorde var lagstridiga. Beträffande lapparnas rättigheter hänvisade man dels till det brev Johan III gav lapparna i Suondavaara år 1584 och Karl IX:s brev av år 1602 till lapparna i Kemi lappmark, dels till att lapparna ansågs ha urminnes rätt till de områden de använde. Rättspraxis visar dock att lapparna inte i alla hänseenden ansågs ha ensamrätt att använda lappbys område. De finska bönderna vid Torne älvs och Kemi älvs nedre lopp nyttjade med allt sedan medeltiden nedärvd rätt vissa avlägsna sjöar ovanför lappmarksgränsen. I rätten motiverades denna fiskerätt som hemmanen längs älvarna ansågs ha bland annat med urminnes hävd samt med att man för detta fiske erlade separat skatt till kronan.

Beträffande områden belägna inom lappbyn utgick man internt ifrån att den lapp som innehade marken hade ensamrätt att använda de mark- och vattenområden som hörde till skattelandet. Om en lapp använde ett skattelandsområde som tillhörde någon annan betraktades detta som lagstridigt och straffbart. I domarna hänvisade man till 20 och 25 kapitlet i jordabalken i Kristofers landslag. Enligt dessa lagrum straffades personer som hade jagat i någon annans skog eller fiskat i någon annans fiskevatten. Det var även förbjudet att bosätta sig på någon annans mark. Vid många rättegångar om tvister av detta slag, som närmast kan tolkas som besittningsintrång, hänvisades även till 28 kapitlet i konungabalken.

Ännu i början av 1600-talet hade förvaltningsmyndigheterna och domstolarna ett enhetligt synsätt på lapparnas rättigheter. De finska bönderna i Kemi och Torneå kustsocknar ansågs inte ha rätt att orsaka förfång för lapparna som bodde inom lappbyarna. Men väl framme vid 1670-talet hade svenska kronans strävanden i de norra delarna stött på många slag av problem. Man ansåg att statens intressen förutsatte en inflyttning av finska och svenska nybyggare även i Lappmarken. En sådan skulle dock inte vara möjlig om lapparna ansågs ha ensamrätt att nyttja de områden de hade i sin besittning. I motsats till sina tidigare beslut hävdar landshövdingen i Västerbottens län Johan Graan i ett memorandum i anslutning till beredningen av lappmarksplakatet att lapparna inte har någon laglig rätt till de områden de använder utan att de egenmäktigt har tagit dem i besittning.

Även om finska nybyggare med stöd av lappmarksplakatet av år 1673 hade rätt att permanent bosätta sig norr om lappmarksgränsen, förblev domstolarnas förhållande till lapparnas rättigheter dock i grunden detsamma som det dittills hade varit. Lappmarksplakatet tolkades inte så att man kunde flytta fritt till området, utan ärendet skulle tas upp till behandling i häradsrätten (HR), och i de flesta fall måste man ha antingen lappbyns eller skattelandsinnehavarens eller bægges samtycke för att få bosätta sig inom en lappbys område eller på en lapps skatteland. I många fall kom man överens om saken. I en del fall avslogs ansökan om tillstånd till nybygge, men ibland godkändes även en ansökan mot lapparnas vilja.

I de nybyggartillstånd HR beviljade gavs nybyggarna rätt till nybygge, dvs. jordbruk och boskapsskötsel, på villkor att lapparna inte fick orsakas skada eller förfång vare sig på sina marker eller i sina näringar. Även i annan rättspraxis åtnjöt lapparnas markanvändning fortfarande rättsskydd. Av många beslut framgår dock att domstolsbesluten i praktiken inte iaktogs, utan finnarna trängde in också i områden som var enbart i lapparnas användning och började där idka fiske och jakt som näring. Det här ledde till att skogslapparnas ställning i de mellersta och södra delarna av Kemi lappmark drastiskt försämrades mot mitten av 1700-talet.

Även lapparna började inrätta nybyggen. De centrala orsakerna förefaller ha varit att grunden för de lapska näringarna gav vika samt det att endast en nybyggesinnehavare ansågs ha ensamrätt till de områden som hade insynats för nybygge. I rättspraxisen utgick man dessutom ifrån att inrättandet av ett nybygge inte invercade på de rättigheter som den på nybygget bosatta lappen ansågs ha enligt det som ursprungligen setts som lapparnas ensamrätt. Ärendet blev aktuellt i samband med jakt på det viktigaste viltet, dvs. bäver och vildren. En person av lapsk börd hade rätt att idka dessa näringar oberoende av om han bodde på ett nybygge och om han även var ättling till finska nybyggare.

Rättspraxis visar att lapparna åtminstone redan sedan 1660-talet hade rätt att till någon annan överlåta antingen ett helt lapps skatteland eller enstaka markområden som hörde till lapps skattelandet, såsom jaktmarker, fiskesjöar eller naturängar. De hade även rätt att överlåta skattelandet med stöd av sytingsavtal eller bestämma om det genom testamente. Områdena har även varit föremål för bördslösen. Rätten utfärdade även lagfarter och fastebrev på dylika fång. Sådillvida styrker forskningen de innehållsmässigt likadana uppgifter som Isak Fellman lade fram redan år 1912. Detta kan inte tolkas på annat sätt än att rätten inte betraktade de mark- och

vattenområden som lapparna utnyttjade som kronojord, utan som jord av skattenatur, eller med moderna begrepp uttryckt – lapparna ansågs ha äganderätt till de områden de nyttjade. Till denna del förefaller frågan ha gällt uttryckligen de mark- och vattenområden som skogslapparna disponerade.

Frågan om det rättsliga innehållet i lapparnas markrättigheter blir föremål för en särskild bedömning i en rättegång som år 1737 inleddes vid Maanselkä ting, dvs. i den längst söderut belägna lappbyn i Kemi lappmark. Rättegången gällde huruvida käranden hade rätt att lösa in ett nybygge vid namn Haukiniemi som inrättats på släktens lappskatteland. En central fråga för rättegångens resultat blev om lappskatteland skulle anses vara av skatte- eller krononatur. HR avgjorde ärendet enligt dittills följd praxis och ansåg att det var fråga om jord av skattenatur. Svaranden överklagade hos Piteå lagmansrätt som tolkade fallet i liknande banor som underrätten. Lagmansrätten beslöt dock att begära ett förtydligande av lagen av Svea hovrätt i Stockholm före sitt slutliga avgörande. Hovrätten i sin tur bad Kammarkollegiet om ett utlåtande.

Man har försökt utreda rättegångens resultat allt sedan 1920-talet. Tidigare forskning antar att man inte ville avgöra ärendet vid de högre myndigheterna, eftersom inga bevis för jordens krononatur kunde framföras. Ärendet avgjordes dock genom ett beslut av Kammarkollegiet i slutet av november 1742, fastän ärendet uppenbarligen var avhängigt även efter detta. Enligt beslutet är ett lappskatteland och ett nybygge som inrättats på ett lappskatteland jord av krononatur. Den centrala motiveringen var att lappskatteland inte hade beviljats skattenatur.

När inteckningar och lagfarter behandlades vid tinget i Kemi lappmark år 1744 konstaterade rätten att sådana inte finns eftersom all jord är kronojord. Av rättsfall som behandlades vid detta och även senare ting framgår dessutom att rätten härefter betraktade jorden som kronojord, även om praxis till en början förefaller ha vacklat.

Rättegången om Haukiniemi bördsinlösen har hittills setts som ett av de centrala bevisen på skattenaturen hos de mark- och vattenområden lapparna nyttjade. Men i själva verket verkar just Haukiniemi-rättegången ha resulterat i att även domstolarna ändrade sin tolkning, och att lappskatteland samt på sådana inrättade nybyggen nu ansågs vara av krononatur. Att saken avgjordes i Kammarkollegiet betyder även det att synen på områdena som kronojord inte har byggt på att man ”har börjat anse” att tidigare områden av skattenatur skulle vara av krononatur – vilket har hävdats i vissa sammanhang – utan ärendet har avgjorts hos en myndighet till vars befogenheter frågor gällande jordnaturen hör.

Dock betyder avgörandet genom Kammarkollegiets beslut även det att uppfattningen om områdenas skatte- respektive krononatur grundar sig på en myndighets tolkning av rättens innehåll. Om lagar hade stiftats om frågan skulle den ha fått sin lösning. Eftersom tolkningen ”vilar” på Kammarkollegiets beslut, kan ärendet på nytt bli föremål för rättsligt övervägande. Motiveringen till Kammarkollegiets beslut kan även ses som mycket problematisk. Beslutet är känsligt för kritik särskilt av den anledningen att den nuvarande uppfattningen om uppkomsten och existensen av privat äganderätt till de områden lapparna nyttjar utgår från andra premisser (se längre fram). Det måste dock konstateras att inte heller möjligheten att ett kungligt beslut skulle ha utfärdats i frågan helt kan uteslutas. Något sådant beslut har dock inte framkommit i forskningsmaterialet.

I mitten av 1700-talet förlorade de enskilda skattelanden i största delen av Kemi lappmark sin rättsliga betydelse som områden i vilka enskilda lappar ansågs ha en andra uteslutande rätt att utnyttja området. De ursprungliga skogslappar i området som hade börjat idka jordbruk jämfördes med de finska nybyggarna. De rättigheter som grundade sig på besittningen av lappskatteland försvann ur rättspraxis. År 1763 flyttades människorna, som nästan alla var

ursprungliga skogslappar i Kemi lappmark samt deras ättlingar, till förteckningen över nybyggare i jordeboken, med undantag av dem som bodde i Enare lappby och några andra som hörde till andra lappbyar.

Redan i tidigare forskning har man ansett att förlusten av de enskilda lappskattelandens betydelse i Enontekis hör ihop med utvidgningen av helnomadismen, som hade sin upprinning i de västra lappmarkerna. Rennomaderna, som nästan enbart idkade renskötsel, flyttade på våren med sina stora renhjordar till norska ishavskusten och på hösten tillbaka till det nuvarande Finland. Den förändring av näringarna som hade börjat redan på 1600-talet ledde till att man inte kunde eller ville vidhålla områdesindelningen i enskilda lappskatteland. Ännu på 1730- och 1740-talen existerade indelningen i enskilda lappskatteland, men mot slutet av århundradet hade denna områdesindelning till största delen förlorat sin praktiska betydelse.

Däremot kan lapparna i de östra delarna av Enontekis, vilka hade endast ett fåtal renar och fick sin huvudsakliga utkomst av jakt och fiske, beträffande markanvändningen jämföras närmast med skogslapparna i Kemi lappmark. Inom dessa områden förefaller förlusten av lappskattemarkernas reella betydelse främst hör ihop med de finska nybyggarnas ankomst till området. Tana och Utsjoki lappbyar avviker från det övriga området i det avseendet att det under svenska väldets tid inte behandlades sådana ärenden vid bytingen som skulle ha gällt besittningen och användningen av lappskatteland på samma sätt som vid tingen i de övriga lappbyarna. Ärenden som behandlades i rättegångarna var särskilt frågor gällande laxfisket i Tana älv.

I Kemi lappmark splittrade särskilt nybygget det gamla markanvändningssystemet. Även lagstiftningen i mitten av 1700-talet stödde denna utveckling. Enligt lappmarksreglementet som utfärdades år 1749 kunde nybyggen inrättas även i sådana områden som användes endast för jakt, fiske och renskötsel. Lappbyarna och lappskattelanden ersattes med nybyggen och nybyggarrättigheter. De övriga områdena var kronans mark, och på användningen av den tillämpades lagrum om odisponerade marker.

3. Om forskningens sammanfattningskapitel och vissa slutledningar

Under studiens gång genomförs även handlingar om förrättade storskiften i mellersta och norra Lappland under senare hälften av 1800-talet och början av 1900-talet. Syftet var att utreda om de historiska markrättigheterna i Lappmarken skulle ha kommit upp i dessa förrättningar. I den mån man kan generalisera uppgifterna som ficks fram ur de genomgångna förrättningshandlingarna kan man konstatera att lapparnas mark- och vattenrättigheter inte behandlades vid förrättningarna. Den lokala befolkningen försökte inte bestrida statens äganderätt till jorden och storskiftena förrättades utifrån lagarna om storskifte gällande olika områden.

Huvudvikten i den egentliga forskningsperioden låg på att återge rättsfallen. Slutsatserna i detta skede är preliminära och hänför sig till uppgifter om enskilda rättsfall. Det egentliga sammanfattande kapitlet i studien är indelat i två delar. I den första delen bedöms frågan om lapparnas eventuella äganderätt och i den senare frågan om övriga rättigheter till mark- och vattenområdena. I detta sammanhang ansågs det även nödvändigt att i huvuddrag gå igenom de bedömningar som har framförts om dessa frågor i Sverige mot bakgrunden att den historiska Lappmarken i tiden på många sätt utgjorde ett både förvaltningsmässigt och rättsligt enhetligt område. Detta område utgör numera delar av både Finland och Sverige. En jämförelse med Sverige ansågs motiverad även mot bakgrunden att det före år 1809 var fråga om ett område där samma lagstiftning tillämpades. Dessutom utgjorde Sveriges lag även efter detta grunden för rättsordningen i Finland.

I delen om äganderätt bedöms det som kommit fram i denna forskning i förhållande till de uppfattningar om lapparnas rättigheter som framställs i tidigare forskning och i 1900-talets rättspraxis. Vad beträffar uppkomsten av statlig/privat äganderätt till mark hänvisas i allmänhet till den forskning om lappskattelanden som den svenske rättshistorikern Åke Holmbäck publicerade i början av 1920-talet. Holmbäck anser i sin forskning att lapparnas rätt till skattelanden inte skall ses som en äganderätt utan som en slags ärftlig besittningsrätt. De uppgifter som framkommit vid denna studie bedöms i förhållande till Holmbäcks motiveringar.

I samma sammanhang görs också en genomgång av de utgångspunkter och slutsatser som framgår av Sveriges högsta domstols (HD) avgörande i det så kallade skattefjällsmålet. Denna rättegång gällde bättre rätt till ett område på den nuvarande svenska sidan, och anknyter således inte direkt till det egentliga forskningsområdet. En generell genomgång av HD:s beslut ansågs nödvändig för att ge en mer täckande helhetsbild av problematiken i anslutning till markanvändningsrättigheterna. Skattefjällsmålet har betydelse särskilt för att det är fråga om ett prejudikat bland annat om huruvida det är möjligt att anse att lapparna skulle ha haft äganderätt till de områden som de nyttjade, men som numera betraktas som statens områden. Enligt HD är det avgörande hurdana bevis man kan anföra om användningen och besittningen av området. Den kritiska tidpunkten för detta är enligt HD mitten av 1600-talet och tiden därefter. Sveriges högsta domstol utgår alltså ifrån att privat äganderätt är möjlig och att denna fråga inte har avgjorts med det brev Gustav Vasa utfärdade år 1542 eller i skogsförordningen av år 1683 som man tidigare har ansett. Det var alltså fråga om en rättegång som gällde ett område som inte nu hör till Finland, men i målet presenterades också sådant material som berörde även andra områden i den svenska Lappmarken än det som tvisten gällde. Med hänvisning till detta material konstaterar HD att särskilt i norra delen av Lappmarken, i Torne och Kemi lappmarker, har lapparnas rätt jämförts med skatteböndernas.

Som tidigare konstaterats förändrades underrätternas inställning till lapparnas rätt i mitten av 1740-talet. De områden lapparna nyttjade ansågs inte längre vara av skattenatur eller, enligt modernt juridiskt språkbruk, föremål för privat äganderätt, utan av krononatur. Fastän man också härefter i många fall ansåg att lapparna hade en särskild rätt till de områden de nyttjade, framgår det inte noggrannare av rättspraxis vad denna rätt innehåller, och inte ens hur denna rätt rättsligt bör karaktäriseras.

Denna fråga har inte undersökts i någon nämnvärd grad i Finland. Däremot har den i Sverige varit föremål för utredningar inom lagberedningen, rättspraxisen och den rättsvetenskapliga forskningen, till en del redan från slutet av 1800-talet. Enligt nuvarande uppfattning grundar sig rätten på urminnes hävd och är en privaträttslig rätt vars konkreta innehåll i första hand bestäms enligt lagstiftningen om rennärningen. Denna rätt gällande mark- och vattenområden omfattas av egendomsskydd på samma sätt som äganderätten. Förutom den egentliga renskötseln anses i denna rätt ingå även rätten att bygga byggnader, uppföra konstruktioner för särskilt fastställda ändamål, jaga och fiska, ta virke på statens mark på vissa villkor, ta grus och sand, slå hö och även låta andra djur än renar beta. Saken kan även förstås som så – med vissa reservationer – att det i den svenska rennäringslagstiftningen är fråga om en slags ”kodifiering” av den från lapparna nedärvda markanvändningsrätten. Som subjekt för denna rättighet betraktas enligt gällande lagstiftning en sådan person som är av samisk – lapsk – börd och av vars mor-/farföräldrar åtminstone en har haft renskötsel som stadigvarande yrke. Särskilt det faktum att grunden för rätten anses utgå från Finlands och Sveriges gemensamma lagstiftning – och det sålunda inte är fråga om en rätt som skulle ha uppkommit senare – måste innebära att en sådan begränsande rätt i anslutning till markägande gäller även mark- och vattenområdena på den finska sidan, även om det inte föreskrivits närmare om rättens innehåll.

Efter den sammanfattande delen görs en generell genomgång av de förutsättningar som kan anses definiera dagens rättsägare till lapparnas gamla mark- och vattenrättigheter. Frågan om under vilka förutsättningar sametingslagens definition av samer kan anses skilja sig från subjekt som utgår från sakrättslig grund, eller från andra rättigheter, behandlas separat. Det här ansågs vara nödvändigt inte minst mot den bakgrunden att man inte motiverat kan tala om olika rättigheter om det inte samtidigt framkommer vilka de personer är som man kan anse att rättigheterna hör till. Ur en annan synvinkel är det fråga om enligt vilka kriterier en viss person kan anses ha sådana särskilda rättigheter som en annan person inte anses ha.

Forskningsstudiens resultat och slutsatser jämförs även kort med de förslag som genomförda har ansetts möjliggöra en ratificering av den så kallade ILO-konventionen. Syftet med denna konvention är bland annat att erkänna ursprungsfolkens ägande- och besittningsrätt till de områden som de av tradition bor på. De förvaltningsmodeller som har lagts fram bedöms å ena sidan i förhållande till de historiska uppgifter som gäller nuvarande Finland och som kan anses ha betydelse för att definiera subjekten för de i ILO-konventionen avsedda rättigheterna, å andra sidan till de i studien framkomna uppgifter som gäller på den nationella lagstiftningen baserade rättigheter till mark- och vattenområden och användningen av dessa. I detta avseende kommer man till slutsatsen att de förslag som lagts fram till sina grunder i många fall kan anses vara högst problematiska. Det här gäller såväl ILO-konventionens formuleringar, dess mål, föreslagna område, rättsinnehåll och subjekt samt förhållande till den sakrätt som bestäms enligt den nationella lagstiftningen.

Till sist behandlas kort frågan om vilka områden den särskilda markanvändningsrätt som nedärvt av lapparna regionalt kan anses gälla. Frågan behandlas dels ur det perspektiv som själva rätten ansågs bygga på under sin egen tid, dels även utifrån betydelsen av lappmarksgränsen, som på 1600- och 1700-talet skiljde åt finnarnas och lapparnas boendekområden. Denna fråga har i vår tid tagits upp i både Finland och Sverige i anslutning till vilka områden den av markäganderätten oberoende renskötselrätten gäller. I Sverige bestäms omfattningen av och innehållet i denna rätt delvis av den ovan nämnda lappmarksgränsdragningen på 1750-talet, delvis enligt 1734 års lags kriterier för urminnes hävd. I Finland bestämdes denna gräns i samband med stiftandet av den första renskötsellagen år 1932.

Jouko Vahtola

Sámi eanavuoigatvuodaid dutkamuš 2003 - 2006

Eanavuoigatvuohtadutkamuš

Vuoigatvuohtaministeriija lágidii jahkemolsašumis 2002 - 2003 vuoigatvuodaministtar Johannes Koskinen bargogohččuma vuodul rabas fáladatgilvvu historjjálaš sámieatnamiid eanaoamastusa historjjá dutkamis. Áidna evttohusa ja dutkamušplána ovdanbuvttii Oulu ja Lappi universiteahta vuodđudan dutkijoavku. Vuoigatvuohtaministeriija dohkkehii evttohusa, ja dan vuodul vuoigatvuohtaministeriija ja Oulu ja Lappi universiteahtta dahke jagi 2003 álggus dutkansoahpamuša Giema ja Durdnosa ovddeš sámieatnamiid ássama ja olbmuid, ealáhusaid ja vearuhusa ja dasa lassin eatnamiid ja čáziid oamastangaskavuođaid ja geavaheami historjjálaš ovdáneami dutkamis.

Dutkamuša lei mearri gárvvistuvvat guovtti jagis dahjege jagi 2004 loahpa rádjái. Dutkamuš čájehii iežas dan bisttedettiin váddáseabbon ja viidáseabbon, go lei árvvoštallon, sihke dan gáldomateriála ja problematihka hárrái. Álggus vuolggasadjin lei goittotge dat, ahte eai duđa bajosčielggadusaide, muhto oččodit nu vuđolaš dutkamušaid, go dán dilis lea vejolaš.

Dutkamušraporttat sturro measta guovttegeardásažžan dan ektui mii lei plánejuvvon, nu ahte daid čohkken, čállin ja spárven gáibidedje áiggi eanet go lei rehkenaston. Vuoigatvuohtaministeriija miedeheaddi dutkiide joatkaáiggi báikkáin miessemánu 2005 lohppii ja velá vejolašvuoda joatkit ja vátnat dutkamušaid ain čakčamánu 2005 rádjái. Oasi giehtačállagiin guđde ministerijai giđa 2006 áigge, oasi šadde fiidnet ain giđđageasi 2006 rádjái.

Dutkamušguovllu váimmus lei dálá Davvi-Lappi guovlu (Anár, Ohcejohka, Eanodat), muhto ieščielggasin adnojuvvui, ahte dutkamuša ferte čuohtadit olles deattuinn historjjálaš sámeguvlui dahjege háválás ng. sámeráji dávabeale guvlui, Giema ja Durdnosa sámieatnamiidda. Áiggi hárrái dutkamuš ráddjejuvvui nu, ahte váldofuopmášupmi livččii 1700- ja 1800-logu ovdáneamis, mat ledje - erenoamážit 1800-lohku – váilevaččat dovdojuvvon. Loahpahanrádjinn dollojuvvui 1900-logu álggus álgán stuorrajuohku, man vuolggasajiid ja vuodđojurdagiid maiddái giedahalašedje. Dutkit šadde geavadis dutkat álgogálduid vuodul maiddái 1500- ja erenoamážit 1600-logu ovdáneami, dannego mánggat gitta 1800-logu rádjái váikkuhan stáhtaválddi mearrádusat, vuoigatvuodalaš geavadat ja čovdosat ja maiddái ovdánanproseassat šadde ja ožžo álgguset dalle ja dannego daid dovdamuš lei váilevaš.

Dutkamuščuozáhaga hábmejedje soahpamušas vuolggasajálaččat oalle viiddisin nu, ahte eatnamiid ja čáziid geavaheami historjjá ja vuoigatvuodalaš ovdáneami dutket viiddis historjjálaš ja juridihkalaš konteavsttas dahjege dain oktavuodain, maid váikkuhusa vuollásažžan eanagažaldagat leat ovdánan. Dalle erenoamážit gárte čuovvut ássama, veahkadaga, ealáhusaid, vearuhusa ja hálldahusa historjjálaš ovdáneami ja daid váikkuhusa eatnamiid ja čáziid geavaheapmái ja oamastussii.

Dutkamuša vuolggasadjin ledje dán rádjái dahkkon dutkamušat. Daid váilevuohtan gávnnehedje rabas gažaldagaid ja bieđggusvuoda ja dasa lassin dan, ahte dutkamuš lei menddo gáržžet ja čavga čuohtan gažaldahkii eatnamiid oamasteamis ja hálldáseamis, ja dalle albmamiid (fenomena) historjjálaš čilgema ja ipmirdeami várás vealtameahtun duogášáššit, oktavuodat ja váikkuheaddji suijat ledje báhcán váilevaš suokkardallamii. Nuppádassii adnojuvvui dehálažžan, ahte dutkamuš vuodđuduvvá guovdilis, nu viiddis ja mánggabealát álgovuđolaš gáldomateriálii go vejolaš ja dan válljekeahkes objektiivvaš atnui. Goalmádin lei lunddolaš, ahte dutkamuša ollašuhttet diedalaš historjjádutkamuša vuodđojurdagiiguin, ja dalle albmamiid guorahallet iežas áiggi eavttuid olis

historjjálaš oktavuodain almmá, ahte dutkamuš vuolga ovddemustá ohecat vástádusaid dálá riidoáššiide ja argumeanttaid daid beales dahje daid vuostá. Ovdánanortnet lea leamaš dat, ahte easka dutkamuša buvttadan duohtaáššiid ja bohtosiid vuodul sáhtta váldit beali ja vástidit áigeguovdilis gažaldagaide.

Dáid oktasá vuolggasajiid vuodul dutkiin leat leamaš friddja giedat heivehallat ja ráddjet dutkamušaideaset. Diđolaččat lei figgamuš maiddái dasa, ahte juohke dutki sáhtta čadahit dutkamušas nu iehčanasat ja čatnasmeahttumin go vejolaš. Dutkit leat gal ságastallan ja ovdanbuktán sierra gažaldagain oaiviliiddiset ja oainnuideaset, muhto ovttá forbmii eai dulkomiid mange oasis leat figgan čárvut eaige stivret. Nuba ovdamearkka dihte dutkamuša koordináhtor lea beassan oahpásmuvvat easka gárvves dutkamušaide.

Vuoigatvuohtaministeriija lea čuvvon dutkamuša ovddosmannama iežas ásahan čuoovvunjoavkku bokte. Dutkamuša áigge čuoovvunjoavku lea čoahkkanan 19.2.2003 Oulus, 30.9.2003 Avvilis, 21.9.2004 Eanodagas ja 26.5.2005 Helssegis. Čoahkkimiin leat gullan dutkiid raporttaid dutkamuša ovddosmannamis. Čoahkkimiid oktavuodas leat doallan maiddái "stuorra álbmogii" dárkkuhuvvon seminárahápmásaš ságastallan- ja jearadandilálašvuodaid, main dutkit leat ovdanbuktán dutkamušaideaset ja vástidan gažaldagaide.

Oulu universiteahhta bovdii Sámi eanavuoigatvuođadutkamuša dutkin FM Matti Enbuske, FM Mauno Hiltunen ja FM Tarja Nahkiaisoja ja Lappi universiteahhta JDL, VD Juha Joona. Dutkamuša koordináhtorin nammaduvvui professor Jouko Vahtola Oulu universiteahτας. Koordináhtora bargun lea leamaš dutkamuša geavada organiseren, dutkamušbušeahta fuolaheapmi ja oktavuodadoallan dutkiide áigemearre- je. ordnengažaldagain, muhto dutkamuša sisdollui koordináhtor ii leat oassálastán. Koordináhtor ii leat doaibman ng. vásttolaš jodiheaddjin muhto iešguđege dutki lea vástidan iežas dutkanbarggus.

Oktiigeassu dutkamuša bohtosiin

Dutkamuša bohtosat ja daid vuoduštusat leat mielde dutkiid čálalaš dutkamušraporttain, mat olggosaddojit sierra. Dutkamušat leat:

* Matti Enbuske, Ássama ja eanangeavaheami historjá Gaska-Lappis ja Eanodagas 1900-logu álgu rádji.

* Mauno Hiltunen, Máilbmi máilmmiid gaskkas. Eanodaga ássit, ealáhusat ja eatnanhálddašepmi 1550 - 1808.

* Juha Joona, Durdnosa ja Giema ovddes Sámi eatnamiidda gullan guovlluid eanan- ja čáhcevuogitvuođain.

* Tarja Nahkiaisoja, Ássan ja eanageavaheapmi Anáris ja Ohcejogas 1700-logu beallemuttos jahkái 1925.

Dutkamušgiehtačála lea ná gárvvistuvvan sullii 1300 siiddu. Juohke dutkamuš lea iehčanas sierra oppalašvuohta, mii sisttisoallá valjis sierralágan bohtosiid veahkadaga, ássama, ealáhusaid, kruvnna sámedopolitihka, vearuhusa ja eana- ja čáhcegeavaheami historjjás. Dutkit leat maiddái gárvvistan iežaset dutkamušain ja bohtosiin oktiigeasuid, mat almmustahttojit dán prentosis.

Dannego bohtosat leat oalle biedgguid velá dutkiid oktiigeasuinge, ovdanbuvttán koordináhtorin čuoovvovaččas oanehaččat katalogalágan čoahkkáigeasu proševtta guovddášbohtosiin namalassii eana- ja čáhcegažaldaga historjjá oasis.

Mun geavahan sáme eatnamiid eamiálbmogis dálá namahusa sápmelaččat, vaikko lunddoleabbo livččii gohčodit dan namahusain "lappalaiset", mii suomagielas, sihke álbmot- ja girjegielas, lea

adnojuvvon historjjálaččat ja mii vástida olles dutkamušáigodaga áššegirjjiin geavahuvvon namahussii lappar.

Visot oaivilat ja bohtosat oktan gálđočujhusaiguin gávdnojit dutkiid álgodutkamušain ja ovdanbuktojit dás dutkiid namas. Namuhan raporttas maiddá dan dutki nama, gean dutkamuššii guđege áššeoppalašvuohta eanaš oasis vuodđuduvvá.

1. Eatnamiid ja čáziid geavaheami ja oamasteami sáhtta čuovvut lagamustá kruvnna hálldahusa ja riektetuolahusa oktavuođas šaddan áššegirjemateriálain 1500-logu beallemuttu rájes. Giema ja Durdnosa sámeeatnamat ledje dalle Ruota riikka, dan lága ja dan gonagasa válddi ja hálldahusa vuollásaččat. Go materiála lea šaddan hálldahus- ja riektedoaimmaid oktavuođas, de lea dat daid buohta luohthahtti ng. bázahasmateriála. Das deattuhuvvá eiseválddi oaidninvuohki; sápmelaččaid jietna ja dáhttu besset ovdan ee. váidagiin ja duopmostuoluid beavdegirjjiin. Berre fuomášit, ahte sápmelaččat eai leat dán oktavuođas leamaš dan heittogut sajádagas go ovdam. dihte suomelaš dábalaš álbmot.

2. Dutkamušguovllu, Giema ja Nuorta-Durdnosa Sámi, eamiálmot ja -kultuvra lea vuovdesápmelaš veahkadat ja dan kultuvra. Dat geavahii eatnamiid ja čáziid guollebivdui, meahcebivdui ja measta ruovttuoapmin dollojuvvon dámis bohccuid guodoheapmái. Guovllu guovtti siiddas, Eanodaga Rounalas ja Ohcejogas, stáđásmii bivddu báldii 1600-logus boazodoallu, boazonomadisma, mii vuodđuduvvá johtti guodoheapmái. (HILTUNEN).

1600-logu boazonomadismmain bálddalas odastupmi sámeráji duohken lei eanabargu ja šibitdoallu. Suomelaš ođđaássit bukte daid sámeeatnamii 1600-logu beallemuttu rájes, ja erenoamážit jagi 1673 ođđaásanplakáhta čuovvumuššan maiddá eanabarggus šaddagođii mearkkašahhti ealáhus Samis. Earret ođđaássiin 1600-logu loahpageaži rájes maiddá vuovdesápmelaččain ledje juo šibihat, sávzzat ja gusat, maid biebmmii dárbbasedje niittuid. Niittuin šattai sámi ođđa eanageavahanvuohki ja sámevearroeatnama oassi juo ovdal sápmelaččaid ođđadáluid vuodđudeami. (HILTUNEN, ENBUSKE, JOONA).

3. Kruvdna suddjii mánggain iežas 1500- ja 1600-logus addin julggáštusain sápmelaččaid vuoigatvuodaid bođu- ja gittaopmodahkii ja dan geavaheapmái ja dasa lassin sin ealáhusaid hehtekeahthes ollašuhttimii erenoamážit dálolaččaid vuostá muhto ii gielđán dálolaččainge bivddu Samis, gohan dat ii mielddisbuktán vahága sápmelaččaide. Sámeeatnamiin ledje doloža rájes maiddá sámeráji lulábealde orru dálolaččain árbeguollečázit, mat ledje skáhppojuvvon sápmelaččain. Ođđa áigodat sámeeatnamiid eanahistorjjás álggii, go kruvdna ávžžuhii juo Gustav Vasa rájes erenoamážit ođđaássiid fárrat Sápmai, dannego Samis oaivvildedje leat doarvái bivdoeatnamiid dálolaččaid ja sápmelaččaid ássamii bálddalagaid. (JOONA, ENBUSKE, HILTUNEN).

4. Sápmelaččaid árbevirolaš sohka- ja bearašbivdoeatnamiid ja -čáziid hálldašeapmi ja árbašuvvan sirdásedje maiddá kruvnna riekte- ja vearrogeavadii. Sápmelaččaid eatnama gohčodedje árbeanan, manimustá 1690-logu rájes sámevearroeanan. Kruvnna jagi 1553 rájes guoddin sámevearru lei persovnnalaš vearru, man juohke sámeolmmái, guhte basttii bivdit, mávssii prinsihpas buhtadussan iežas sámeeatnama geavaheamis, muhto dan mearri ii lean njuolgga čatnagasas eatnamiid ja čáziid mearrái iige šládji; dutkamušain ii gávdnon duodaštus das, ahte dat livčče goassige árvoštallon dahje mihtiduvvon seammaláhkai go dálolaččaid eanaosait. Juohke sápmelaš lei geatnegas máksit oppalašvearu dahjege heaggavearu ovttá mantálla vuodul, muhto jábalašvuohta ja máksinnákca váldui álggu rájes vuhtii ja mantálla juhkojuvvui cuovkkaosiide; nuba seamma sápmelaš sáhtii seamma sámevearroeatnamis máksit sierra jagiin vearu sierrasturrosaš mantálaid vuodul. Sámevearroeatnama oamasteami láhkasaš hálldašeapmi ja geavaheapmi gáibidii sámevearu maksima. Vearroeatnama sáhtte mávssekeahthes vearuid dihte addit nuppi hálldašeapmái, ja

duopmostuollu sáhtii maiddái dásset guollečáziid ja bivdoeatnamiid meriid. (HILTUNEN, JOONA).

Sámi vearuhusa figge jagi 1695 vearroodastusa válmmaštallama oktavuođas ovddidit aitosáš eanavearuhusa guvlui muhto bohtosiid haga. Eanavearuhus bodii Sápmái easka ođđadáluid mielde. Sámevearu ii sáhte ná atnit duodaštussan sápmelaččaid eanaoamastusas muđui go dan oppalaš bealis, ahte sámevearu mákse buhtadussan sámevearroeatnama hálddašeamis, mii sulastahtii oamasteami. Sámevearu ii sáhte atnit duodaštussan maiddái dan máksi sápmelašvuodas, dannego maiddái suopmelaš ođđaássiit – dalle go sin dálлу lei sámevearroeatnamis – merkejuvvojedje sámevearu máksin jagi 1695 vearroodastusa maŋŋá, ovdalgo biddjojedje vearu vuollái jagi 1760 vearuhanrávvagiid mielde. (HILTUNEN, ENBUSKE).

5. Ii sáhte čájehit, ahte Giema ja Durdnosa Sámis siiddain livččii leamaš kollektiivvaláš oamastanvuoigatvuohta siidda eatnamiidda. Sámevearroeatnamat ledje primáralaččat hálldašeaddjiideaset priváhta árbeoamastusas. Sámevearroeatnama oamasteami eaktun lei, ahte eaiggát lei siidda ássanlahttu ja mávssii vearu. Siidda ássit oamastedje oktasáččat dušše lagamustá mádjitbivddu. ”Ii geange” –eatnamiidda, mat ledje siidda rájáid siste, lei oktasáš geavahanvuoigatvuohta (bivdu, niittut je.) dušše iežas siidda ássiin. Dasa lassin sápmelaččat ja suopmelaččat, guhte ledje fidnen lobi ođđadállui siidda eatnamiidda ja vuodđudan dan, šadde maiddái siidda lahtut. Gihlegottegearregat čovde juo 1600-logus eanaš osiin oamastan- ja rádjeriidduid sihke sámevearroeatnamiin ja siiddaid gaskkas. (HILTUNEN, ENBUSKE).

Jagi 1673 sámiplakáhta ávžžuhii ođđaássiid oppalohkái fárret Sámieatnamii ja ”jalget ja beldet daid ássansajiid, maid sii atnet heivvolažžan ja maidda sidjiide sáhtta dan dárkkuhusas addit ássanvuoigatvuođa”. Sápmelaččaid eanavuoigatvuođain ii plakáhtas hállojuvvon ollege. Plakáhta oppalaš ođđaássanávžžuhusas fuolakeahtta ođđaássi, guhte áiggui siidda eatnamiidda, dárbbášii sámegearregiin ođđaássanlobi siiddas ja dan vearroeatnama hálldašeaddjis, gean ovdduide ođđaássan vejolaččat guoskkai. (JOONA, HILTUNEN).

Ođđaássan lei oalle hiidis visot sámieatnamiin 1700-logu beallemuddui, ja dat ovdánii eanaš buorre ortnegis almmá stuorra riidduid. Ođđaássiit ledje álggos suopmelaččat muhto 1700-logus ain eanet maiddái báikkálaš sápmelaččat. Lohpi ođđadállui gildojuvvui dušše hárve, ja dušše hárve lohpi miedehuvvui vearrosápmelaččaid oaivila vuostá. Áidna oktiibeaskkeheapmi šattai Guossáma Másealggi siidda eatnamiin, gosa šáviheamiin bohte 1680-logus mánggat logit savolaš boldoneanabargit. Ášši čielggadallan bisttii gitta 1700-logu beallái. Dáid gearregastimiin sápmelaččaid vuoigatvuođaid figge suodjalit. Juo jagi 1695 ássanplakáhtas badjelmearálaš eanabargu njáskamiin ja boaldimiin gildojuvvui. (HILTUNEN, JOONA).

Siiddaide mearreduvvui jagi 1695 vearroodastusas kollektiivvaláš vearru, muhto vearru čohkkejuvvui sihke sápmelaččain ja ođđaássiin ain juohkeovttas sierra. Dálueatnamiidda ja šibihiidda čádnojuvvui dušše ođđaássiid vearuhus. Ođđaássiit loktejuvvojedje dás sápmelaččaid báldii eanaoamasteaddjin ja vearromáksin ja sii šadde máksit garrasut vearu go sápmelaččat - jagi 1673 plakáhta vuoiŋŋa vuostá (ENBUSKE, HILTUNEN).

Siiddaid siste ledje priváhta vearroeatnamiid lassin áibbas vissásit maiddái oktasáš eatnamat, maid gohčodedje namahusain rabas eatnamat, almmolašeatnamat (allmenning), ávdineatnamat dahje boaittoseatnamat. Dáinge eatnamiin sápmelaččain lei vuoigatvuohta meahccebivdui muhto eanaš osiin oamastus čuožai guollečáziide, bivdoguovlluide, guohtuneatnamiidda ja niittuide. Go siiddaid eatnamat ledje áibmadás viidát, ovdam. dihte Guossámis Giiggajávri ja Másealggi guovlu sullii 10000 km², ja go das ásse 15 - 20 sámebearraša, eatnama geavaheapmi ja dan oamasteapmi ii lean oalle beaktiil. Kruvdna giddii dása fuopmášumi, nu maiddái dasa, ahte sápmelaččaid johtaleapmi lei ealaskas ja eanaš oassi vearroeatnamiid oamasteaddjiin ja vearromáksiin lei sierra siiddain oanehaš

bottaid ja molsašuddan lei stuoris (ENBUSKE, HILTUNEN). Kruvdna fikkai 1700-lohkui boadedettiin fidnet Sápmái bissovaččat orru odđássiid, ledje dal sii de suomelaččat dahje sápmelaččat. Eanadoallu loktejuvvui guovddášsadjái Sámi ovddideamis ja sápmelaččaid geafivuoda eastadeamis. Maiddái Sámieatnamiid ovddidišgohte 1700-logus ain nannoseabbot olles riikka orgánalaš ja oktilaš oassin oppalaš lánkaásaheami olis. (ENBUSKE).

6. Báikkálaš duopmostuolut ja virgeolbmát atne sápmelaččaid vearroeatnamiid oamasteami árbbilundosažžan gitta 1740-logu rádjái. (JOONA). Eatnama, mii lea priváhta dálui vuodđuduvvon oamastusa olggobealde, atnegohte goittotge lánkaásahusas (1683, 1734) kruvnna eanan. Jagi 1734 lága eatnangeavli ii dohkkehan šat dondoloža rájes geavaheami eanaoamastusa vuodđun juohkemeahtun mehciin, manlágan almenningin maiddái Sápmi adnojuvvui stáhtaválddi oainnu mielde. (ENBUSKE, HILTUNEN).

Mearrideaddji prejudikáhtan sámieatnama guovdu šattai Kámmárkollegio jagis 1742 addin mearrádus riiddus, mii guoskkai Guossáma Haukiniemi (Hávganjárgga) odđadálu eatnanlundui (jordnatur). Sámevearroeatnamiid vuodđuduvvon Hávganjárgga odđadállu dubmejuvvui das kruvnnadállun. Aisttan kollegio olles Sámieana lei kruvnna oktasáseana (allmenning), dannego ii gávdnon makkárge danlágan lánkaásahus, man vuodul sámevearroeatnamiid sáhtii atnit vearulundosažžan. Sámieatnamiid gihlegottegearregiin čuovvogohte jagis 1744 oainnu, ahte sihke sámevearroneatnamat ja daidda ja eará eatnamiid Sámis vuodđuduvvon odđadálut ledje kruvnnalundosaččat. (JOONA).

Jagis 1749 addojuvvon gonagaslaš ássanreglemeanta stivrii Sámieatnamiid ássandoaimma ja geavaheami gitta 1800-logu lohpageahčái. Kruvdna mearredii ainge čavgadeabbot Sámieatnamiid ássamis, ealáhusain ja eatnamiid oamastusas. Plakáhta válmmaštallamis vuhtto, ahte ovddemus metoda Sámi ovddideapmin lei vuodđudit eanadáluid ja fidnet sápmelaččaid ássat bissovaččat dáloniid lánká. Ulbmilin lei loktet sápmelaččaid geafivuodas ja uhkideaddji gáđohusas. (ENBUSKE, JOONA, NAHKIAISOJA).

Reglemeantta vuodul meahcce- ja guollebivdu dahje dušše niittuid geavaheapmi eai sáhtán leat easttan odđadálu dahje -dáluid vuodđudeapmái eatnamiid, mii lei eanabargui heivvolaš. Reglemeanta bijai odđadáluid vuodđudeami ja eanabarggu ovdasadjái sámeealáhusaid ektui. Dáin boazodoallu loktejuvvui dehálepmosin. Odđássiin ii meahcce- ja guollebivdu gokčojuvvon eret, muhto sin guovddášsealáhussan hálidedje eanadoalu. (HILTUNEN, JOONA, ENBUSKE).

8. Visot Giema Sámi siiddain ja Eanodagas ledje 1760-lohkui boadedettiin boares, muhtumassii juo 1600-logus vuodđuduvvon sihke suomelaš ja sápmelaš odđadálut. Nu maiddái mánggaid sámevearroeatnamiid huksejedje ja ásse odđadáluid lánká. Geavadiis sámevearroeatnamiid nuppástuhte 1700-logu lohpageahčen, Giema Sámis eanaš oasis 1760-logus, odđadállun jagi 1760 kruvnna vearuhánrávvagiid vuodul. Eanavearu ja sápmelaččaid vearu earuhedje dál nuppiineaset. Virggálaččat vuodđuduvvon odđadálu, man gearregat ja eanahearrá ledje nannen, vuoigatvuodalaš sajádat lei nannosut go ovddeš vearroeatnama. Odđadálu vuodđudeamis guovddázis lei geahčalmas, mas odđadálu ássanbáikki, bealdduid, niittuid, guollečáziid, bivdoeatnamiid ja muorafidnema geahčadedje ja man nannejedje gearregiin. Vearroeatnama olggobeale eatnama lei maiddái vejolaš ohcamušas "sivnnet" d. geahčahit dálui. Seamma vearroeatnama ala sáhtte vuodđudit mánggaid dáluid ja laktit daidda ee. niittuid boaittoeatnamiin. (ENBUSKE).

Sámevearroeatnamat báhce 1740-logus rájes eret riektegeavadagas, hálldahusas ja lánkaásaheamis earret Anáris ja Ohcejogas, gos sámevearroeatnamiid nuppástuhte guollebivdo- ja odđadállun guhkás 1800-lohkui. Sápmelaččaid vuoigatvuhtasajádaga hárrái lei dehálaš, ahte vearroeatnamiid eai váldán sis eret, dušše daid stáhtus nuppástuvai go daid heivehedje kruvnna odđadállogeavadii. Odđadáluid vuodđudedje maiddái kruvdnii báhcán liigeeatnamis, ná erenoamážit 1800-logus.

Eanaš oassi sápmelaččain šattai odđáassin, ja odđadálu vuodđudeaddjin maiddái sápmelaš nuppástuvai kruvnnu doabavuogádagas odđáassin. Doaba lappalainen (”sápmelaš”) bázi dárkkuhit dakkára, guhte barggai meahcástusain, guollebivdduin ja boazodoaluin. Seammas siida hálldahuslaš ja juridihkalaš ovtadahkan ja doaban jávkkalet eret ja duddejuvvui suohkaniin ja kamerála giliin (eanagirjegilli). (JOONA, ENBUSKE, HILTUNEN)

Measta buohkat sámevearu máksán sápmelaččat sirdojedje odđadálolažžan Giema Sámi juohke siiddas vuosttas háve jagi 1763 eanagirjii. Duon jagi Soabbáha vearroguoddingirjái čállojuvvui: ”Soabbáda ovddeš sápmelaččat, dál odđáassit” ja Soađegili ja Gihttela girjái: ”odđáassit, geat ovdal leat merkejuvvon sápmelažžan”. (JOONA). Jagis 1766 Giema Gaska-Sápmái (Gihttel, Soađegilli, Soabbát, Giemasiida, Guollejávri) merkejuvvojedje 185 odđadálu ja okta sápmelaš go dain giliin ledje logi jagi ovdal leamaš 26 dálu ja 133 sápmelačča. (ENBUSKE)

Maiddái Eanodagas Suovditváris ja Bealdovuomis odđáassan vuodđuduvai sámevearroeatnamiidda ja rekryterejuvvui lagamustá báikkálaš sogain 1700-logu loahpageahčen. Odđadáluid vuodđueapmi joatkašuvai maiddái Eanodagas ealaskasat 1800-logus ain ovddosgulvi buorre muddui báikkálaš sogaid veagas sin ovddeš vearroeatnamiidda, muhtin muddui maiddái kruvnnu eatnamiidda. Mángasat dálolaččain elle ain 1800-logu loahpas dego sápmelaččat. Boazosápmelaččat eai lean Eanodagas mielde odđáassamis nugo Ohcejogas ja Anáris (HILTUNEN, ENBUSKE).

Ná boares vuovdesápmelaš sogat, Suoma Sámi álgovuđoleamos sámeálbmot, ásse Giema Sámi earret Guossáma ja Eanodaga vuovdesámeasiiddaid. Sámevearroeatnamat nuppástuvve kruvnnu odđadállun. Dálut ožžo 15 - 25 jagi vearrofriddjavuođaid ja vearrogeahppudusaid. Gonagas attii Sápmái vuodđuduvvon odđadáluid jagis 1766 vearrovuogátvuođa lotnuma haga. Dat ii ollašuvvan geavadis muhto ovtastus- ja dáhkádušgirji olis j. 1789 maiddái kruvnnadáluid árbbolašvuohta nanosmuvai ja lahkoni árbodálu statusa. Dáluid lonisteapmi árbin lei vejolaš.

Sápmelaš odđadálolaččat seailluhedje ”sápmelašvuodaset” iešguđetláhkai. Oassi sáhtii eallit guhkás 1800-lohkui sámealáhusaiguin. Dáluid olggobeallái báhcán kruvnnu eatnamis sáhte meahcástit, bivdit gottiid ja bargat boazodoaluin, láddjet suoinni niittuin ja rádjat muora ruovttu dárbbuide. Giema Sámi suohkaniin ja Eanodagas – namalassii earret Anára ja Ohcejoga – almmuhedje mearkkašatti guollečáziid oktasážžan juo 1700-logu beallemutto rájes. Maiddái Duortnusleagi vuolleoasi dáluid boares guollečáziid sirde báikkálaš odđáassiid atnui, ng. ”doloža rájes geavaheapmi” ii šat doallan oamastusvuodustussan. Maiddái odđadálolaččat stuorruđišgohte boazoealuideaset 1700-logu loahpageahčen ja 1800-logus dovdomassii ja adde daid dávjá boazosápmelaččaid divššu vuollái. Kruvnnaeatnamis sáhte ”sivnet” d. geahčahit lasseeatnama dáluid earenoamážit dállojuohkimiid oktavuođas. (ENBUSKE).

Dáluid ja kruvnnu eatnamiid earuhedje boares vuovdesámeguovllus mihtidemiiguin ja kártemiiguin vuos gaskaboddosaš ja dasto aitosáš stuorrujuogu 1800-logu loahpas ja 1900-logus. Báikkálaš ássit ožžo dänge maŋŋa boares vieru mielde geavahit kruvnnaeatnamiid hehttehusaid haga guollebivdui, meahcásteapmái, boazodollui ja niittuid ávkástallamii. Vearroeatnamiin vuodđuduvvon dálut šadde stuorrujuogu rádjái boadedettiin mearkkašatti eananoppalašvuohtan. Ovdamearkka dihte sápmelaš Juho Marttiini sámevearroeatnamis, mii álgá 1600-logu loahpa rájes, lei vuodđodáluid oamastusas stuorrujuogu maŋŋa eana birrasiid 10 000 hektára, 600 - 1000 ha/dállu (ENBUSKE).

Vuovdesápmelaš odđáassan Giema ja Durdnosa boares Sámis šattai látteluvvama (suomaiduvvama) ja nu genehtalaš go kultuvrralašge assimilašuvvama vuollái aitosáččat 1800-logu beallemutto maŋŋa, go guvlu fárrjedje valjis suomálmot. Álbmot lassánii ja odđadáluid vuodđudedje eallasit. Vuovdebargguin bođii maiddái ovddeš vuovdesápmelaččaid maŋisboahhtiide odđadálolaš, dehálaš

meahccealáhus. (ENBUSKE).

9. Anára ja Ohcejoga siiddas guollebivdosápmelaččat oamastedje 1800-lohkui boadedettiin maiddá iezaset vearroeanan bivdoeatnamiiddiset ja guollečáziideaset. Sámevearru vuodđuduvai boares geavada vuodul eatnamiid geavaheapmái ja jábálašvuhtii. Sogain ja bearrašiin ledje iezaset jahkejođu vuollásaš, rádjemearkkaiguin earuhuvvon bissovaš ássansajit, guollečázit ja bivdoeatnamat, maiguin sáhte gávppašit ja mat ledje árbálaččat. Ohcejogas guollebivddu vuodđun lei Deatnu oktan priváhta bivdobáikkiinnisguin. Vearroeatnamiid lassin siiddaid siste ledje maiddá dáppe juohkemeahttun oktasaš eatnamat. (NAHKIAISOJA).

Dehálaš árbevirolaš ealáhusain Anáris goddebivdu šattai váttisvuodaid sisa, go gottit nohke 1800-logu beallemuttos. Guovddášsivvan krisai lei Norgga boazosápmelaččaid bahkken 1800-logu álgogeahčen oktan sin logiidduháhiid heaggasaš boazoealuiguin Anára ja Ohcejoga guohtoneatnamiidda. Dat earret gáidadii gottiid njulgestaga esttii iežas boazodoalu ovdáneami. Seamma áigái maiddá deháleamos ealáhusa, guollebivddu buvttadusa dadjet njiedjan ja oasistis váikkuhan dasa, ahte bidjagohte návccaid eanabargui ja šibitdollui ja virggálaččat sirdigohte árbejuvvon vearroeatnamiid dálun. (NAHKIAISOJA).

Muhtin suopmelaččaid – lagamustá Kyrö soga - ja sápmelaččaid juo 1750-logus vuodđudan ođđadálut fidnejedje dál ealas joatkaga. Anárii vuodđudedje 1849 - 1855 logemađe sierralágan guollebivdodálu (ássansadji, niittut, guollečázit), mat seilo ainge sámevearu vuollásažžan. Muhto erenoamážit vuodđudedje ovddeš vearroeatnamiidda ja juohkemeahttun eatnamii (odisponerade marker) ođđadáluid, jagiin 1831 - 1900 buresge 120 dahjege measta visot ohcciide; sápmelaš dáluid vuodđudeaddjiin ledje 3/4, suopmelaš 1/4. Ohcejogas geahčahedje 1841 – 1855 vearroeatnamiidda eanet go 20 guollebivdodálu. Measta buohkaid vuodđudedje mannelis ođđadállun. Ođđadáluid vuodđudeami várás bidje sisa Ohcejogas jahkái 1900 110 ohcamuša, muhto lohpi addojuvvui 60 ođđadállui. Guollebivdodáluide ja ođđadáluide váldojedje dondološ ássansiljut, bivdoeatnamat ja -čázit ja dasa lassin niittut. Anáris ja Ohcejogas guollečázit – maiddá ođđadáluid – seilo priváhta oamastusas ja geavaheamis stuorrajuogu rádjái. Ođđadáluin šadde vearrofriddjajagiid manjá kruvnnadálut. (NAHKIAISOJA).

Sámevearu máksán guollebivdosápmelaččat sirdašuvve ná stuorra oasis ođđaássin. Anára ja Ohcejoga sámieatnamiin – 1800-logu loahpa rájes suohkaniin – seillui olles 1800-logu boares kollektiivvalaš sámevearru, man máksimii oassálaste ovttasvásttolaččat sihke guollebivdosápmelaččat, geat geahppanedje dadistaga, ođđadálolaččat (eanaš oassi guollebivdosápmelaččat) ja boazosápmelaččat. Guollebivdosápmelaččat mákse vearrooasiset árbevirolaš vuogi mielde iezaset jábálašvuoda, opmodaga ja guollebivddu vuodul, ođđadálolaččat iezaset mantállaid mielde ja boazosápmelaččat boazoealuideaset vuodul. Ođđadálolaččat fidnejedje friddjajagiid maiddá sámevearu máksimis. Sámevearru, man máksit geahppanedje geahppáneami manjá, loahpahuvvui jagis 1924. (NAHKIAISOJA).

Álbmot lassánii earenoamážit Anáris sakka 1800-logu loahpageahčen färrenlihkadusage boadusin. Anárge látteluvvagodđii - sápmelaččat manahedje eanetloguset goittotge easka 1910-logus. Ássandoaimma jotke vuodđudemiin kruvnna eatnamii kruvnnadoarppaid d. -láigodáluid; Anárii vuodđudedje jagi 1915 rádjái 93 ja 21 kruvnnadoarppa. Kruvnnadoarppaid vuodđudedje valjis maiddá boazosápmelaččat. Sii färrejedje Anárii Ohcejogas rádjágiddema manjá juo 1850-logu rájes, ja jagiin 1880 - 1920 badjel 20 bearašgácci. Maiddá Soadegilis, Eanodagas ja Norggas färrejedje Anárii jagi 1900 sulain logemađe boazosápmelaččat. Kruvdna suovai singe vuodđudit guvlui ođđadálu dahje meahccedoarppa. Kruvnnadoarppaid luite iehčanassan 1930-logus. (NAHKIAISOJA.)

Anáris čadahedje kruvna liigeeatnama gaskaboddosaš earuheami ja stuorrajuogu jagiin 1902 - 1906. Dálut fidnejedje iežaset mantállaid vuodul vuovdeeatnama birrasiid 400 - 750 ha/dállu. Dálolaččat ožžo maiddá eanaosiideaset olggobealde vuoigatvuoda guodohit bohccuid, bivdit guoli ja meahčastit. Ohcejogas gaskaboddosaš juohku ii čadahuvvon, muhto doppe ožžo dálolaččat senáhta mearrádusa (1885) vuodul dárbbuideaset mielde váldit meahcebuktagiid ruovttuatnui ja ávnnasmuoraid maiddá vuovdimii, muhtin muddui Anára bealde. Maiddá stuorrajuogu álggahedje Anáris – dálolaččaidge bivdagis - jagis 1911, muhto mángga sivas dan šadde gaskkalduhttit j. 1918. Láhka Anára, Ohcejoga ja Eanodaga stuorrajuogus addojuvvui j. 1925. Dál vearovuollásaš eatnama mearri, mii sirrejuvvo mantála ektui, unnui dovdomassii, go dan veardida gaskaboddasaš juhkui. (NAHKIAISOJA).

Ná Anára ja Ohcejoga guollebivdosápmelaččat nugo maiddá boazosápmelaččat sirdásedje 1800-logus ja 1900-logu álggus dállovuogádahkii kruvna stivrra vuolde nugo earáge sajiin Giema Sámis 1700-logus.

10. Bohccuid guodoheapmi vuodđuduvai ain 1700-logus sámevearroeatnamiidda muhto boazoealuid stuorideapmi ja boazoealuid friddja johtin ja guodoheapmi Ruota ja Norgga riikaráji rastá, man Sámekodisilla (1751) dagai vejolažžan, duššadedje Eanodagas Rounala sámevearroeana- ja siidavuogádaga. Sámekodisilla ráddjii maiddá vearroeatnamiid oamasteami ovttá riikii. Priváhta sámevearroeatnamat šadde menddo gáržin stuorra boazoealuide. Boazosápmelaččaid gávppálaš stuorraboazodoallu leabai 1800-logus measta visot kruvna luomos eatnamiidda Sámis ja átestii mángga láhkái vuovdesápmelaččaid bivddu ja ođđadáluid eanabarggu. Eanodagas ođđadálolaččaid – maiddá sápmelaččaid – sirde máksit eanavearu seammaláhkai go Giema Sámis. (HILTUNEN, ENBUSKE).

Erenoamážit Davvi-Norggas ja -Ruotas sturro boazoealut áibmadassan 1800-logus, ja mielde ovdáneamis ledje maiddá Eanodaga ja Ohcejoga boazosápmelaččat. Dán duohken lei bohccobierggu buorre haddi ja jábálašvuoda lasiheapmi. Loahpas guohtoneatnamat vátno, ja golmma riikka duottarsápmelaččat guodohedje mánggaid logiid duháhiid heaggasaš ealuideaset Sámekodisilla vuoigadahttima vuodul maiddá Eanodagas ja Ohcejogas muhto maiddá Anáris ja juo 1700-logu loahpa rájes maiddá Davvi-Gihttelis ja -Soađegilis. Nuppe dáfus norgalaččat gehčče doarrás suomelaččaid Jiekñameara-guollebivdui ja Suoma boazosápmelaččaid guodoheapmái Norggas. Ruossalasvuodat dolvo dasa, ahte Norgga ja Suoma gaskasaš rádjá giddejuvui j. 1852. (ENBUSKE, HILTUNEN).

Norgga rádjágidden lasihii Ruota boazosápmelaččaid - eanemusas 60 bearašgotti - guodohandeattu Eanodagas ja das nuorttas. Dat buvttii mánggalágan vahága ja hehttehusa ja headuštii Eanodahkii ássi boazosogaid ja ovddeš vuovdesápmelaččaid boazodoalu ovdáneami. Loahpas Ruota rádjá giddejuvui guodoheamis láhkaásahusain jagis 1888. Suomelaččaid guohtoneatnamat viidánedje ja muhtin muddui dat váihkkuhii boazodoalu jođanis ealáskeapmái. Nuppe dáfus kruvdna vearuhii boazosápmelaččaid geahppadit ja suovai eatnamiiddis friddja geavaheami guohtumin (ENBUSKE).

Guodoheami olis maiddá boazosápmelaš sogat ja bearrašat fárrejdje eallasit rájiid rastá. Nuba Eanodaga boazosápmelažžan čáliuvvon sogaid mearri molsašuttai 1800-logus dovdomassii, guđas gitta 24.ái. Rádjágiddemiid maŋná dihto boazosogat ásaiduvvagohte Eanodahkii, ja maiddá Ohcejohka ja Anár fidnejedje iežaset sogaid. Eanodaga boazosápmelaččain ledje maiddá mánggat sámáiduvvan láttesogat; jagi 1923 buohkanassii 24 borramušgáccis d. bearragottis dat ledje juoba bealli. Stuorraboazodoallu čoahkkanii áiggi mielde ain hárvvebuid giedaide. Dainna bargi servošat ledje jábálaš, oalle giddejuvvon ja hierarkalaš boazosiiddat,. Náittosdiliid čulbme boazosogaid gaskkas. (ENBUSKE).

Eanodagas gárte buohkanassii moaddelogi boazosámesoga, áramusat juo 1700-logu loahpas ja

eatnašat 1870- ja 1880-logus, fárret Soađegili ja Gihttela davveosiide ja muhtin muddui ovddosguvlui Anárii. Fárrejeaddjiid boazoealut ledje stuorrát ja sii ledje dábálaččat oalle jábálaččat. Boazosápmelaččat bohte stáhta halddašan kruvnnamehciide, eai suige boares boazoguohtuneatnamiidda muhto Soabbáda ássiid ovddeš goddebivdoeatnamiidda. Meahciráđđehus válddii fárrejeaddjiid iežas eatnamiidda miehtemielain vuostá, ja oppalohkáige meahciráđđehus oinnii 1800-logu loahpas, ahte boazodoallu lea dan eatnamiidda hui heivvolaš ealáhus. Fárrejeaddjit fidnejedje stáhtas maidái eatnama ođđadáluid vuodđudeapmái, dálu guovdu gaskameari mielde 200 hektára. Jagis 1912 visot fárrejeaddjit earret ovtta ledje dálolaččat. (ENBUSKE).

Eanodagas ođđadálut fidnejedje iežaset mantállaid, mat vuodđuduvve eatnamiidda ja dálu eará buvttadeapmái, ja mákse dan vuodul eanavearu, man máksinvuodustusat dárkkistuvvojedje vearrojárkkistemiin. Eanaverruige gulai ain 1800-logus bázahus sámevearus, mii vuodđuduvai guolle- ja meahcebevdui. Aitosaš kollektiivvalaš sámevearu (”suohkanvearru”) mákse šat boazosápmelaččat 1700-logu loahpageaži rájes. Singe kollektiivvalaš sámevearu máksimis lei jagiin 1809 – 1843 boatkka danne, ahte suohkanis illá ledje čálihuvvon boazosápmelaččat. Das ovddosguvlui boazosápmelaččat mákse ainge kollektiivvalaš 3 rubela dahjege 12 márkki jahkásaš sámevearu, mii árvvoštallui máksi boazologu vuodul. Go 750 bohcco ealus mákse vearu 1,68 márkki ja ovtta bohcco árvu lei 50 – 60 márkki, ii vearru lean stuorrage losádussan. (HILTUNEN, ENBUSKE).

Eanangirjjiide 1800-logus merkejuvvon duottar-, guollebivdo- ja vuovdesápmelaččaid sámevearru ii ná mange dáfus vuodđuduvvan eatnamii ja eanaoamastussii. Ná dat ii maidái lean eanaoamastusa čujuheaddji vearru, nugo lea čuocuhuvvon. (ENBUSKE)

Boares Sámieatnamiid ássama, ealáhusaid, vearuhusa ja eatnangeavaheami historjjá dutkamuš čájeha, ahte visot dutkojuvvon fenomenat d. albmonumit leat leamaš historjjálaš ovdáneami ja nuppástusa vuollásaččat, sihke iežaset siskkáldas fáktoriid váikkuhusas ja stáhtaválddi čadahan politihka váikkuhusas. Dan rájes, go sentraliserejuvvon stáhtta lea riegádan 1500-logus, dat lea stivren Sámige ovdáneami buorre muddui riikkadási oktasaš lágaid ja ásahusaid vuodul dahje heivehemiin daid nu guhkás go vejolaš Sámi diliide. Dan sáhtta maidái dadjat, ahte stáhtta lea olles historjjá čada giedahallan earenoamážit eananpolitihkastis Sámi ássiid ovttaveardásaččat Sámi ássin, dagakeahttá erohusa etnikkalašvuoda vuodul.

ÁSSAN JA EANANGEAVAHEAPMI GASKA-LAPPIS JA EANODAGAS

1900-LOGU ÁLGUI

Dutkamuša oktiigeassu

FM Matti Enbuske

Dutkamušas leat čilgen ássama ja eanangeavaheami historjá Gaska-Sámi ja Eanodaga guovllus árrahistorjjás 1900-logu álggu rádjái. Gaska-Lappi dárkkuha dás historjjálaš Giema Sámi siiddaid Gihttela, Soadegili, Soabbada, Giemasiidda. Dutkamušas leat suokkardan 1700-logu loahpageaži rádjái maiddá Guollejávrrí, Giiggajávrrí ja Másealggi siidda, go fas Eanodaga oasis dutkamuš gokčá áiggi jagis 1809 ovddosguvlui. Ássanovdáneami lassin leat vudjon eanangeavaheapmái, dahjege eatnamiid, vuvddiid ja čáziid ávkkástallamii historjjálaš siiddaid viidodagain. Geavadis gažaldat lea ealáhusaiguin bargama luonddus. Čielggadusa čuožáhahkan leat badjánan maiddá ássama ja eanangeavaheami stivren hálldahuslaš doaibmabijut, lágat, virgeolmmáigázzi, ealáhusat ja maiddá vearuhus ja das bohciideaddji gažaldat eatnanluonddus. Gáldomateriála gokčá prinsihpas visot hálldahuslaš, vearuhuslaš ja juridihkalaš materiálad, mat gusket dán dutkansuorgái, ja maiddá muitaleaddji gálduid nu báikkálaš go guovllu- ja riikkadásis.

Dutkamuša guovddášgažaldagat leat:

1. Geat eatnamiid ásse ja dáhphuvvego ássanovdáneamis mearkkašahtti álbmotrievdadusat?
2. Movt sierra eiseválddit ja virgeolbmot figge hálldahuslaš doaibmabijuineasetguin stivret ássama ja eanangeavaheami? Movt sierra ásahusat, mearrádusat ja lágat váikkuhedje eanangeavaheami lundui?
3. Makkár bistevašvuohta lei eanangeavaheamis ealáhusaiguin bargama perspektiivvas?
4. Movt vearuhusa ollašuthte siiddain ja manjelis riegádan suohkaniin mu dutkamušguovllus? Mávssolaš gažaldat lea, vuodđuduvaigo sámevearru eatnamii ja sáhttago vearuhusain vuodustit maiddá eatnamiid oamasteami.

Stáhtaváldi lea jahkečuđiid čađa njuolggusláččat atnán Sámi eatnama kruvnna eatnamin. Ášši ii biddjon eahpádusavuložin oba 1700-logu beallemuttos seahtoriikkabeivviin, go digáštallui kruvnna vuoigatvuođas eananoamastussii. Sápmi lei meahcceedanan, mii lei oassi kruvnna oktasašeatnamis. Guovlludásis oainnut ledje goit juohkášuvvan eanet go stáhtaválldi bealde. Eananhearraid, sunddiid, duopmáriid ja leansmánniid linjjá vuodul Sámis ledje priváhta sápmelaččaid ja ođđadáloniid vearroeatnamat, siiddaid oktasašeatnamat ja kruvnna oktasašeatnamat. Nu dán ášši ipmirdedje maiddá báikkálaš ássit.

Historjjálaš Giema Sámi siiddat eai oamastan kollektiivan siidda eatnamiid. Dan sadjái eatnamat, maid ovttaskas sogat atne vearu vuostá ávkin iežaset ealáhusaide, dahjege sámevearroeatnamat, ledje hálldašangaskavuodas, mii lea veardideamis oamastusgeavaheapmái. Sámevearroeatnamat eai goitge gokčan olles siidda viidodaga. Eai-geange eatnamiid siidda siste dulkojedje njuolggusláččat kruvnnaeatnamin. Oassi bivdoeatnamiin lei maiddá siidda oktasašeeanan. Nuba dálá áiggi nannosit ovdan loktejuvvon oaidnu, ahte priváhta vearroolbmávuogitvuohta ii sáhtán jávkat Sámis ollásit ovdamearkka dihte vuovdelágaid čuovvumuššan, doallá deaivása historjjálaš ovdáneami čuovggas. Priváhta sohkaeatnamat bisso sogaid hálldus, muhto oktasašeatnamiid ipmirdedje gullat kruvdnii. Siidda siste eai ná jávkan priváhta olbmuid eatnamat, muhto doppe eai jávkan maiddá kruvnna oktasašeatnamat. Sámevearroeatnamiid eatnanluondu ii goitge lean árbbilundosaš.

Geavadis leage váttis čujuhit dárkilit historjjálaš áiggis, goas soames dihto eananguovlu lea bohtán vuosttaš geardde priváhta oamastussii dahje goas eanan lea leamaš vuosttaš geardde stáda oamastusas. Váttisvuohta historjjás lea eandalii dat, ahte nuppeládje go priváhta olbmot kruvdna ii dárbbášan dábálaččat čájehit hálddašuvuoigatvuodas ovttaskas eananguovlluide. Dat, mii ii lean priváhta olbmuid dahje servoša, lei kruvnna.

Juohkin priváhta ja oktasaš eatnamiidda oidnui maiddá jagi 1763 maŋŋá, go Giema Sámi sámevearu máksit sirdásedje ođđadálolažžan. Seammás siida jávkka hálldahusovttegin, ja sirde dálonsuohkaniid vuogádahkii. Boares vearroeatnamat sirdásedje ođđadállovuogádagas lunddolaččat dáluid hálldašeapmái seammás, go eanandoaluin bargan deattuhuvvui ieš dáludoallamis. Stádaváldi maiddá miedeheii ođđadáluid vuoigatvuoda árbbilundui jagis 1766, muhto 1800-logu álggus dutkamušguovllu visot dálut ledje ain kruvnnalundosaččat.

Eanodaga boazoguohtoneatnamat maiddá ledje 1800-logus kruvnnaeatnamat. Hálldahuslaš ovdáneamis ja vearuhusas eai gávdno vuoduštusat Eanodaga siidda kollektiivlaš eananoamastussii iige Eanodat leat leamaš oktilaš siida. Ovdamearkka dihte 1700-logu Rounala siida ii lean šat 1800-logu Eanodaga hálldahuslaš ovttet. Suoma beale Eanodagas ásse 1800-logus soames boazosápmelaččat, geat čohkiidedje unnalágaš boazosiiddaide ja mákse duottar- dahjege nomádasápmelaččaid vearu. Dan sadjái Soađegillái ja Gihttelii 1800-logu loahpageahčen fárren boazosápmelaččat eai lean vearuhusa olámuttos.

Ferte maiddá fuobmát, ahte Sámieatnama dáluid eai čadahan eananmihtidemiid eaige kártemiid ovdal stuorrajuogu, muhto dat ledje gaskaboddasaččat vuodduuvvon. Ná ođđadáluid vuodduangeahčalmasain meroštallon eanaviidodagat, lagamustá niittut, eai vealttakeahhtá šaddange stuorrajuogus váldot vuhtii. Niittuid moivvas oamastan- ja geavahangaskavuodát geardašuvvet dávjá maiddá 1800-logu virgeolbmáid ovdanbuktimiin. Dávjá dat ledjege ássiid iežaset gaskavuoda soahpamušaiguin ávkástallon, man dihte daid alde šadde muhtimin riidalit ja gearregastit. Go ássan suogui, lassánedje buhtalassii riiddut niittuid geavahanvuoigatvuodain. Dat, ahte eatnamat eai lean mihtiduvvon, leige 1700- ja 1800-logus gánske stuorimus ovttaskas váttisvuohta Sámi eanangeavaheamis.

Árrahistorjjá erenomáš bealit

Historjjálaš Giema Sápmi šattai hálldahuslaš oppalašvuohtan maŋŋit, varra easka 1400-logu loahpas dahje 1500-logu álggus. Sámieatnamat ledjege namalassii Ruota kruvnna hálldahusystemii čatnasan ráhkadagat, ja árragaskaáiggis nannosit gárjillaš ássama ja Novgoroda váldegotti davveoasi Sápmi ii lean hálldahusguovlu ruottelaš málle mielde. Buorebutge Giema Sápmi lei buhtastahttimis Vieni Sámi hálldahusortnegii, gos Käkisalmi Gárjila vearuheaddjit fitne čoaggimiin jahkásaš vearuid siiddain. Áinnas Giema guovllus vearroguoddit ledje davvi Davvebađaeatnama dahjege čieža eanu gárjillaččat. Lea čielggas, ahte namalassii siiddat ledje maŋnelis Giema Sápmi dovdojuvvon guovllu áramus hálldahusovttegat, mat datge ledje nuortavearuhusa oasis muhtin muddui unnit ovttagat go maŋnelis Ruota hálldahusa vuolláš siiddat. Dát lea oaidnimis eandalii Guollejávrris.

Sámi siiddaid riegádanhistorjá deaivá maŋnidis ruovdeáigái. Siiddaid šaddan lei čuovvumuš olggobealde bohtán deaddagis. Bivdoealáhus nanosmuvai ja birastahtti riikkaid stivra čavggai davvin. Goit ovdamearkka dihte ruottelaš Filip Hultblad gávnaha jagi 1968 dutkamušastis Johkamohki sámevearroeatnamiin, ahte dat ledje álgoálggus buhtásit sápmelaš vuogádat, ja

ruottelaš vearuhssystema ii váikkuhan daid áigáiboahtimii. Vuoduštussanis Hultblad čujuha nuortalaččaid servodatvuogádahkii, mas vearroeatnamat bisso su mielde guhkimusat boares tradišuvnnaid vuodu alde. Daninassii Hultblada oaidnu ovddasta árbevirolaš 1800-logu loahpageaži ja 1900-logu jurddašeami, mas sápmelaččat ovddastedje dološ, statihkalaš kultuvrra, ja man primitiivvaleamos ovddasteaddjit ledje nuortasámit. Nuppádassii vuoduštusat leat gerdameahttumat danin, ahte nuortasápmelaččat leat leamáš unnimustá seamma árra áiggiid rájes go Giema Sámi siiddatge gárjillaš, novgorodalaš ja ruošša vearuhusvuogádaga olis ja maiddái Ruota Sámi siiddat birkarlaid vuogádagas. Gárjillaččaid ja novgorodalaš vearroguoddinvuogádat lei seammasullasaš go Ruota birkarlain. Sámi siiddaid ortniiduvvama duohken ledje maiddái servošiid iežaset dárbbut.

Gárjillašvuohta lea guodđán nana ivnni Giema Sámi árra ássamii ja eandaliige Gihttelii. Buot boarráseamos meahcásteami ovddastedje goit hámelaččat jo árrat ovdahistorjjálaš áiggis, ja Dávvegátti riddui sis oassi bázi vissásit maiddái bissovaččat orrut. Váttisvuohtan lea, man ollu ovdahistorjjá áiggi hámelaččat earránedje sápmelaččain. Oppalohkái jearaldat Suomanjárgaeatnama vuosttaš ássiin lea oalle váttis ja áiggálaččat jahkeduháhiid boares proseassa. Historjjá oaidninvuogis eamiálbmoga problematihkas lea váttis oaidnit, man ollu sápmelaččaid boahthin ja suomelaš-ugralaš álbmoga boahthin davás leat earránan nuppiineaset. Problematihkkii čatnasa maiddái Jiekŋameara rittu ássan Komsa kultuvrra váikkuhus sámesogalaš árraálbmogii. Genetihka bohtosat leat geavadii heivehettiin oalle dulkonvuložat ja čátnagasas eará diedasurggiid linjjáide. Lea oidnojuvvon, ahte sihke sápmelaš ja suomelaš genaárbi leat árbašuvvan hui árradis álbmotosiin. Dálá áiggis eamiálbmotgažaldaga lahkonitge árbevirolaš ealáhusaid ja kultuvrra meroštallamiid vuodul.

Hámelaččaid báldii bohte ruovdeáigodaga loahpageažis ja árra gaskaáiggis vakkasuopmelaš ja satakuntalaš bivdodálonat, geat olahedje reaissuideaset áibbas davimus Sámi rádjái, gánske Jiekŋameara riddui. Hohkahussan ledje erenomážit divrras dorkanáhkit, madda ledje mearihis márkanat Eurohpas. Oarjesuopmelaččat báhce maiddái bissovaččat orrut stuorra johkalegiid njálmmadatguovlluide. Dán meahcásteami d. bivdoealáhusa loahpahedje manjemustá 1100-logus gárjillaččat, geat earret meahcástedje, dagahedje unnalágaš ássanekspanšuvnna davás. Gárjillaš ássan ciekkai bissovaččat johkanjálmmiid lassin maiddái stuorra jogaid gáttiide siseatnamii loapmálagaid boares sápmelaš ássamiin. Árragaskaáigi lei oppalohkái leabuhis áigi Sámieatnamis, dasgo maiddái norgalaččat figge olahit iežaset intreassabire davi siseatnamiidda.

Ruota kruvnna stivra čavggai Giemaeatnoleagis 1300- ja 1400-logus, go dalle šattai maiddái muhtinlágaš geavahanrádji dálanguovllu ja Sámieatnama gaskii. Vearuhus šattai seammasullasažžan go Ruota Sámiin birkarlaid fuolahusa vuolde. Geavadis mielde ledje maiddái jábálaš giemadálonat. Giemelaččaid aktiivvalašvuodas mitalit viiddis bivdonávddašeami badjeeatnamiin. Dehálaččat eai lean dušše fal guollečázit, muhto bivdoeatnamat ledje juoba deháleabbot go dát. Dorkanáhkkefuodduid bivdu ja bivdin goddevuopmaniiguin lei goit nu viiddis bargu, ahte dálonat illá baste oassálastit dasa geažos áiggi. Vuopmaniid ja guollečáziid juogo láigohedje siidda ássiide dahje dalolaččain ledje reanngat sámeeatnamiinneaset.

Siiddain ledje sámevearu máksi siiddaolbmuid eatnamat ja maiddái bivdodáloniid návddašaneatnamat ja guovllut, mat ledje oktasaš geavahusas. Ná jo gaskaáiggis ledje ožžon álgguset Giema Sámi eanangeavaheamis erenomáš bealit d. sierranassárgosat, mat badjánit oidnosii 1600-logu áššegirjjiin. Dáloniid nana sajádat lei šaddan muhtun muddui vuolušteami ja muhtun oasis ráfálaš ovtaseallima vuodul. Vearuhus mearkkašii muhtumassii vuolláneami vearuheaddji váldái, muhto fála seammas nannosit suoji.

Ássama ja eanangeavaheami árramuttut

Ássan lei Giema Sámi siiddain 1500-logu beallemuttos lohkumearálaččat oalle unnán, vaikko dat jahkečuodi loahpa guvlui lassániige. Jagis 1555 vearromáksit ledje 78 ja jagis 1603 oktiibuot 118. Sámieatnamiid vearroláigohanáigodagas 1620- ja 1630-logus dáhpáhuvve mearkkašahti nuppástusat, mat leat báhcán gálduid váiluma dihte seavdnjadassii. 1610-logus vásihuvvon krisaáiggi maŋŋá vearromáksiid mearri stuorui Giema Sámis guovtti- ja báikkohagaid juoba golmmageardásažžan oanehis bottas, nu ahte lassáneami duohken ii sáhtán leat dušše siiddaid siskkáldas olmmošlaskan. Jagis 1642 vearrosoovat ledje 194. Sámi siiddaide fertejedje boahit olggobealde ássit, geat suddaluvve siidagácciid olmmošveaga oassin. Go ođđa čiekŋalis krisa geahččaladdai 1600-logu beallemuttos, faskasii oassi vásihuvvon šattus eret, muhto jahkečuodi loahppa lei ohpit oiddolaš áigi.

Ássama luonddu dáfus Gihttel earránii dovdomassii dan nuorttabeali siiddain ja sulastahtiige ovdáneami hárrái Durdnosa Sámi. Gihttelis fertejedje leat viiddis oasis Giema dáloniid návddašan-eatnamin ja davveoasis maiddá Duortnusleagi dáloniid hálldus. Gihttelis eai lean vearromáksi boares sámesogat 1600-logus vealttakeahtá šat oktage. Siida lei fidnen sierra áiggiin vuohkuid mielde ođđa ássiid, árabut ovddemustá Gárjilis vuolán sogain, muhto dasto maiddá Durdnosleagis. Oasi sogain atne goit 1700-logu álggus eakti sápmelažžan. Giema Sámi eará siiddaid ássama vuodu ráhkadedje 1600-logus boares siiddaid sámesogat, josge mii eat dieđe, mii vearroláigohanáigodaga nana šattu čuovvumuššan lei dáhpáhuvvan. Nuortti rádjeguovllu siiddain lea leamaš goitge muhtinlagaš lihkadeapmi. Soađegili lulleoasis ledje maiddá eatnamat Giema dáloniid geavahanbires.

Buot buohkanassii dutkamušguovllu, dahjege Gihttela, Soađegili, Soabbada guovllu ja Guollejávri, sámevearu máksán ássit ledje ain 1700-lohkui boadedettiin nannosit sáme kultuvrra olbmot. Visot siiddaid sogat ovddastedje vuovdesápmelaš kultuvrra earret 1600-logu loahpageažis ođđaássin boahán bearragottiid. Boares sámevearroatnamiinneaset ođđadálolažžan álgán bearragottit bisso maiddá vearroguoddinkatalogain sámevearu máksin gitta jagi 1763 nuppástusa rádjái. Dan sadjái dat ássit, geat ledje vuodđudan ođđadáluset sogaid vearroeatnamiid olggobeallái siiddain, čálihuvojedje ođđadálloverui.

Ođđaássit ledje golgan Sápmái jo guhká ovdal, go vuosttaš ođđaássanplakáhta addojuvvui jagis 1673. Plakáhta áddin vejolašvuoda veagas vuodđudedje savolašsogat dálonat, almmatge Davvibađaeatnama bealde boahhtin, vuosttaš ođđadáluid Soabbada ja Soađegili lullioassái, maŋnelis maiddá Gihttela lullioassái. Easkaálgit ledje goit unnán, ain 1600-logu loahpas vuollel logi ođđadálona, ja sin lohkuemari ii sturron 1700-logusge eanet go muhtin ovttaskas bearragottiin. Sierra lohkun šattai Guossáma guovlu, mii gárttai vásihit Kainuu boldoneananbargiid aitosáš ekspansuvnna. Dan sadjái Guollejávri ii šaddan ođđaássan velá 1600-logus.

Sámieatnama ovdáneapmi doalvvui 1600-logu loahpageažis maiddá dárbei čielggadit dárkket rádjegaskavuodaid. Áigeguovdil dat bodii erenomážit Giema suohkana ja Giema Sámi gaskkas. Sámerádjái lei leamaš dehálaš návddašanbáikkiid buhta jo 1500-logu álgogeažis. Seamma sullii siiddaid gaskkas ledje meroštallan návddašanrájiid jo dondološ áiggiin. Dárbu hálldašangaskavuodaid ráddjemis lei šaddan jo sihkkarit dalle go siiddatge ledje ihtán.

Orru hui čielggas, ahte Giema dáloniid oainnut sámérájis 1670-logus čuvvo dan dili, mii lei leamaš fámus ain jahkečuodi álgoageažis. Go bivdoealáhusat jávkagohte 1500-logu loahpas ja 1600-logus maiddái geavahanrájit njidje lullelebbui go ovdal. Ná geavai erenomážit Gihttelis muhto muhtin muddui maiddái Soađegilis. Dan sadjái Giemajávrrí ássama čuovvumuššan sámérádjii geassádii nuorteosiin ain čiekŋalebbui Sápmai ja jávkakai Guossáma guovllus oalát. Ieš Giemajávri lei leamaš unnimustá gaskaáiggi rájis mángga siidda oktasaš geavahusas, rádjeguovlu, ja danin dat ii šaddan sierra siidan. Sámiatnama ja Davvibađaeatnama dahjege Oulu leana gaskasaš rádjii čuovui 1700-logu loahpageažis Soađegili searvegotti ja Davvibađaeatnama beale Roavenjárgga ja Giemajávrrí searvegotti gaskasaš ráji. Historjjálaš Giema Sámis báhce Guollejávri ja Guossán Davvibađaeatnama beallái.

Giema Sámi árraássamis ja eanangeavaheamis sáhtta gávnnahit oktasaš beallin, ahte siiddain ledje ovddežis geavahanguovllut, maid sogat oamastedje. Siiddaide ássan sogat ásse iežaset geavahaneatnamiin bissovaččat ja fárrestalle guovlluinneaset ealáhusaid jahkodatjohtima ritmmas. Dálvesiidda mearkkašupmi servoša beales lea danin leamaš unni. Dálveguovdil čoahkkaneapmi lei dehálaš gávppašemi várás, vearuhusa ja siidda oktasaš áššiid dikšuma dihte. Dalle sáhtte soahpat ovdamearkka dihte bearragottiid oktasaš bivdostrategiijas.

Eanangeavaheamis ledje dehálaččat vuopmanvuogádagat goddebivddu dihte, mádjijtjogat ja guollámus jávrrit, main eatnasat ledje mánggaid sogaid oktasaš geavaheamis. Mádjitbivddus šattai manjemustá 1600-logus siidda ovtasbivdu ja goddebivduge nuppástuvai ain eanet searvvušdoaimman. Dan sadjái boazodoallu lea leamaš unni Giema Sámis.

Stuorralddálaš Ruota guovddášhálldahus fikkai maiddái fidnet provinsiala vuogádagaid ovttalágázin riikkadási oktasaš hálldahusain, masa galggai laktit maiddái Sámiatnama. Ovttaládjie bargu vuhttui Sámi várás addojuvvon ássanplakáhtain jagiin 1673 ja 1695. Ođđaássanplakáhta jagis 1673 dagai vejolažžan dáloniid dállovuogádaga áigáibohtima Sámis. Eará guovlluin sisafárren ođđaássiin šadde goit sámi siidda vearromáksit dahjege siidda miellahtut, muhto plakáhtat eai dolvon movtge mearkkašahhti ássanlassáneapmai Sámis earret Guossámis. Ovddežis dutkamušain leat maiddái oaivvildan, ahte jagi 1673 manjá vearuhus ja eatnanluondu ledje Sámiatnamis seammalágážat go earáge sajiin Ruota váldegottis. Dát oaidnu ii doala deaivása. Kruvna ulbmilin lei fidnet Sámiatnama riikkaviidosaš oktasaš vuogádahkii, muhto dat ii lihkestuvvan.

Sámevearru lei persovnnalaš nákcii vuodđuduvvan losáduš, josge ieš máksu čohkiidii ealáhusaid buktagiin. Meahcebevdu, guollebevdu ja boazodoallu eai lean goitge legitimerejuvvon dušše beare siidda miellahtuid ealáhussan, muhto sin vearuhus vuodđuduvai dáidda ealáhusaide. Kruvna oainnu beales vearuhus čatnašuvai 1600-logu áigges ain eanet ealáhusaid eanangeavaheapmai, go riikkaviidosaš sundivuogádat stáđásmii Sámiatnamis. Nuba jahkečuodi loahpageahčen maiddái doaba vearroeanan šaddagodii dábáleabbon Sámis. Ovdáneapmi doalvvui oalle lunddolaččat jagis 1695 ollašuhhton siiddaguovdasaš vearuhussii, man kruvdna fikkai fidnet eatnamii vuodustuvvon vearrun. Ulbmil ii ollašuvvan.

Buot buohkanassii vearuhusa oktavuođas árradis eanangeavaheapmai sáhtta gávnnahit, ahte sámvearru ii laktášan mange muttus ovdal jagi 1695 njuolgga eatnamii humakeahttaga, ahte dat mitalivččii eananoamastusas. Danin maiddái sámvearru máksiid ii sáhte buohtastahttit dálanguovlluid eananvearrovuogádaga dáloniiguin. Vearuhusvuodustusaid figge stivret Sámiatnamiin riikkadási oktasaš eananvearuhusa guvlui, muhto dan eai lean velá jagi 1695 dilis bastán ollašuhhtit. Geavat čájehii 1700-logus maiddái vearuhusa váttisvuodaid eandaliige eananmihtideami vátna resurssaid dihte.

Hálddahuslaš ja servodatpolitiikkaš linjját

Báikkálaš virgeolbmáid váikkuhanváldi lei stuoris friddjavuođaigodagas ja erenomážit 1740–1760-loguin Sámi diliid dovdiin. Gustav III:ža áigges kruvna váldi eananhálddašeami čavggai čielgasit ovddeš liberála friddjavuođaigodaga ektui. Dalle maidái čovde gažaldaga liigeeatnama oamastusas. Kruvna válddi eatnama iežas háldui. Ná logiid jagiid prinsihpalaš ságastallan stáda rolas eananoamastusas ja dan vuoigatvuodas liigeeatnamii nogai kruvna vuotun. Jagi 1789 ovtastus- ja dáhkádusgirjjis dáhkidedje goit árbedáloniidda nana oamastanvuoigatvuoda dáluideaset eatnamiidda.

Sámi viiddis meahcceeatnamat ledje kruvna, ja kruvna maidái sáhtii stivret daid ássama ja eanangeavaheami. Maidái visot Ruota váldegotti vuovdelágit ja maŋelis autonomalaš Suoma vuovdelágit njuolgguslašat dan mearrededje. Kruvna anii maidái iežas vuoigatvuotán čoavdit sápmelaččaid vearroeatnamiidda guoskevaš riidduid ja maidái stivret eatnamiid oamasteami. Kruvna maidái luohpadii vearu vuostá eatnamiid ja čáziid ássiid atnui. Nuba jo ássanplakáhtatge daninassii leat čujuhussan das, maid stádváldi jurddáša sámeeatnamiid hálddašeami.

Ássanprográmma, man Västerbottena eananhearrá Gabriel Gyllengrip gárvvistii 1730- ja 1740-logus, šattai loahpalaš gurssa čájeheaddjin Sámi ássama ja eanangeavaheami historjjás. Gyllengripa linjját ledje maidái jagi 1749 ássanplakáhta vuodđorigginn. Su njeallje vuoruhánčuoggá ovddidanbarggus ledje:

1. Viiddis roggan- ja ruvkedoaimma.
2. Mihtitmeahttun vuvddiid ekonomalaš ávkástallan.
3. Eanandoalus Sámeatnama ássiid vuodđoealáhus.
4. Ođđaássama ja olmmošlogu lassáneapmi.

Prográmma galggai álggahuvvot njealljái čuoggás ja ollašuhttot jorggotgežiid, dasgo almmá ođđadáluid ja olmmošlogu lassáneami eai fidnen eanandoalu ovdánit ja vuvddiid ávkástallot. Nuppe dáfus visot golbma manjemužžan namuhuvvon ášši dorjo ruvkeindustriija vejolašvuoda badjánit buresbirgemi.

Njealljái čuoggás dahjege ođđaássama ovddideami suorraniid maidái njulgestaga sierra prográmma, mas vuosttažettiin galggai mihtidit eatnamiid ja geavvat rájiid, dan maŋá juohkit eatnamiid ja loahpas bidjat dáluid vearu vuollái dihto metoda vuodul. Ođđabeldejeaddjin berrii fidnet ođđa olbmuid. Dálonealáhusaiguin bargamii fertii goit bidjat dihto guovlorájiid, dasgo maidái sámealáhusaide galggai leat sadji. Ođđaássamii heivetmeahttun eatnamiid berrii guoddit sápmelaččaide, ja ovdamearkka dihte guollebivddus galggai ođđadáluid guoddit vuoigatvuoda borranuoli bivdimii orrunsaji lahkosiin.

Plakáhta addima nubbi mearkkašahti váikkoheaddji lei Sámi girkolašdoaimma stivra. Dan ulbmilin lei ovddemusas fidnet sápmelaččaid ássat bissovaččat dáloniid ládje – ns. ođđaássama oidin Sámis. Seammás sápmelašvuoda galggai laktit ain čavggabut boazodollui. Boares siidavuogádahkii gullan ovddut šadde goit sirdásit ođđadáloniidda Sámeatnamiid dain guovlluin, gos eananbarggus ja šibitdoalus šattai deháleamos ealáhus.

Jagi 1749 ássanplakáhta ulbmilat guoradedje Gyllengripa višuvnnaid: ođđa olmmošveaga fidnen Sápmái, sápmelaččaid ásaiduvvan bissovaččat ja ođđadáloniid eanandollui gullevaš geatnegasvuodaid deattuheapmi. Plakáhta fikkahii namalassii ođđadáluid vuodđudeapmái ja eanandoalu ollašuhttimii, ja dat ii giedahallan sámealáhusaid iige sámevearu. Ođđadáluid vuodđudeapmi lei maidái ovdasajis sámealáhusaid ektui. Geavadis eananhearrá višuvnnat ja girkolašdoaimma stivra sávdagaid ollašuhtiiga lulli Sámeatnamis Lars Qvist ja davvi

Sámieatnamis Anders Hellant. Sudno bálggesčuovgan lei erenomážit jagi 1760 sundinjuolggadus, man guovddášásahus lei § 10. Dan vuodul eatnamat, mat ledje siidda siste, ledje ovddemustá odđaeatnamat, ja dušše dakkárin dohkketmeahttun guovllut báhce luomus atnui boazoguohtoneatnamin. Odđaeatnamiidda vuodđudedje kruvnna odđadáluid.

Dehálaš joatkka jagi 1749 plakáhtii lei jagis 1751 šiehtaduvvon Strömstada ráfisoahpamuša lassebeavdegirji, dahjege ng. Sámekodisilla. Dan mearrádusat hehttejedje boazosápmelaččaid priváhta ealáhusdoaimmaid, muhto maiddái norgalaččat gáržžidišgohte Suoma beale olbmuid guollebivdovejolašvuodaid Jieknameara rittuin. Váttisvuodat šadde namalassii norgalaččaid doaimma dihte – muhtin muddui maiddái Norgga boazosápmelaččaid váikkuhusas – jo 1750-logus ja šadde aktuálan d. áigeguovdilin 1800-logu áigges. Suopmelaččaide ja Suoma beale sápmelaččaide Sámekodisilla lei álgoálggos erenomáš soahpamuš, mas eai livčče háliidan luohpat. Norgalaččat dagahedje goit Sámekodisilla eliminerema, ja ovdáneapmi doalvvui loahpas jagi 1852 rádjegiddemii.

Vearuhus lei autonomia áiggi eanangeavaheapmái laktásan oinnoleamos gažaldat Sámis, muhto hálldahuslaččat deháleamos dáhpáhus lei vuovdehálldahusa vuodđudeapmi Supmii 1850-logus. Maiddái ássandoaimma sirdojuvvui vuovdeeiseválddiid hálldui jagis 1877. Odđadáluid vuodđudeapmi Sápmái, mii ain 1840- ja 1850-logus lei mannan buot ovddeš olahusaid badjel, bisánii measta ollásit jahkečuoddi loahpageahčen. Vuvddiid geavaheamis bidjege ekonomalaš intreassaid ovdasadjái. Easka iehčanasvuoda áiggi ássanláhkamearrádusat jávkadedje eastagiid odđa ássandoaimmas. Autonomia áiggi loahpabealde ollašuhpte viimmat maiddái stuorrajuogu vuosttaš doaimmahusaid historjjálaš Giema Sámi guovllus, vaikko gažaldat eatnamiid mihtideamis, vearuhusas ja juohkimis lei leamaš aktuála jo 1700-logus.

Stuorrajuohku álggii Gihttelis jagis 1882 ja Soađegilis jagis 1891. Earret niitoriidduid stuorrajuhkui eai laktásan matge boares eanangeavaheapmái gullelaš sierranasgažaldagat. Kruvnna liigeeanan sirrejuvvui seammaládje go earáge sajiin doaimmahuvvon stuorrajuguin ja jagi 1848 eananmihtidannjuolggadusa mielde. Mange muttus dálonat eai maiddái doarjalan boares siidavuoigatvuodaide dahje dan dakkáriidda, vaikko erenomážit boares niittuid oamastusaid čielggadedje vuđolaččat. Vuodđojurdda lei maiddái dat, ahte dáluoamasteaddjái galggai báhcit juohkodoaimmahusaid manáge fápmui vuoigatvuohta ávkástallat boazoguohtoneatnamiid ja bargat meahcce- ja guollebivdduin kruvnnaeatnamiin. Dan deattuhedje erenomážit, go plánejedje Eanodaga juoguid.

Okta oaidnu, mii mannan áiggiid Sámi eananvuoigatvuohtagažaldagas lea loktejuvvon mearrideaddji sajádahkii, lea, ahte stuorrajugu doaimmahusain eai sirren liigeeatnama, ja ná miidge kruvnnaeatnamiid ii sáhtán šaddat historjjálaš siiddaid eatnamiidda. Nuvtgo ovddabealde lea jo boahtán ovdan, ledje Sámieatnamiin juo ovddežis priváhtaeatnamat, siiddaeatnamat ja kruvnnaeatnamat seammassullasaččat go dálonsiiddain dábálaččat. Iežaset áiggis ipmirdedje, ahte oassi siidda guovllus lei eanan, mii lei kruvnna hálldus. Sámis ollašuhhton stuorrajugu doaimmahusaid eahpedohkálašvuohta lea ákkastallon maiddái dainna, ahte gaskaboddasaš laigenjuoguin ii lean ollenge gažaldat liigeeatnamiid earuheamis. Juridihkalaš suokkardemiin lea jáhkkinis dábálaččatge oaivvilduvvon, ahte Sámis ollašuhhton gaskaboddasaš juohkodoaimmahusain ii lean mihkkege dahkamušaid oamastanvuoigatvuoda ordnemiiguin.

Gaskaboddasaš earuhemiid luondus ii báze dulkomii sadji. Gihttela ja Soađegili buohta senáhta mearrerii jagis 1874 bidjat doibmii ”provisionell afrösning af öfverloppsjord”, dahjege liigeeatnama gaskaboddasaš earuheami. Seammaládje maiddái Eanodaga oasis senáhta anii jagis 1899 ”govttolažžan mearredit, ahte liigeeatnamiid Eanodaga searvegottis galgá oamastangaskavuodaide fástideaddji ládje kruvnna goasttádusain stolpet kruvnnaeatnamin.”

Eanodaga doaimmahusas vuhtto maiddáí vuodđojurdda, ahte dáloniidda bođii eanan mantálla vuodul ja loahppa bázi oamastangaskavuodaid mielde kruvdnii. Vuodđojurdda lei leamaš seammalágaš maiddáí Gihttela ja Soađegili gaskaboddasaš liigeeatnanearuhemiin. Nuppe ládje daddjojuvvon visot dáluid olggobeallái báhcán eanan lei liigeeanan. Ovdamearkka dihte geassemánus 1874 dollojuvvon čoaččim Gihttela gaskaboddasaš liigeeatnama earuheami várás namalassii gávnnavuvui, ahte doaimmahusaid dárkkuhussan lei earuhit kruvnna liigeeatnamiid ja meroštallat kruvnnaeatnama rájiid. Dáluid berrii addit eatnama jagi 1848 eananmihtidannjuolggadusa § 139 mielde. Gažaldat lei ná eananoamastusaid juohkimis kruvnna ja priváhtaolbmuid gaskkas. Nu dahkkui maiddáí Eanodagas. Maiddáí 1800-logu áššegirjjiin, earret eará Eanodaga kruvnna dáluid geahčalmasain, ledje dáluid gullameahttun guovllut kruvnnaeatnamat.

Ollásit sierra gažaldat lea, makkár oktavuotta liigeeanan-doahpagis lea meahcceeanan-doahpagii. Liigeeatnamiin leat ipmirdan eatnamiid, mat leat leamaš dáluid geavaheamis muhto leat juohkodoaimmahusaid oktavuodas báhcán mantálla badjel. Meahcceeatnamis eai lean ollenge geavahaneatnamat, mat leamašan dáluid hálldus. Doabaerohusain ii leat goitge mearkkašupmi historjjálaš ovdáneami dáfus. Ovdamearkka dihte gonagasa jagis 1787 addin mearrádusas Oulu leana eananhearrái lei meahcceeanan – maiddáí earukeahtes meahcceeanan – kruvnnaeanan ja buohtastahtui liigeeatnamii. Mearrádusa vuodul lei vejolaš vuodđudit kruvnna ođđadáluid meahcceeatnamiidda, vaikko dat ledje ain mihtitkeahtá ja earutkeahtá. Seamma ládje sáhtte doaibmat maiddáí Sámiatnamis.

Go gaskaboddasaš earuheamit álge, gávnnavuvui, ahte rádjegeavvamat eai čana aitosaš stuorrajuogu doaimmahusaid, mat ollašuhttojit maŋnelis. Riidoáššiin, mat čuožžiledje stuorrajuogu áigge, čájehedje goit gaskaboddasaš earuhemiid rádjegeavvamat iežaset mearrideaddji vuodustussan sihke eananjuohkoduopmostuolu ja hoavvarievtti mearrádusaide. Buot buohkanassii Eanodahkii, Anárii ja Ohcejohkii guoskan jagi 1925 stuorrajuohkolágas addojuvvon dulkomat, maid mielde priváhta eatnamiid olggobeallái báhcán eanan lei jo kruvnnaeanan, leat historjjálaš ovdáneami vuodul lunddolaččat.

Ollislaččat Gihttela, Soađegili ja Eanodaga ássangova karaktisere 1700- ja 1800-logus bissilvuotta. Makkárga buoddu ii rahpasan iige suopmelaš dálonsássa kolonisašuvdna dáhpáhuvvon Sámis, nuppe ládje go dutkamušain lea dábalaččat ovdanbuktojuvvon. Erenomážit Helmer Tegengrena dutkamušas jagis 1952 gávnnavuvvo, ahte ássanovdáneami čuoččumuššan eamisápmelaččat jávke Giema Sámis ja Soađegili – Gihttela guovlluin lei dušše suopmelaš ássan. Duodalaš ovdáneapmi lei ollásit earálágaš go Tegengrena dutkamuša rájes lea leamaš ráđđejeaddji oaidnu. Spiehkastahkan lei diedusge Guossán, gos gal doppege Giiggajávrrí ja Másealgi boares sámesogat sirdásedje dállovuogádahkii. Erenomážit Giiggajávrrí siidda sámesogain seilo fuopmášahtti viidodagat iežaset ovddeš sámevearroeatnamiin dange maŋná, go ledje sirdášan dállovuogádahkii. Giema Sámi árbevirolaš vuovdesápmelaš kultuvra rievddai dálonkultuvran, mas goit seilo Sámiatnama ealáhuslaš ja vuoigatvuodalaš sierranassárgosat. Jođanis álbmotlassáneami dihte ássan sáhtii viidánit guovllu boares sogaid veagas.

Aitosaš ássanovdáneapmái adde ivnni 1700-logu rájes njeallje sierra perioda, mat ledje birrasii jahkečuotebeale guhkkosaččat. Vuosttaš vuorus 1700-logu beallemutto rádjái vearrosvuovaid mearri bisui stádisin ja juoba njeajaige, muhto dan maŋná jahkečuodi loahppa lei fámoláš šattu áigodat. Vearrás šattohisvuodaid čuoččumuššan lassáneapmi doddjui 1810-logu álgojagiin ja dan maŋná bođii dásánuvvama áigodat. Historjjá eallaseamos áigodat ođđadáluid vuoddeamis deaivvai 1800-logu beallemuddui, dasságo 1870-logus ássandoaibma váiddui. Rávisin šaddi olbmot sirdásedje láigoeatnamiidda ja bartadoallin, muhto maiddáí dáluid luoddumiid čadahedje valjis.

Siiddaid sogain ledje ovddežis iežaset sámevearroeatnamat, maid ealáhusaid buvttiheamis sii mákse vearuset. Eatnamat ledje juohkášuvvan unna osiide, ja dat eai gokčan olles siidda viidodaga. Siidda siste ledje nappo eai-geange eatnamat ja siidda oktasašeatomat áibbas fástideaddji ládje go dálonsiiddainge. Sámevearroeanan nuppástuvai ođđeatnamin hui lunddolaččat, ja eanangeavaheapmi lei sirdášanmutter jo stáđasman. Nuba ođđadáluide geahčahuvvon eatnamat eai maiddái šaddadan oktilaš ja viiddis ollisvuodaid, muhto eananoamastusat ledje dego dielkkut biđđanan sierralágaid miehtá siidda. Dakkára eastadeapmái fikkaige jagi 1858 heaggagirjeásahusa mearrádus, ahte ođđadáluid vuodđudangeahčalmasaid galggai doallat jahkásaččat oktilaš guovlooppalašvuhtan. Dalle maiddái iešgudege dálui sáhtii geahčahit oktilaš eatnamiid.

Dálonlukkan juvssai alimus dási jagi 1763 vearuhuskatalogain čadáhuvvon nuppástusas, mas sámevearromáksiid sirde ođđaverrui earret Anáris. Hálldahuslaš vuogádat nuppástuvai maiddái suokhanhálddahussan. Rievdadus lei sierra fáktoriid summá. Ovttaládje dan mielddisbuvttii ealáhusaid ovdáneapmi iežas eavttuiguin. Dan ovddidii báikkálaš virgeolbmáid eanandoalu aktiivvalaš ovddideapmi, muhto buot ovddemusas nuppástusa duogázis ledje kruvna juksanáigumušat Sámieatnama diliid ovddideamis. Sihkkarit nuppástusa lei jođálmahtán báikkálaš virgeolbmáid bagadanbargu, masa sáhtii álkit laktásit maiddái jagi 1749 plakáhta mearkkašumi čilgen. Plakáhta vuodulhan ođđadáloniid sajádat eatnamiiddiset hálldašeamis lei nannosut go sápmelaččaid sajádat iežaset sámevearroeatnamiin.

Buot buohkanassii boares Giema Sámi guovlluid ásse boares sámesogat, main ledje stáđasman orrunguovllut. Ássisogaid eanangeavaheapmi ja oamastanvuogátvuodát nanosmuve sin boares vearroeatnamiin dađi mielde, go sii sirdásedje ođđadállovuogádahkii. Dát fenomena lea oaidnimis čielgasit maiddái Eanodagas 1800-logus ođđadáluid fámoláš vuodđudanmutter áigge.

Giema Sámi dálonlukkan ii ná lean earret Guossámis suomelaš kolonisašuvvna boadus, muhto guovllu boares sámesogat sirdásedje dállovuogádahkii. Sivvan rievdadussii eai lean ”árbevirolaš ealáhusaid” váttisvuodát, nuvtgo dutkamušain lea ovdanbukton, muhto buot ovddemusas ođđa ealáhusaid addin vejolašvuodát jábálduvvat. Nuppe dáfus dállovuogádaga olis lei vejolaš fidnet nana opmodatsuoji boares vearroeatnamiidda, nu ahte ođđadálonvuolta lei daninge hohkaheaddji ovdu. Ođđadálonis ledje goit maiddái kruvna ásahan geatnegasvuodát visttiid ja beldema ektui. Dat bággii maiddái unnalágaš eananbargui.

Ealáhusat ja eanangeavaheapmi

Eanangeavaheapmi šattai konkretalažžan ealáhusaid ollašuhttimis. Dállovuogádahkii laktášan ođđaássan lei leavvan Giema Sápmái dallánaga vuosttáš ássanplakáhta addima manjá, muhto eanandoallobargguide ođđadálut eai lean čatnašuvvan. Dušše šibitdoallu šattai dábálažžan Sámieatnama bealde 1600-logu loahpas, go muđui ođđadalonat barge seamma ealáhusaiguin go earáge ássit: guolle- ja meahcebevudduin. Gortnigilvin lei marginála, muhto dan mearkkašupmi stuorui 1770-logu jagiin, mat ledje dálkkádaga beales oiddolaččat. Goit easka 1800-logu loahpageažis gilvin lassánii dehálaš oassin eanandáluid ealáhusain. Šibitdoallu lei deháleamos eanandoallovuohki, ja danin maiddái niittut ledje dálu eallingelbbolašvuoda mávssolaš mihttar.

Guollečáziid oasis dábalaš mihtilmasvuolta lei, ahte deháleamos jávrrit ledje oktasaš návddašeamis ja boranguollebivddu várás. Guollebivdu seaillui maiddái mearkkašahhti

lassiealáhussan olles boares Giema Sámi guovllus. Oasistis jávreguollebivddu sajádaga oktasaš návddašeapmái stivrii jagi 1734 riikkaláhka. Giema Sámi dilli lei dovdomassii earretlágaš 1700-logus maiddá Durdnosa Sámis, gos Durdnosleagi dálonat dolle čavga gitta jávrriid návddašanvuoigatvuodaineaset ain goitge 1800-logu álgojagiin. Giema bealde nu ii lean dilli.

Guollebivddus lei goit áibbas erenomáš sajádat Anáris ja Ohcejogas, gos oppa sámekultuvrra ráhkadat lei guollebivddu veagas. Dehálašvuohta oidnui maŋgelis stuorrajuogu doaimmahusaid oktavuodas ja eandaliige čáhcebiirerádjeavvamiid áigge 1960-logus. Muhtin oktavuodain maiddá eará guovlluin Sámis guollečáziid meroštalle ođđadáluid háldui, muhto daid ferte mannat sierra čađa ovttaskas gearretdáhpáhussan, go dálá dili čielggada.

Seamma ládje maiddá vuovdegeavaheapmi lei nannejuvvon dušše ruovttudárbogeavahusa várás, josge dorkanáhkkefuodduid bivdu ja vuovdin attii mángga ássái dehálaš lasi dálodollui. Váttisvuođat šadde gaskkohagaid juohkemeahtun mehciid návddašanvuoigatvuodain. Gažaldat lei ruovttudárbogeavahusa rájiin ja vejolašvuodain dáluid ja siiddaid gaskkas. Ferte maiddá deattuhit, ahte Giema Sámi ássit eai bivdán goddenáliid sogaheapmin, nuvtgo duktamušain lea ovddežis gávnnavuvvon, iige sin ealáhussange báhcán duššefal guollebivdu. Govva ealáhushistorijá ovdáneamis Giema Sámis lea dakko bakte leamaš čádjidahti. Ássiid eallingelbbolaš ealáhussuorgin seilo 1700-logus ja ain 1800-logusge šibitdoallu, meahcce- ja goddebivdu ja maiddá guollebivdu. Gortnigilvin ja boazodoallu adde dálodollui unna lasseárvvu. Ná ii maiddá doala deaivása dat oaidnu, ahte ealáhusaid rievdan ovttabealagin livččii mieldebbuktán ođđaássama.

Boazosápmelaččaid ealáhusa dahje vearuhusa vuodul šaddan oamastanvuoigatvuoda eatnamii eai dovdan 1800-logus. Sámieatnama 1700-logu servodatpolitiikalaš deattuhusaid čuovvumuššan boazosápmelaš ealáhus lei goit fidnen goase privilegiosajádaga. Virgeolbmáid mielde sápmelašvuohta berrii leat boazodoallu, nu ahte ieš doahpagisge ”lappalainen” šattai ealáhusdoaba. Davás erenomáš bures vuogáiduvvan nomadalaš stuoraboazodoallu leabai jođánit olles duottaravádahkii ja veháš gearddi maiddá goahcevuovdeguvlui. Ovdavuoigatvuodalaš sajádaga ja ekstensiivvalašvuoda čuovvumuššan sámekultuvra deattuhuvvui namalassii nomádalundosažžan. Ruoššas baste goit nuortasápmelaččat seailluhit iežaset kultuvrra eallingelbbolažžan.

Stuoraboazodoallu mollii duottarguovvluid boares vearroeatnamiid vuogádaga, dannego boazomeriid stuorodettiin galgai duojázassii oheat lasi ođđa guohtoneatnamiid. Daninassii stuoraboazodoaluin barge dálá Suoma guovllus earret muhtin muddui Ohcejogas, buot ovddemusas Eanodagas, gosa bázi goit jagi 1809 riikkarádjenuppástusaid maŋná dušše soames boazosohka. Oppalohkái Eanodaga boazosápmelaš ássamii lei mihtilmas miehtá 1800-logu stuorra molsašuddan, dasgo bearragottit johtaledje Suoma, Ruota ja Norgga gaskkas eallasit ja molso maiddá riikkavulošvuodaset sierra váldegottiid gaskka. Goitge birrasii 40 sierra boazodoallosoga ledje Eanodahkii čáliuvvon muhtin muttus jahkečuodis. Stuorra lotnašuvvama dihte lea maiddá čádjidahti meroštallat ovttá dihto jagi sápmelašvuoda kriteran. Maiddá ollugat suomadáloniid maŋisboahhtiin sirdásedje dievas nomádasápmelašvuhtii ja sámáiduvve, go fas buohtalassii oassi Eanodaga boares sámesogain dálonluvai.

Stuoraboazodoalu jođanis ekspansuvvna čuovvumuššan maiddá guohtoneatnamat gáržo, man buktin váttisvuođain lei jagi 1852 Norgga-rádjegidden vuosttaš konkrehtalaš boadus. Rádjegiddema idea riegádi 1840-logus báikkálaš eiseválddiid gaskavuodas, go sii oaivvildedje, ahte bohccuiguin johtin Jieknameara riddui ii lean vealtameahtun. Seamma áigge norgalaččat ledje čavgen dovdomassii suomelaččaid vejolašvuodaid guollebivdui Norggas, vaikko jagi 1751 traktáhta d. soahpamuš dáhkidiige dasa vuoigatvuoda. Rádjegiddemii dolvon ovdáneami sivvan lei

namalassii norgalaččaid meannudeapmi iige suomelaš eiseválddiid doaibman, nugo dutkamušain dábálaččat ovdanbuktojuvvo.

Eanodagas šattai erenomáš gažaldahkan Ruota beale boazosápmelaččaid guodoheapmi, mas bođii 1800-logu loahpageažis duojážassii stuorru váttisvuohta. Ruottelaš ealuid guodohedje ain intensiivvaleabbot olles Giehtaruohtta guovllus ja veháš gearddi maiddái nuortelis Eanodagas. Suoma bealde guhton bohccuid mearri lassánii 1880-logus joba 40 000:hii. Oassi nomádain ledje guovdageaidnolaččat, geat ledje jagi 1852 rádjegiddema maŋŋá sirdán girjjiideaset Gárasavvona searvegoddái. Sin guodoheapmi olai maiddái Gihttelii ja Davvi-Soađegillái. Loahpas de 1870-logu rájes guovdageaidnolaš ja enodatlaš boazosápmelaččaid joavku ásaiduvai bistevaččat Soađegillái ja 1800-logu loahppajagiin maiddái Gihttelii. Fárrenjohtin lei lunddolaš oassi ekstensiivvalaš ealáhusa mielddisbuktin čuovvumušain.

Eanodagas gárživuohta šattai maiddái birgetmeahttumin. Fárrenlihkadusa lassin dávdamearkkat vuhttojedje čielgasit boazosuolavuohtan seammás go dálonat vuostálastigohte Ruota sápmelaččaid guodoheami Eanodagas. Moivváskan boazodoallu čoavdasii jagis 1888, go keaisárlaš ásašusain gilde olgoriikkalaččain bohccuid guodoheami Suoma bealde. Geavadis dat mearkkašii Suoma ja Ruota gaskasaš ráji giddema boazodoalus. Ásašus bođii fápmui jagi 1889 čakčat.

Láhkaásahus mearkkašii Eanodaga boazodollui čielga ealáskeami ja dálonboazodoalu lassáneami, muhto eandaliige Gárasavvona boazosámiide rádjegidden lei dramáhtalaš. Árbevirolaš guodoheapmi nogai ja boadusin ledje stuora boazojámut. Nuppe dáfus jagi 1889 rádjegiddema maŋŋá stáđasmuvve Eanodaga boazosiiddaide iežaset jeavddalaš jahkeguohtumat Giehtaruohtta eatnamiidda. Eanodaga unnalágaš ja njuovžilis boazosiiddaid guohtoneatnamat eai goitge lean oalle dárkket ráddjejuvvon guovllut, josge guodoheapmi dáhpuhuvai jahkodatjohtimiin dálve- ja geasseeatnamiid ritmmas.

Suoma eiseválddit eai maiddái dohkkehan Ruota bearragottiid fárrema Suoma beallái, dannego sin mielde báikkálaš dálonat ja boazosiiddat dárbbahedje guohtoneatnamiid iežaset atnui. Siiddat eai daninassii lean 1800-logu loahpas eanet go guokte ja 1900-logu álgogeahčen njeallje. Nuorta-Eanodaga guvlui šattai jahkečuodi loahpas dálonsogain buolvaduvvan Näkkäljärvi stuoraboazodoalloguovlu. Dat leage erenomáš buorre ovdamearkka báikkálaš dálonsoga vejolašvuodas spiehkastatdilis sirdásit ekonomalaččat gánnehahti ja geasuheaddji ealáhusa sisa. Mánngat Eanodaga dáloniin 1800-logus livččege háliidan sirdásit bargat viidát boazoealáhusain oassin dálu doallamis, muhto stuoraboazodoallu lei servodatlaččat čavga ráddjejuvvon vuogádat. Danin maiddái oassi Eanodaga ja Guovdageainnu boares boazosogain lei bággejuvvon fárret odđa guohtoneatnamiidda lullelii Gihttelii ja nuortelii Soađegillái ja Anárii.

Soađegili ja Gihttela boazosámiin eai lean meroštallon guohtoneatnamat, muhto eanangeavahanguovlun stáđasmuvve lunddolaččat kruvnnaeatnamat suohkaniid davviosiid johkagierragiin ja duottar- ja goahcevuovdeavádagas. Soađegillái fárren bearragottit eai maiddái máksán 1840-logus meroštallon duottar-, guollebivdo- ja vuovdesápmelaččaid vearu, dannego dat guoskkai dušše Eanodaga, Anára ja Ohcejoga searvegottiid sápmelaččaide. Sii eai lean maiddái heaggačáliheamis mielde ovdal jagi 1890 ja girkogirjjiidege olmmošmerkejumit bohte easka 1890-logu álggus.

Stuoraboazodoallu ealáhusvuohkin čoahkkanii áiggi mielde ain hárvvebuid hálđui ja seammás boazologut sturro bistevaččat. Boazosiida šattai njunusolbmo dahje –bearraša birra, ja dalle boazoservodagain šadde earret jábalaš maiddái giddejuvvon ja hierarkalaš servošat. Boazosápmelaččaid stuoraboazodoalloservošiid siskkáldas dynamihkka doalvvui ná servodatlaččat ráddjejuvvon dálloallovuohká, man ovdduid sihkkaraste ovdamearkka dihte náittosdiliid bakte.

Geavadis dušše krisadiliin šadde ođđa boazodoalloservodagat. Seammás maiddá kultursuorggit ožžo sierranas iešvuodaideaset.

Krisaáigodagat 1800-logu loahpabealde rievddadedje oasisteaset stuoraboazodoalu luonddu, muhto Suomas deháleamos nuppástusa mielldisbuvttii bálggusvuogádat, mii šattai dábálažžan 1890-logus. Dat mollii ovttasbargovuohkin hierarkalaš nomádasápmelašvuoda. Bálggusvuogádagas boazodoallu viidánii mearkkašahtti ealáhussan maiddá Davvi-Suoma dáloniid ja dálohis olbmuid gaskavuhtii. Ovdáneapmi laktásii lunddolaččat 1800-logu loahpabealde álgán dábálaš servodatlaš ja ekonomalaš doajáhtaigái, mas lei okta geavada oainnus dovdumearka namalassii ovttasdoaibmama oasusvuogádat.

Ruotas bealistis 1800-logu loahpas ollašuhhton sápmelašvuoda ja boazodoalu goallosteapmi oktii lei lunddolaš joatka 1700-logu servodatpolitihkkii, mas sápmelašvuoda háliidedje ráddjet duottarduovdagiidda ja guovlluide, gos eanandoalus eai lean vejolašvuodat. Muhto 1700-logus gažaldat lei duššefal ealáhuslaš meroštallamis, ii etnikkalašvuodas, masa fas 1800-logu loahpa Ruota meroštallamat dolvo: sápmelašvuodta lei seamma go boazodoallu. Duohtavuodas 1700-logus sápmelašvuoda háliidedje čatnat boazodollui, eaige boazodoalu sápmelašvuhtii. Áššis lea mearrideaddji erohus. Nuppiid sániiguin boazodoallu ii leat historjjá manje muttus meroštallon sápmelaččaid dahje sápmelaččaid oktovuoigatvuotthan, muhto dan háliidedje ráddjet áidna ealáhusbargun váldegotti duottareatnamiidda ja guovlluide, gos eanandoalus eai lean vejolašvuodat.

Stuoraboazodoalu vejolašvuodat buresbirgejeddji ealáhussan oidnojedje bures 1800-logu loahpas ja 1900-logu álggus Soađegili ja Gihtela guovllu bálgosiin, main boazomearit badjánedje oiddolaš diliid ánsus muhtin jagis mánggageardásaččat. Seammás boazodoalus šattai 1800-logu loahpas deháleamos lassealáhus guovllu dáloniidda. Oasistis dán ovdáneami lei veahkeheamin báikkálaš vuovdeeiseválddiid mieđis jurddašeapmi boazodoalus. Sin mielde dat lei áidna ekonomalaččat menestuvvi ealáhusvuohki Sámis. Šattu manjá bohte goit ohpit guohtoneananválttisvuodat ja váttisvuodat dáloniiguin. Hálddašmeahtumin šaddan boazodollui ráhkadedje álggos báikkálaš njuolggadusaid 1870-logu rájes ja Oulu leana eananhearrá ávžžuhusas oktileabbot jagi 1881 rájes. Loahpas eiseválddiid 1890-logus čadahan čielggadanbarggu manjá senáhta mearredii jagis 1898 kruvnnaeatnamiid friddja guodohanvuoigatvuoda eaktun, ahte lea searvan bálgosii.

Ovdamearkka dihte Soađegilis lei bálggusvuogádat doaibman jagi 1892 rájes, ja dat lei čájehan iežas erenomáš buorre čoavddusin. Bohccuid dagahan vahádat dáloniid suoidneeatnamiidda ledje measta nohkan, go boazodoallit ledje goasttidan láduid ja áiddiid niittuide. Boazologu ledje maiddá bastán šaddadit fuopmášahtti stuorisin. Ovdamearkka dihte Soađegili Giemasiidda bálgosa boazolohku loktanii 1900-logu algojagiin dovdomassii badjel 10 000:ha. Boazosápmelaččaide ovttasdoaibmanvuogádat lei amas, ja Eanodagas eai fidnenge bálgosiid doaibmat geavadis earret Bealdovuomis. Prinsihpas dohko ledje gal vuoddudan 1890-logus njeallje bálggagotti.

Vearuhus eanangeavaheami čájeheaddjin

Dán dutkamuša okta dehálaš oassesuorgi lea leamaš Sámi vearuhusa historjá. Vearru lea laktášan čielgasit eanangeavaheapmái historjjá dondoložiid rájes. Vearromáksima leat háliidan maiddá atnit eananoamastusa guovddáščájeheaddjin historjjálaš siiddaid eatnamiin Eanodagas, Anáris ja Ohcejogas. Maidge dakkáriid ii goitge sáhte čujuhit Eanodagas iige Giema Sámi siiddain.

Sámevearu luondu lei ain 1700-logus siiddaid kollektiivvalaš oktasašvearru, man olis ledje sihke sápmelaččat ja oddadálonat. Oddadáloniin seilo maiddái Sámieatnama ássiid boares sierravuoigatvuodát, nuvtgo beasin mánggain hálddahaslaš losádusain ja soahtebálvalusas. Sámevearu maiddái čogge ealáhusaid jahkásaš produvttain, ja nuba ovttaskas siidda veiarobuvttadus maiddái molsašuttai jagiid mielde oallege olu. Easka jagi 1760 oddadáluid veiaruhanmetoda mollii oktasašvearu ja earuhii oddadáluid ja sámeealáhusdoaimiid nuppiineaset. Seammás Gihttela, Soadegili, Soabbada, Giemasii, Guollejávri ja Guossáma siidda sámvearu máksiid sirde oddaverrui.

Dállovuogadahkii sirdáseapmi mearkkašii, ahte eananverru vuodduvvon dálonvearuhus stáđasmii oddadáluin. Maiddái dan namahussan stáđasmii 1800-logu rádjái sámvearru. Dat lei nappo dállovearru, mas oktan veiaroguddima oassin lei 1700-logu bázahussan sámvearru, ja masa lei rehkenaston dálломantálla vuodul árvoštallon guollebivddu, meahcebivddu ja boazodoalu buvttadus. Eiseválddit dahke maiddái čielga erohusa earret eará 1840-logu ruhtaodastusa oktavuodas dáluid eananvearu ja guollebivdo-, duottar- ja vuovdesápmelaččaid vearu gaskkas.

Namalassii jagi 1760 metoda ferte deattuhuvvot nuppastusa mearrideaddji mielddisbuktin Sámis. Dat lei vuoddu ovtas jagi 1749 ássanplakáhtain ja jagi 1760 sundinjuolggadusain čuovvovaš jahkečuđiid ássama ja eanangeavaheami historjái Sámis. Ođastusáigodahkii laktásedje maiddái sáméálbmoga váidagat gonagassii ja figgamušat oddadáluid fidnemis árbbilundosazžan almmá lonistanmeannudeami. Prinsihpas dat ollašuvaige, muhto gonagasa jagi 1766 mearrádusas ii lean gažaldat earás go sierra vuoigatvuodas ođđáassama ovddideami várás. Dat lei ravddamus geaidnu, man vuoddojurda heivehede seammassullasažžan muhto sierra áshussan olles Ruota váldegottis. Sámi oddadáluin šadde nannejuvvon hálddašemi kruvnnadálut eaige árbedálut. Mearkkašahtti váikkuhus ii lean oba jagi 1831 keaisárlaš breavasge, mas Sámi gihlegotti oddadáluid mieđehuvvui vejolašvuhta árbevuoigatvuhtii almmá lonisteami. Miige prinsihpalaš čujuhusaid boares sámvearroeatnamiid árbelundui ii lean jagi 1766 iige jagi 1831 mearrádusa duogážis.

Deháleamos vearuhusdoaimbajuid Sámis ollašuhhte 1830- ja 1840-logus ođđe eanangirjjiid gárvvisteamii oktavuodas. Jagis 1830 dahkkui vuosttaš eanangirji autonomalaš Suoma Sámis, ja dasa eai čálihan sápmelaččaid ollenge. Sii eai máksán eananvearu. Berre deattuhit, ahte 1800-logu jahkásaš veiaroguddinkatalogat eai lean eanangirjjiid ja Sámis eai doallan guvttiid eanangirjjiid vuogádaga. Sámieatnama dáluid aitosaš eananvearru čoggui jagis 1830 dego dábálaš eananvearru eatnama buvttadusaid summiin ja spesiálavearuin sierra. Sápmelaččat mákse Eanodagas persovnnalaš sámvearu, dannego siiddavearuhusas lei jávkan vuoddu riikka ráđeordnemiid čuovvumuššan jagis 1809.

Suomas plángohte jagis 1839 ođđe eanangirjji. Mearriduvvui, ahte visot vearu máksi joavkkut váldojit mielde eanangirjái das fuolakeahhtá, leigo dain aitosaš eananopmodat – earret eará millut ja manufaktuvrrat. Ná jagi 1845 rájes maiddái sápmelaččaid vearu čálihedje guoddinsummán eanangirjái, nuvtgo dan merkejedje maiddái jagiid 1855, 1875 ja 1905 eanangirjjiide. Dan sadjái eanangirjái eai dolvon kruvna disponerekeahtes eatnamiid ja mehciid, mat namalassii ledje Sámis mihtidemiid ja ráđegeavvamiid váiluma dihte juohkemeahtumat.

Vearuhsprinsihpat ledje badjánan erenomáš váttisvuhtan jagi 1840 ruhtamanifeastta čuovvumuššan, dannego rubelvuogadahkii sirdásettiin lei várran, ahte vearrolosádus stuorru Sámis mánggagageardásaččat. Ruota ruđa árvi lei čielgasit heittogut go rubela. Ruhtagažaldat viidánii olles Sámi vearuhsvuogádaga dárkkisteapmái 1840-logu eanagirjeprošavtta oktavuodas. Dáluid

eananvearu vuodđojurdagat seilo ovddežin. Miellagiddevaš lassin das lei ainge sámevearrooassi, man sáhtta oaidnit bázahussan 1700-logu boares sámevearus. Dat maiddái čujuha dasa, ahte ođđadáloniin ledje seilon boares sámevuoigatvuodat fuolakeahhtá sirdáseamis dállovuogádaga sisa.

Dan sadjái Eanodaga boazosápmelaččaid vearuhus rievddai 1840-logu ođastusas. Sámevearuhusa dássejedje jagis 1843 Anára, Ohcejoga ja Eanodaga searvegottiin, ja dalle Eanodaga boazosápmelaččaide šattai soameslágaš boazomantálla. Sidjiide lei mearreduvvon máksima várás jagi 1760 sámesunddi njuolggadusa prinsihpa mielde oktasašvearru, man sturrodat lei 3 rubela, maŋnelis márkái sirdásettiin 12 márkki. Dan dássejedje jahkásaččat vearromáksiid gaskka boazologu vuodul. Vaikko boazosápmelaččain ledje Eanodagas unna siiddat, dát eai váldon vuhtii vearuhusas. Gánske siiddaolbmot ieža árvvoštalle ossodagaset iežaset soahpamušaid vuodul, dannego visot Eanodagas čálihuvvon bearragottit eai máksán vearu.

Ieš dat vearrosummá lei marginála unni opmodaga ektui – ovdamearkka dihte 1870-logu loahpas 500 bohcco ealu árvvus vuollái okta promille. Dalle olles Eanodaga jahkásaš vearročoggomis boazosápmelaččaid vearru fástidii birrasii golmma prosentii, go sin ossodat olmmošveagas lei birrasii viđadas. Maŋnelis dienas- ja opmodatvearrovuogádahkii sirdásettiin dagai boazosápmelaččaid vearru birrasii beali olles gieldda vearrobođuin, vaikko sin ossodat olmmošlogus lei birrasii logi proseantta.

Deháleamos lea dán dutkamusa dáfus, ahte boazosápmelaččaid ja oppalohkáid duottar-, guollebivdo- ja vuovdesápmelaččaid vearru ii lean eananvearru, ja dan ii danin sáhte movtge bidjat indikeret d. čájehit eananoamastusa. Dat ii vuodduuvvan ”dálloosiide”, nuvtgo ášši áibbas čielgasit gávnnavuvui iežas áiggistis. Duššefal jo vearu unnivuohtage muitala dan birra. Go ášši váldá dárkilit, de gažaldat lei maiddái ođđalágaš vearuhanvuogis, man ollašuhhte jagi 1760 sunddirávvaga vuodul ja jagi 1695 kollektiivvalaš vearuhusa prinsihpain.

Sámedikki eananoamastusbargojoavkku smiehttamušas jagis 2002 deattuhuvvo nannosit, ahte duottar-, guollebivdo- ja vuovdesápmelaččaid vearru lei eananvearru. Danin eanangirjjiin ja fástideaddji merkejumiin daid ovdal livččii maiddái dievas duodaštusfápmu giddodatvuoigatvuodaid gávdnomis historjjás. Earálágaš čuoččuhusat livčče ”ollásit vuoduhaga ja eahpelogalaččat”. Duohtavuodas namalassii ovddabeale oainnut leat vuoduštusaid haga ja historjjálaš ovdáneami ektui maiddái eahpenjuolgguslaččat. Ferte maiddái muitit, ahte eananoamastusbargojoavkku evttohus válddašii vuodu ollásit eret Davvi-Soadegili boazosápmelaččaid sajádagas, dasgo sii ledje dievaslaččat vearrovuogádaga olggobealde. Buot buohkanassii duottar-, guollebivdo- ja vuovdesápmelaččaid máksin vearuin ii sáhte čájehit eananoamastusa.

Historjjá gaskavuohta Suoma Sámi dálá dillái

Davvi-Sámis ja riektatvuoda mielde maiddái Ruotas ollašuhttet dál ain 1700-logu beallemuttos dahkkon servodat- ja ealáhuspolitiikkalaš linjágeassimiid. Dáid mannan jagiid áigge ovdanbukton oaiviliin sápmelaččaid árbevirolaš eatnamiid eananvuoigatvuodain leat deattuhuvvon boazosápmelaččaid geavahanvuoigatvuodat. Ovdamearkka dihte sámedoaibmagotti smiehttamušas gávnnavuvvo ILO- soahpamušas nr 169, ahte sápmelaččaid árbevirolaš eatnamiid ja čáziid oamastemiid ráddjemii ii leat miidge eará čielga vuoduštusaid go boazoguhtoneatnamat.

Juridihkalaš gažaldat lea, makkár oktavuohta eamiálbmoga ja –olbmuid sajádagas lea jahkečudiid bistán ovttašálddahusa ja láhkaásaheami ovdáneapmái. Sápmelaččat leat leamáš proseassas oasálašžan nuvtgo Davviriikkaid earáge álbmogat. Problemáhtalaš lea erenomážit Eanodaga guovlo- ja hálddahunuppástus 1700-logus 1800-lohkui, go dalle Eanodat luoddanii guovtti riikka viidodahkii. Veháš gearddi 1800-logu áigges guohtoneatnamiid ávkástallan gárttai goase kaohtalaš dillái.

Ferte váldii vuhtii maiddá dan, ahte Sámi árbevirolaš vuovdesápmelaš eanangeavaheapmi joatkašuvai lunddolaččat oddadállovuogádagas ja maiddá Sámieatnama ássiid ovdavuoigatvuodát joatkašuvve dáloniin. Boazosápmelaččaid vuoigatvuota Davvi-Soađegili eatnamiidda lea muhtin oktavuođain ákkastallon dainna, ahte historjjálaš siiddain lei kollektiivvalaš oamastanvuoigatvuota siidda eatnamiidda, boazosápmelaččat gulle kollektiivvalaš joavkun siidii ja sis lei maiddá árbevirolaš boazoguodoheapmi. Áššái ii gávdno nana historjjálaš vuoduštus.

Váttis gažaldat lea maiddá siidavuogádaga jávkagohtin 1760-logus ja nuppe dáfus dat, movt galgá váldit vuhtii daid vuovdesápmelaččaid mañisboahttiid sajádaga, geat ledje siidda oasálašžan. Maid berre jurddašit árbevirolaš vuovdesápmelaš ealáhusain, dego šibitdoalus, meahce- ja guollebivddus, árbevirolaš boazosápmelaš eanangeavaheami ektui? Goalmát dehálaš gažaldat bohciida olmmošgaskavuodain, mat jahkečudiid áigge leat giessasan mánggadáfot vikšan – ovdamearkka dihte dálá Eanodaga sámeássama oasis. Juridihka bargun lea čoavdit, movt Sámi eatnamiid ja čáziid historjjálaš ávkástallan heivehuvvo dálá eamiálbmoga ja nuppe dáfus eamiolbmuid sajádahkii.

Dán dutkamusa ulbmil ii leat leamaš čoavdit dálá vuoigatvuodalaš ja politihkalaš gažaldagaid. Historjjálaš ovdáneami vuodul sáhtta goit ovdanbuktit jurddabohtosiid linjjáide d. válddahusaide, mat leat leamaš ovdan sisriikkalaš ja riikkaidgaskasaš ságastallamis ja maid leat ákkastallan historjjáin. Sámediggi lea deattuhan, ahte sápmelaččaid ávnnaslaš vuodu dorvvu dáhkideapmi árbevirolaš eanangeavaheamis lea sierra ordnetkeahttá. Gažaldat lea erenomážit sápmelaččaid vejolašvuodas bargat sin árbevirolaš ealáhusaiguin eananoamastusdiliid ektui. Gažaldat lea maiddá das, makkár oktavuohta ILO eamiálbmotsoahpamušas nr 169 lea historjjálaš Giema Sámi ja Eanodaga guovlluide.

Oaidnu, ahte sápmelaččat leat Davvi-Eurohpa primitiivvalaš kultuvrra ovddasteaddjit, vuodđuduvvá 1800-logus álgán ja erenomážit 1900-logu álgogeažis rádden historjjádutkamusa ja eará diedasurggiid oidnui sápmelašvuodas ja sápmelaččain dološ álbmogin. Sii barge luondduálbmogin primitiivvalaš ealáhusaiguin, nomadismmain, meahce- ja guollebivdduin. Evolušuvnnalaččat árvvoštallui, ahte eanandollui ja ovddosguvlui industriaservodagaide sirdášan álbmogat ja kultuvrrat ledje ovdánan buorebut go davvi nomádat. Dasa laktásii maiddá čearddalaš árvvuid vihkken. Nuortasámit ovddastedje buot árbeviroleamos kulturhámi.

Velá 1700-logu cealkámušain ja čálalaš ovdanbuktimiin sápmelašvuhtii ii laktášan álbmoga árvvu vihkken, muhto gažaldat lei ealáhusaid ollašuhhtima vejolašvuodain ja riikka davvioasi ássiid ekonomalaš sajádaga loktemis. Easka 1700-logu lohpageahčen diedalaš dutkamusa oppalohká badjánii ovdan oaidnu soames álbmoga boahtimušas, go luovvanedje bippala vuodul vuolgán álgoruoktojurddašeamis. Maiddá daid mañimuš jagiid sámedutkamusa lea vuolláisárgasan oaidnu, ahte sápmelaččaid historjá lea leamaš namalassii historjá ja seammalágaš ovdáneami vuollásaš go Davviriikkaid earáge álbmogiid historjá. Šiitemeahhttun duohtaášši ánnasge lea, ahte sápmelaččat (d. lappalaiset) leat Nuortameara davábeale guovlluid árrat ássan álbmot, mas leat leamáš iežas kultuvrralaš ja gielalaš sierrasárgosat čada historjjá. Duohtaášši maiddá lea, ahte sii leat leamáš nuvtgo Davviriikkaid earáge álbmogat, historjjá olis sierralágaš álbmot-, ássan- ja ealáhusproseassaid oassin.

Riikkaidgaskasaš ovdáneapmi lea addán unnitloguálbmogii vejolašvuoda iežas ovdduid vuodjimii, nu ahte lunddolaččat minoritehtas lea boahtán maiddái álgoálbmot. Dát lea maiddái čállon jagis 2000 fápmuibohtán Suoma vuodđoláhkii ja dan 17 § 3 momentii: ”Sápmelaččain eamiálbmogin ja dasa lassin romaniin ja eará joavkkuin lea vuoigatvuohta bajásdoallat ja ovddidit iežaset giela ja kultuvrra.” Dálá sápmelaččat leatge bastán minoritehtavuoigatvuodaid dorvvus ovddidit iežaset kulturaautonomia ja buoridit erenomážit sámegiela sajádaga.

ILO 169 ja Sámi historjá

Iehčanas riikkaid eamiálbmogiidda ja álbmotčearddaide guoskevaš ILO oppalašsoahpamuša nr 169 ratifieren lei vuolggasadjin vuoigatvuohtaministeriija Sámi eananvuoigatvuodaid dutkanprošeavtta johtuibidjamii Suomas. ILO soahpamuš gáibida stáda álggahit sierradoaimmaid álgoálbmoga kultuvrra, giela ja dasa lassin sosiálalaš ja ekonomalaš sajádaga dorvvu dáhkideami várás. Eastagin leat Suomas atnán erenomážit árbevirolaš eatnamiid oamastan- ja hálddašanvuoigatvuoda, man soahpamuša 14 artikla mielde galggašii dovddastit álgoálbmogii. Soahpamušas artiklat 13 ja 14 leat namalassii eananvuoigatvuodaide guoskevaš mearuštusat. Artikla 14 (1) mielde álgoálbmogiidda galgá dovddastit oamastan- ja hálddašanvuoigatvuoda daidda eatnamiidda, main dat árbevirolaččat ássat. Davviriikkalaš dulkomiin leat várra oalle oktasáččat vuolgán das, ahte oamastanvuoigatvuoda sajis maiddái doarvái nana geavahanvuoigatvuoda dorvu deavdá soahpamuša gáibádusaid.

Sámit ’eami- d. álgo-’ ja ’árbevirolaš’ čatnet oainnuid áigedimenšuvdnii ja historjái, ’tradišuvnnalažžii’. Dat, man guhkes áigi lea árbevierrun šaddamis, lea dieđusge eahpesihkkar. Norgalaš Otto Jebensa mielde ILO soahpamušas ovdanboahtti sátni ’traditionally’ dárkkuha, ahte gažaldat ii leat gaskaboddasaš dilis ja eamiálbmogis lea oktavuohta boares árbevrrui. Sámi eanangeavahanvuoigatvuodaid suokkardettiin atnet árbevirolaš ealáhussan sápmelaččaid boazodoalu, meahcce- ja guollebivddu. Geahčadeami ráddjen sápmelaččaide lea muhtin muttui gárži, dasgo meahcce- ja guollebivdu leat leamáš olles olmmošlaš kultuvrra vuodđoealáhusat čađa historjjá. Dat leat leamáš maiddái dálá Suoma guovllu ássiid áigái boađu gáldun moderna áiggi rádjái ja erenoamáš dehálaš lasseealáhussan Davvi-Suoma dáloniidda ja maiddái sápmelaččaide.

Ealáhusaid árbevirolašvuoda árvvoštallet dálá áiggis várra dan vearu luonddu olis, maid sápmelaččat leat historjjálaš áiggis máksán. Guollebivdu seaillui vearromáksima dehálaš oassin Ohcejogas ja Anáris, go fas Giema Sámi vuovdesámesiiddain lullin sirdásedje 1760-logu rájes dállovrui. Das guolle- ja meahcebevdu ledje oassi vearuhusvuodáhusain. Eanodagas dilli lei dávisteaddji, muhto boazosápmelaččaid vearuhus vuodđuduvai duššefal bohccuide.

Historjjálaččat gierdameahttun čuoččuhus lea, ahte ovdal jagi 1673 sámeealáhusat livčče leamáš eanangeavaheami áidna lágalaš vuogit Sámis. Seammaládjje vuodáhusaid haga lea dálá áiggis ovdanbukton oaidnu, ahte jagi 1673 maŋŋá dušše sápmelaččain livččii lean vuoigatvuohta bargat sámeealáhusaiguin ja buohtalassii ođđadáloniin livččii lean vejolaš dušše bargat eanandoaluin Sámis. Riektesajádat ii ordnejuvvon maiddái áksilis sápmelaš – dálon, dasgo ođđadálonin sirdášan olbmuin seilo sámevuoigatvuodát ja maiddái vejolašvuodát árbevirolaš ealáhusaid geavaheapmái, goit dušše lasseealáhussan d. lotnolasealáhussan.

Guolle- ja meahcebevdu ledje doložis ovttasgeavahanvuogádagas, ja sápmelaččain eai lean erenomáš ovdavuoigatvuodát daid olis. Guollebivddu sajádat lei goit Anáris ja Ohcejogas earretlágaš go Sámiatnama eará guovlluin. Sámi dálonat ledje ovttaveardásaččat sápmelaččaiiguin

meahce- ja guollebivddus. Dálá lálkkaáſahanvuogádat orruge dan oasis fáſtideamin dan historjjálaſ ovdáneapmái, mii lea ráđđen, dahjege ahte báikkálaſ áſsiin lea viehka friddja geavahanvuogatuohſta stádaeatnamiidda.

De velá báhcetge gažaldagat boazodoalu erenomáš ſajádagas ſápmelaččaid árbevirolaſ ealáhussan ja 1900-logu álgogeaži boazosápmelaččaid ſajádagas guohtoneatnamiin, maid ſii ávkkáſtalle. Go áſſi váldá dárkket, de gažaldat ferte leat boazosápmelaččaid bargamis ſtuoraboazodoaluin dahjege nomadismmas ja dan historjjálaſ ſajádagas. Áſſi lea relevanta geavadiſ Eanodaga boazosogaid bakte, dasgo eará ſajiin Suoma Sámis boazodoallit nuvtgo earáge ſápmelaččat, ledje ſirdáſan 1900-logu álgojagiid rádjái dállovuogádahkii ja nu nannen árbevirolaſ geavahaneatnamiiddiſet hálddaſeami. Eanodagas dállovuogádaga olggobeale ſtuoraboazodoallu ſeailui eallinnávccalažžan nuppi máilmmesoadi maſſáſaſ áiggiid rádjái, dahjege ain dalle go ſtuorrajuogu doaimmahusiid čadahedje Eanodagas.

Sámi dáloniin boazodoallu lei vejolaſ laſſeealáhussan muhto ii válđoealáhussan. Dat ii nappo historjjá mange muttus ráđdjejuvvon duſſe fal ſámeealáhussan, muhto duſſe ſámevearu máksi ſápmelaččain lei vejolaſ bargat boazodoaluin dego válđoealáhussan. Boazodoalu ſajádat leage dehálaſ ſápmelaččaid eananvuogatuohſtagažaldagas. Ruotas ja Norggas leat lahkonaſ áſſi duſſefal boazodoalu perſpektiivvas.

Stuoraboazodoallu ja ollesnomadisma leat viehka nuorra ihtagat d. fenomenat Fennoskandia guovllus. Dálá Suoma eatnamiidda ſtuoraboazodoallu leavai áramuſtá 1600-logu loahpas ja aitoſaččat easka 1700-logus – viidáſeabbot Sámi guvlui 1800-logus. Áiggi dáfuſ ovdaneapmi lea ná buohtalas eanadoaluin. Dálloallovuohkin boazodoallu lea leamaſ maiddái dynámalaſ, ja dan leat ſtivren ekonomiai mihtilmas mekanismmat. Historjjá perſpektiivvas dat ii ná leat leamaſ movtge primitiivvalaſ ealáhuſ, muhto buorebutge nuppegežiid áiggi mielde ovdánaſ ja rievdan dálloallovuohki. Sierra gažaldat lea maiddái dat, man guhkás árbevirolaſvuoda berre áiggálaččat olahit. Čielggas oainnat lea, ahte ovdamearkka dihte 1800-logu lálkkaſaſ nomádadoallovuogis livčče ſtuorra háſtalusiſ dálá áiggi ekonomalaſ ja ſervodatlaſ realitehtiid ovddas. Joſ ſámi ſtuoraboazodoalu doaimmaha moderna vugiin, movt dat dalle earránivččii dan eará boazodoalus, man ollaſuhttet bálgosiin. Juohke dáhpáhuſas ILO ſoahpamuſ gáibida eamiálbmoga árbevirolaſ ealáhuſaiguin bargama várás doarvái buorre ſuoji eatnamiid hálddaſeapmái.

Guorahallaſ ládje báhcáge dan birraſii 20 eanodatlaſ bearragotti ſajádat ſtuorrajuogus, mat 1920-logus áſſe boazonomádan, go ſin buohtastahtte dalle dáluhiſ olbmugiin. Dat lei dan beales amaſ čoaſvdduſ, dannego boazodoalloſápmelaččat ledje namalaſſii iehčanaſ ealáhuſdoaimbit, maid ſáhtá buohtastahttit dáloniiguin. Boazodoallu válđoealáhussan ii lean vejolaſ jagi 1858 maſſá eará ſajiin go Eanodagas, Anáris ja Ohcejogas. Boazosápmelaččat eai ná lean dáluhiſ olbmot, muhto ſii eai lean maiddái dálolaſ olbmot, baicca olláſit ſierra ealáhuſjoavku. Boazonomádain ledje maiddái dihto guodoanguovllut jahkodatjohtima oliſ, joſge dat eai lean fáſta meroſtallon eaiſe ráđdjejuvvon. Boazosápmelaččat eai maiddái máksán vearu guohtoneatnamiiddiſet ovddas.

Suoma lálkkaáſaheamiſ lea dálá áiggiſ oalle nannosiſ ſuddjejuvvon boazodoalu ſajádat, go dan buohtastahtá historjjálaſ diliide, mat leat ráđđen. Dálá áiggiid boazodoallu lea ealáhuſa ollaſuhttimis juobe buoret ſajádagas ovdamearkka dihte 1700-logu mearráduſaid ektui. Dán áigge geavadiſ olláſit friddja geavahanvuogatuohſta priváhta ja stáda eatnamiin ja mehciin ii gávdnon 1700-logus, muhto bohccuid guodoheapmi lei vejolaſ priſiſhpas duſſe guovlluin, mat eai lean eanandoalu geavaheapmái gelbbolaččat. Geavadiſ guodohedje friddja, muhto orru leamin, ahte dáloniin ledje vejolaſvuodat ráđdjet guodoheami ovdamearkka dihte vahágiid geažil. Erenomážiſ 1880-logus álgaſ ſirdáſeapmi boazodoallonjuolggaduſaide ja ortniiduvvan bálgguſvuogádahkii buvtii mielddiſ maiddái eatnamiid friddja guodohanvejolaſvuoda.

Čoavdin ládje báhcáge, movt dálá áiggi eanangeavahanvuoigatvuodaid guorahallamis berre váldit vuhtii 1800-logu ja 1900-logu álggu Eanodaga sámi stuoraboazodoalu, mii lei báhcán dállovuogádaga olggobeallái. Movt ovdáneapmi vihkkedallo dálá láhkaásaheami addin eanageavahanvuoigatvuodaid ja boazodoallolága hárrái? Loahpa loahpas berre árvvoštallat, man nanus boazosápmelaččaid guodoheapmi lea leamaš dálá oamastanvuoigatvuoda dovduamearkkaid ektui. Ja man nanusin veardiduvvo eatnamiid historjjálaš geavaheami boazodoalu ja Sámi eará ealáhusaid gaskkas?

Mauno Hiltunen

Oktiigeassu dutkamušas

MÁILBMI MÁILMMIID GASKKAS

EANODAGA ÁSSIT, EALÁHUSAT JA EANANHÁLDDAŠEAPMI 1550 – 1808

VUOLGINSAJIIN DUTKAMUŠBOHTOSIIDDA JA DULKOMIIDDA

Manin dutkat mannanáiggi áššiid, maid leat easkabáliid bolton mángga oahppan olbmo návccaiguin ja main mávssolaš cealkámušaid mielde ii sáhte leat mihkkege ođas dadjanládje? Gánske lea sivva vilppastit historjádutkamuš historjjá, mii lea dievva ovdamearkkaid gažaldagain, maidda leat ohcan dá-dás ođđa vástádusaid. Dutkamuš orru čuohean mángii váttisvuodaide, main lea mearkkašupmi soames olmmosjoavkku, luohká, álbmoga ded. iešipmárdusa, identitehta ja vuoigatvuodaid beales. Dulkomat historjjá mielas ja mearkkašumis orrot oažžumin lasseleahtu erenoamážit historjjálaš doajáhataiggiin. Ovdamearkka dihte mánggadási sohkadutkamuš loktaneami motiivan 1970-logu Suomas lei agrárakultuvrra jávkan dadistaga urbánakultuvrra ovddas, nuppiid sániiguin kompleaksa, man leat šaddadan modernisašuvnna áitta ja árbevieru boatkaneapmi. Dat mánggat dutkamušat, mat leat vudjon siskkáldas soahtái dahje nuppi máilmmesoahtái, fidnejit čilgehusaset figgamušain čoavdit dáidda dáhphusaide čatnasan kollektiivlaš traumaid. Sápmi ja Sámiatnama historjjá ráiggiid deavdin laktása bealistis sámeálbmoga identitehtabargui ja ruossalasvuodaide, maid sápmelaččaid álbmotlaš didolašvuolta ovdanbuktá ja maid ovddas váldokultuvrage ii sáhte báhcit berošmeahtumin. Sápmelaš unnitloguálbmoga etnisitehta nanosmuvvan laktása nuppi máilmmesoadi maŋŋá šaddan dekolonisašuvdnaproseassi, mas kolonisašuvnna historjá lea ođđasit suokkardallon etnikkalaš joavkkuid ja vuoluštuvvon álbmogiid oaidninvuogis. Ođđa historjáčállin lea gávdnan iežas saji historjádutkamuš giettis, vaikko viehka stuorra oasi das váivvida ain pamflehtalágašvuolta ja berošmeahtunvuolta speallannjuolggadusain, maid dábálaččat čuvvot historjádutkamušas.

Historjádutkamuš miela ja mearkkašumi váttisvuodaide leat vástidan mánggaládje. Ovtta ravddas lea gánske veahá goidan oaidnu, mii vuordnu diehtaga objektiivlašvuhtii ja man mielde historjjá galga dutkat dan iežas dihte. Dasa laktása seammás ideála oaidnu historjádiehtagis alla kulturdahkun, daninassii čuvgehussan, man stivre vigihis intellektuála beroštupmi ja masa ii leat lohpi bidjat dan eanet servodatlaš gáibádusaid. Nuppi ravddas sáhtašii leat tesa, mii deattuha historjjá emansapatoralaš mearkkašumi. Dan mielde dutkamuš bargun lea čájehit olbmuid luovvannávccalašvuoda ja eastagiid, mat čatnet sosiála ceavzilvuoda. Lei dal vuolginsadji goappá rávddas beare dahje gos ikinassii daid gaskkas, historjádutkamuš šaddada historjáipmárdusa álohii iežas áiggis ja báikkis. Seammás go dutkamuš vástida vássán áiggiid gažaldagaide, dat šaddá vástidit iežas áiggi gažaldagaide, dáhtuiba dat dan dahje ii.

Historjádutkamuš muhtin tradišuvnnain gávdná dá-dás vuollegaš dovddastusa, ahte historjáčállin lea iežas áiggi mánná. Dat bázašii dušše patehtalaš (stuorástahkes) cuigemin, jos dasa ii laktojuvvošii čilgehus, manin historjáčállin vásihuvvo leat iežas áiggi mánná. Oanehaččat daddjon dat dárkkuha, ahte historjjá dutkamis leat iežas áigái giddejuvvon čatnasat, mat dađibahábut figget botnjat dutkamušbohtosiid. Tradišuvnnaid bálggesčuovga orru goitge leamin šearrat: gávndno dieddalaš-objektiivlaš dutkamušlinjá, mii bastá lahkoni loahpalaš duohtavuoda dainna eavttuin, ahte dutkamuš metodalaš ja tehnikkalaš eavttut ja maiddái daid hálddašepmi leat ortnegis ja ahte dutki bastá luovvanit iežas áiggi noadis, mii botnjá.

Pertti Haapala lea čuoččuhan, ahte historjáduktamuš ii prinsihpas earrán boahttevuodaduktamušas. Dasa lassin ahte goabbáge doarjala áiggálaš dimenšuvdnii, mii ii leat gávdnamis – eará go olbmo oaivvis – dat ovdanbuktet govvdusaid duodálagaš máilmmiin. Haapala álgojurdda lea, ahte mannanáiggi govva gullá dan máilbmái, gos dat ráhkaduvvo iige dan máilbmái, man dat govvida. Go konvenšunála (virolaš) dutkantradišuvnna vuolggasadji lea leamaš gáibáduš sirret mannanáiggi duktamuščuožáhaga dálá áiggis ja analyseret dan dárkket diehtogálduid bokte, Haapala ovdanbuktin molssaeavttus mannanáiggi analyserenvuodustussan leat máilmmi ja duohtavuoda doahpagat dahjege dat duohtavuodta, mas mii eallit. Min eallin lea duohtavuodas áiggálaš perspektiivvas mánggaoasát kompleksa. Áiggi ii galggašii ipmirdit lineáralaččat, mas dálá áigi hurgá bisánkeahtá mannanáiggi boahttevuhtii. Haapala hupmáge "iežas áiggis", masa dálá áiggi lassin čáhket mannanáigi ja boahttevuodta. Iežas áiggiin dárkkuhit dimenšuvnnas beroškeahhtá áiggi, man áigequoimmit vásihit alceset muhtinládje relevantan (áššáigullevažžan) dahje man sii isket hálldašit.

Triviála d. dábálaš historjáipmárdusa jáhkuid hárrái Haapala iežas áiggi -doaba lea dárpmehuhtti ja hástaleaddji, dannego dat gáibida vuodjuma dasa, makkár govva mus lea mannanáiggi, masa dat riekatavuoda mielde vuodđuduvvá ja mat fáktorat motiverejit mu ohcat vástádusaid váttisvuodaide, mat mearuštuvvet historjjálaččat. Go konvenšunála d. virolaš historjáipmárdus figgá árvvoštallat, man vuoiggalaččat duktamuš ovdanbuktá iežas dutkanobjeavtta d. –čuožáhaga duohtavuoda, dávistago dat dan, galggašii oaidninvuohki leat buorebutge historiográfalaš, mainna ohccojuvvošii ovdanbuktojumi ja dutki iežas áiggi oktavuodta ja oaidninvuohki, man dat rahpá historjjá čilgemii. Dán čadaheami várás dutki subjeakta ii sáhte darvánit objektiivvalašvuoda tesii d. báhkkomii dego dat beasttašii subjeavtta reflektieremis gaskavuoda iežas áigái.

Historiografalaš oaidninvuohkái lea geahpas gávdnat vuodustusaid historjáčállima historjjás. Lappologia klassihkár, monumentála TI. Itkonen Suomen lappalaiset vuoteen 1945 (Suoma sápmelaččat jahkái 1945) almmustuvai jagis 1948 dušše sullii vihtta jagi maŋnelis go suomelaš historjáčállima klassihkáriidda gulli Eino Jutikkala Suomen talonpojan historia (1942) (Suoma dálona historjá) ja Kustaa Vilkkuna etnografii ja klassihkár Isien työ (1943) (Áhčiid bargu). Itkonen stuorrabarggu namma Suomen lappalaiset (Suoma sápmelaččat) orru amas, dannego min iežamet áiggi oaidninvuogis sápmelašvuoda ja sápmelaččaid historjjá lea veadjemeahtun geahčadi oppalašvuodtan, mii čuovvu riikka rájiid. Stuorrabarggu genesisa sáhtá bures vuohttit jagis 1932 vuodđuduvvon Lapin tutkimusseura (Lappi duktamušsearvi) prográmmajulggástusas, mas aisttan fáttá vuđolaččat dutkan Pekka Isaksona ledje guokte guovddášvuolginsaji: Sápmelaččat galggašedje dovdat, ahte sii leat dásseveardásaččat suomelaččaguin republiha álbmotlahtun ja matge rasisttalaš ovdagáttut eai oáččoše headuštít suomelaččaid gaskavuoda sápmelaččaide. Ii de sáhteš jurddašit, ahte Itkonen girjjis ii livččii leamaš eará funksiuvdna go sirdit strukturerejuvnon diedu sápmelaččaid mannanáiggi ja etnografii duššefal ieš diedu dihte. Nuppegežiid Itkonen čálekeahtes vuolggasajiide gulai lonistit girjjiin saji Suoma sápmelaččaide Suopma-nammasaš republihas nu, ahte maiddái suomelaččat, geat ledje hárjehuvvon eahpečielga ja dávjá pejoratiivvalaš (hidjideaddji) oainnuide sápmelašvuodas, sáhtašivčče váldit easkaálgiid rabas salain vuostá.

Itkonen girjji ii sáhte badjelgeahččat iežas áiggi historjjálaš-álbmotdiedalaš olahussan seamma uhccán go akademiikár Eino Jutikkala Talonpojan historia mearkkašumi sáhtá uhcášit suomelaš agrárahistorjjá stuorra olahussan. Goitge maiddái Talonpojan historias leat dan iežas čatnasat, mat čujuhit historjáipmárdussii, mii dávista iežas áiggi máilmmi ja servodaga vejolašvuodaid. Jutikkala attii historjjálaš ámadaju suomelaš dáloniidda, geat ledje šaddan dehálaš politihkalaš fápmun nuorra republihas. Ain 1900-logu álggus dálon lei láhpon eahpečielga fennomána álbmotdoahpagii gánske dan passiivvamos oassin, mii gáibida áhčálaš bagadeami. Jutikkala girjji leat karaktiseren stuorra mitalussan dálonássama leavvamis miehtá riikka, servodaga

ovdáneamis ja maiddái homogenalaš dáloneallinvuogis. Dan sadjái dálonguovllu geafit álbmot, dáluhis olbmot ja dálonguovloproletariáhta, mas ii lean sánifápmu báikkálaš iige riikkadási mearrádusdahkamis, bázi doaresbeallái.

Moderna Lappi-dutkamuša ovddasteaddji Kaisa Korpjaakko lea girjjistis Saamelaisten oikeusasemasta Ruotsi – Suomessa ráhkadan bealistis gova viehka dássálas ja soabalaš Rounala-servodagas, man lahtut guođohedje bohccuideaset iežaset priváhta eatnamiin ja bivde guoli iežaset priváhta bivdosajiin dahje guollečáziin. Sápmeša ja dálolaš eananoamastusa stáhtusis son ii leat oaidnán maŋgelágaš dehálaš erohusa. Jos Ikonen geahččala stuorragirjjiinnis čájehit segregašuvnnas ja marginálii vuojuheamis gillájeaddji sápmelaččaid servodatgelbbolašvuoda Suomas, lea Korpjaakko iskan vástidit gažaldagaide, mat bohciidit etnohistorjjá ja váldokultuvrra historjáipmárdusa gaskasaš ruossalasvuodas. Dalle dát maŋit sárgu gova duohtavuodas, mii dan ovddiba mielas olgušta sápmelaččaid, go dat gáržžida sin eana- čahcevuogiatvuodaid dan muttui, ahte sin lahttovuohta álbmotservodagas ii sáhte ollašuvvat.

Livččii naiiva (mánálaš) govahallat, ahte dutkamuš sahtášii garvit iežas doaimma reflekterema (dávisteami), leaiba de gažaldat dieđuhábmemis dahje dieđu konteavsttas ja čatnagasvuodain. Historjáutkamuša truismiidda d. ieščielggasvuodaide gullá jáhkkit, ahte historjjálaš doaibmit barget iežaset áiggi vejolašvuodaid olis. Manin dát ii doalašii deaivása maiddái daid bakte, geat ráhčet dál mannaáiggi čuolmmaid rahpama beales? In dárkkut dan, ahte dutki galggašii dohkkehit muhtin ideologalaččat báidnašuvvan teoriija oaidninvugiides doarjjan. Goitge almmá teorehtalaš čujuhusráma dahjege daid oaidninvugiid ásaheami haga, mat leat dárkkuhuvvon ášši čuovdima várás, ii sáhte birget barggustis gutnálaččat.

Ássan- ja veahkadathistorjjá sajáiduhttin

Ássan- ja veahkadathistorjá lea sajáiduvvan historjáutkamuša viiddis giettis lagamustá ekonomii- ja sosiálahistorjái, mii gullá bealistis viidásut doahpagii: servodat ja dan historjá. Ássanhistorjjá oktiičatnan ekonomijahistorjjáin lea vuođuštuvvon lagamustá dainna, ahte ássamis lea gažaldat ovddemustá ekonomalaš doaibmamii oassálasti buvttadanovttadagaid, dáluid dahje servošiid dutkamis. Ássan šaddada vuođu sierralágaš ekonomijavugiid ja –vuogádagaid suokkardeapmái. Ássama ja veahkadaga sosiálahistorjjálaš oaidninvuohki berošta sierralágaš ássantiipain ja álbmotráhkadagain.

Suopmelaš ássanhistorjá orošii goitge vudjon maiddái govvidit ja čilget, mo sierra guovllut, loahpaloahpas olles riika, lea ássojuvvon. Dutkiid leat beroštuhtán erenoamážit ássama boahtimiššii laktáseaddji gažaldagat, sierralágaš ássanelemeanttat ja ássama ovdánanlinjját ja maiddái lassesuorin ássama ráhkadat ja ássiid ekonomii. Veahkadathistorjá lea bealistis vudjon govvidit sierra guovlluid veahkadaga molsašuddamiid, ovdáneami ja ráhkadaga ja maiddái čilget veahkadatfenomenaid d. –ihtagiid sivaidda ja čuovvumušaid.

Suomas ollašuhhton ássan- ja veahkadathistorjá lea deattuhan suomagielat ja ruotagielat ássama muttuid čielggadeami. Dan sadjái sápmelaš ássama historjá lea báhcán suopmelaš ássandutkamušas measta oalát ravdacuigemiidda. Vuoddogovvan lea šaddan sullii čuovvovaš dilli: ovdal suopmelaš ođđaássiid boahtima Sis-Suoma viiddis vuovdeguovlluid ásse duohkot deike čádjádalli sápmelaččat, geat juogo báhtaredje suopmelaččaid ovddas dahje suddaluvve easkaboahttiide. – Paradoksála gal, veahá čohkaluhttimiin, suopmelaš ássanhistorjjá dutkamuš lea goargguhan iežas eanet Gaska-Ruota ja Delaware ássanhistorjjás go Davvi-Suoma ja Sámi ássama

dutkamušas. – Muhtin muddui Sámi ássanhistorijjá boarrásut govas, muhtumassii ain dáláge govas, leat geardašuvvan seamma klišeat.

Ássanhistorijjáláš dutkamušas lea leamaš iežas "našunála gohččumus", vaikko dán birra illá goasge lea čállon sierra prográmma. Dat čilge muhtin muddui, manin suomelaš ássanhistorjá lea healbadan sápmelaččaid. Sin lea leamaš veadjemeahttun heivehit "našunála historijjáprošeavtta" rámaide erenoamážit, go sápmelaččaid leat steampalastán unna álbmotčeardan ja smáittes kultuvran, man mearkkašupmi historijjá stuorra ovdánanmuitalusas lea oidnojuvvon unnin. Nuppe dáfus dutkamuš lea vuoduštan válljemiiddis gáldooahpa argumenttaiguin ja cuigen, ahte sápmelaččaid historijjás ii leat fidnemis doarvái dohkálaš duođáštusmateriála, juos gažaldat lea earás go ng. historijjáláš Sámis. Muhtin muddui dát doallá maiddá deaivása, muhto dat ii dattetge bastte čilget sápmelaččaid riev dama ravda fuopmášumiide. Eambo duhtadahtti čilgehus sáhtta leat jo 1600-logus šaddan čáhkenteoria, man mielde sápmelaččaid historijjáláš oassin lea leamaš báhtarit alladut kulturdási ovddas, ovttalágaš jurddašanvuohki, mii várjala historijjáláš perspektiivvaid.

Suomelaš historjá dutkamuša gaskavuohka sápmelašvuhtii gáibida čiekŋalut iešguorahallama go dán oktavuodas lea vejolaš ovdanbuktit. Juohke dáhpáhusas ássan- ja veahkadathistorjá ii leat nu vigiheapmi nugo sáhtašii jáhkkit dalle, go lohka iežas guotihit dakkár diedalaš-objektiivvalaš dutkamuša, mii deattuha puristtalaš gáldoorientašuvnna. Dutkamušas leat maiddá iežas áigái čatnasan vuoduštusat ja perspektiivvat, maid ii sáhte garvit berošmeahtumit nu, ahte čiehkána diedalašvuoda oalle sáiganan šearpma suodjái. Maŋimuš guovtti, golmma jahkelogi siste ságastallan lea lokten ovdan sápmelašvuoda historijjá, mas árbevirolaš lappologijai cieggan dutkamuša vuolggasajit ja navdimat čáje hit iežaset menddo geahpasin. Dilli lea nuppástuvvan, ja sápmelaččaid ii šat sáhte jurddašit dálonhistorijjá stuorra mitalusa čáhkkejeaddji rollii.

Odđa suvrudus diedusge jorgala dutkamušlaš oainnuid vulosoivviid ja oalle sakka šluvggaša ráđdejeaddji historjáipmárdusa sápmelaččaid birra. Livččii goitge naiiva ja arrogánta jáhkkit, ahte odđa ipmárdusaid sáhtašii vuoigadahttit dušše čujuhemiin boares ipmárdusaid váilevuodaid ja boasttovuodaid. Gálduid (empiria) mearkkašupmi dutkamuššii ii leat vuolitárvosaš, dasgo gálduid haga ii leat vejolaš fáhtet mannanáiggi dulkoma várás. Ášši váimmus ii leat goitge gálduin iige viiddis gáldobarggus, man historjá dutkamuš gáibida vai lihkostuvašii, muhto loahpa loahpas dain jearaldagain, maid dutki čujuha čuožáhahkasis iežas duogáža olis.

Dutkamuščuožáhagat ja -válttisvuodát

Mu dutkamuša geográfalaš čuožáhahkan lea ovddemustá Eanodaga Sápmi dakkár oppalašvuohtan go dan dovde ovdal 1700-logu ja 1800-logu ráđjeordnemiid. Dálá mánggaivnnatkárttat oktan nana riikkarájiiguin eai daga historijjáláš čuožáhahkii diedusge vuoigatvuoda. Eanodaga olbmuid eatnandieda vuodđuduvai áibbas nuppelágaš vuolggasajiide. Imperiumaid ráját eai ráhkadan ovdal 1800-logu vuoitemeahttun eastagiid, eai vealttakeahtta maŋnáge. Áigeguimmiid ipmárdusas deháleamos ráđji lei Sámi ja Látti ráđji, mas dolle ealáhusvuoigatvuodain čavga gitta 1700-logu loahpageaži ráđjai. Rounalas ássi boazonomádaid ráđji oarjin lei Atlántta áhpi, man rittuide geasseguohtunjohtolagat olle.

Vuoduštusat leat heittogat, jos ipmirda Eanodaga Suoma historijjá dahje juobe Suoma eatnandiehta dutkamuščuožáhahkan. Suoma historijjá oaidninvuogis Eanodagas ja Sámis šaddá álkit ráđje- dahje rievdadusguovlu, man dutket váldeguovddáža oaidninvuogis dušše dakkár

oppalašvuohtan, mii integrašuvvá d. ovttaiduvvá viidásit ollislašvuhtii. Jos Sámi historjjá háliida ipmirdit Suoma historján, seamma bures dan dalle sáhtá ipmirdit Norgga dahje Ruota historján. Mun vuolggán goitge das, ahte Sámis ja dan osiin lea iežas historjá, mii lunddolaččat laktása daid imperiumaid historjái, mat gaskaáiggi rájes ledje geavvan váldespealu davvin.

Mun lean báikkohagaid viiddidan iežan dutkamušguovllu olles Sápmái dahje dihto dárkkebut meroštallon cuozáhakkii Eanodaga olggobealde. Erenomážit lean gidden fuopmášumi Guossáma Sámi odđáassama áigáiboatimii. Mun lean biđgen dán ekonomalaš, sosiálalaš ja kultuvrralaš čuovvumušaidis beales vearditmeahttun ássandáhpáhusa unnit osiide, maid mearkkašumi iskan árvvoštallat eamiássiid, odđáássiid ja eiseváldebarggu oaidninvugiin. Dasa lassin lean geahčadan Eanodakkii ja eará sajiide Sápmái ollán bivdoealáhusa, lagamustá gáiddosguollebivddu ovdáneami vuosttažettiin vuoigatvuođaid oaidninvuogis.

Sámi dahje Sámiatnama ássanhistorjjás ledje 1600-logu rájes guokte elemeantta, sámeássan ja odđáássan, maid ii sáhte karakteriseret homogenalaš oppalašvuohtan muđuid go eanemustá vuoigatvuođalaš ja etnohistorjjálaš oaidninvuogis. Ássanhistorjái ferte buktit velá ovttá lassebeali, kruvna ollašuhttin ássan- dahje kolonisašuvdnapolitiikka, masa bealistis leat gávdnamis idealaš ja ideologalaš cahkkehagat iežas áiggi ságastallamis. Mun lean ovdal figgan čuvget Kalmara plakáhta áigáiboatindili ja –birrasa oalle dárkket namalassii (vuovde)sápmelašvuođas gevvjuvvon ságastallama bakte. Dan sadjái dán dutkamuša oktavuodas vuoju eanet 1700-logu beallemuttos gevvjuvvon sámeságastallamii, muhto in sáhte goitge dárkkebut mannat sisa dan jurddahistorjjálaš dimenšuvdnii.

Ássan- ja veahkadathistorjjás lea dan iežas konteksta dahje mánga kontekstta, mat rahpasit sierra guvlui ja maid haga dan bohtosat báhcet duššefal govvan guoros seaidnái. Ássamii laktása ekonomii, triviálabut ealáhusat, maid bakte ássit skáhppojit ealáhusa alceset válbmemiin iežaset dárbbuide luonduvulljodagaid, mat leat fidnemis atnui. Sámealáhusaid sisdoallu lea dán rádjái dutkamušas čuvgejuvvon mánggabealágit lagamustá goitge muhtinlágaš šládjaovdáneami mihttáriiguin. Nuba meahcebidu, guollebidu ja boazodoallu lea ovdal oidnojuvvon visot iešbirgenlági bajásdoalli luondduealáhussan, dárboekonomiijan, ja daid olis sápmelaččat muhtinlágaš luonduválbmogin. Goitge jo luonduválbmogiid eallimis ledje mánggat ekonomalaš lonuheami vuogit, nugo ovdamearkka dihte ovttasdoaimman mádjit- ja goddebivddus, mas bargorahčamušaid lonuhedje dihto soahpamušaid vuodul sálašossodakkii, dahje bearraša siskkáldas bargujuohku, sierralágaš bargoeriid lonuheami bearrašiid gaskkas, lonuhangávpí ja juobe muhtinlágaš guovllubargujuohku dahje maninba ii seamma bures ássamii vuodduvvan bargujuohku, man olis lonohalle liigedáviriid. Mu dárkkuhus ii leat vuodjut dán dutkamuša olis oalle dárkket ekonomii visot ihtagiidda ja gaskavuodaide, mainna lei váikkuhus sáme- ja odđáásiservodagaid sosiála ráhkadagaide – maidái oamastangaskavuodaid dásis. Sierra váttisvuohta lea eksternála (olggobeale) lonohallan, man bajásdoallin leat šaddan oahpisin birkarlat, ja dan dagahan stimulánsaid – ovdamearkka dihte dorkanáhkkegávppi allajohtu 1500- ja 1600-loguid molsašumis – váikkuhus sámeservodagaid sosiála ortnega nupástusaide.

Ekonomalaš ja sosiála lonohallama ii sáhte ipmirdit iige čilget giddekehtá fuopmášumi (eanan)oamastugaskavuodaide. Suopmelaš historjádutkamuša guossangeadgin šattai iežas áiggistis ee. darvinisttalaš evolušuvdnateorias cahkkehagaid roggan dutkamuš, mas sápmelaččat steampalastojedje primitiivvalaš dássái báhcán historjjáhis protoálbmogin, mii vádjola davvin. Luodudilis ealli sápmelaččaid eai oaidnán organiserejuvvon servodahkan, mii livččii bastán normeret ja kontrolleret iežas lahtuid doaimmaid. Dákkár dilis ii sáhtán leat maidái eananoamastanvuoigatvuohta dahje eananhálddašeapmái laktáseaddji spekulášuvdna. Mun in nágge, ahte manjit dutkamuš livččii ráhkadan iežas mannanáiggegovva nálláičuohcci ja hidjijeaddji čuoččuhusaid ala, muhto oalle gelddolaš rola sápmelaččat leat 1900-loguge historjáčállimis ožžon.

Duohta gal dutkamuš ii leat dan dássáži rahpan, muhto orru nu, ahte mánggat 1800-logus šaddan speajalgovat ja dulkomat báhcet eallit jurddašarvierrun ja duddjot ipmárdusa sápmelaččaid vuolitarvosašvuodas historjjá lávddi alde.

Boarrásut dutkamušas, mas lea iežas ánsut ja noadit, atne iešalddes čielggasin, ahte "kultuvrralaš evolušuvnna" vuolimus ráhpain orru čoaggit, meahcebevdi, guollebevdi ja nomádat eai dovdan eananoamastusa ja ahte dat šattai easka eanandoallokultuvrra sivdnádussan, ja dalle de oamastusnorpmaid kodifierejedje veahá gearddi maiddá láhkan. Dán oaidninvuogis eananoamastusvuogiatvuotta lea sivilisašuvnna buvttá, man Suomas ja viidábutge davvi historjjás bajásdoallá iehčanas ja alces luohitevaš dálonveahkadat.

Dáid manjimuš áiggiid Sápmi-dutkamušas eananhálddašeapmái gullevaš gažaldagat leat leamaš oidnosit ovdan. Dutkanvuohki lea mu mielaš leamaš eanaš riektehistorjjálaš, ja dan olis leat figgan čielggadit sápmelačča eananoamastusa sisdoalu ja mearkkašumi sihke internálaččat ja eksternálaččat. Internála oaidninvuogi bakte geahččalit čilget eanangeavaheami ja dulkot dan sámeservodagaid siskkáldas ekonomalaš ja sosiálalaš organiserema olis, man rámaide sajáiduvvet eananhálddašeami muddejeaddji dáhpevuogiatvuodalaš norpmat. Olgguldas oaidninvuohki dan sadjái dovdá beroštumi guovddášhálddahusa jurddašeapmái sápmelaš eananhálddašeami guđege áiggiis guston riektivuogádaga bakte. Siskkáldas ja olgguldas eai vuolginsaji beales leat nuppiideaset eretgokči muhto dievasmahtti oaidninvuogit. Daid gaskkas lea goitge maiddá čálmmus gealdu, mii báge rahpat ságastallama, vai kruvna rolla šaddá čielggasin Sámi áššiin.

Dutkamušvuogádagain

Dán dutkamuša olis ii leat vuogálaš geavvat viiddis ságastallama riektehistorjjá dahje ollisleabbot historjádutkamuša metodaidda ja dutkamušdiliid birra, maid mearkkašumi barggu stivrejeaddji fáktorin ii dattetge leat siva uhcáhit. Oaidninvuogit historjjálaš gálduid bakte fáhtejuvvon váttisvuodaid leat oassi metodalaš barggus ja árvvoštallamis. Dat ráhkadit sierralágaš refereansarámaid, maidda historjjálaš ihtagat figget sajáiduvvat dego duot refereansarámat livčče daninassii leamaš mannanáiggi duodaleamos váimmus. Dan dihte lea siva guorahallat, maid ng. historjjálaš doaibmiid eallinmáilbmii loahpa loahpas mearkkašii. Sáhtá leat, ahte refereansarámat jávke árgaeallima muitalusain guhkás duogábeallái, muhto daid haga mannanáigi ja dálá áigi mánggadási kompleksan eai leat čilgemis.

Dutkamušvuogádaga sáhtá hui oppalaš dásis govvidit bálgán, mii mohkohallá čuožahaga ja dutkamušbohtosiid gaskkas. Historjádutkamušas leat hupman kvantitatiivvalaš ja kvalitatiivvalaš vuogádagain, maid triviála sisdoalu sierra ivnniiguin ii dán oktavuodas gánnet váldit sáhkán. Goappáge vuogádahkii guoski gáldokritihka mearkkašupmi dutkamušbarggu lihkestuvvama beales lea ieščielggas, dasgo dutki gártá guorahallat duožážassii iežas gálduid informašuvnna luohitehahttivuoda, ja dalle metodalaš oaidninvuohkin lea faktaoaidninvuohki. Duopmogirjjiid, mat dán dutkamuša dáfus leat guovddášsajis, informašuvnna luohitehahttivuoda árvvoštallan ii buvttá váttisvuodaid, go dat geahčaduvvojit duodašteaddjicealkámuššan das, mii dutkojuvvo. Nubbi ášši lea, ahte duopmogirjjiid dahje eará gálduid sáhtá geahčadit maiddá indikáhtoroaidninvuogis, ja dalle dat rahpet oainnuid kultuvrralaš dahje sosiála duohtavuhtii dahje ekonomalaš eavttuin dáhphuvvan nuppástusaide, maid mearkkašupmi ovdamearkka dihte ássan- ja veahkadatfenomenaid d. -albmonumiid čilgemis sáhtá leat erenomáš dehálaš.

Kvantitatiivvalaš vuogádagaid geavaheapmi báhcá dán dutkamušas viehka unnin. Dat báhcet ássama, veahkadaga ja ekonomijja muhtin oktageardanis ráhkadat- ja ovdánananalysaide, mat

gáidosit gusket aitosáš statistihkadiehtagii ja main goitge lea dutkamušá oppalašhámi dáfus mearkkašupmi. Sierralágaš áigegurggástagat ja tabeallat, main áicanovttadahkan lea soames guovlu ja molsašuddin ekonomalaš dahje sosiála fáktor, leat dehálaččat čuožáhaga ja albmonumiid sajáiduhttimis historjjálaš duohtavuodas. Sajáiduhttin gáibida ovttto veardádalli oaidninvuogi, mii lea diedusge guovddášoassi visot servodatdieđalaš dutkamušas.

Eanaš oassi gáldobarggus lea vuodđuduvvan ovttta sajis čohkkamii ja kvalitatiivvalaš lohkamii. Fuopmášumi, maid áicá gálduin, eai leat dutkamušbohtosat, nugo gánske eanemus cieggan, gáldofetisisma deattuheadđji dulkomiin lea muhtimin addojuvvon ipmirdit, muhto dutkamušá ávnnas, mas loahppaoaivilat áiggi mielde šaddet. Dili sáhtašii čuvget maidái nu, ahte dutki čohkke gálduin dutkamušmateriála, man son doaimmaha ja dulko dihkkan, iežas analysa neavvun ja jurddabohtosin. Materiála čohkken lea álohii válljenproseassa, dannego dutkamušgažaldagain alddiset lea doaibma, mii analysere ja ráddje dutkamušá. Eklektisisma dahje selektiivvalašvuoda áitagiid ii dattetge gánnet uhcášit. Metodalaš njuolggadusaid dahje soahpamušaid haga dutkamuš sáhtta báhcit dutki iežas ovdaoaiviliid empiralaš duodásteapmin, ja dalle illá dahká vuoigatvuoda ieš čuožahatáššái. Muhto metodalaš njuolggadusatge eai leat doarvái juksat buriid bohtosiid, jos dutki ii bastte árvvoštallat metodaidda siste iežas kultuvrralaš duogáža, dutkanvásihusaid ja saji dutkamuštradišuvnnas, maid ektui son ii sáhte leat olggobeale olmmoš.

Gálduin ja daid luonddus

Dutkamušas geavahuvvon gáldomateriála suokkardeami sáhtta álggahit guovtti čuoggás, main nubbi orru nu triviála, ahte dan lávejit dábalaččat garvit. Váttisvuodát, mat laktásit gálduid áigáiboahtimii dahje funkšuvdnii, leat gáldokritihkalaš dutkamušá iežamus suorgi. Dan sadjái "gálduid buvttadeapmái" lea giddejuvvon unnit fuopmášupmi dego dat livččii duššefal trivialitehta. Ovdal dan čuvgeama lea sivva velá gávnnaht, ahte mannanáigi ja mannanáiggi gáldut eai leat okta ja seamma ášši, vaikko historjádutkamušas lea mángii ožžon deattu gáldofetisisttalaš linjá, mii measta diidda ládje gudnejahtta gálduid. Dasa lassin visot mannanáiggi elementtaid dahje sárrasiid ii sáhte šat rahpat, dannego dat eai vuhtto njuolgga dahje gaskkalaččat. Áššiid dili lea baggu dohkkehit dakkárin go dat lea iige dan guorahallamii gánnet oaffáruššat eanet energiija. Dan sadjái dutkis lea sivva leat diđolaš iežas vejolašvuodain gálduid ektui. Sus lea oainnat loahpa loahpas gitta, maid mannanáiggi elementtaid luoitá dahje fállá lohkkiiid historjáipmárdusa vuodđun. Ná gáldobargu ii leat dušše garra rahčan arkiivvain oktan dieđalaš metoda rávvagiiguin, muhto ieš bargu lea oktavuodas daidda oaidninvugiide, maid dutki iežas máilmmis lea oamastan ja doarju.

Visot historjjálaš servodagain ovdanboahhti dokumenteren (gálduid buvttadeapmi) lea botnjasan ja eanet dahje unnit ovttabealát, dannego dan buvttadandilit leat čatnagasas váldesajádagaide ja eahpedássearvui. Dán negatiivvalaš fuopmášumi berre váldit duodas, go dutkamuščuožáhahkan lea ng. dábalaš álbmot, man jietna erenomážit eiseválddiid buvttadan dokumenttain lea jávkan goase jávohisvuhtii. Áidna áššegirjearenat, maid servodaga vuolleráhkadaga oainnuid ja dovdamušaid čuvgejeaddjin sáhtta atnit mearkkašahhtin, leat álbmoga váidagat ja duopmogirjjit. Daiddage laktásit valjis vattisvuodát, mat bidjet gažaldaga vuollái daid mearkkašumi álbmoga máilmmi speadjalin.

Arkiivvain leat navdimis goitge muhtin veardde Sámi historjái guoskevaš dakkaraš gáldut, maid dutkamuš ii sivas dahje nuppis leat velá geavahan. Dasa lassin várra sáhtta gávnnaht, ahte dovddus materiala ii leat goistejuvvon guorus, jos dat ollenge lea vejolaš, dannego loahpa loahpas dutkamuš ásaha gažaldagaid ja oaidninvugiid, mat dihkkejit gáldodieđuid čoaggima ja

dutkamušmateriála čohkkema. Dutkamuš lea ovttá dásis mannanáiggi dokumentáralaš rekonstruieren ja nuppi dásis dialoga ieš mannanáiggiin ja dan dutkiiguin. Dialoga ii dárbbáš leat luvren ja fággádallan muhto eakti ságastallan dutkamuša ulbmiliid, metodaid ja dutkamuštradišuvnnaid birra. Dán várra sáhtá goitge sávvat luovvat šattolaš cahkkehatdili, mii ovddida dutkamuša. Historjádiehtagis leat iežas norpmat, muhto daid kanoniseren válljema vuodul ii leat dárbbášlaš.

Mun in rátkigoađe iežan dutkamuša gáldomateriála dehálašvuodaortnegis, vaikko leange dorvvastan muhtin diehtogálduide čielgasit eanet go earáide. Lea čielggas, ahte diehtogáldut dahje gáldojoavkkut čuvgejit dušše dihto eallinfenomenaid. Lea várra dušši ohcat ovdamearkka dihte ideahistorjjálaččat vuoruhuvvon diskurssa sunddikonttuin dahje eananvearrogirjjiin dahje demográfalaš materiála govvádusain, maid guovddášáši lea ovdamearkka dihte sámeoskkoldat. Sierralágaš vearrologahallamat leat buorre ja muhtin osiin áidna vejolašvuhta beassat sisa ássan- ja veahkadatfenomenaide, vaikko daid ii sáhtege ipmirdit riektatvuoda mielde earán go dokumeantan, mat guoradit vearuheaddji ásahan norpmaid. – Suokkardan vearrologahallamiid luonddu ja dutkamušlaš mearkkašumi sierra dain oktavuodain, mat bohtet ovdan. – Dasa lassin lean atnán ássanfenomaid d. -albmonumiid čielggadeamis ávkin girkogirjjiid ja maiddá veahkadatnuppástus- ja olmmošlohkutávvaliid informašuvnna vajálduhtekahtá jagiid 1759 ja 1774 heaggagirjjiid, mat leat áidnalágažat dien suorggis, dasgo ovdal 1800-logu Sápmi ii gullan jeavddalaš heaggavearuhussii. Vearrologahallamiidda, eandaliige sunddikonttuide, laktása kvalitatiivvalaš materiála, mii čuvge mearkkašahtti láhkái earret vearuhusa, maiddá ássamii njaddáseaddji gažaldagaid.

Fuopmášahtti oassi Sápmai guoskevaš historjjálaš materiálaš lea almmuhuvvon sierralágaš ja sierradási gáldočoakkáldagain, maid sisdoalu ráđđejit hui guhkás eiseválddiid reivvestallan, raporterin ja čilgehusat. Mielde čáhká maiddá unna, muhto dádi deháleabbo válddus váidagat, main dábálaš álbmoga dovdamušat besset nannosit ovdan. Dilli lea oalle eahpedábálaš, dasgo sáme- ja ođđaásiservodagat eai ieža buvttadan čálalaš dokumeantaid. Sierra ášši dieđusge lea, man riektá álbmoga oaidninvuogit besse ovdan dokumeanttain, maid eiseválddit ledje buvttadan. ”Eiseváldemateriála” laktása dieđusge sierradási virgeolbmáid hálddahusbargui, ja aiddo dakko bakte dan sisdoalu ferte maiddá geahčadit ja árvvoštallat. Gáldu ja duodalašvuoda gaskavuoha lea goitge mohkkásut iige dutkamušas sáhte leat ovddalgihtii miige eavttuhamet doallelaš reseptaid čuolmmaid čoavdima várás. Dat, ahte eiseválddiid ”gáldologahallan” lea vuolggasaji beales čuožáhaga ektui álo olggobealát, ii mearkkaš, ahte dat ii deavddašii dohkálaš informašuvnna kriteraid.

Lean atnán ávkin mánggaládje maiddá 1600- ja 1700-loguin almmuhuvvon girjjálašvuoda sápmelaččaid ja viiddis Sámieatnama birra. Klassihkalaš gáldooahpus ng. áigeguobmiegirjjálašvuoda leat gohčodan gáldogirjjálašvuohan. Dan mearkkašumi sisdoalu lea buorre dárkkálmahttit. Mun geavahan gáldogirjjálašvuoda ovttá dáfus (faktadieđu vuodđun) gáldun, mii laktása ássan- ja veahkadatfenomenaide, ja nuppe dáfus iežas áiggi oainnuid dulkan. Ovdamearkka dihte Per Högströma jagis 1747 almmustuvvan Sápmi-govvadásas lea dákkáraš guovttebealát gáldosajadat.

Historjadutkiid gaskavuodas ráđde konsensus das, ahte duopmogirjjit dahjege vuollerivttiid beavdegirjjit ráhkadit erenomáš gáldogurggáldaga, go dutká 1600- ja 1700-loguid álbmoga eallinmáilmmi. Dáid leat govvidan guovllastanráigin rásseruhtasdássái dahje dokumeantan, mat geardduhit álbmoga oainnuid, maid dat vuollerivttiin lea ovdanbuktán iežas eallimis. Go rihkus- ja riidoáššiid giedahalle, beavdegirjjiide čálle ollu dakkár materiála, mitalusa, mas ii ieš duomu sisdoalu beales lean mearkkašumi, muhto mii čuvge árgaeallima albmonumiid ja miellaguottuid hui bures nugo álbmot ieš daid mitala.

Duopmogirjjit leat goitge menddo stuorra gáldofitnet, vai dan sáhtašii njielastit nuvvánaga. Dat leat duođaštusat mearremihttosas riekte- ja hálddahušdoaimmahusain, maid dihto norpmat ja konvenšuvnnat báidnet. Áktan d. doaimmahussan dat čuvgejit riektevuogádaga ja rievttigeavaheami dahjege badjeráhkadaga ja vuolleráhkadaga (-konstrukšuvnna) deaivvadeami ja vuorrováikkuhusa, maŋážassii servodatválddi ollašuvvama dábalaš álbmoga máilmmis. Jo dat, ahte duopmogirjjit leat gávdnamis, duođašta guhkáš organiserejuvvon válderáhkadaga auktoritehtas báikkálaš dásis ja báikkidási integrašuvnnas oktilaškultuvrii, man guovddášváldi lea buorrin gávnnahan. Ferte goitge fáruhit dahkamis dán duohtaášsis menddo guhkás manni jurddabohtosiid, erenomážit dakkáriid, mat oidnet ravdaguovllu ovddemustá dušše váldoriikii hihhtásit vuogáiduvvi oassin.

Duopmogirjjiid informašuvdna lea kasuála. Dat mearkkaša guovtti ášši. Vuosttažettiinge, áššit, mat lohkkajit seammá kategoriai (ovdam. eananhálddašeapmi), leat maŋážassii mángga gearddádaga ovttaskas dáhpáhusat. Nubbin, dat leat sáhttán čálihuuvot beavdegirjái muhtimin hui informatiivvalaččat, muhtimin fas dušše oktiigessojuvvon namuhussan. Mángii dutki oaidninvuogis eanemus beroštahti informašuvdna lea siste dáhpáhusain, maid riekteproseassas ráddii juoga eará intreassa go dat, masa dutki dovda ovddimustá beroštumi. Dákkár informašuvdna doaibmá gaskkalaš diehtun (indikáhtorin), man sáhttá atnit eahpenulges evidensan gažaldagain, maid geahččala čoavdit.

Sierralágaš rihkus- ja riidoáššit leat čállon duopmogirjjiide eahpesystemáhtalaččat. Dattetge sierra dáhpáhuskategoriidaga gullevaš áššiid statistihkkii ja luohkáide bidjan intervállaskálain d. áigodatlávain (ovdam. logi jagi áigodagaid mielde) sáhttá leat ávkkálaš, dannego statistihkka, lei dal dat man birrajobbas beare, gáibida juohke dáhpáhusas čilgema. Dán barggu dáfus dehálaš "statistihkalaš" gažaldat lea eatnahálddašeapmái gullevaš áššiid mearkkašahti lassáneapmi 1720-logus 1740-lohkui. Obalohkái nubbi váttisvuohta lea, jos luohkaide biddjon materiála geavahuvvo induktiivvalaččat, go geahččala ráhkadit sierra dáhpáhusjoavkkuin oktasaš jurddabohtosiid dahje ng. gaskamearálaš generaliseremiid. Jos materiála ii sivas dahje nuppis leat ovddasteaddji, eai jurddabohtosatge sáhte leat representatiivvalaččat.

Diehtogálduid ja gáldoteknihkalaš máhtu ovdasaji vuoruheaddji dutkamuštradišuvnnas lea deattuhuvvon, goitge gurgadasaid gaskkas, ahte dutkamušbohtosiid objektiivvalašvuohta lea njuolggá buohtastahttimis geavahuvvon gálduid ja gáldooppalašvuođaid meriin. Mearri ii diedusge dudde šlája dahje šatta automáhtalaččat kvalitehtan. Gálduid čilgenfámus leat erohusat, muhto dattetge lea deháleabbo, man bures dutki ja diehtogáldu gaskasaš ságastallan manná. Dokumeantaid ii sáhte dulkot bustávva bustávas, muhto dulkon vuodđuduvvá álohii dutkamuša oaidninvugiid ráddjen rámaide ja daidda konteavsttaide, maidda dokumeantaid sáhttá čalbmosit bidjat.

ÁRVVOŠTALLAMAT JA RABAS GAŽALDAGAT

Dutkamušas johtingaska lea áiggi dáfus guhkki, badjel 250 jagi. Dutkamušbiras, mii lea váldokultuvrra lahttui measta máilmmi ravddas, lea amas ja vieris, dievva albmonumiid ja duohtaáššiid, mat gohccáhit imaštallama. Komplikašuvnnain fuolakeahtá juohke dutki galggašii veadjit maiddái árvoštallat sihke barggus bohtosiid ja iežas sajádaga dutkamuštradišuvnnaid ruossalasvuođaid siste. In ane, ahte iežan dutkamuš ovddasta oallege ollu ng. ođđa sosiálahistorjjá inge mieđa maiddá geardduhit njuolggá duos fal postmodernisttaid hoahkamiid das, ahte vuollegaš, eahpedábalaš, soaitáhat, boaittobealli, olggušuvvan ded. leat dutkamuša beales seamma dehálaččat go ng. stuorra mitalusat. Duohtaášši goitge lea, ahte historjá lea gávdnamis maiddá stuorráha olggobealde dahje ahte boaittobeale dahje olggustuvvon olmmoš sáhttá leat

stuorra mitalusa dáfus apmasit dehálaš. Seammás go váldokultuvra luovvá gaskavuoda gáiddus ja vieris áššái, dat gártá njunnálagaid iešipmárdusainnis ja rahpat saji ođđa dulkomiidda.

Háliidan karakteret Eanodaga Sámi máilbmin máilmmiid gaskkas. Sierra diehtagiin fuopmášumiid leat typologiseren muhtimin oallege dárkkes sárgguskártaiguin ja -luohkkájuoguiguin, mat veahkehit oaidnit fenomenaid geográfalaš d. eatnandiedalaš lávdama. Etnologat leat earuhan báikkálaš álbmotkultuvrra guovlluid, mat illá goasge čuvvot hálldahuslaš, gielalaš dahje kultuvrralaš rájiid. Eanodat áigáibodii easka 1600-logu álggus vástidit kruvnna ja girkku hálldahusdárbbuide – golmma siiddas ráhkadedje jagis 1642 Eanodaga gearretgotti ja searvegotti, mat ledje maiddái dálvemárkaniid bissovaš guovlu. Muhto kultuvrralaččat siiddat earranedje dovdomassii nuppiineaset, vaikko daid ássit hupmege seamma giela. Bealdojávrra ja Suovditváre ássit ledje vuovde- dahje bivdosápmelaččat, go fas Rounala ássiin šadde manjimuštá 1600-logus boazonomádat, geat baste maiddái bivdit, jos lei dárbu. Etnokultuvrralaš luohkkájuogus Bealdojávri ovddastii eanetge Giema Sámi vuovdesápmelaš kultuvrra, ja muhtun muddui maiddái Suovditvárra. Dan sadjái Rounala gulai buorebutge oarjjabeale sámeeatnamiid nomádakultuvrra avádahkii. Berre goit muitit, ahte kultuvrralaš rájit ledje eahpestáddásat ja latnjalagaid. Ekonomalaš, sosiála ja kultuvrralaš vuorováikkukhus olai Eanodaga rájiid rastá ja buvttii eallinmáilbmái ođđa innovašuvnnaid ja sárgosiid. Vuorováikkukhus lei diedusge gávdnon jo ovdal politihkalaš-hálldahuslaš rájiid šaddama. Erenoamážit Rounala lei guovtti imperiuma váldebires, maid doaimmat hábmejedje sápmelaččaid muhto maiddái ođđaássiid eallima dovdomassii.

Dulkomat sápmelaš eamiálbmotveahkadaga historjjálaš vuorbbis leat diedusge molsašuddan áiggiid mielde. Báhtaranteoriijan dovdojuvvon dulkon, man ruohttasat leat 1600-logus, oahpahii, ahte sápmelaččaid vuorbin lei geassádit eananbargokultuvrra ovddas ravddamus guovlluide Davviriikkain. Darwinismma ivdnásaš oainnuid doarjut jáhkke bealisteaset ain 1900-logu álggus áibbas duodas, ahte sápmelaččaid historjjálaš oassi livččii searvat eanasáppas jávkan álbmogiid jienahuvvan jovkui. Muhtimin sápmelaččaid leat romantihkalaččat oaidnán olggobeale skunihis váldefiggamušaid oaffarin, muhtimin fas soabalaš čáhkidis olmmožin. Radikálaleamos dulkomiin sápmelaččaid leat háliidan oaidnit juoba rasisttalaš olggusteami čuožáhahkan. Moderna kulturrelativisma lea cahkiidahtán tesaid, maid mielde ovttaga kultuvrra ii galggašii árvvoštallat dahje árvvus atnit dan olggobeale mihttáriiguin, muhto buhtásit dan iežas eavttuiguin.

Sápmelaš ássanhistorjá

Ássanhistorjjá oaidninvuogis deháleamos dutkanbohtosat laktásit sierra ássanelementtaid ektui dáhpáhuvvan nuppástusaide. Eanodaga nuorte- ja gaskaosiide čoahkkanan bivdosápmelaš ássanelemeanta jávkkai goase ollásit 1800-logu álggu rádjái. Unna oassi bivdduin bargan sápmelaččain sirdásii 1700-logus ođđaássin, stuorit oassi jávkkai nuppos dahje oamastii boazodoalu iežas váldoealáhussan. Dan sadjái Eanodaga oarjjabealli, Rounala šattai dynámalaš, nomáda kulturguovlun, mii etnikkalaš ilmmistis seaillui buhtásit sápmelažžan. Rounala sierranassárgosin lei bohccuid guođohanvuogadat: dálveguohtoneatnamat ledje Ruota ja geassevearroeatnamat Norgga bealde. Dilli dovddastuvvui Strömstada soahpamušas ja dasa laktojuvvon Sámekodisillas (Lappekodisill) jagis 1751. Goalmát ássanelemeanta lei ođđaássan, mii álggii jo 1630-logus, muhto lassánii hui hihtásit, nu ahte 1700-logu loahpas Eanodagas ledje birrasii njealljelogi ođđadálu, dain 4 – 5 sámevulgosaččat. Ođđaássama eatnandiedalaš deaddočuokkis lei Gaska-Eanodagas, erenoamážit Muonaeanu gáttiin. Árra ođđadálut šadde Duortnusleagi gáiddosguollebivdiid ovddeš guollebivdosajiide dahje geavahaneatnamiidda. Kalmara plakáhta (1673) manjá mángasat Sápmái ásaiduvvan ođđaássiin ohcaledje sápmelaš vearroeatnamii oamasteaddji lobiin dahje oktasáseatnamii, masa eamiássiin ii lean čájehit geavahanintreassa.

Historjádutkamušas dahje erenoamážitge servodat- ja searvvušhistorjjás veardideaddji oaidninvuohki lea vealtameahtun. Vai fidnen Eanodaga sadjái historjjálaš albmonupmi- ja ráhkadatkárttas, lean figgan beassat nu viiddis veardidemiide go vejolaš dan dutkamušdieđu veagas, mii lea leamaš anus. Oppalaččat sáhtttá gávnnaht, ahte Eanodaga sajádat lei jo 1500-logu loahpas guovtti sámekultuvrra gávnnaansajis. Oarjin lei jámma stuorru nomádalaš sámekultuvra, Nuorta- ja Gaska-Eanodagas fas bivdoealáhusaide dorvvasteaddji kultuvra, man sáhtttá identifiseret lagamustá vuovde- dahje bivdosapmelaš kultuvran. Iežas lasi buvttii jo 1500-logus eallinnávccalažžan gávndon dálonbivdonávddašepmi, mii joatkašuvai dádistaga maŋosmannamiin gitta 1700-logu loahpageaži rádjái. Nuppe dáfus 1600-logu áigges Eanodahkii ásaiduvvan ođđaássit ledje eanaš Duortnusleagi boares bivdosogaid maŋisboahhtit. Lea maiddái čielga duodaštusat das, ahte viehka stuorra oassi gáiddosguollebivdiid dálloosiin sirdásii áiggi mielde giddodatgávppiid bakte ođđaássiide.

Dutkamušas giddejuvvo valjis fuopmášupmi sámeássama dynamihkkii, mii rahpasa oalle bures jo 1600-logu vearuhusmateriála bakte. Lea sivva cuiget, ahte Eanodagas deaividuvvon sámekultuvrraid servodatráhkadaga lea daninassii váttis bidjat málle sisa dan gáldoinformašuvnna vuodul, mii lea geavahas. Boarrásit dutkamuša vuohki projiseret hui dovddus vuovdesápmelaš kultursuorggi ráhkadatmálle ja systema man beare sámeservodahkii orru metodalaččat leamin eahpidahtti ja vuoduštusaid haga. Orru leamin nu, ahte dálve- dahje sesoŋagiliide vuodđuduvvan siidavuogádat biedganii Eanodagas jo 1600-logu álggus. Suovditvári dálvesiiddas lea eahpečielga dieđut 1500- ja 1600-loguid molsašumis. Rounala dálvesiiddain dan sadjái eai leat gávndamis dieđut. Beal DOJÁVRRI dálvesiidda dovdet ain 1640-logu diehtogálduin, muhto dán maŋná datge orru jávkamin. Duogábealde lei navdimis kruvna sajádagaid nanosmuvván Sámis. Eanodaga guovddážiin šattai dádistaga Márkan Geaggáneau ja Leahttáneau gávnnaansajis. Márkanat, gearregat, vearuhus ja girkku doaibma čoaŋkanedje "girkobáikái", ja dalle boares dálvesiidaorientašuvdna manahii oasi iežas mearkkašumis. Beal DOJÁVRRI lakte virggálaččat Eanodahkii ja seammás Durdnosa Sápmái jagis 1642. Dán oktavuođas lea sivva velá deattuhit, ahte vaikko Eanodat leage báikkihistorjjálaš doaba, dat riegiid guovddášhálldahusa váldefiggamušain ja suddaluvai dan válddigeavahanráhkadagaide. Báikkálašhistorjá berre leat vuorrováikkuhusas makrohistorjjáin, ii goitge dan moallun dahje variašuvdnan. Báikkihistorjjálaš oaidninvugiin váldegaskavuodát leat báhcán eanaš stáda institušuvnnaid funkšuvnnaid duogábeallái, nuppiid sániiguin leat figgan dušše oaidnit, mo dihto institušuvnnat gosge guovllus ain ollašuvve. Báikkálaš váldečoŋkiidusat ja -gaskavuodát leat báhcán unnit fuopmášupmái dahje daid eksiteanssa eai leat váldán ollenge vuhtii.

Fuolakeahtta das, man čavga ekonomalaš ja sosiála solidaritehta siiddaid lahtut baste doallat badjin, sápmelaččat ledje johtti olbmot. Krisat, mat váivviedje gaskkohagaid bivdoealáhusa, váikkuhedje dalánaga ássamii nu, ahte váttisvuodaid báhtaredje Norgii (Oarjemeara riddui) dahje muhtin dáhpáhusain Oarjebađaeatnama dálonsuohkaniidda. Goitge muhtin sajiin Sámis lei dábálaš, ahte gesiid elle iežaset ruovttujávrrin, dálvet fas sirdásedje daloniid dahje boalváriid bálvalussii dahje gearjilažžan. Eiseváldi válddii hui negatiivvalaš oainnu sápmelaččaid lihkađepmái ipmirkeahtta dan vuđoleamos vuolggasajiid ja dárbbuid. Diehtogálduid buvttadan historjá bajásčállit muiteledje mobilitehtas iežaset oaidninvuogis ja iežaset láhkái almmá, ahte livčče jur ollenge čilgen álbmoga oainnuid ja dovdduid. Ferte bastit garvit daid gielaide, maid bajásčállit leat iežaset dáhtokeahttáge bidjan bivdit, kritihkalaš bargguin materiálačoŋkkema olis.

Ássama krisaid ja váttisvuodaid duogábealde ledje mánggat fáktorat, maid váikkuhusain ii dutkamušas ráđde ovtamielalašvuhta. Sápmi ja sápmelaččat šadde 1500-logus ja 1600-logu álggus riikkaidgaskasaš dorkanáhkkegávppi jorggisteapmái. Dorkanáhkkiid bistevaš garra johtu sáhtttá doalvut liigebivdui, fuoddonáli geahppáneapmái ja eallindili hedjoneapmái. Čielga

duođastus vártnuhuvvanteoriija beales ii goitge gávdno. Seamma áigge dáhpáhuvvan dálkkádaga čoaskun sáhttá jursit bivdodállodoalu vuodoštusaid, muhto dássáži klimatologiija suorgái gulli fáktoriid mearkkašumi eallindili hedjoneapmái eai leat bastán dárkkálnuhttit. Seamma sávdnjái deaivvai kruvna vearuhuspolitiikka linjánuppástus, man čuovvumuššan vearuhusa deaddu čuožai guollebivdui. Dát bealistis gáržžedii ain olmmošveaga eallinvejolašvuodaid ja lei oasistis stimuleremin sirdáseami boazodollui. Vearuhusa negatiivvalaš stimulanssaid ii galgga goitge liiggástallat, dasgo sápmelaččaid vearrolosádus ii lean erenomáš garas go eanemustá diliin, goas eallin geahččalattai fuones sállashiid dahje boazojámuid dihte.

Dutkamušas lea ságastallon valjis maiddá ruvkedoaimma negatiivvalaš váikkuhusain sápmelaččaid eallimii oarjjabeale sámeeatnamiin. Temás ii Eanodaga historjjás leat olusge mearkkašumi, muhto lean iskan giddet dasa dattetge fuopmášumi – vehá vitnjalas oaidninvuogis. Sámi ruvkedoaimma sáhttá atnit buriid ákkáiguin kolonialisttalaš politiikka málleovdamearkan, mas eamiálbmoga bargofápmu vuoluštuvvui ja rievduvvui olggobeale ávkkástalliid buorin. Kolonialismii dorvvasteaddji oaidninvuohki ii raba dili goitge oppalaččat. Biehttalemiin ruvkedoibmii eallindehálaš fievrredemiin sápmelaččat lihkestuvve doadjit kolonialisttalaš gáibádusaid ja láhčit alceset buorre šiehtadallandili. Kruvdna ja ruvkehearrát gárte heivehit iežaset politiikka gustodeaddji dillái, mii ávkkuhii čielgasit eamiássiid. Eiseválddi hutkkit hárvvetásson Sámis ledje rájálaččat, go báikkálaš olmmošveahka čuožžili vuosteháhkui.

Áiggálaččat guhká bistán perspektiivvas boahtá álkit oidnosii, movt bivdodállodollui dorvvastan sámeássan šattai čáhkket stuorra oasis Sámi 1600- ja 1700-loguin ja luohpadit sájadagas odđaássamii, mii lassánii. Goitge oassi eamiveahkadagas sirdásii odđaássin erenoamážit Giema Sámis. Dan sadjái Eanodagas ja Čohkkirasas sirdáseapmi orru leamaš čielgasit unnit. Čielgasit eanas oassi boares vuovdesápmelaš sogain jávkka iežaset siiddain dahje sirdásii boazodollui. Eandaliige dáid manimus áiggiid dutkamušas lea ságastallon vuovdesápmelaččaid iešdáhtolaš assisimilašuvnnas dáloneallimii ja konvergeansamállas, man mielde eamiveahkadat ja odđaássit giessasedje ealaskas kultuvrralaš vuorrováikkuhusa ánsus oktii erenomáš Giema-Sápmi kultuvran. Mu mielas lea goitge báhcán lagabut guorahalakeahtta, leigo vuovdesápmelaččain eará molssaeaktu go mannat kultuvrraid rádjedáid badjel, assimilašuvdna. Nuppe dáfus, leigo odđaássiinge vejolašvuhta čuovvut dárkket kruvna ássanpolitiikka vuolggašajiid, maid mielde sii livčče galgan duhtat dušše dálonealáhusaide ja guoddit bivdosápmelaččaid ráffái.

Vástádusat gažaldagaide molsašuddet vástideaddji oaidninvuogi mielde, ja mun in dán oktavuodas álgge geahčadit daid sisdoalu lagabut. Assimilašuvdna- ja konvergeansamálliid heajos beallin lea analysahis gaskavuhta vuovdesápmelašvuhtii, mii lea oidnojuvvon apriorilaččat čáhkidis dálloallo- ja kultuvruohkin. Argumentašuvdna orošii leamin vuordemeahttun lahka erenomážit 1700-logu oahppan olbmuid ja eiseválddiid oainnuid. Dain bivdodállodollui dorvvasteaddji sápmelašvuhta steampalastui geahnohis kultuvran, man vuodu ala Sámi boahttevuoda ii gánnehan hukset. Utilismma ehtosii čatnašuvvan virgeolbmát oidne odđaássama mávssolažžan ekonomalaš kriteraid bakte, go fas girkoolbmát, geaid mearkkašupmi sámipolitiikka ráhkadeaddjin ja ollašuhttin lei guovddáži, deattuhedje kolonisašuvnna vuohkin sápmelaččaid siviliseremis ja akkultureremis váldokultuvrii. Mu ipmárdusa mielde lea čujuheamis, ahte vuovdesápmelašvuoda jávkama eai nuvtge moraštan muhto atne lunddolažžan ja sávahahttin dan olis, go oahppan govvideaddjit ja eiseválddit iežadet kulturlinssaid čađa dan oidne ja árvvusatne. Nu gohčoduvvon kulturrelativismma, man moderna oaidnu atná ieščielga áššin, lea viehka manjdis vuohki atnit árvvus kultuvrraid, oassi nuppi máilmmesoadi manjá aktiivvaluvvan dekolonisašuvdnaproseassas, man dárkkuhus lea leamaš máhcahit kolonialismmas gillán álbmogiidda álgovuoigatvuodaid. Dekolonisašuvdna gáibida kulturrelativismma lassin emansipatoralaš historjjádulkoma, mas koloniserejuvvon álbmogiid mannanáigi návlejuvvo duššebeare vuolušteami historján.

Eanodagas ja Čohkkirasas etnikkalaš sápmelašvuoda, jos dakkár namahusa háliida atnit, báhce ovddastit boazonomádat, geat ledje doallan dálveguohtumiid oarje- ja gaskaosiin. Boazodoalu dynamihkka doaimmai lunddolaš barrikádan figgamušaid vuostá váldit nomádaid kultuvrralaččat eiseválddi háldui. Dát vuhttui hui čielgasit ain 1800-logu álggus Eanodaga girkohearrá Eric J. Grape čálašeamis, mas nomádalaš dálldoalu determinánttat buktoje čielgasit ovdan. Nubbi fáktor, mii veahkehii nomadisma seailut iežas kulturvuogádkan, lei eiseválddi ja Sámi dahje Jiekameara gávppi čatnagasvuhta dasa. Boazonomádat ledje stuorra biergobuvttadeaddjit, mii bohtá ovdan jo 1700-logu álggu gáldoinformašuvnnas. Gánske ain dehálu go dát lei nomádaid fállan fievrredankapasitehta Sámi geainnohis diliin. Dása kruvdna ja ruvkefitnodatdoallit norddahalle 1600-logus, go iske iežaset eavttuiguin čavvgahit sápmelaččaid ráktavuodjimii, muhto gárte vuollánit ja ohcat konsensusa nomádaiguin, vai baste dorvvolmahttit iežaset intreassaid. Mun oainnán, ahte boazonomádaid ektui eiseváldi ja gávpeolbmát šadde geavahit buorebutge konsensus- go mearridanpolitihka. Konsensuspolitihka vuoitit ledje nomádat.

Sámi ealáhusistorjjás boazodoallu lei 1700-lohkui boadedettiin eahpitkeahttá ealáhusvuohki, mii ovdánii buoremusat. Veahkadathistorihkárat leat oaiivildan, ahte ovdaneaddji ja viidáneaddji boazodoalu ánsus oarjjabeale Sámiatnamiid veahkadat šattai báikkohagaid juobe njealjegeardasažžan 1600-logu loahpas ja 1700-logu álggus. Dát oidnui maiddá Eanodagas. Boazonomadisma olahii goitge bajimus dássái oalle fargga, manimuštá 1700-logu gaskkamuttuin. Jo dán ovdal boazojábálašvuhta lei sturron dakkár mihtuide, ahte guohtoneatnamat vátnugohte. Ii leat movtge soaittáhat, ahte riiddut eatnamiid, duovdagiid ja rájiid alde čohkiidedje 1720-logus 1740-lohkui Eanodaga oarjeosiide Rounalan siidda sisa.

Nomádaealáhusa oppalašsattu 1750- ja 1760-loguin erenoamážit Čohkkirasas muhto maiddá Eanodagas goazai boazorohitudávda. Dat borai jahkeviissáid, hihtásit muhto vissásit, nomádalaš veahkadaga dálldoalu čielgedávttiid ja doalvvui juobe máhcatkeahtes nuppástusaide servodaga ráhkadagas. Mánngat sogat hedjonedje dahje gárte fárret ollásit eret. Rohitudávda orošii nuppe dáfus jođálmahttan servodaga dynamihkkii čatnasan ráhkadatnuppástusa, mii lei leamaš jođus jo muhtin áigge. Go rohitudávda duvdilii unnit boazoeaiggádiid ekonomalaš vuorrádussii, jábálebbuid vejolašvuodat buorránedje manahusain beroškeahttá. Dan veardde go vearuhusdieđuin sáhtta oaidnit, boazooamastus lei 1700-logu loahpas jo muhtin muddui čohkiidan. Doalvvuigo dat maiddá guohtoneatnamiid čohkiideapmái muhtumiidda, ii leat govvideamis dárkkebut daid vugiiguin, mat leat anus. Juohke dáhpáhusas lea čielggas, ahte nomádalaš servodat ii lean ovttáarvosas iige oktilaš. Jábálašvuodaerohusat ledje mearkkašahttit ja áiggi mielde dat navdimis dušše sturro. Duogábealde lei boazoealáhusa šaddan gávppálažžan, masa boazoriggát baste vástidit buorebut go geahtit.

Oddaássan

Eandaliige kolonisašuvdna-kritihkalaš dutkamušlinjjás lea deattuhuvvon sápmelašvuoda ja oddaássama nana polarisašuvdna. Áiggi dáfus mearkačuoldan lea ceggejuvvon jahki 1673, goas almmuhuvvui Kalmara ássanplakáhta, mii rabai geainnu oddaássamii Sámis. Dutkamušlinjjás lea stádasman oaidnu, ahte ovdal plakáhta Sámiatnamiid eanangeavaheapmi vuodduvui ovddemustá dušše sámeealáhusaid dahjege meahcebevuddu, guollebevuddu ja boazodoalu doaimmaheapmái, nuppiid sániiguin dálonealáhusain ii leamaš Sámis lágalaš vuoigatvuhta. Dulkon orru amas dan ektui, ahte 1600-logu álggus geahččaledje mearredidolaččat mobiliseret návccaid oddaássama doalvumii Sápmái. Eanodaga ja Muona várás gárvvistuvvon višuvnnain vulge jurdagis, ahte gáiddosguollebevdiid sáhtašii rekryteret Duortnuseatnoleagis oddaássin sin bivdogaavahansajiide bargat eatnama ja dikšut šibihiid. Go plána deaividii váttisvuodaide, Karl

IX:da komissárat plánejedje juobe bággovugiid ja bivdoguovlluid duogušteami ássandárkkhusaide, vai fidnešedje odđáássiid johtui.

Karl-gonagasa koloniserenángirvuohta ii dolvon nuolggobohtosiidda. Goitge jo 1610-logus odđáássit ohcaledje Giemajávrái ja Gihttela ja Muonio guovlluide, muhto Durdnosa Sápmi oaččui ain vuordit. Vuosttaš kolonisttat bohte Eanodahkii ja Čohkkirassii gánske jo 1620-logus, mánjmustá goitge čuovvovaš jahkelogi álggus. Sáhtá atnit vissisin, ahte sii ásaidevve boares bivdosajiidasaset dahjege Karl-áigásaš plána ollašuvvan veahá maŋŋonii. Árra odđáássit ledje sámevearu vuolde jagi 1695 rádjái, eai goitge siiddaid lahtut.

Kalmara plakáhtas lea bissovaš sadji Sámi historjjágoivas, árvvoštalla dal ásahusa mearkkašumi man oaidninvuogis beare. Várta goitge dutkamuš lea liiggástallan plakáhtii čállojuvvon hohkahušaid odđáássiide vearditkeahhtá daid dárkkebut riikkaviidosaš ássanpolitihkalaš linjágeassimiidda. Kalmara plakáhtii dolvon lálkkaášanproseassa fállá buriid ávdnasiid sihke árbevirolaš parallelateoriai ja kolonialismadulkomiidda. Parallelateoria doarjut leat doarjalan proseassa ávdnasiidda, main oažžu deattu idea guovtti nuppiidasaset vuostálas ássanelementta vejolašvuodas eallit ráfálaččat bálddalagaid. Teoria projekšuvdnan ja iskkadangeađgin lea šaddan Guossáma kolonisašuvdna, vaikko das ii velá plakáhta áigáiboahtinmutter sáhtán leat mangelágaš ávaštus. Vai dutkit beasašedje šovllis goike julggiiguin, sii leat doarjalan plakáhta oaiavearkiteavtta eananhearrá Johan Graana diehtemeahttunvuhtii ja jáhkkašamasvuhtii; Graanas go livččii leamaš jurdagisttis nomádasápmelaččat, geaid son gáttii lean váldoveahkadat visot Sámiatnamiin. Ii leat goitge miige sivaidd jáhkkit Graana diehtemeahttunvuhtii, man veagas livččii šaddan dramáhtalaš čuovvumušaide dolvon meaddádus. Mun oainnašin juobe nu, ahte plakáhta válmmaštallanmutter oidne vejolažžan oaffaruššat vuovdesápmelaš kultuvrra kolonisašuvnna buorrin.

Guossámii gurgasan odđáássanšávva, man mun lean guorahallan oalle dárkket, lea earretlágaš oppalašvuohta Sámi kolonisašuvnna historjjás. Almmá olgoriikkapolitihkalaš konfliktta 1676 – 1678 ja dan maŋŋá dahkkojuvvon Kainuu soaldátsoahpamuša Guossán livččii ožžon vuordit kolonisttaid ain bottaža. Vuosttas Kainuu-ássiit fitne geahčadeamin boaldimii heivvolaš eatnamiid Guossámis jo 1670-logu loahpas. Sin maŋis bohte odđá olbmot nu, ahte 1680-logu loahpa rádjái Guossán lei buorremuddui suomaiduvvan.

Sápmelaččat ja sin bálddas Ii ja Pudasjávrra bivdodálonat, geain ledje návddašaneatnamat Másealgi ja Giiggajávrra siiddaid siste, váide kainuulaš sisabáhkejeaddjiid jeavddalaččat jagi 1680 rájes, muhto eiseválddiid áitaleapmi ii fidnen kolonisttaid stivrra vuollái. Sámeveahkadahkii kainuulaš boaldineanabargiid bohtin Guossáma vuvddiide lei traumáhtalaš vásihus, man beare čiekŋudii eiseválddiid njoahcivuohta ja dilsivuohta seahkanit duodaid áššiid johtui. Lea vejolaš, ahte eandaliige girkuolbmát, geaid perspektiivvas sápmelaččat ovddastedje diaboliserejuvvon báhkinvuođa, juobe dássejedje odđáássiid geainnu kolonisašuvnna álgomutter nu, ahte gehčče sin doaimmaid suorpmat gaskka ja juobe hohkahedje odđá ássiid Kainuus. Iežas moivvi muđuige váttis sorrái buvttii eananhearrá Gustaf Grassa iešbeaivválaš dulkon, man mielde Guossán gulai Davvibađaeatnama letnii. Grass evttohii maiddái radikála koloniála ordnemiid: sápmelaččaid galggai jáget eret odđáássiid ovddas Giiggajávrra ja Gihttela siiddaid eatnamiidda. Reserváhtapolitihkkii eai dorvvastan iige dasa lean dárbuge, dasgo Másealgi ja Giiggajávrra sápmelaččat manahedje muhtin jagis ruovttuguovlluset, go boldoneananbargit ranistedje ovddosguvlui.

Miellagiddevaš bealli Guossáma kolonisašuvnnas lea, ahte ássansoahpamušaid dohkkehede gearregiin dávjjimustá easka maŋŋilgihtii. Gažaldat lei viehka muddui olgguldas legalismmas dahje faktuála diliid buressivdnideamis lálkagirji giedas. Dilli lei eahpedásseárvosaš iige dahkan

vuogatvuoda dáhpet dubmejuvvon sámeveahkadahkii erenomážitge, go eiseválddiin livčče leamaš garra vuogit liiggálaš odđáássanmovtta lodjudeapmái. Dánge dáhpháhusas medáljas leat guokte beali. Mánnggain čujuhemiin sáhtta gávnnaht, ahte odđáássit buhtadedje oamastallamiiddiset báikkálaš ássiide máksimiin sin kruvnnavearu, lohpidemiin sidjiide osiid rohkašattus dahje soames eará láhkái, mii duhtada goappáge oassebeali. Kruvnnaolbmát čuvvo doaresbealde ja nannejedje kolonisttaid ja sápmelaččaid gaskasaš soahpamušaid, go nannema áigi bodii. Odđáássit eai návddašan mange muttus dievaslaš kolonialisttalaš friddjavuoda, lehkos dal ahte eiseválddiid sympatiat állanedje eanet easkaálgiid beallái.

Eará sajiin Sámis kolonisašuvnna intensitehta lei 1700-logu loahpageaži rádjái nu láivi, ahte váttis ruossalasvuodát sierra ássanelementtaid gaskkas eai beassan šaddat. Odđadáluid vuodđudeapmi lei kontrollerejuvvon ja vuodđuduvai Kalmara plakáhtii ja dan gálduide, vaikko lahkage visot diliin eamiássiid intreassaid eai váldán sávaldagaid mielde vuhtii. Odđadáluid figge vuodđudit, nuvtgo earáge sajiin riikka siste, isihis eatnamii, go dalle gittaopmodatvuogatvuodalaš konflikttaid sáhtte garvit dahje goitge daid šielbmá šattai hui alladin. Goitge mánnggaid odđadáluid vuodđudedje sámevearroatnamii, mii diedusge manai ruossalassii gustovaš riekteortnegiin; odđadálui go ii ožžon rihkkut mange dáfu intreassaid. Eiseválddit dulkojedje áššiid dili goitge ng. ollesvearrotesa bakte ja čilgejedje, ahte ovttaskas sápmelaččaid vearroatnamat sisdolle eanet gittaopmodagaid go maid sii dárbbášedje áigái boaduset várás. Dán oainnu sáhtta moaitit dan vuodul, ahte eiseválddit eai váldán dahje ipmirdan váldit vuhtii bivdokultuvrra buvttadannávcca ovdánandási, mii gáibidii áibmadas viiddis guovlluid ja hárvves ássama.

Giema Sápmi koloniálaluvai hui guhkás jo 1750-lohkui boadedettiin. Dan sadjái oarjjabeale Sámieatnamiin kolonisašuvdna ovdánii fámeleabbot easka 1700-logu loahpageažis ja nuppástuhtii čielgasit árbevirolaš ássangova. Lean vudjon oalle dárkket 1700-logu beallemuttos gevvon ságastallamii Sápmi-politihka linjjás. Das lei nannosit ovdan oaidninvuohki, mii badjelgeahčai vuovdesápmelašvuoda ja man mánnggat eiseválddit ja Sámi áššiide eanet dahje unnit oahpásmuvvan dárkojeaddjit juhke. Bivdoealáhusaiguin ealli olbmuid steampalaste geafes veahkan, masa eai spoven guhkes agi. Ávkejurddašeami ideaidda oahpásmuvvan báikkálaš jurddašeaddjit oidne odđáássama nu ekonomalaččat go morálalaččatge Sámi gáddjojuvmin. Maiddái sápmelaččaid sávve searvat odđáássanraddosii d. -frontii ja luohpat árbevirolaš ássanvieruinneaset. Oaidninvuohki, mii akkulturerii sápmelaččaid, lei nannosit maiddái girkolaš dahje buorebutge gánske girku ovddastan ideologiai heivvolaš: nu guhká go sápmelaččat elle nugo elle, sin lei veadjemeahttun siviliseret ja lodjudit girku kontrollii.

Váhčira (Jiellevári) girkohearrán sápmelaččaid eallima lahka čuvvon Per Högström lei áibbas earálágaš. Son eahpidii odđáássama vejolašvuodaid Sámi šattohis diliin ja anii vuolggasadjin, ahte sápmelaččat leat áidna heivvolaš álbmotjoavku Sápmái. Högströma višuvnnas "Sápmi sápmelaččaide" ledje ovdasajis boazonmádat, geat ovddastedje Sápmái buoremusat heivvolaš ealáhusa. Högström ii lean etnopolitihkár moderna mearkkašumis, vaikko su teavsttain lea álki roggat ovdan modernan čuoddji cealkámušaid, mat dorjo sápmelaččaid. Nu guhkás songe ii mannan, ahte livččii doarrugoahtán odđáássama vuostá. Su ánsun ferte goitge lohkat, ahte jagi 1749 reglementtas odđadáluid vuodđudanmeannudeapmái giddejuvvui duodalaččat fuopmášupmi, vai sápmelaččaid stáđasman vuogatvuodaid dorvvu sáhtašii dáhkidit. Odđadálu vuodđudeami lakte oppalaš ássanláhkaásaheapmái seammás, go ássanlobi fidneneavttuid čavgejedje. Loahpalaš ássanlobi miedeheami sirde leana eananhearrái. Reglementta ja jagi 1760 sunddirávvaga ánsus odđadálut šadde ollislaččat earuhuvvot sierra dálun. Dasa lassin daid merkejedje eanangirjiide, maid dolle seamma vuodđojurdagiid mielde go dáloniid Láttieatnamis. Odđadáluid gohčodišgohte 1770-logu rájes kruvnnaodđadálun dego dat livčče vuodđuduvvon kruvnna eatnama ala. Geavadis goitge dáluid sáhtta govvidit árbbi- dahje vearulundosažžan, dasgo daidda čuhce riektedoaimmat, mat eai lean kruvnnadáluin vejolaččat (ee. luodduin).

Eanodaga oddadálonat elle lotnolasdállodoalus. Eanabargu lei measta juo mearkkašumi haga, muhto viiddis luondduniittut dáhkidedje šibitdollui oalle buorre birrasa. Muhtin árvoštallamiid mielde oddaássiid deháleamos ealáhus lei goitge guollebivdu. Dan maŋŋá go Bealdojávrrí ja Suovditvári sápmelaččaid servodagat ledje biedganan ja daid olmmošlohku lei dovdomassii njiedjan, oddaássiit besse buorebut sisa goddebivdui ja mádjitbivdui, mat ledje árbevirolaččat lohkkovuvvon ng. sámevuoigatvuođaide. Oddaássiit fuopmášedje maiddái boazodoalu ovdduid, muhto ain 1700- ja 1800-loguid doadjimis sin sirdáseapmi stuorraboazodollui lei easka ihtimin. Ferte velá fuopmášit, ahte muhtin oddaássiid maŋisboahttit akkulturaluvve čielgasit sápmelaš eallinvuogi guvlui.

Eananhálddašeapmi

Várra eanemus dán maŋemuš áiggi dutkamuša lea ságastahtán gažaldat Sámi eananoamastusgaskavuodain, mat laktásit njuolgga sápmelaččaid návddašan eamiálbmotstáhtusii. Boarrássiit, evolušuvnnalaš "paradigma" guoradalli dutkamuša bohtosiid, maid mielde čoaggit, meahcebivdit, guollebivdit ja nomádat eai eallinvuogiset primitiivvalašvuođa dihte dovdan eará go eanemustá eatnama kollektiivvalaš oamastusa, lea sivva hilgut loahpalaččat. Materiála, mii lea fidnemis atnui, čájeha áibbas eará. Sápmelaččain ledje sihke priváhta ja oktasaš guollejávrrit, meahcebivdoeatnamat ja guohtoneatnamat. Materiála mielde hálddašeami váldodeaddu lei čielgasit priváhta oamastusa bealde. Eananhálddašanvuoigatvuođat ledje dasa lassin siiddaide gullevaččat, eksklusiivvalaš sámevuoigatvuođat dahjege dat gáibidedje siidda lahttovuođa. Dát oidnui namalassii mádjit- ja goddebivddus, maid intensitehta lei nanus erenoamážit Giema Sámis. Dađi mielde go Sápmái bohte oddaássiit ja nana sápmelaš siidavuogádat hedjonii, sámevuoigatvuođat moallanišgohte ja rievdaohte dáluide gullevaš vuoigatvuohtan. Maŋimustá 1700-logu loahpas sámevuoigatvuođaid árbevirolaš funkšuvdna lei manahan mearkkašumis Eanodaga allodahkii.

Dutkamušas lea gevvon 1900-logu álgu rájes molsašuddi ságastallan vearroeatnamiin dahje sámevearroeatnamiin ja leat ovdanbukton sierralágaš dulkomat daid gittaopmodat- ja vearrovuoigatvuođalaš stáhtusis. Mun fikkan čujuhit, ahte vearroeananvuogádat áigáibodii 1650-logus divdna oktavuođas riikkadási geavadiin, man dárkkuhus lei ássan- ja vearropolitihkalaš vugiiguin hálddašit stuorra váttisvuohtan ribahuvvon dáluid ávdinluvvama. Ávdinluvvanmearrádusaid válde atnui maiddái Sámi eatnamiin dárkkuhussan doallat stivrra vuolde fárrenlihkadusa, mii doalvvui Norgii ja Ruššii. Árbeeatnamiid, mat ledje sápmelaččaid priváhta hálddašeamis, gohčodišgohte vearroeatnamin (skatteland), ja dalle vearroeatnama deháleamos hálddašankriteran šattai kruvna vearuid máksin hehttehusaid haga. Miige ii čujut, ahte kruvdna livččii seahkanan sápmelaččaid tradišuvnnalaš eananjuhkui. Intervenšuvnnas, mii daninassii lea nana čujuhus kruvna riikkaviidosaš vuoigatvuođalaš ovttaiduhttinpolitihkas, ii lean gažaldat eanan- muhto duššefal vearreformas.

Vearroeanangeavadii laktásit maiddái paradoksat. Jagiid 1695 ja 1760 sámevearorávvagiin vearroovttadat lei siida ja ovttaskas vearroeatnamiid eai bidjan vearu vuollái, vaikko daid proprietála stáhtus lei dovddastuvvon. Kamerála mearkkašumis vearroeanan ii sáhtán šaddat ávdimin, dannedo siida gárttai vástidit kollektiivvalaččat siidda vearrosummis. Gittaopmodatvuoigatvuođalaš mearkkašumis vearroeanan dahje árbeeanan dan sadjái sáhtta ávdinluvvat ja gártat maiddái soha olggobeallái. Nubbi duohtaášši, mii orru paradoksála, lei vearroeatnamiid goase dievaslaš jávkan 1700-logu loahpageaži vearuhus- ja riektegeavadis. Lea muhtin muddui álki guorrasit dutkamušas dábalaččat ovdanbukton oaivilii, ahte sámi siiddaid erenoamáš kamerála luondu livččii áiggi mielde dolvon vearroeatnamiid árvvu njiedjamii. Dát

oidno diedusge kamerála diehtogálduid dásis. Nubbi čilgehus lea, ahte vearroeatnamat sirdásedje muhtumassii odđássiid háldui, ja dalle dat manahedje álgoálgosaš vearroeananluondduset dahjege dat nuppástuvve dállogullevaš gittaopmodahkan. Nuppe dáfus eandaliige Giema Sámis mánggat sápmelaččat sirdásedje odđáassin, ja go sin vearroeatnamat dahje oassi dain biddjojedje vearu vuollái dáloneananosiid láhkái, nuvtgo jagi 1749 reglementa ja jagi 1760 sunddiráva gáibidedje, daid eai šat atnán vearroeatnamin. Dán sáhtá atnit oktan boadusin guhká joatkašuvvan ovttaiduhttinpolitihkas.

Man ollu dulkomiid sisdoalus leat oaidninčadjádusat, maid gáldomateriála lea mielddisbuktán? Duohtášši lea, ahte kruvnagearregiin vearroeatnamiidda čatnasan áššit goase ollásit jávke 1700-logu loahpageahčen. Dan duogábealde sáhtá leat dat, ahte goitge unnit gittaopmodatriiddut sirdásedje kruvnasunddi stivrra vuolde doaibmi riekteorgána vihkkedallanválddi vuollái, vaikko várra kruvnasunddiid iešdáhtolaš aktiivvalašvuodaš orru maiddái lean váikkuhus. Maiddái sámerievttis jagi 1751 sámekodisilla vuodul leš leamaš mearkkašahtti rolla nomádalaš sápmelaččaid gaskavuoda gittaopmodatáššiin. Áibbas dáid mañimuš áiggiid dutkamušas lea deattuhuvvon jo ovdal albmosii bukton oaidnu, ahte čoavdinváldi vearroeatnamiidda guoskevaš gittaopmodatáššiin sirdásii leanakantuvrii ja eananhearrái. Ovdáneapmi orošii ná lean seammá go odđadáluid buohta, maid vuodđudeamis 1700-logu loahpageahčen mearredii loahpalaččat eananhearrá – diedusge gihlegottigearregiid ja kruvnasunddi cealkámuša vuodul – riikka visot leanain.

Eanodaga girkohearrá Eric Grape gávnnašii jagis 1803 iežas gárvvistan searvegottegovvadásas, ahte sápmelaččain ledje ain sin iežaset vearroeatnamat, vaikko dat eai leange merkejuvvon rádjemarkkaiguin. Aisttán Grape eanas sápmelaččat eai goitge šat gudnejahttán vearroeananvuogádaga, muhto fárrestalle mielaset mielde siiddas nubbái. Dat maid Grape gurgadasaid gaskka dajai, dárkkuhii dan, ahte álgoálgosaš vearro- dahje árbeeatnamat eai šat vástidan nomádalaš boazodoalu dárbbuide, muhto odđa guohtumiid gárttai ohcat maiddái nuppiid siiddaid eatnamiin. Dilli leš leamaš goitge muhtin muddui oahpis jo 1700-logu álgogeahčen. Grape geahčadii máilmmi iežas áiggi eavttuiguin. Oppalohkái son orru lean siste boazodoalu dynamihkas, man deháleamos fáktorat ledje boazolohku ja guohtunbiotohpat, mat ledje geavahusas.

Grape sáhtá atnit nomádalaš eanangeavaheami iežáhuvvama dulkan, go buoretge ii gávdno. Mángga gearddi dehálut duon áiggi speadjalis lea goitge jagi 1798 báikkálaš guodohansoahpamuš, mas vearroeatnamiin eai hupman sátnelahkige. Soahpamušas lei gažaldat ovttá dáfus odđássiid suoidneeatnamiid ja guohtumiid suddjemis ja nuppe dáfus nomádalaš boazodoalu gáibádusaid deavdimis. Odđáássit fidnejedje iežaset guohtunbiiriid, madda nomádain ii lean ášši, muhto seammás sin geatnegahte áidut niittuideaset dahje goitge hášiideaset. Áiddokeahtes niittuin suinniid galggai fievrredit eret dálvá mañimustá vuosttas muohttagiid áigge. Nomádaide bealisteaset dáhkidedje vuoigatvuoda guodohit bohccuideaset luodus iežaset siidagácciid rájiid siste.

Gáiddosguollebivdu

Iežas pikánta lasi Sámiatnamiid gittaopmodatvuogádahkii buvtii jo gaskaáiggis álgán dálonlaš gáiddosguollebivdu. Boarrásit dutkamušárbbis hupme bivdovuoluštusain, muhto moderna oaidninvuohki lea deattuhan bivdodáloniid ja eamiveaga gaskavuoda soahpamušaid. Sápmelaččain lei iežaset oaidnu dálonnávddašemiid áigái boahtimis. Sin mielas gažaldat lei dušše láigogaskavuodas. Gáiddosguollebivdit fas atne iežaset bivdduid doloža rájes geavaheapmin ja čujuhedje, ahte sii leat máksán daid ovddas vearu kruvdnái.

Karl-herttega suodjalanbreava Giema Sámi sápmelaččaide jagis 1602 fikkai hilljudit Ii ja Giema dáloniid liigemovtta viiddidit iežaset geavahemiid eamiolbmuid goasttádusain. Ráđđejeaddji dáhtučájáhusas šattai njuolggadus, masa dorvaledje geavahanriidduin miehtá 1600-logu. Das ii goitge váldon bealli dáloniid lágalaš gáiddosguollebivdui. Eanodagas Sámi ráji bassivuoda bearráigehečče gonagas Juhan III:da suodjalanbreavain jagis 1584. Álgoálggus goabbáge suodjalanbreava lei dárkkuhuvvon addit dorvvu sápmelaččaid ealáhusdoibmii, muhto 1700-logus daid luondu rievddai territoriálan nu, ahte sihke sápmelaččat ja odđáássit doarjaledje daidda, go bealuštedje iežaset vuoigatvuodaid gáiddosguollebivdiid vuostá.

Dáloniid gáiddosguollebivdu lei ovdan oktan temán 1690-logu vearroreformmas. Váttisvuodaide vudjon báikkálaš ja guovddášhálldahusa eiseválddiide bázi goitge eahpečielggasin, ledjeho bivdonávddašeamiin láigoeananoasit vai dálloi gullevaš iehčanas gittaopmodagat. Gonagas Karl XI guorrasii loahpas vearroreformma válmmaštallan doaibmagotti oidnui, man mielde bivdonávddašeamiin Sámis galggai milloseappot vearuhit báikkálaš sápmelaččaid go guhkkinn orru dáloniid. Riektegeavadis gonagaslaš oaidnu bázi goitge goase jápmabustávan, dasgo dan vuodul čáhceviidodatriiddu dubmejedje sápmelaš oassebeali buorin dušše muhtin dáhpháhusas. Duohta gal návddašanriiddu gáiddosguollebivdiid ja sápmelaččaid gaskkas geahppánedje 1700-logus stuorra oasis dan čuovvumuššan, ahte boares dálonnávddašeamiin sirdásedje Sápmái dáluiduvvan odđáássiid hálldui. Sitnálepmosat fitne guollebivddus gitta Vuolle-Durdnosa rájes Sámis ain 1750-logus, go dalle mánggaid muttuid maŋŋá fidnejuvvui gárvvisin ráđjegeavvan Durdnosa Sámi ja Badje-Durdnosa gaskkas. Dat attii lassefámu sirdástit beaiveortnegii, man Karl XI:da mearrádus gáibidii. Duon muttus árbevirolaš gáiddosguollebivdu lei dušše suoivvanas ovddežis.

Lappalainen, sápmelaš, suomelaš

Mun lean didolaččat garván guoskkahallamis Sámi dahje Sámiatnama etnikkalaš ja etnopolitihkalaš diliid, vaikko dain gánske galggašii leat iežas sadii maiddá dain dutkamušas. Lean geavahan doahpagiid ”lappalainen” ja ”sápmelaš” rattát, mii muhtun lohkkii mielas sáhtá orrut amas dahje juobe vásttuheapmi. Ipmirdan bures, jos etnikkalaččat didolaš sápmelaš vásiha namahusa ”lappalainen” hiddjijeaddjin, muhto tearpmaid ”lappalainen” ja ”sápmelaš” synonymalaš geavaheapmi lea mu oaidninvuogis ollástit korrekta ja maiddá historjjálaččat vuodustuvvon. Nuppe dáfus lean bures siste das, ahte dihto vuoigatvuodaideaset ohcci joavkkut leat várremin alceset namahusa ”lappalainen” dan vuodul, ahte sii atnet iežaset sápmelaččaid maŋisboahhtin. Man bures terminologiiija vástida gustovaš lánkaásaheapmái ja riikkaidgaskasaš soahpamušaide čállon linjágeassimiidda, lea mu dutkamusa oaidninvuogis vuolitárvosaš gažaldat. Historjjálaš perspektiivvas geahčadetttiin, dálá Sámi eamiássit ledje sápmelaččat dahje lappalaiset, mainna namahusain sin goasge leat gohčodan. Suomelaš ja ruottelaš odđáássit boahthohte Sápmái easka 1600-logus. Sii vuogáiduvve dađistaga odđá diliide, muhto eai mange muttus deavdán Sámi kolonisašuvnapolitihka višuvnna stuorra vuordámušaid. Vuovdesápmelaš kultuvra gárttai čáhkket easkaboahttiid ovddas, geat ledje formálalaččat dálonat, muhto hui guhkkinn eret Láttiename dáloneallinvuogi ideálain. Sápmelaččaid, odđáássiid ja olggobeale dáfuidda doaibmama ja vuorrováikkuhusa boadusin áigáibodii odđá lappilaš kulturvuoddu, mas šadde vesát sierra guovlluide ealáhusnuppástusaid, interetnikkalaš náittosdiliid ja kultuvrralaš rájiid rasttildeami boadusin. Dan sadii Sámi ealáhusistorjjá maŋit easkaálgi, viiddis boazonomadisma seallui iežas kulturvuohkin, vaikko datge lei mánggaláđje čatnagasas gávppálaš johtufáktoriidda, olggobealde boahtti innovašuvnnaide ja buot ovddimusas riikkaid gaskasaš politihkalaš ordnemiidda Davvikalohtas.

Ii leat vuodustus čuoččuhit, ahte historjádutkamušas livčče hálldustis neavvut, maiguin dat sahtašii juksat duohtavuoda, mii livččii dušše ovttaláđje dulkomis ja duhtadivččii buohkaid. Dutkamušbohtosiin lea gažaldat loahpaloahpas vástádusain, mat šadde problemáhtalažžan

duhkamuša iežas áiggis. Mun earuhan goitge doahpaga ”iežas áigi” presentismmas, dannego dát manjimužžan namuhuvvon lea dávjjimustá nannosit čatnagasas politihkalaš juksanáigumušaide, maid dihkádán paradigmiid dutkamušbohtosiid vurdet ovttaládje sajáiduvvat. Presentisma sáhttá doalvut fuopmáškeahtá ”mii galggai duodaštuvvot” -miellaguddui, mas dutkamušbohtosat sáhttet leat válljašuvvan ja juobe luvvejuvvon ollásit iežaset konteavsttas. In čuočcut, ahte dekolonisašuvvna historjáprošeavttat livčče eahpediedalaččat, muhto oasi dain váivvida dutkamuša dáfus nuppeárvosaš pamflehtalágašvuohta.

Buorre ovdamearka presentismma váttisvuodas lea ILO-soahpamuš, mii lea mannan áiggiin leamaš oidnosit ovdan ja man historjjáaidnu lea kolonialisttalaš. Soahpamuša universála dárkkuhus lea divvut historjjálaš boasttovuodaid, mat leat šaddan kolonialismma čuoovvumuššan, ja láhčit vejolašvuodaid eamiálbmogiid seailumii. Dán dillái čatnašuvvi morálaaspekta lea sihkkarit vuoiggadahtton, muhto historjáduhkamuša oaidninvuogis dat doalvu váttisvuodaide, jos ii juobe njuolgga veadjemeahttunvuodaide. In leat vassis, heivego soahpamuša historjáipmárdus daninassii kolonialismma man beare lávddi nala. Muhtimat čuoččuhit, ahte Sámieatnamiid historjá 1500-logu rájes lea muitalus olggobeale olbmuid seahkáneamis sápmelaččaid áššiide. Nuppit fas leat dan oaivilis, ahte gažaldat lei hui guhkás dušše vealtameahttun historjjálaš ovdáneamis, mas eamiálbmot loahpa loahpas oaččui ávkki. Lei mo lei, Sámieatnamiid integrerejedje 1500-logus 1800-logu álggu rádjái mángga dásis Ruota imperiumii. Integrašuvdnapolitihkkii laktásedje eahpitkeahtá roava bealit ja ovtačalmmatvuohta, mat leat guhkkin eret moderna kulturrelativismma ideálain. Seammás go mii oahppat dulkot historjjálaš doaibmiid ollašuttin váldepolitihka, mii oahppat sávvamis garvit kulturrelativismma ráhporokkiid. Mu jáhku mielde duodasváldon historjáduhkamuššii ii sáhte bidjat dán stuorit hástalusaid.

Tarja Nahkiaisaja

Ássan ja eanageavaheapmi Anáris ja Ohcejogas 1700-logu beallemuttus jahkái 1925

Oktiigeassu

Dutkamušbarggut

Mu dutkamuša fáddán lea ássan ja ealáhusaide gullelaš eanageavaheapmi ja dasa lassin vearuhusa oktavuohhta eanageavaheapmái ja ássamii sullii 1750-logu beallemuttus jahkái 1925 Anára ja Ohcejoga guovllus. Dutkamuš juohkášuvvá guovtti váldolohkui, main vuosttas giedahallá guovllu ássama ovdáneami ja lálkaásaheami, mii lei ássama duogábealde. Nubbi váldolohku giedahallá guovllu ealáhusaid, daid ovdáneami ja eanageavaheami, mii laktása ealáhusaide. Dán logus suokkardallo maiddái vearuhusa oktavuohhta eanageavaheapmái ja ássamii. Goappáge logu giedahallan lea systemáhtalaš. Systemáhtalaš giedahallama olis leamašan figgamuš govvidit dáhpáhusaid kronologalaččat. Dutkamuša giedahallan lea historjádiehtaga mielde ráhkaduvvon. Dat ii iskka váldit beali vuoigatvuodalaš gažaldagaide, muhto buorebutge dárkkuhussan lea leamaš dahkat vuoigatvuoda iežas áiggi dáhpáhusaide ja albmonumiide.

Ássama suokkardallamis fuopmášupmi giddejuvvo earenoamážit sámeássama, odđáássama ja kruvnnadoarpaássama ovdáneapmái ja maiddái dáid ássanvugiid áiggálaš molsašuddamii guoskevaš dutkamušguovllus. Dalle váldojuvvo vuhtii stáhta ássanpolitihkka ja gažaldat das, man ollu eiseválddit stivrejedge eanageavaheami ja dan bokte ássama. Dutkamušas govviduvvo stáhtaválddi guhkes áigegaskka ássan- ja eanageavahanpolitihkka.

Dutkamuša čuožáhahkan 1700-logus lea sámeássan ja dan ovdáneapmi ja maiddái odđáássan, mii lei jo ihtimin. Stáhtaválddi beroštupmi davvi guovlluide lassánii ja dás ledje čuovvumuššan earret eará Sámieatnama ássanplakáhta 1749 ja sámesunddiide addojuvvon njuolggadusat 1760. Go veahkadat lei beassan sisa šibitdollui, Ohcejohkii šattai nu gohčoduvvon geassesadjevuogádat, mas fárrejedje dábálaččat guovtti-golmma ássansaji gaskka jahkásaččat. Anára guollebivdosápmelaččain bealistis ráddii nu gohčoduvvon jahkodatjohtinvuogádat, mas fárrejedje sierra gidđa- geasse-, čakča- ja dálveássansajiide. Boazosápmelaččaid guhkes johtimat bealiteaset váikkuhedje dán olmmošjoavkku vuohkái ássat guovlluid. Árbevirolaš sámeássan elii guhkás 1800-lohkui bálddalagaid odđáássamiin, mii lei álgimin.

Nubbi ássantemáin lea odđáássan, mii álggii goappáge suohkanis duodaid easka 1830-logus. Barggus čielggaduvvo odđáássanplakáhtaid, julggáštusaid, gulahusaid ja lálkaásahusaid mearkkašupmi ássamii. Guovddášgažaldagat leat earret eará, geat odđadáluid vuodđudedje, máksego sii gánske sámevearu ovdal odđadálu vuodđudeami, vuodđudedjeho sii odđadáluset eatnamiidda, maid sii hálldašedje jo ovdežis, jna. Suokkardeami čuožáhahkan lea guhkes áigegaskkas nuppástus, mii dáhpáhuvvá odđadáluid vuodđudangeavadis. Seamma áigge, go odđáásaiduhttin lei eallaseamos, guollebivdosápmelaččat fitne gearregiin ovdanbuktimin nu gohčoduvvon guollebivdosádjegeahčalmasaid. Dutkamušas analyserejuvvo guollebivdodáluid mearkkašupmi ja daid luondu.

Goalmát ássanvuohki lea kruvnnadoarpaássan d. kruvnnaláigodálloássan. Dan álgináigi deaivá sihke Anáris ja Ohcejogas 1800-logu manimuš logi jahkái. Dutkamušas vástiduvvo earret eará gažaldagaide, makkár váikkuhusat kruvnnadoarppain ledje suohkaniid ássangovvii, geat doarppaid vuodđudedje, makkár sujat ledje daid áigái boahhtima duohken jna. Dánge oktavuodas ii sáhte garvit gažaldaga, man stuorra oassi ná šaddan doarppain ledje juo ovdežis Anára guollebivdosápmelaččaid ássanviesut dahje mii lei dán guvlui fárren boazosápmelaččaid ossodat doarppaid vuodđudeamis. Ohcejogas kruvnnadoarppaid vuodđudedje mealgat unnit, muhto dutkamušas analyserejuvvo daid mearkkašupmi Ohcejoga ássangovvii. Ohcejogas kruvnnadoarppaid vuodđudeapmi fidne áibbas iežaslágaš beliid, go váldá vuhtii guovllu vátna

vuovdevalljodagaid. Miellagiddevaš lasi dutkamuššii buktet kruvnnadoarppat, maid boazosápmelaččat vuodđudedje.

Sierra dutkamušgažaldat guovllus lea 1800-logu loahpageaži rájes mieldálagaid vuvddiid árvvu badjánemiin álgán nuppástus, mii oidnui earret eará doaladumis kruvnnavuvddiide, maid lei mearri juolludit priváhta dáluide. Temái laktása dehálaš oassin maiddá gažaldat kruvnn liigeeatnamiin ja meahceguovlluin. Barggus leat guokte geahčadanbeali: nubbi guoská ássama ja vuovdehálddahusa gaskavuhtii ja dasa, mo vuvddiid árvvu badjáneapmi váikkuhii ovdamearkka dihte dáluid vuodđudangeavadii; nubbi oaidninvuohki lea vuovdehálddahusa ja eará eanageavaheami, nugo boazodoalu ja dálolaččaid meahcigeavahanvuoigatvuodaid gaskavuhta. Dutkamušáigodaga loahpageahčen iežaset ivnni dutkamuššii addet gažaldagat kruvnnapárkkain ja suodjevuvddiin, mas vuhtto juo čielgasit figgamuš vuvddiid suodjaleapmái.

Aitosá stuorrajuogu ovddabealde lei liigeeatnamiid gaskaboddasaš earuheapmi Anáris ja Eanodagas, mii lei vuosttas lávki eanajuohkodiliid ordnema várás Suoma davimuš Sámis. Ohcejogas liigeeatnamiid gaskaboddasaš earuheami eai ollašuhtán. Stuorrajuogu doibmiibidjama buohta dutkamuša čuožáhahkan lea ovdáneami guorahallan ovdal jagi 1925. Loahpalaš stuorrajuohku báhcá dán dutkamuša olggobeallái. Ássanovdáneami dáfus bargu nohká láhkii stuorrajuogus ja vearuhusas.

Dutkamušguovllus ássandoaimmas vástidedje álgomuttus johka-, jávre- ja boazosápmelaččat dahjege áššegirjjiid guollebivdo- ja duottarsápmelaččat. Ássama muddejedje sierra sámejoavkkuid eanageavahanvuoigat, mat bealiteaset njaddásedje ealáhusaid nuppástusaide ja ovdáneapmái. Dát ráhkadedje gaskaneaset čanas- ja vuorrováikkuhangaskavuoda, man luonddu juolludan resurssat leat áiggiid mielde muddedallan. Ain 1700-logus stáhtaválddi stivra guovllus lei oalle heittot. Dálá áiggi guvlui boadedettiin eiseválddiid váldi guovllu olbmui ja luondduresurssain, nugo vuvddiin, lea lassánan. Dutkamuša nuppi oasis govviduvvo dát mohkkás ja rievdavaš ovdáneapmi Ohcejoga ja Anára guovllus.

Guorahallan dáhphuvvá guovllu eanageavaheami merrejeaddji ealáhusaid bokte nu, ahte vuosttažettiin giedáhallojit árbevirolaš ealáhusat, daid historjjálaš ovdáneapmi ja maiddá dáidda gullevaš eanageavahanvuoigatvuodat. Giedáhallan lea systemáhtalaš, nu ahte ovdamearkka dihte árbevirolaš sámeealáhusat, nugo goddebivdu, guollebivdu ja boazodoallu ja velá nuppástus, mat dain dáhphuvvet, ovdanbuktojit sierra oppalašvuohtan. Muhtin muddui báldalasge eanageavahanvuoigat leat dolvon dasa, ahte eai leat bastán garvit sierra álbmoťjoavkkuid oktiinordašuvvamiid. Barggus suokkardallo gažaldat, mo sierralágan ealáhusat váikkuhedje guovlluid sápmelaččaid eanageavaheapmái guhkes áigegaskkas. Barggus lea figgamuš earret eará vástidit gažaldahkii, mo boares árbevirolaš eanageavaheapmi seailui, go odđe ealáhusat válde saji ja makkár heivehusaid dat fidnejedje báikkálaš dásis. Stáhtaid gaskasaš rádjegavvamat Strömstada rádjesoahpamuša rájes Suoma ja Norgga gaskasaš rádjegiddemii giedáhallojit logus, mii guoská boazodollui. Boazoealáhus lea vásihan stuorra nuppástusaid maiddá boazosámiid fárrenlihkadusa ja bálgguslágádusa olis.

Dutkamušas guorahallo odđadálolaččaid eanageavaheapmi logus niito- ja bealdošaddadeapmi ja vuvddiid geavaheapmi. Geahčalmasbeavdegirjjiide merkejedje šilljoeatnama, bealdoeatnama ja dan šlája, niittuid ja daid buvttadusa, dálui gullevaš guollečáziid, millosaji, boaldin- ja ávnasmuorravuovddi, jeageeatnama ja muhtimin juoba meahcebivdoeatnamiid. Dutkamuš čuovvu guhkes áigegaskkas oinnolaš nuppástusaid, maid earenoamážit vuvddiid dađistaga čavgejuvvon geavahanvuoigatvuodat dagahit odđadáluide. Dutkamušas giddejuvvo fuopmášupmi maiddá odđadálolaččaid eanageavahanvuoigatvuodaid nuppástuvvamii vuosttas odđadáluid vuodđudeami rájes. 1800-logu loahpa rájes suokkardallo maiddá kruvnnadorpáriid d. - laigodálolaččaid eanageavaheapmi.

Barggus guorahallo maiddá, mo dállooasseráját bohtet albma áššegirjemateriálaš ja makkár mearkkašupmi dain leamašan Anáris ja Ohcejogas 1800-logus. Geavadis dát laktása guollebivdodáluid ja ođđadáluid informašuvdnii, mii bohtá ovdan geahčalmasbeavdegirjiin. Čielggas lea, ahte go ođđadáluid vuodđudedje, daid mihtidedje ja merkejedje eatnamiidda muhtinláhkai. Geahčalmasbeavdegirjiit leat goittotge maiddá earenoamáš gáldu geahčadit áiggi ovdal dáluid vuodđudeami. Gažaldagat leatge, ledjego sápmelaččain eanaráját jo ovdal dállovuogádahkii sirdima, mo sápmelaččaid eatnamiid ráját ledje ođđadálolaččaid eatnamiid ektui, ja váldego eiseválddit vuhtii boares rájáid.

Vearuhusa ektui dutkamuša stivrejit láhkaásaheapmi ja vearuhusas addojuvvon rávvagat ja maiddá daid nuppástusat. Suokkardeami vuolde lea 1700-logu ruottelaš vearuhus Deanu ja Ohcejoga ja maiddá Anára siidda siste. Dutkamuša čuozaáššin lea guovllu sápmelaččaid máksin sámevearru ja maiddá dan bearramis ja máksimis dáhpáhuvvan nuppástusat. Vearuhus ja dan vuodustus laktásit guovllu ássiid eanageavaheapmái ja ássamii. Gažaldat gullo, máksego ássit vearu iežaset ealáhusain vai eanageavaheamis.

Dutkamuš čuoovu sámevearu máksimis dáhpáhuvvan nuppástusaid autonomia áiggi. Barggus geahčaduvvo áigodat, mas ovdal sámevearu máksán guollebivdosápmelaččat vuodđudišgohte ođđadáluid. Makkár nuppástusat sámevearu máksimis dalle dáhpáhuvve? Barggus čuvvojuvvo maid dá, maid vearrosápmelaččaid persovnnalaš vearrolosáduš mitalii eanageavaheamis dahje olbmo ealáhusdoaimmas. Vearrokatalogaide biddjojuvvo gažaldat, sáhttago daid vuodul oppalohkái geassit oaivilbohtosiid sámevearroeatnamiid luondus. Dutkamuša guovddášloahppaoaivilat leat čuovvovaččat.

Jahkodatjohtin sogaid eatnamiin - oktasaš ja priváhta eanageavaheapmi

Stáhtaválddi stivra davvi guovlluin lea sakka molsašuddan álo dan mielde, man nanus guđege gonagas lea leamaš. Earenoamážit go Gustaf Vasa lei čohkánan váldestullui, gonagasa váldi alimus ráđđejeaddjin nanosmuvai. Gonagas addin julggáštusaid sáhtta atnit čujuhussan doarrumis eatnamiid priváhtaoamastusa vuostá ja gonagasa dáhtus lasihit váikkuhanválddis. Go ráđđejeaddji lea fámolaš, dahjege geavadis Gustaf Vasa, Karl IX ja Karl XII áigge, de doarrun meahcceeatnamiid oamastusas jorggehii hálddašeaddji vuoitun. Eanariidduin duopmostuolut dávjá manne priváhta olbmuid beallái.

Sámieatnamiid oamastanvuoigatvuođas ráđđii ain 1700-lohkui boadedettiin eahpedidolašvuohta, man ovddit ášahusat eai lean čoavdán. Vuvddiin ja eatnamiin, boazoguohtumiin, meahccebivddus ja guollečáziin ledje leamaš viehka ollu riiddut Sámis. Sámieatnamiidda jagi 1695 ášahusa vuodul ásaiduvvan ođđaássit ledje iešválddalaččat váldán atnui sápmelaččaid eatnamiid. Ođđadáluid eatnamiid eai lean earuhan birrasa vuvddiin dahje eará guovlluin, nu ahte almmolaš ja priváhta eatnama gaskasaš ráját ledje árvádallamiid veagas. Duopmostuoluid mearrádušat ledje giddden maiddá Västerbottena leana eanahearrá Gabriel Gyllengripa fuopmášumi. Mitalusastis riikkabeivviide 1740–1741 eanahearrá gávnnahii, ahte Giema ja Durdnosa Sámi gihlegotteduopmár Carl Sadelin lei duopmostuoluin atnán Sámieatnamiid árbbilundosažžan, vaikko dat eai dakkarat leange. Eanahearrá lei almmuhan duonlágan vilddasvuođa kámmárkollegioi vuigema várás. Iežas oaivilin eanahearrá celkkii, ahte juos Sámieatnamiid vuovddašedje vearu vuollái, ođđadáluid vuodđudeapmi eastašuvašii. Duopmostuoluid ja hálldahuseiseválddiid oainnuin sámieatnamiid árbbilundosašvuođa birra lei vuohttimis juohku guovtti oassái.

Stáhtaválddi oaidnun šattai, ahte giliid rájáid siste eana gulai giliide ja giliid olggobeale eanaosit ledje kruvnna almmolašeana dahjege oktasašeana (krono allmänning). Ruotta–Suomas kruvnna váldi oktasašeatnamii nanosmuvai jagi 1757 stuorrajuohkoásahusa olis. Ovdal stuorrajuogu priváhta hállduiváldimiid olggobeallái báhcán eatnamat ledje eanaš osiin suohkaniid ja giliid oktasaš meahcit. Boares dáluid hálldašan eatnamat sáhtte leat hui viidát. Go veardida dili

Sámieatnamiidda, gos stáhtaválldi stivra 1700-logu beallemuttosge lei oalle eahpestádis, ellojuvvui dego nuppi máilmmis. Vearuhusa beales dávimus Sápmi lei ainge sierra riikkaid oktasašguovlu ja riikkaid ráját ledje báikkohagaid ain eahpestáddásat. Strömslada soahpamuš 1751 meroštalai Suoma ja Norgga gaskasaš rájá. Rájá rastá johtaledje dán maŋŋá lassebeavdegirjji dahjege nu gohčoduvvon lappekodisilla fápmudusain, go barge árbevirolaš ealáhusaiguin.

Gonagasat leat árbevirolaččat figgan lasihit iežaset válldi oidimiin ja ovddidemiin ođđaássama, nu maiddái Sámis. Jagis 1749 addojuvvon Sámi ássanplakáhta iskkai meroštallat ođđaássi vuoigatvuodaid sápmelaččaid vuoigatvuodaid ektui. Ođđaássái ii addojuvvon lohpi seahkanit sápmelaččaid ealáhusaide muđui go ruovttudárbbuset veardde. Fargga dahjege jagis 1760 sámeplakáhta doarjjan addojuvvui sámesunddi stivrennjuolggadus. Das sápmelaččaid ja ođđaássiid gaskavuodaid meroštalle ain dárkkebut. Goappáge seadáhusa dárkkuhussan lei ovddidit ođđaássama Sámieatnamiin, sundi galggai juoba geahčahit ássamii heivvolaš báikkiid ja seammás bearráigeahččat ođđaássiid geatnegasvuodaid deavdima.

Giema ja Durdnosa Sámieatnamat ledje juhkojuvvon siiddaide, mat ledje iehčanas hálldahuslaš oppalašvuodat. Báikkálaš servošat Deanu, Ohcejoga ja Anára siiddas fuolahedje áššiideaset iežaset vuolggasajiid vuodul. Ruota stáhtaválldi čárvá, vuhtii válddekeahttá gánske girkolaš hálldahusa, dán riikka buot davimus čiegas lei njuolggá dadjat heittot. Siiddaid siste stáhtaválldi guvlui áššiid dikšo iežaset luohtámušolbmát, ja áidna kontavttat stáhtaválldi ovddasteaddjiide dáhphuvve gearregiin ja vearroguoddima oktavuodas. Báikegottis orru gonagasavirgeolbmot eai lean, dasgo dušše sámesunddit ja gihlegotteduopmárat gallededje giliin duollet dalle. Hálldahussii lei mihtilmas soabadalli vuoigŋa, ja ássiid eai váivvidan lossa vearuiguin dahje soahteveagaváldimiiguin, dasgo sápmelaččat sáhte ain duhtamehttunvuodašset čujuhussan átit fárret vieris váldegotti sisa. Anára ássit ja ohcejohkalaččat áite riikkasfárremiin ain nuge maŋŋit go jagis 1843.

Ruota gearretlágádusasge ii Ohcejogas ja Anáris leat leamaš nu stuorra mearkkašupmi go eará Sámieatnamiin orošii leamašan. Dás leat čujuhussan dat vátna riektedáhphusat, maid gearregiin jagi 1750 maŋŋá oppalohkái čovde. Gearregat doibme 1700-logus forumin, gos stáhtaválldi sáhtii juohkit dieđuid riikka dáhphusain. Ain guhkás 1800-logu rádjái gearregat doaimmahedje valjis hálldahuslaš bargguid. Govvadásat báikkálaš goahtegearregiin leat 1800-logu álgogeažis, muhto sáhtta navdit duohtaáššin, ahte dat ledje doaimmas juo ollu ovdal dan. Juohke nuppi jagi Anára ássi ja ohcejohkalaš livčče galgan mátkkoštit gearregiidda Eanodaga Bealdovuopmái, man rádjái duopmár vuorrojagiin bodii. Hui dávjá Anára ja Ohcejoga gearregiid álggahettiin gávnnaledje, ahte riiddut eai leat buktujuvvon gearregiidda. Strömslada rádjásoahpamuš mearredii maiddái nu gohčoduvvon sáme gearregiid čielggadit unnit riidoáššiid. Dáidda gearregiidda gulle siidda leansmánni ja guokte lávdeolbmá. Riidoáššiin, maid dát muhtinlágan giedderiekti čovddii, eai leat seilon áššegirjjit.

Anára, Deanu ja Ohcejoga siiddaid ássan sierra sámejoavkkuin, dahjege áššegirjjiid duottar- ja guollebivdosápmelaččain, ássan- ja eanageavahanvuogit earránedje nuppiineaset. Mearrideaddji beallin d. fáktorin ledje guđege joavkku ealáhusat ja eanageavaheapmi, mii daidda laktásii. Duottarsápmelaččaide mihtilmasat ledje guhkes johtimat Jiekŋameara gáddái. Don doložis duottarsápmelaččat ledje bargan maiddái Jiekŋameara guollebivdduin iežaset geasseorruma botta. Duottarsápmelaččain ledje dábálaččat nu gohčoduvvon dálve- ja geassevearroeatnamat, maid gaskkas johtin dáhphuvai. Sáme- dahjege Lappekodisillas boazosápmelaččaid sajádat ja eanageavaheapmi meroštallui dárkket. Dat lei čujuhus stáhtaválldi oppalaš miedas oainnus boazosápmelaččaide ja maiddái áddejumis sin ealáhusa ektui. Ovttaskas sápmelačča riikkavulošvuolta šattai čatnagassii vearroeatnama sajádahkii, sápmelaččas ii ožžon dán maŋŋá leat vearroeana eanet go ovtta riikka siste. Kodisilla hálá čielgasit duššefal vearroeatnamiin, maid sáhtta dulkot priváhta atnui gullevaš eanan.

Boazonomádaid ekspansuvdna lei golggiidan 1600-logus Gárasavvona, Eanodaga ja Guovdageainnu eatnamiin nuortedavás- ja nuorttasguvlui, man čuovvumuššan dađistaga Davvi-Sámi nuorttimus oasis, Kárášjohka, Ohcejohka ja loahpas Anár, fidnejedje iežaset boazonomádaveahkadaga. Boazonomadisma juvssai Ohcejoga čielgasit ovdal go Anára. Ii gávdno dárkkes diehtu das, goas boazosápmelaččat bohte Ohcejohkii, juohke dáhpáhusas dat lea dáhpáhuvvan juo 1600-logu áigge. Anárii girkogirjiide merkejuvvon vuosttas nomádat bohte 1820-logus. Sii ledje Guoládatnjárgga sápmelaččat. Bissovaš boazosápmelaš veahkadaga Anár fidnii easka 1800-logu loahpageahčen. Viiddis boazodoallu ii gullan álgoálggus anársápmelaš ealáhusaid jahkodatjohtui. Dan dihte eai šaddan maiddái priváhta boazoguohtoneatnamat, dasgo duođalaš dárbu daidda ii lean. Boazoguohtumat ledje Anáris siidda ássiid gaskkas oktasaččat. Bohccuid luite veaittalassii oktasaš guohtoneatnamiidda dahje daid guođohedje sohkaetnamiid siste. 1700-logu beallemuddui joavddadettiin Ohcejogas guohtoneatnamiid geavahedje dálvet nomádasogat, mat ledje guvlui juo ásaiduvvan. Dattetge 1700-logu beallemuttu maŋŋá gearregiin eai leat mearkkat priváhta guohtoneatnamiin.

Deatno- ja Ohcejohgáttis orru sápmelaččaide ássama ja eanageavaheami geasseritma lei nannosit čatnagasas luossabivdui. Buohkat eai sáhtán dahje háliidan johtit bohccuid fárus, muhto ásaiduvve bissovaččat johkagáttiide. Eallin vuodđuduvai luondduresurssaid ávkástallamii ja ássansaji fárrehedje, dávjá Deanu goappáge bealde, buoremus bivdosajiid mielde. Dálvet bivde rievssahiid, main ledje buorit márkanat Norggas. Dávjá seamma sogat ásse eanu guktuid gáttiid. Eanemus jáhkehahtti lea, ahte šibitdoalu válde oapmin Finnmárkui fárren suomelaččain dahje Kárášjohkii 1720-logus ásaiduvvan ođđaássiin. Juo 1700-logu beallemuttus Ohcejoga girkohearrás ledje gusat. Vearrokatalogaid mielde jagi 1776 rádjái moanain sápmelaččain Ohcejogas ledje juo gusat. Šibitdoallu nuppástuhtii eanageavaheami muhtin muddui ja maŋimustá dalle válde atnui nu gohčoduvvon geassesadjevuogádaga. Šibitdoalu mielde ássan nuppástuvai duođaláganit maiddái eanet bissovažžan. Dán maŋŋá guovdileamos áššin ássansajiid válljemis ledje šibihiid fuođđara fidnen dahjege geavadis buorit niitoeatnamat ja maiddái buoremus luossabivdosajit. Sirdašuvvama šibitdollui jođálmahtte maiddái 1740-logu ekonomalaččat lossa jagit, go dalle gumpet hehttejedje boazodoalloaláhusa.

Suoma ja Norgga rádjáguovllus ledje 1700-logu loahpas juo maŋggat gilit, main ásse eanet ja unnit bistevaččat. Vearrologahallamat čájehit, ahte olmmošveaga molsašuvvan lei ealaskas. Johkagáttiid sápmelaččat juhke luossabivdosajiid gaskaneaset ja buoremus luossabivdosajit sirdásedje árbin sohkačuolvvass nubbái. Sámebearrašat bivde guoli juogo ovtas dahje sierra, ja dalle dihto bivdosajit ledje ovtas-, dihto priváhtageavahusas. Ovdal Strömstada rádjásoahpamušta bearrašat goappáge bealde Deanu bivde luosa ovtas ja sohpe bivddus stáhtaválldis beroškeahtta. Stáhtaválldi maiddái dohkkehii ássiid gaskavuoda soahpamušaid. Riiddut álge goittotge fargga rádjásoahpamuša čuolbmama maŋŋá, ja stuorimus sivvan lei Deanu njálmmi gidden, go dalle luosa goargŋun bajás eastašuvai. Ovtasbivdu joatkašuvai ain guhkás 1800-logu rádjái.

Anáris bearrašat ledje čoahkkanan uhca sogaid gilážiidda miehtá Anára. Bearrašiin ledje maŋga ássansaji, maid gaskka sii färrestalle jagiáiggiid mielde. Bivdofuođđut ledje maŋggaláganat, ja servosa ráhkadaga čavddisvuohta molsašuttai fuođđovalljodaga mielde. Goddebivdu ovddastii earenoamážit Anára siiddas árbevirolaš ja boares ealáhusa, mii guollebivddu lassin mearredii dovdomassii servosa eanageavahanvugiid. Ohcejogas goddebivdu lei 1700-logu beallemuddui boadedettiin ealáhussan juo jávkamin. Goddebivddu organiserema várás serve bearrašiid mielde oktii goddebivdingázzin. Oktasaš goddebivddu sáhtta atnit dehálažžan juoba olles siidaorganisašuvvna ráhkaduvvamii, muhto ovtasbivdu lea šaddadan siidda sisa maiddái unnit giliservodagaid.

Goahtegácciid ássit čoahkkanedje oktii dihto beaivve jagis ja ohce nuppiidasaset gulli bohccuid ja seammás maiddái bivde ovtas gottiid. Goddebivdingácci lahtut ledje seamma oktasašeatnama oasálaččat ja mákse das maiddái vearu. Goddebivddu dihte šaddan oktasašeatnamat ledje ain

juohkášuvvan oasálaččaid gaskkas priváhta guovlluide, maid iešguhtege geavahii iežas dárkkuhusaide. Priváhta sápmelaččas ii lean, goittotge šat 1760-logu maŋŋá, oktovuoigatvuoda dáidda guovlluide, juos oidne, ahte sus ledje doarvái eará eanaoasit návddašeamistis. Dánu ii ovdamearkka dihte vearosápmelaš Johan Abrahamssonge sáhttán eastit Isak Paadara vuodđudeamis odđadálu iežas vearroeatnamii. Vuoigatvuolta vearroeatnamii ii ná leamaš earáid eret gokči. Dáhpáhusii gávdno analogiija dálonservodagas oahpis ollesdálolašvuoda prinsihpas, man mielde dálolaš ii ožžon oamastallat alces eanet eatnamiid go maid son sáhtii bargat.

Goddesállaša juogadedje seamma stuorra osiide, main juohkehaš bivdui oassálastán olmmoš oaččui iežas ossodaga. Osiide juohkin gáibidii goittotge sierra soahpamuša fitnega juogadeamis. Ovttasbivddu ja oktasaš sállaša juohkima lassin gotti bivde maiddái ovttaskas olbmot. Sápmelaččain lei vuoigatvuolta bivdit gottiid ”rabas eatnamis” doppe, gos daid njeaigga beare deive, dasgo rabas eana lei Anáris juogekeahtá. Ovttaskas olbmuid bivddus lei jearaldat gottiid smávvaibivddus, ja dalle sállaša báhčči oaččui doallat alddis fitnega, man lei iežas návccaiguin báhčán. Dánu maiddái dan dáhpáhusas, ahte livččii báhčán gottiid gean nu eará olbmo priváhta eatnama siste.

Go barge bivdduin guhká seamma guovllus, oktii čoahkkanan goahtegáccit áigáifidnejedje álkit maiddái oktasaš vearroeatnamiid. Go ovttaskas goahtegáccii dálodoalloovttadat geavahii sohkaeatnamiiddis jeavddalaččat jagis nubbái, šadde álkit priváhtaomastusa sullasaš guovllut. Lea lunddolaš, ahte guovllut rájáiduvve giligottiid sullasažžan, dasgo ovdamearkka dihte Anárjávrrí davábealde livččii leamaš lossat vuolgit goddebivdui Suoločielggi duoddariidda, go sálaš ain gávdnu lagabusge. Seamma guovlluin bissun ii miellidibuktán váttisvuodaid nu guhká go bivdofuodđut ledje doarvái, ja dat biste gitta 1800-logu álgogeaži rádjái. Anársápmelaččat bivde guoli jagiáiggiid mielde sierra guollečáziin, maid gáttiide sii vuodđudedje orrunsajiideaset. Dát guovllut orrot maiddái sirdášan árbin sohkaolvvass nubbái nu, ahte dain šadde priváhta eatnamat.

Juos bivdingáccii lahtut livčče lean eret sierra osiin siiddas, guovlluid oamasteami eai livčče sáhttán šaddat oalle bissovažžan. Goddebivddus ja luossabivddus šattaige ovttaoamasteami okta dássi. Fuopmášanneara leage, ahte goappáge ealahusa oktavuodas leat mearkkat sierra oamastanvugiin ja das, ahte sierra oamastanvuogit doibme rattát ja oktanaga. Goddebivdu ii goittotge áigáifidnen bistevaš oamastanvuoigatvuoda, iige vealttakeahtá oppa priváhta geavahanvuoigatvuoda eatnamiidda, muhto guoskkai namalassii dušše ja beare lohpaí bargat goddebivdduin. Gažaldat das, mo geavai goddebivdoeatnamiidda, go goddebivdu nogai ealliid ain vánodettiin, lea miellagiddevaš. Ledjgo siiddaid ovdal goddebivddus geavahan oktasaeatnamat gánske dat seammát, maidda čujuhit gili oktasaeatnamin 1800-logu odđadáluid vuodđudangeahčalmasain? Gili oktasaeatnamat ledje guovllut, gos giliolbmot fuolakeahtá das, ledjgo sámevearu máksit vai eai, ožžo bivdit ja bajidit jeahkála ja gos sii ožžo váldit boaldinmuora ja beahceguolbmasa iežaset dárbbuide.

Guollečáziid ledje juohkán Anára ja Ohcejoga siiddas siiddaolbmuid gaskka priváhta guollečáziide juo ovdal odđadáluid vuodđudanáiggi. Guollečáziid juohku goittotge Anáris orru dáhpáhuuvvan jagiid 1760–1780 gaskasaš áigodagas. Gažaldagas lei muhtinlágan soabadallanjuohku, man Västerbottena leana eanahearrá lei dohkkehan. Riektelágádusas ii lean dalle šat váldi mannat nuppástuhttit juogu almmá eanahearrá mearrádusa. Juohku lei nappo diedus bajimuš virgeolbmáid dásis. Guollečáziid juogus lea sáhttán leat maiddái váikkuhus dasa, ahte riidduid guollečáziid alde ii dárbbášan doalvut gihlegottegearregiidda muđui go dalle, go báikkálašge soabadallama maŋŋá eai oppalohkáii beassan ovttaielalašvuhtii.

Vearroodastusa juksanáigumuššan jagi 1695 maŋŋá lei leamaš sirdásit sápmelaččaid vearuhusas eanaverrui. Sámesiidda oasálaččat ledje oktasávvásttus siidii mearreduvvon vearu máksimis. Deanu, Ohcejoga ja Anára siiddas plána ii dan álgomuttus ollašuvvan, muhto vearuhmaksin bázi

čielgasit boares vuodu ala. Bissovaš vearrosubmái lei figgamuš, muhto dasa eai beassan. Vearromáksiid persovnnalaš iešvuodat ja jábálašvuolta mearrededje dan vearu sturrodaga, man iešguhtege mávssii. Álgomuttus siiddaide mearreduvnon fásta vearrosupmi eai bastán máksit Durdnosa ja Giema Sámi ovttaga siiddas. Boares vearuhusvuoduštusain duodašta maiddá dat, ahte vearrun mákse ain fástavearu, fanasbálkká ja lágmánnivearu.

Ovttaskas vearrošápmelaččaid vearrosupmiide orru váikkuhan earret eará ahki, buohcuvuohta dahje gefodat. Maiddá easka vearromáksinahká bohtán olbmot mákse álggos unnit go boares vearromáksit. Deanu ja Ohcejoga ja maiddá Anára siiddas fásta vearrosubmái besse easka 1780-logu rájes. Dán maŋŋá ovttaskas sápmelačča vearromáksinnávccas ii leamaš mearkkašupmi stáhtaváldái, gohan siidii mearreduvnon vearu mákse ollisin. Ságastallan sápmelaččaid eanaoamastusas lea mannan áiggiin laktášan čielgasit gažaldahkii sámevearu luonddus dahjege das, ledjeho eatnamat árbbi- vai kruvnnalundosaččat. Dutkit eai leat dattege juksan bohtosiinniset oktasaš áddejumi. Duššefal vearrologahallamiid vuodul ii sáhte dadjat maidege sápmelaččaid máksin sámevearu luonddus dahje eatnanluonddus oppalohká.

Sápmelaččaid ássan- ja geavahaneatnamiin ledje sárgosat d. mihtilmasvuodat, mat devdet gittaopmodaga dovduimearkkaid. Dákkárat ledje ovdamearkka dihte bissovaš ráját, mat ledje dálloosiid gaskkas, Deatnogáttis dálloosiid ledje juoba áidon. Rájáid ledje geassán nu ássansiljuid, niittuid go guollečáziidge gaskii. Sámevearu máksima atne maiddá vuodđun eanageavahanvuoigatvuhtii, ná ain 1850-logus. Mu mielas sáhtta atnit riidduheapmin dan, ahte sápmelaččaid vearuhus vuodđuduvai eanageavaheapmái maŋemustá 1700-logus. Dása lassin vearromáksima mearri lei gitta vearrošápmelaččaid persovnnalaš návccas máksit sutnje mearreduvnon vearu. Jos sápmelaš lei sirdašuvvan Norgga beallái, boarásman dahje gefon, son ii lunddolaččatge sáhtán juogo ollege máksit vearu dahje sutnje mearreduvnon vearu berrii vuolidit. Vearromáksinnávcca hedjoneapmi ii dolvon sápmelaččas eanageavahanvuoigatvuoda. Anáris ja Ohcejogas vearroeana-doahpaga atne duopmogirjjiin ain 1700-logus, muhto eai šat 1800-logus.

Hálddahusa váldi Sámis čavga – boares vuoigatvuodat geahčalmasaide

Suoma laktin Ruošša oktavuhtii ii álgomuttustis fidnen Sámi diliin áigái stuorrage nuppástusaid. Sápmelaččaid ektui rájás ii ainge lean stuorra mearkkašupmi, leiha Strömstada rádjásoahpamuša lassebeavdegirji ain fámus. Gearregat jotke čoahkanemiideaset ovddeš vuogi mielde, ja riektelágádusas ii ainge lean Anára ja Ohcejoga oaidninvuogi beales stuorra mearkkašupmi riidduid čoavdaleaddjin.

Go Suoma lakte Ruššii, dilli lei dat, ahte Suoma hálddahuseiseválddit fidnejedje fuolaheamiset vuollái vuosttas gearddi Sámiatnama ja dan ássiid. 1700-logu áigge Sápmi lei leamaš hálddahuslaččat oktavuodas Västerbottena letnii ja eanahearrái. Dál Oulu leana gubernáhtor fidnii áibbas odđa eatnangotti d. provinssa ja dan ássiid, sápmelaččaid, iežas hálddašeami vuollái. Autonomia álgoáiggiin fuopmášupmi čuoza rádjágeassimii Suoma ja Ruota gaskkas ja leanahálddahusas dát oidnui ollu reivvestallamiin, mii guoskkai váldegotti viesttarrájá diliide ja daid ordnemiidda. Dalán, go diliid Ruota rájá alde ledje fidnen ortnegii, fuopmášupmi giddejuvvui davásguvlui. Keisár attii miessemánu 30. beaivve jagis 1817 gohččuma, ahte gubernáhtor galggašii addit mitalusa Suoma Sámi suohkaniid dilis juohke goalmmat jagi. Jagiin 1825–1826 Ruošša ja Norga čadahedje oktasašguovllu birra šiehtadallamiid, maidda eai bovden suopmelaččaid.

Stáhtaváldi čavgegodii iežas válddi Sámis 1830-logu rájes ovddosguvlui. Suoma odđa oassin Sámi ja dan ássiid atne sihkkarit álggos gáiddos- ja vierisolbmon. Vuosttas konkrehtalaš hálddahusdoaimma lei Sámi gihlegotti vuodđudeapmi jagis 1838. Sivvan leai, ahte Sámi ja dan ássiid háliidedje fidnet dárkkit gohcima ja bearráigeahču vuollásažžan. Anár ja Ohcejohka ledje dán rádjái leamaš oktan leansmánnibiren, dál daid sirrejedje nuppiinneaset. Beroštupmi, man čájehedje Suoma ja Norgga gaskasaš rádjái, laktásii seammás maiddá ráđđadallamiidda, mat ledje

jođus Strömstada rádjásoahpamuša lassebeavdegirjái čállojuvvon sápmelaččaid vuoigatvuodaid dordvudeamis. Ráddádallamiid oktavuodas čoggui Suoma Sámi diliin ollu diehtu sihke generalgubernáhtorii, stáhtačáliliiddoaimmahakkii ja Suoma senáhtii. Ráddádallamat nohke 1852 Suoma ja Norgga rádjegiddemii, mii datge lei bealistis fidnemin áigái nuppástusaid Sámi hállddahasas. Rádjágidden leš loahpaloahpas vuolgán dan eahpeluohttámušas, maid ruottelaččat ja norgalaččat dovde ruoššaid ja suomelaččaid Jieknameara váldefiggamušaid vuostá.

Duohtaášši leai, ahte Sápmi lei eará riikka oaidninvuogis hálldahaslaš periferiija, gos ain 1800-logu álgogeahčen hui guhkás čuvvo dalá guovlluvieru nu riektetuolahusas go báikkálaš hálldahasasge. Sápmeš oaidninvuogis árbevirolaš ja iežaslágan siidavuogádat oktan dasa gullevaš virgeolbmáiguin ja goahtegearregiiguin bisui ain fámus. Sámi historjjás 1850-logu sáhtta atnit mánggaláhkai hui mearkkašahhti rádjearran. Duon áigge ollašuhhte mánggaid ođastusaid, maid bokte Sápmi čadnojuvvui ain čavggabut eará riikka oassin.

Eiseváldereivvestallamis ođastusat ožžo fargga namahusa ”Sámi organisašuvnnaođastus”. Dán oktavuodas dahke mánggaid mearrádusaid, mat váikkuhedje guhká Sámi gihlegottis. Organisašuvnnaođastusa čuoččumuššan Sámi gihlegotti duopmár mearreduvvui ássat Gihttelii, vuodđuduvvui biiredoaktára virgi, man doaibmaguovlun ledje Ohcejoga, Muonioniskki ja Soađegili suohkanat ja maiddái Anára, Gihttela ja Eanodaga kapeallat ja dasa lassin huksejuvvui fánjal Sámi kruvnnasunddi vuollássažžan. Ássama ja eanageavaheami dáfus deháleamos ođastusat guske riektetuolahussii ja eanaoasseordnemiidda ođđadáluid vuodđudeami oktavuodas. Ođđaássan lei jahkečuodi áigge vuodđuduvvan jagi 1749 Sámi ássanplakáhta mearrádusaide. Jagis 1858 addojuvvui keaisárlaš julggáštus, mii dievasmahtii boares ásaheamiid. Seamma julggáštusas mearreduvvui heaggagirjjiid doallamis Sámis. Eiseválddit gávnnaheide, ahte sis ii veláge lean dárkkes diehtu das, geat guovllus goasge ásse dahje johte. Heaggagirjjiiguin ássiid háliidedje fidnet girjjiide ja pearpmat sisa ja dáikko bokte buoret bearráigeahču vuollái. Seamma oktavuodas ovdanbukte jurdaga, ahte ássiid berrii fidnet nannoseabbot bisánit ovttasadjái.

Dál maiddái Ohcejoga ássit fidnejedje iežaset gearregiid. Suoma ja Norgga rádjásiehtadallamiid oktavuodas ledje morihan dasa, ahte Suoma bealde rájá ássi olbmuid vuoigatvuodaid ii sáhttan suodjalit seamma bures go norgalaččaid vuoigatvuodaid. Boasttovuohta oidnui earenoamážit Ohcejogas. Suohkana ássit gárte vuolgat gearretmátkkiide Anára ja juoba Soađegili rádjái, ja geafimusain ii lean dasa vejolašvuohta. Gearretbeavdegirjjiin dohkketmeahttun dilli vuhttui earret eará das, ahte áššiid eai sirdán gearregiin nuppiide. Riidoáššiid mearri lassánii čielgasit jagi 1855 rájes, go gearregiid fidnejedje iežaset suohkanii. Sáhtta juoba dadjat, ahte easka dán muttus riektelágádusas álggii Ohcejogas leat mearkkašupmi riidduid čoavdaleaddjin. Gitta riikka alimus hállddahasorgánaid ja juoba keaisára beljiid rádjái bekkii Sámi diliin ođđa diehtu, mii gohccáhi ođastusdárbbu. Ođastusaid johtuibiddji fápmun sáhtta atnit ollašuhhton rádjágiddema. Dat dego bággii stáhtaválldi doaimmaide Sámi diliid ovddideami beales.

Sihke Anáris ja earenoamážit Ohcejogas sápmelaččat vuodđudedje 1840-logu rájes nu gohčoduvvon guollebivdodáluid (dahje guollebivdobáikkiid), maid sáhtta njuolgga atnit árbevirolaš ássanvuogi albmonupmin. Anáris guollebivdobáikkiide gulle ássanšiljuid lassin priváhta niittut ja guollečázit. Guollebivdodálut ledje mearka boares vuogis ássat eatnamiid, mat ledje soa hálldus. Guollebivdodálut ledje sápmelaččaid figgamuš ordnet oamastan- ja geavahanvuoigatvuodaideaset iežaset eatnamiidda ođđadáluid vuodđudeaddjiid bálddas. Guollebivdodállogeahčalmasat ledje sápmelaččaid iežaset álgagis vuolgán figgamuš vuogáiduvvat geavadii, mas easka geahčalmasain mearrededje eanageavahanvuoigatvuodaid. Dat ledje maiddái figgamuš seailluhit boares eallinvugiid ja bargat árbevirolaš ealáhusaiguin. Seammáš figge dahkidit vuoigatvuodaid doloža rájes geavahuvvon návddašaneatnamiidda, mat ledje biddjon eahpádusa vuollái ođđaássama olis. Áššegirjjiiguin lei álkit duodástit iežas vuoigatvuoda go duššefal njálmmálaš árbedieduiguin. Anáris guollebivdobáikegeahčalmasat ledje oktii buot gávcci, ja dat eai váikkuhan dovdomassii almmolaš ássangovvii. Ferte goittotge muitit, ahte geavadis

measta olles boares Anára siidda guovlu lei guollebivdosápmelaččaid ássanguovlu, vaikko geahčalmasaid ássansajiin eai čadahan. Seamma áigge ođđaássan lei Anáris ealaskeamos muttus. Eanaš oassi anáraččain ásaiduvaige ođđadálolažžan, dannego dán guvlui lei viehka álki lávket. Ođđadáluid vearrofriddjajagit ja nannosut hálddašanvuoigatvuohta hohkahedje eanet.

Ohcejogas guollebivdodáluid mearkkašupmi ássangovas lei stuoris. Guollebivdodálut ledje Ohcejogas bivnnuheabbot go ođđadálut. Mánngaid guollebivdodáluid nuppástuhtte goittotge 1860-logus ođđadállun. Seamma dálut fitne gearregiin eanetge gerddiid, vuos guollebivdo-, dasto ođđadállun. Seammás guollebivdodálu vuodđudeapmi ájihii ođđadálolažžan sirdáseami. Guollebivdodáluide eai mearredan vearrofriddjajagiid. Daidda eai maiddá evttohan mantála nugo ođđadáluide. Stáhta oaidninvuogis guollebivdodállu lei ođđadálu buoret molssaeaktu, dasgo ođđadállu lei vuodđudeamis manjá vearrofriddja, dan sadjái guollebivdodálolaččat mákse sámevearu ain dálu vuodđudeami manjáge.

Guollebivdodállo- ja guollebivdobáikegeahčalmasat ledje Anáris ja Ohcejogas báikkálaš heivehus, mii ii gávdno gostige eará sajis Sámi gihlegotti siste. Mearkkašahti albmonumi áššis dahká dat, ahte maiddá eiseválddit dohkkehede daid. Leanahálddahasa dásis ovdanbođii jurdda, ahte álbmoga galgai fidnet ásaiduvvat bissovaččat ovttá sadjái. Dán dilis guollebivdodálut ledje buorre vuohki guovllus, gos dálu doallan ii moge sáhtán vuodđuduvvat eanabargui. Juo 1850-, muhto earenoamážit 1860-logus, ođđadáluid vuodđudeapmi duvdilii guollebivdodáluid eret. Vaikko eanagilvimiin eai sáhtán bargat ceavzilit, eiseválddit dohkkehede viimmat ođđadáluid vuodđudeami sápmelaččaid árbevirolaš ealáhusaid vuodul. Go velá šibitdoallu lei ovdáneamin gánnehahti ealáhussan sápmelaččaidge gaskavuodas, ii lean šat eastta ođđadáluid vuodđudeapmái.

Guollebivdodáluid hálddašanvuoigatvuođas ollašuhhte jagi 1811 keaisárlaš julggástusa kruvnnadáluid ássiid vuoigatvuođain. Kruvdna anii ná guollebivdodáluid de kruvnnalundosažžan. Ná lei dasge fuolakeahtá, vaikko sámeservodagas ja báikkálaš dásis sáhtá čielgasit oaidnit, ahte ássanbáikkis ledje juo guhká lean seamma soga hálldus ja ahte dat manne árbin sohka buolvvas nubbái; vuoigatvuođaid sáhtte oastit ja vuovdit. Dan sadjái dat, leaigo gažaldat oamastanvuoigavuođas vai árbejuvvon geavahanvuoigatvuođas, báhcá diehtogálduid olis loahpaloahpas eahpečielggasin.

Vuosttas ođđadáluid vuodđudedje Anárii juo 1700-logu beallemuttus, go dalle guvlui šaddagođii maiddá suomelaš ássan. Vuosttas ođđaássi Anáris lei goittotge anársápmelaš Johan Nilsson Aikio, gean vuosttas geahččaleapmi lei juo 1740-logus. Suomelašássan leavai Anárii goittotge hihtásit ja oaččui lasseleaktu easka 1800-logu áigge. 1800-logu álgui joavddadettiin ođđadáluid ledje vuodđudan golbma, main dainge okta lei šaddan ávdimin. Girkohearrá Jakob Fellman doaimmai ovdamearkan guovllu ássiide ja vuodđudii ođđadálu 1820-logus Anárii. Ođđaássan álggii duodaid Anáris 1830-logus. Anáris Kyrö gilis šattai áramus ođđaássama guovddáš, gos Gihttelis fárren Kyrö soga lahtut doibme álgagadahkkin. Anáris ođđaássan fidnii ovdal oaidnemeahtun leahtu 1850-logus, go anársápmelaččat vuodđudišgohte dáluid miehtá Anára. Dáluid vuodđudeapmi álggii juo ovdal jagi 1858 julggástusa ja vuodđudemiid duogázis ii sáhte oaidnit mangelágan eiseváldedoaimma. Goddebivddu hedjoneami, šibitdoalu lassáneami, figgamuša dáhkidit boares vuoigatvuođaid dorvvu ja vearrofriddjajagiid hohkahusaid sáhtá oaidnit Anára ássandoaimma duogábealde. Oppalohkái Anáris áigáibohte jagi 1925 rádjái 121 ođđadálu, main eanaš oasi vuodđudedje anársápmelaččat.

Ohcejogas ođđadáluid vuodđudeapmi álggii maiddá 1830-logus. Doaimma lei álgu rájes sápmelaččaid veagas, dasgo visot ođđadáluid vuodđudeaddjit ledje Deatno- ja Ohcejohgáttiin orru guollebivdosápmelaččat. Muhtun vuodđudeaddjit ledje guvlui fárren virgeolbmáid sámáiduvvan manisboahhtit, muhto duon rádjái dattetge visot sápmelaččat. Ohcejogas gova ráddededje guollebivdodálut, maid sápmelaččat ledje vuodđudan 1840-logus 1860-lohkui, muhto jagi 1858 keaisárlaš gulahusa mearrádušat guovlogeahčalmasaid doallamis jukse earenoamážit

Vuovdaguoikka gilis viiddis mihttogoriid. Nuppeláhkai go Anáris, dáppe dálut áigáibohte eiseválddiid álgagis guovlogeahčalmasain. Guovlogeahčalmasaid álggahedje jagis 1859, ná dalán gulahusa addima maŋná. Storra eanetlogu Ohcejoga dáluin vuodđudedje jagiid 1858–1877 gaskasaš áigodagas. Oppanassii Ohcejogas vuodđudedje jagi 1925 rádjái oktii buot 58 ođđadálu.

Álgu rájes sihke Anárii muhto eandaliige Ohcejohkii ođđadáluid vuodđudettiin eai čuvvon bealdoeatnamiid ortnegiibargama mearrádusa, mii lei fámus eará sajiin riikkas. Dáppe ođđadáluid vuodđudedje sápmelaččaid árbevirolaš ealáhusaid vuodul. Vaikko bealddu eai sáhtán ceavzilit šaddadit, de dán sivas ođđadáluid vuodđudeami eai háliidan eastit. Ulbmilin lei fidnet ássiid ásaiduvvat bissovaččat ja ođđadáluid vuodđudeami oidne buoremus vuohkin čatnat sápmelaččaid ovttá sadjái. Dás sáhtá vuohttit buorin fuopmášuvvon boares hálddašuvuogi, dasgo virgeolbmáide lei juohkeláhkai álkít bearráigeahččat ovttá sajis ássi olbmuid. Seammás várra háliidedje fidnet sápmelaččaid dállovuogádaga sisa dego olbmuid muđuige riikkas.

Ođđadálu-tearpma geavaheapmi ii atte rivttes gova Ohcejohkii ja Anárii vuodđuduvvon dáluid luondus. Go ođđadáluin lea sáhka, de šaddá dábálaččat govva kruvna oktasáeatnami vuodđuduvvon dáluin. Goittotge ođđadáluid vuodđudangeahčalmasain bohtá čielgasit ovdan, ahte ássansajit, maidda dáluid vuodđudedje, ledje ássiid boares árbeeatnamat. Vuodđudeaddjiid máttarvánhemat ledje geavahan eatnamiid ja čáziid sámevearroeanan báikkohagaid don doložiid rájes. Ođđaássama olis boares árbevirolaš eanageavaheapmi oáččui ođđage vugiid, vaikko ođđadáluid bajásdoallan oalle ollu vuodđuduvaige árbevirolaš ealáhusaide. Šibitdoallu oáččui deattuhuvvon mearkkašumi ja dáluid vuodđudeami oktavuodas dávjá deattuhedjege, ahte dálu váldoealáhussan šattai leat šibitdoallu ja guollebivdu. Earenoamážit Ohcejogas dáluide ii sáhtán mihtidit bealddu vealttakeahččat ollege, ja ássiid eai háliidan váivvidit geatnegahtton bealdobargguiguin. Anáris ja Ohcejogas ođđadálut ožžo ná ealáhusaid beales áibbas sierra iešvuoda.

Keaisárlaš julggášusa maŋná báikkálaš leansmánit ožžo ođđadáluid geahčalmasaid oktavuodas mearrádusa, man mielde eanaosiid galggai fidnet nu lahka dálu guovddášdoalu go vejolaš. Juos vejolaš, de gáiddusdálloosiid, mat ledje guhkkín olggobealde, galggai lonuhit eatnamiidda, mat ledje lagabus. Dánna lei figgamuš beaktiilmahttit niittuid geavaheami. Juo dán muttus dálloosiid sajáiduhttimis vuhttošgohte mearkkat sturrajuogu vuodđojurdagiin, mat oidnojedje maiddá jagi 1848 eanamihtidannjuolggadusain. Ođđadáluid vuodđudeami mielde maiddá konfliktat boazodoalliiguin lassánedje, mii oidnui earret eará váidagiin duojážassii boazosápmelaččaid bahkkemis ealuinneasetguin menddo lahka ássanviesuid. Gažaldat lei sierra sámejoavkkuid gaskasaš eanageavaheami oktiinordašuvvamis. Suohkančoahkkimiin geahčaledje ášši čoavdit nu, ahte boazosápmelaččaid gilde sáhkkoáitagiin guodoheamis ealuideaset menddo lahka guollebivdosápmelaččaid ássanviesuid. Boazosápmelaččat ledje suomelaš ođđaássiid láhkái maŋnidis sisafárreaddjit Anáris ja muhtin muddui maiddá Ohcejogas.

Ođđadálut ledje 1800-logus juo čielgasit kruvnnalundosaččat, vaikko dat livččege vuodđuduvvon sápmelaččaid árbeeatnamiidda. Jagis 1831 keaisár miedeheii ođđadáluide, maid vuodđudit Sámi gihlegoddái, árbevuoigatvuoda almmá dábálaččat gáibiduvvon lonistanmávssu. Senáhta jurddan leai, ahte dánna lágiin doarjjošedje eanadoalu ovddeami Sámis. Vuoigatvuoda galggai miedeheht dakkár olbmuid, geat ledje earenoamáš viššalat ja dovddolaččat iežaset eatnama bargamis ja dálloosiid ortnegii fuolaheamis. Eanahearrá ohcamuša sivvan lei álgoálggus lulit Sámieatnamiid dilli. Geavadiis árbevuoigatvuoda miedeheapmi šattai leat gitta báikkálaš dási virgeolbmáin. Mađi viššalat ođđaássi lei ja doaimmai eanadoalus ovdamearkan earáide, de lobi sáhte miedeheht. Sámevuollus dát mearkkašii geavadiis dan, ahte mađi buorebut sápmelaš vuogáiduvai suomelaš servodahkii ja háliidii bargagoahhtit eanadoaluin dahje juoba hilgguie iežas árbevirolaš giela ja kultuvrra, dađi buorebut lobi miedehehede. Árbevuoigatvuodaid dáluide miedehehedege, Anáris guovttenuppelogi ja Ohcejogas guovtti dálui, 1870-logus. Duogábealde ii goittotge lean jurdda daid dáluid árbilundosašvuodas, maid sápmelaččat ledje vuodđudan eatnamiiddiset ala, muhto

doaimmain háliidedje ovddidit ođđadáluid vuodđudeami Sámis. Gažaldagas lei ná de čielga ássanpolitihkalaš doaibmabidju.

Niittut leat gullan sápmelaš dállooassegeavaheapmái goittotge dan rájes, go šibitdoallu šattai oassin ealáhusjahkejodus. Oamastan- ja geavahanvuoigatvuođa čujuhussan niittuid sáhtte áidut, ja dalle daid seammás suodjaledje maiddái bohccuin. Muhtin johkagáttiin, jávreluoktabađain ja maiddái jogaid ja jávrriid sulluin ledje báikkohagaid šattolaš ja viiddis niittut. Guhkkinge orru olbmot ledje váldán daid iežaset atnui ja skáhppon vuoigatvuođa, mii vuodđuduvai doloža rájes geavaheapmái. Várrejuvvon luondduniittuid atne priváhta olbmuide gullevažžan, ja oktage eará ii ožžon váldit daid iežas atnui. Luondduniittuid mearkkašupmi šibihiid fuođđara skáhppomis lei sihke Anára ja Ohcejoga ássiide stuoris, duohta gal lea, ahte niittuid doallan lei viidát geavahusas maiddái eará sajiin riikkas. Luondduniittuid geavahedje iežaset sohkaeatnamiid olis jahkásaš ealáhusjohtui dehálaččat gullevaš oassin. Dádi mielde go šibitdoallu ovdánii, de meahcceniittuid mearkkašupmi lunddolaččat stuorui.

Boares guollebivdo- ja ássanšiljut oidnojedje ođđadáluide ”sivnnejuvvon” eanaosiid niitun sihke Ohcejogas muhto earenoamážit Anáris. Ođđadáluide geahčalmasain juolluduvvon niitoeanaosiid mearri molsašuttai dáluid mielde. Niittut sáhtte leat mánggat ja dat ledje mánggii guhkkin eret aitosaš dálloalloguovddáži. Niitoeanaosiid hálduiváldin orui molsašuddamin guđege áiggis gustojeaddji ássanlágaid ja –ásahusaid mielde ja maiddái geavadis dáhpáhuvvon geahčalmasdoaimmahusaid ja dain geavahuvvon vuodđojurdagiid vuodul. Jagi 1858 julggáštus mearkkašii nuppástusa ođđadáluid sivnnejuvvon eanaosiid hálduiváldimis, dasgo dán maŋŋá eanaosiid geahččaledje buktit lagabui dálu. Vuodđudangeahčalmasaid oktavuodas eai dábálaččat gárvvistan kártaid dálloosiid sajádagas, dannego eanamihtideaddjit eai mihtidan eanaosiid. Cealkámušaset ođđadáluid eallinnávccalašvuođa birra eanamihtideaddjit adde dábálaččat áššegirjiid vuodul. Dállooasit ledje uhca gáddeniittut, mat ledje biedgguid birrasa eatnamiin, muhtimin guhkkin eret dálloalloguovddáži. Maiddái boares dáluid niitooamastusaid geahččaledje buktit lagabui. Vai dálloosiid sáhtii lonuhit ja vai daid hálddašanvuoigatvuohta seaillui, daid galgai vuos jalget.

Gottiin ja daid bivddus lei ain 1800-logu beallemuttus stuorra ekonomalaš mearkkašupmi Anára ássiide. Anára ássiid mielas maŋimuš jápminčuggestaga goddebivdui attii boazosápmelaččaid guodoheami viidáneapmi ja leavvan Anára máttasiide. Suoma ja Norgga rádjáráddádallamiid oktavuodas gávnnaheide, ahte Norgga boazosápmelaččat ledje ain eanet bahkken eanaš oassái Anára kapeallasearvegottis, guovlluide, gos eai lean ovdal fitnan ja goddebivdu lea muosehuvvan. Gottit oainnat maste boazosápmelaččaid boazoealuide. Goddebivddu suodjaleami várás šiehtadallit evttohedje guođohanrájá mearredeami Anára Sámi eatnamiidda. Dán rájá máttabeallái boazosápmelaččain ii livččii leamaš vuoigatvuođa leavvat.

Uhca boazoealut eai gáibidan viiddis eatnamiid, muhto ollesnomádat válde 1800-logu álgogeahčen geavahussii ođđa guođohanvuogi. Dat lei váldojuvvon vuosttasin atnui Nuorta-Finnmárkkus ja leavvan maiddái Ohcejoga boazosápmelaččaid gaskavuhtii. Vierrun lei šaddan, ahte bohccuid guđde miessemánus guodoheaddji haga, ja dalle dat ožžo leat veaittalassii. Ealuid eai guođohan geasseáigge muhto daid čohkkejedje fas dálvet. Dás lei boadusin boazoealuid stuorrun. Vaikko dat ii dušše okto lean čilgehussan bohccuid jođanis laskamii, de duohtaášši leai, ahte goassige ovdal ii Suoma, Ruota dahje Norgga Sámieatnamiin leat oidnon boazomeriid dakkáraš lassáneapmi. Virggálaččat Suoma guohtoneatnamiin livčče galgan guohtut 15 000 norggabohcco, muhto rehkegiid čadaheamis ledje gávnnaheide, ahte dat ledje olles 50 000. Lunddolaš lea, ahte boazomeriid laskan bijai boazodoalliid ohcat ođđa guohtoneatnamiid. Seamma áigge bissovaš dálonássan Norgga Jieknjameara rittus suogui ja dat dagai johtti boazodoalliid dili váttisin.

Mañemustá dán áigemuttus boazosápmelaččat šadde luohpat guollebivddus. Dát duvddii boazosápmelaččaid ain garraseabbot dušše beare boazoealáhusa guvlui.

Vuosttasin ođđa boazodoallovuogi oamastan nomádasápmelaččat riggo eanet go oktage dan rádjái boazodoalu historjjás. Norgga bealde 15 bearraša ledje váldán iežaset atnui ođđa guođohanvuogi, Suoma bealde guhtta. Dáđi mielde, go boazoealut sturro, sierra sámejoavkkuid gaskii šaddagohte riiddut eallinsajis. Ovdal stuorraboazodollui sirdáseami boazosápmelaččat guođohedje linjjá Báđárjávri–Anárjávri davábealde. Go boazoealut sturro, de dat bahkkešgohte Anára máttaosiide, mii vuojehii gotti eret.

Goddesálašmearit hedjonedje 1800-logu beallemuttus. Goddebivdu lei gitta 1800-logu beallemutto rádjái gánnehahtti ealáhus, eandaliige Anára máttaguovllu olbmuide, nuppiid sániiguin daidda, geat bivde gottiid Suoločielggi duoddariin. Ledje dal sivat goddesállašiid geahppáneapmái mat beare, goddebivddu nohkama sáhtta Anáris áiggi dáfus bidjat 1800-logu beallemuttu sulaide. Sulaid seamma áiggiid maiddá anárlaččat ásaideuvvagohte ođđadáluid ássin, juogo iežaset dahje stáhta doaimma boadusin. Sámi gihlegotti kruvnnasundi gávnnašii mitalusastis eanadoalus, gávppi ja ealáhusaid dilis 1861–1865, ahte goddebivdu, mii ovdal lea leamaš hui bures gánnehahtti, lei manahan mearkkašumis ealáhussan.

Eanageavaheami dáfus proseassa doalvvui dasa, ahte ovdal goddebivdui adnojuvvon guovllut manahedje dan mearkkašumi, mii daidda lei gullan jahkečudiid áigge. Almmatge ássit ain bivde duottarguovlluin ja bajidedje doppe jeahkála ja maiddá guođohedje bohccuineaset, muhto sáhtta dadjat, ahte mañemustá 1800-logu loahpageaži rájes duottarsápmelaččat, geat oktan bohccuineasetguin fárrejedje eatnamiidda, vuodjeledje gottiid eret ovddas. Go goddebivdu nogai, dán ealáhussii geavahuvvon eatnamat dego báhce luomusin stuorraboazodoalu geavahussii.

Goddenáliid geahppáneapmi bággii anárlaččaid sirdit jahkodatealáhusajođuset deattu ain eanet guollebivddu guvlui. Dát mearkkašii dan, ahte sihke Jiekñameara guollebivdu ja ruovttuguovllu johka- ja jávreguollebivdu fidnejedje ain eanet juolgesaji. Eanahearrá gávnnašii ain 1800-logu beallemuttus, ahte go Muonaniskki, Eanodaga, Soađegili ja Gihttela ássiid guollečázit ledje suhkana buot ássiid gaskka oktasaččat, lei guollebivdu Anáris ja Ohcejogas juhkkujuvvon bearašgácciid gaskka nu, ahte juohkehaččas ledje iežas guollečázit. Kruvnnas eai namut lean guollebivdovuogiatvuodaid guovllu guollečáziide, muđuid go Deanu luossabivddu oktavuodas. Dallege gažaldagas ledje dáhpáhusat, mas priváhta guollebuođu lei gidden nu gohčoduvvon gonagasafávli.

Sámi ođđaássanplakáhta mielde ođđaássi oaččui bivdit guoli dušše ruovttudárbui. Go gažaldagas lei Anára guollebivdosápmelačča vuodđudan ođđadállo, de dállooassenávddašemiide gulle valjis guollečázit. Priváhta guollečáziid lassin dáluide geahčahedje d. ”sivnnejedje” giligottiin oktasaš guollečáziid. Dađi mielde, go ođđadáluid mearri lassánii, šadde maiddá badjálas guollebivdovuogiatvuodát seamma čázádagaide, earenoamážit buoremus guollečáziide. Juos gažaldagas lei viidásut gili oktavuhtii vuodđuduvvon ođđadállo, de hálle maiddá guollebivdovuogiatvuodain, mat ledje oktasaččat giligottis. Anáris dákkarat ledje earret eará Avvila ja Kyrö giliolbmui Avviljohka, Fávli giliolbmui Fávlejohka ja Báhčaveaji giliolbmui Báhčaveadji. Guđetge giligotti siste váldofávli gulai dábálaččat giligottiin oktasaš guollečáziide.

Anárjávrris oktasaš guollebivdovuogiatvuodaide gulai earret eará vuoggabivdu visot Anárjávrris stuorra jarkñain. Jávrris birra ássiin orui leamin vuogiatvuodta bivdit guoli olles jávrris viidodagas, vaikko priváhta guollebivdodállu ja ođđadállu hálldašeaddjiin orrot leamašan maiddá priváhta guollebivdoguovllut. Anára guollebivdosápmelaččain, geain ii lean ođđadállo, ledje seammaláhkai priváhta guollečázit, ja sin vuogiatvuodaid goittotge ain 1800-logu beallemuttus báldalaste ođđadálolačča vuogiatvuodaiguin. Anára guollebivdosápmelaččaid vuodđudan ođđadáluid buohta boares guollečáziid, mat ledje leamaš juo doloža rájes máttarvánhemiid geavahusas, geahčahedje

ođđadáluid guollebivdovuoigatvuohtan. Guollebivdovuoigatvuođat manne árbin sohka buolvvas nubbái, dat sirdásedje náittosdiliid bokte sogaid gaskkkas, daid oste ja vuvde ja daid sáhtte fidnet ealahatsoahpamuša bokte, vaikko gávppiid eai nannen virggálaš gearregiin.

Ođđadállogeahčalmasain bodii bures ovdan luossabivddu mearkkašupmi Deatnogátti ássiide. Nugo Anáris maiddá Ohcejogas ledje sihke priváhta ja oktasaš čázit. Ođđadálolaččain lei dávjá ruovttugátti buhta priváhta buodđosadjevuoigatvuohta. Dasa lassin ođđadáluin, mat ledje bálddalagaid seamma giligottis, ledje oktasaččat geavahuvvon buodđosajit. Ledje buođut, main oáččui bivdit gida rájes čakčii dahje main guollebivdoáigi ii sierra mearuštuvvon. Dasa lassin ledje gidđadulvve áigge anolaš buodđosajit, mat coagodettiin báhce goikásii, ja čakčabuođut, main bivde coahkása áigge.

Vuovdaguokka gili buhta deatnogátteolbmui lei doloža rájes rastábuodđunvuoigatvuohta. Vuoigatvuohta buodđoossodahkii lei Vuovdaguokka gili visot ássiin, vuoigatvuohta sirdašuvai 1860-logus maiddá Vuovdaguokka gillái vuodđuduvvon ođđadáluide. Dasa lassin dálut fidnejedje ruovttugátti buhta buodđosadjevuoigatvuođa, mii lei juogo priváhta dahje mángga ođđadálu oktasaš. Vuovdaguokka giliolbmot juhke gaskaneaset maiddá geatnegasvuođa sihke ráhkadit ja doallat gáddebuođu. Rastábuodđunvuoigatvuohta gomihuvvui maŋnelis 1800-logu loahpageahčen.

Ođđadáluide miedeheđje gáddebuodđovuoigatvuođaid lassin muhtimin maiddá vuoigatvuođa nu gohčoduvvon golgadatbivdui dahjege golgadeapmái. Dákkáraš vuoigatvuohta lei oktasaš olles gili ássiide. Dasa lassin ođđadáluide miedeheđje guđege dálui gullevaš jávreguollebivdovuoigatvuođaid, mat dávjá ledje čatnagasas dálu sajadahkii. Muhtin geahčalmasain lei sáhka maiddá čuovžabuođuin ja soavvelbivdosajiin. Ođđadállogeahčalmasain ii dan sadjái lean sáhka goldinbivdovuoigatvuođain, iige das, ahte dat livčce lean dálui gullevaččat. Ná ii leamaš ášši maiddá duhásteami buhta. Goabbáge bivdovuohki lei goittotge geavahas.

Norga ja Suopma válmmaštallagohte 1860-logus riikkaidgaskasaš guollebivdonjuolggadusa Deanu várás. Suoma bealde njuolggadusa válmmaštalai guollebivddu dárkkisteaddji Anders Johan Malmgren, guhte giddii fuopmášumi stáhta regálavuoigatvuhti. Gažaldagas lei guollebivdoregálii guoskeváš teoriija, mainna deháleamos jogaid luossabivddu čilgejedje kruvnna oktovuoigatvuohtan. Vuoigatvuođa leat maŋá atnan kruvnna dievaslaš oamastussan ja dáloniid vuoigatvuođa luossabivdui dušše láigovuoigatvuohtan. Gažaldagas ii lean priváhtavuoigatvuođalaš oamastus muhto almmosvuoigatvuođalaš geavaheapmi. Dán eai oaidnán mannat moge ruossalassii dainna, ahte dalon oamastii guollečázi, mas lei gažaldat. Gažaldat lei kruvnna seamma almmosvuoigatvuođalas badjeloamastusas, mainna ráđđedeaddjis lei váldi luohpadit ássameahtun meahcceatnamiid ođđaássamii. Regálavuoigatvuođa fápmudusain kruvdna vearuhii dáloniid ealahusaid doaimmaheamis daid vuoigadvuođaid ovddas, maid dat lei juolludan.

Deanu guollebivdonjuolggadusa válmmaštallan ovdánii Suoma bealde viehka várrugasat, dasgo njuolggadusaid válmmaštalle ovttasbarggus norgalaččaiguin. Ovdanbohtán guovddášgažaldagat guske čakčaguollebivdui ja duhásteami loahpaheapmái ja maiddá báikkálaš sápmelaččaid suddjemii daid vahágiid vuostá, maid astoáiggeguollebivdit bukte. Guollebivdodárkkisteaddji Malmgren gávnnašii, ahte guollebivdovuoigatvuohta Deanus gulai gátti oamasteaddjái. Oidne vealtameahtumin, ahte ássiid intreassaid ja Malmgreana evttohusa fidnešedje ovttaláganin ja ná garvvášedje ruossalasvuođaid. Malmgreana oaidnu gátti oamasteaddji guollebivdovuoigatvuođas Deanus lea eará riikka ektui ártet. Velá dat ášši, ahte eanahearrá galgai ovtas báikkálaš ássiiguin fidnet áigái buhkaid duhtadeaddji soahpamuša, soadai visot daid oainnuid vuostá, mat ráđđejedje muđuid Suomas. Malmgren vujii njuolggadusaid gárvvisteamis dievaslaš buhtalasvuođa prinsihpa nu Suomas go Norggasge guollebivdui vuoigadahtton olbmuid gaskkas. Deanu guollebivdui guoski ráfáidahttinásahus addojuvvui jagis 1873.

Eanavearuhusa rahkadagas eai dáhpáhuvvon mearkkašahtti nuppástusat, go Suopma sirdásii Ruošša oassin. Sámi organisašuvnnaođastusa oktavuodas eiseválddiid oaidnu lei juo čielgasit dat, ahte dálolaččat mákse vearu eatnamis ja sápmelaččat iežaset ealáhusdoaimmaid ovddas, nugo dán ášši ovdanbuvttii Sámi gihlegotti kruvnnasundi Slottsberg jagis 1853. Ođđadálu vuodđudeami oktavuodas hui fargga stáđásmii geavat, ahte ohccái miedehehde dálus ortnegii bidjama várás 20 vearrofriddjajagi. Dán áiggis 15 jagi son návddašii dievaslaš vearrofriddjavuoda visot olggosdaguin ja loahpaid vihtta jagi son mávssii beali sudnje mearreduvvon vearus. Áibbas vuosttas dáluid buohta vearrofriddjajagiid sáhte juolludit eanetge. Álo ođđadálolaš ii geavahan sutnje gulli vearrofriddjajagiid. Datge ii dahkan dálus árbbilundosačča. Dušše ovttá dálu buohta Ohcejogas ohcci sierra bivdaga vuodul luhpe vearrofriddjajagiin. Sivva ii goittotge čielgga gálduin, ja dátge dálle gárttai loahpas eanagirjái kruvnnadállun.

Go veardida sámevearrologahallamiid ja ođđadáluid vuodđudeaddjiid gaskaneaset, de oalle mángga dáhpáhusas nu Ohcejogas go Anárisge ođđadálolaččat ledje sápmelažžan merkejuvvon ovddeš sámevearu máksit. Go ođđadáluid vuodđudeapmi lassánii sakka, de sámevearu máksiid mearri geahppánii garrasit. Anáris dat dáhpáhuvai 1850-logu áigge ja Ohcejogas 1860-logu álgogeahčen. Juos sámevearroeatnamat livčče lean árbbilundosaččat, de ođđadálut, maid sápmelaččat ledje vuodđudan iežaset sohkaeatnamiidda, livčče galgan maiddái leat árbbilundosaččat. Haukiniemi (”Hávganjárga”) dáhpáhus Guossámis 1730-logus čujuha dasa, ahte ná livččii sáhtán leat. Sámieatnama dalá duopmár Carl Sadelin oaivvildii, ahte go ođđadálle lei vuodđuduvvon árbbilundosaš sámevearroeatnamii, dat maiddái lei árbbilundosaš. Loahpas Haukiniemi dálle gárttai eanagirjái kruvnnadállun, ja dan oste árbin easka 1800-logus.

Anáris ja Ohcejogas measta visot dálut geavahedje daidda miedejuvvon vearrofriddjajagiid. Dain šadde friddjajagiid manjá kruvnnadálut, eai árbedálut. Dálu duohtaoamasteaddji lei ná kruvdna, dálolačča stádis hálddašanvuoigatvuodas fuolakeahtta. Anáris ja Ohcejogas ii gávdno oktage spiehkastat dán njuolggasas. Árbбилuonddu almmá lonistanmávssu dálut fidnejedje jagi 1831 keaisárlaš breava vuodul, muhto nugo juo lea bohtán albma, stáhtaváldi háliidii ná movttiidahttit ođđadálolaččaid viššalvuhtii eanadoalus. Duogábealde ii lean jurdda sámevearroeatnamiid árbбилuonddus, goittotge šat 1830-logus.

Gažaldat das, atnego sápmelaččat ieža eatnamiiddiset árbbi- vai kruvnnalundosažžan, báhcá áššegirjiid vuodul eahpečielggasin. Sáhtta goittotge hállat guovtti sierra dási oaiviliin. Alladásis stáhtaváldi eahpitkeahtta áddii, muhto maiddái giedahalai, sápmelaččaid vuoigatvuodaid eatnamiidda ja čáziide dego hálddašanvuoigatvuohtan ja árbejuvvon geavahanvuoigatvuohtan. Stáhtaváldi lei ná luohpadan ássiide hálddašanvuoigatvuoda eatnamiidda, mat álgoálggus gulle stáhttii. Áibbas čielggas maiddái lea, ahte sápmelaččat mákse vearu 1800-logus eatnamiiddiset geavahanvuoigatvuodas ja loahpa loahpas kruvdna lei visot eatnama oamasteaddji. Vuolledásis, man sáhtta gohčodit maiddái báikkálaš dássin, sápmelaččat ieža atne eatnamiid ja čáziid ja maiddái daidda gullelaš vuoigatvuodaid eahpitkeahtta árbin. Sin oaidninvuogis gažaldat lei árbevirolaš sohkaovuolluin, mat dávjá ledje leamaš seamma soja hálldus jahkečuđiid. Sápmelaš oaidninvuogis gažaldat lei ná eanebus go dušše hálddašeamis dahje geavaheamis. Dán oktavuodas ferte muitit, ahte áššegirjiid leat gárvvistan eiseválddit, sápmelaččaid iežaset jietna báhcá dain gullokeahtta. Dain ii njuolgga daddjojuvvo, ahte sápmelaččat livčče oamastan iežaset eatnamiid. Ruota riikka gearregiin sápmelaččaid gaskasaš eanagávppiid eai nannen 1700-logu beallemuttu manjá Anáris dahje Ohcejogas ollege. Sápmelaččain ledje iežaset goahtegearregat ja vierut juohkit siidda siste earret eará guollečáziideaset.

Vuovdehálldahusa bearráigeahču vuolde

Kruvdna lei árbevirolaččat geahččalan fidnet ássama ávdin meahcceguovlluide. Kruvnna almmolašeatnamiid atne guhká luomos eanan, man oaččui fridjja váldit iežas hálldui. 1700-logu stuorrajuohtoásahusat adde mearrádusaid liigeeatnamiid earuheamis kruvnnii. Liigeeatnama galggai gustojeaddji jurddašemi mielde luohpadit priváhta ođđadáluid vuodđudeami várás ja dán oktavuodas vuovddi juolludedje buorredáhtolaččat dáluid atnui. Vuvddiid árvvu badjáneami maŋŋá liigeeatnama atnuiváldima gáržžedišgohte. Dál kruvnnaeatnamiid geavaheamis galggai bearráigeahččat vuodedoalu ovdduid. Vuovdelágain 1855 ja earenoamážit 1886, muhto maiddái jagi 1877 julggáštusas ođđadáluid ja kruvnnadoarppaid vuodđudeamis ja maiddái jagi 1892 ásašus, mii gomihii ovddit lálkaásahusa, bođii ovdan vuodđojurdda, man mielde kruvnnaeatnama luohpadeapmi priváhta eanagilvimiin ii ožžon hehttet stáhta vuovdedoalu. Gaskaboddasaš ođđadáluid vuodđudeami suvve Soađegili, Gihttela, Eanodaga, Anára ja Ohcejoga searvegottiin. Ássanlágain oidnojedje ain čielgaseabbot maiddái stuorrajuohtu vuodđojurdagat, dasgo dál merkejedje eatnamiidda, mat dálloosit bohte bealdun, niitun dahje vuovdedoalu atnui.

Stuorrajuohtodoaimmaid doamahedje, vai kruvnnavuvddiid fidnešedje earuhit dáluid eatnamiin. Gihttelis ja Soađegilis kruvnnaeatnamiid gaskaboddasaš earuheami fidnejedje lohppii jagis 1876. Aitosáš stuorrajuohtu álggahedje Gihttelis jagis 1882 ja Soađegilis 1889. Knihttakontráktasuohkaniin kruvnna liigeeatnamiid gaskaboddasaš merkema rádjáuraguin álggahedje jagis 1879 ja aitosaš stuorrajuohtu ja vearuhusa 1898. Anára ja Ohcejoga buohta gažaldaga boktaledje 1880-logus, muhto go vuovdehálldahus, eanamihtideami allahálldahus ja maiddái kámmárdoaimmahusgotti kamrerakontuvra vuostálaste juogu, dat hilgojuvvui.

Anára ja Ohcejoga vuvddiid válde meahciráđdehusa bearráigeahču vuollái ođđajagimánu 18. beaivve jagis 1866 addojuvvon keaisárlaš breavain. Guovllu bidje gaskaboddasaččat vuovdedoalu vuollásažžan, vaikko eatnamat ledje ain mihtitkeahtá. Vuovdedoalu gáržžededje Anára dikšunguovllus jagis 1869 ovttá vuovdehoavdda dahje vuovdedikšu ja guovtti vuovdebearráigeahčči bargun. Hui guhká meahciráđdehusa vuodđudeami maŋŋá ledje dan gáttus, ahte davvi guovllut ledje vuovderájá bajábealde, ja doppe ii lean fidnemis mangelágan ekonomalaš ávki. Go meahciráđdehus lei vuodđuduvvon, de álggahedje beavttálmahtton doaimmaid kruvnnavuvddiid kártema várás. Easka 1890-logus čadahuvvon dárkkit dutkamušaid čuovusin fuopmášedje earenoamážit Anára stuorra vuovdevalljodagaid. Anára dikšunguovllu vuovdehoavda Mauritz W. Waenerberg dagai jagis 1898 álgaga gaskaboddasaš stuorrajuohtu Anáris. Sivvan lei earret eará, ahte dan guovllu vuvddiin ii sáhtán vuovdit muoraid eastaga haga, dannego kruvnna ja priváhta eanaosist ledje juogekeahtá. Juo jagis 1900 oidne, ahte Anára dikšunguovllus, masa gulle sihke Anár ja Ohcejohka, šattašii Giema dárkkistanbiire okta buoremusat buvttiheaddji dikšunguovlluin. Liigeeatnama earuhandoaimmaid čadahedje Anáris jagiin 1902–1906, man maŋŋá stáhta beasai friddja vuovdit muora timbbaroasusfitnodat Trävaru Aktiebolaget i Finlandii (ATIF). Buohtalas muorravuovdinuoigatvuohta ii addojuvvon dálolaččaide.

Meahciráđdehus vuostálasttii álggu rájes liigeeatnamiid earuheami Ohcejogas. Eanamihtideami allahálldahus ovddastii bealistis áibbas nuppelágan oainnu. Eanamihtidaneiseválddit oidne, ahte stuorrajuohtu livččii vuovdedoalu beales mávssolaš Ohcejogas, dannego ássiin lei vuoigatvuohta váldit suohkana vuvddiin iežaset miela mielde boaldinmuora ja maiddái unnit muorraávdnasa ruovttudárbbuide. Dát ii lasihan seastevasvuoda muora geavaheamis. Vuovdeeiseválddit bealisteaset oidne, ahte Ohcejoga beahcevuovddit eai gierddašivčče stuorrajuohtu dáluide boahtti vuoigatvuođa vuovddi geavaheapmái. Cealkamušastis meahciráđdehussii guovlluvuovdedikšu gávnnašii, ahte stuorrajuohtu Ohcejogas galggai maŋdit, dannego suodjevuovdeláhka lei ain gaskandaga. Seammás gáhtešedje Ohcejoga vuvddiid ja vuovderájá oppalohkái. Čoavddusin vuvddiid suodjaleami várás liigegeavaheami vuostá guovlluvuovdedikšu evttohii čavgasut vuovdedoallobearráigeahču, man birra juo mángii ledje dahkan evttohusaid. Vuovddi geavaheami Ohcejoga suohkanis galggai bidjat njuolggá meahciráđdehusa bearráigeahču vuollái.

Ohcejoga gildii eai gaskaboddasaš eanalaigemiid vuodđudan. Doppe joatkašuvai stuorrajuogu rádjái dilli, mii vuodđuduvai álgoálggos senáhta juovlamánu 18. beaivve jagis 1885 addin mearrádussii. Dan vuodul dálolaččain lei iežaset miela mielde vuoigatvuohta váldit vuovdebuktagiid ruovttudárbui ja ávnnasmuoraid sierralágan vuovdingálvvuid duddjomii. Vuoigatvuodaid dárkkistedje jagis 1891 addojuvvon mearrádusaiguin ja viiddidedje jagis 1894 gullat dáluid oamasteaddjiid lassin maiddái iešrádalaččaide dahjege dáluhis olbmuide. Jagis 1914 addojuvvon senáhta mearrádusain Ohcejoga gielddaolbmui lei vuoigatvuohta váldit áibbas dárbbášlaš muoraid maiddái Anára gieldda bealde stáhta vuvddiin, mat ledje Skiehččan- ja Anárjoga gáttiin. Vuoigatvuoda viiddidedje jagis 1916 guoskat maiddái ávnnasmuoraide, maid dárbbášedje ruovttuduodjeindustrias olgossuovdima várás.

Dadi mielde go meahciráđdehus bearráigeahččagođii ássiid eanageavaheami, de daid sajádat, geat eai lean dállovuogádaga siste, hedjonii. Ain 1850- ja 1860-loguin eiseválddit velá viehka dárkket válde vuhtii sápmelaččaid boares eanageavaheami ja iežaset mearrádusain figge gavdnat čovdosa, mii duhtadivččii visot oassebealiid. Go eanageavaheami bearráigeahčču beaktiluvai – muorra- ja jeagelváldima gáržžedišgohte – de daid sápmelaččaid sajádat hedjonii, geat ledje huksen ássanviesuideaset guovlluide, maid kruvdna atnigođii bearráigeahču in iežas opmodahkan. Vuovdehálddahas geahččalii juohkeláhkai doallat dárkkes logu kruvna eatnamiin ássi sápmelaččain, ja juos vejolaš, juo ceggejuvvon ássanviesuid nuppástuhttit kruvnnadoarpan. 1800-logu lohpageahčen Anárii fárren sámeveahkadaga háliidedje maiddái fidnehit ássat bissovaččat. Oassi boazosápmelaččain vuodđudii ođđadálu dahje osttii dakkára alces, oassi oáččui lobi kruvnnadoarppa vuodđudeapmái. Anáris buohkat sámevearu máksi sápmelaččat ledje jahkečuodi molsašupmái joavddadettiin ásaiduvvan juogo dállovuogádaga sisa dahje kruvnnalaigodálolažžan.

Geavadis maiddái ođđadáluid vuodđudeapmi váttásmii 1800-logu lohpageahčái boadedettiin. Vuovdeiseválddit galge oainnat jagi 1892 ássanlága vuodul addit cealkámušaset ođđadáluid vuodđudeamis. Ohcejoga gieldda siste ođđadáluid vuodđudeapmi nogai geavatlaččat ollásit 1900-logu álgui joavddadettiin. Maiddái suodjevuovdekomitea gávnnašii jagis 1910 smiehtamušastis, ahte measta visot gilvimii veaháge heivvolaš eatnamat ledje davvi suohkaniin váldon atnui – dát dárkkuhii nu Anára, Ohcejoga go Eanodagage.

Čielggas lea, ahte meahciráđdehusa intreassat šadde Anáris ja Ohcejogas hui sierraláganin. Go Anáris meahciráđdehus ozai liigeeatnamiid gaskaboddasaš earuheami, de ággan lei vejolaš ekonomalaš ávki, man stáhta fidnešii vuvddiin. Dan sadjái Ohcejogas bohciidahtti fápmun ledje vuovdedikšungažaldagat ja maiddái vuvddiid suodjaleapmi.

Earenoamážit Anáris kruvnnadoarppaássan juvssai mearkkašahtti mihttogiid. Doarppaid vuodđudeami čuovvumuššan ásodagaid mearri šattai measta guovttigeardásažžan. Álgomuttus kruvnnadoarppat ledje guollebivdo- ja boazosápmelaččaid ovddeš ásodagat, mat fidnejedje kruvnnaeatnamis virggálaš sajádaga. Vuodđudeaddjiid gaskavuodas ledje maiddái suopmelaččat, geat ledje fárrešgohtán Anárii 1800-logu lohpageahčen. Anáris vuosttas doarpa d. láigodállu vuodđuduvvui jagis 1892 ja Ohcejogas 1894. Meahciráđdehusas ledje váttisvuodát kruvnnadoarppaid bearráigeahčus, das, ledjeho dat vearuhuvvon vai báhcán vearuhaga. Ain eanet váttisvuodaid earenoamážit Ohcejogas mielddisbuvttii dat, ahte priváhta, kruvnnadorpáriid ja kruvna eatnamat ledje seahkalagaid ja vuovdevirgeolbmáin ledje váttisvuodát dulkot boares geahčalmasaid, maid báikenamat ledje sámegielagat. Kruvnnadoarppaid lohpahedje Ohcejogas valjis, dasgo daid geavahedje geasseássansadjin dahje niittuid lasiheaddjín árbedáluid, ja dalle doarppat báhce dávjá huksekeahttá.

Kruvnnadoarppaid vuodđudansujaid sáhtta juohkit siskkáldas ja olgguldas sivaide. Olgguldas sudjan sáhtta atnit stáhtaválldi čadahan ássanpolitihka, mas ledje váikkuheamin mánggalágan áššit. Vuolggasadjin lei jagi 1892 ásaš ođđadáluid ja kruvnnadoarppaid vuodđudeamis. Dalle geavadis lohpahedje aiddonas ođđadáluid vuodđudeami, muhto goittotge nu, ahte gaskaboddasaš

odđadáluid suvve Sámi searvegottiin. Anárii šadde jagi 1892 maŋŋá dušše 35 gaskaboddasaš odđadálu, muhto 1800-logu loahpageahčái boadedettiin, Anára dilis ii lean šat vejolaš vuodđudit eallinnávccalaš ja doarvái stuorra gilvindáluid lassánan olmmošálbmogii. Stáhtaváldi ovttas meahciráđđehusain stivrii ássanrávnjii kruvnnadoarppaid guvlui. Seamma áigge meahciráđđehus čavgii vuovdegeavaheami bearráigeahču. Álge hállat kruvnnapárkkaid vuodđudeamis ja vuovddiid suodjaleamis.

Siskkáldas sivat vulge olmmošlassáneami čuovvumuššan ieš servodagas. Anárservodat elii stuorra doajáhataiggi ealáhusaid nuppástuvvama ja dakko bokte eallineavttuid čavgama dihte. Sieiva anáraš servodat fidnešgođii olmmošveaga eará guovlluin Suomas ja boazosápmelaččaid fárrenlihkadus nuppástuhtii guovllu iežas sámeservodaga hierarkia. Boazosámit bohte dego sámeservodaga bajimuš geardin oktan stuorra jábálašvuodain ja ealáhusain, mii gáibidii viiddis guovlluid.

Ohcejogas erohus gearregiin finahuvvon odđadáluid geahčalmasgirjjiid ja ollašuvvan odđadáluid gaskkas lei stuoris. Eiseválddit eai atnán Ohcejoga dáluid eallingelbbolažžan, nu ahte hilgádeapmi šattai mangasa vuorbin. Ohcejoga gielddas odđadáluid vuodđudeapmi nogat geavatlaččat measta ollásit 1900-lohkui boadedettiin. Measta visot eanagilvimii veaháge mávssolaš eatnamat ledje eiseválddiid mielas váldon juo atnui. Sáhtta juoba dadjat, ahte olbmui Ohcejogas ledje hui unna vejolašvuodat vuodđudit iežaset dálu, mas čuvvo valjis boares dáluid juogadeamit árbejuoguin.

Suoma ja Norgga 1852 rádjágidden loahpahii bohccuid guodoheami rájá rastá. Suoma senáhta mearredii, ahte Norgga badjesámiid bohccuin galggai duoguštit logátoasi, juos sii bohtet Suoma Sámi guohtoneatnamiidda. Guovllu leansmánniid mearrededje guktii dálvvis mátkkoštit iežaset guovlluid čađa ja bearráigeahččat rastájohtimiid. Dáid deaivvademiin de lei gitta leansmánis, man ollu son čájehii áddejumi rájárasttildemiide. Norggas rádjágiddema čuovvumušat boazodollui ledje vahátlaččat, earenoamážit Guovdageainnu boazosápmelaččat šatte váttisvuodaid sisa. Norgga bealde rájá boazodoallu unnuige sakka ja earenoamážit Kárášjoga boazomearit njidje jođánit. Šadde riiddut guohtoneatnamiin, mii bealistis lasihii boazosuoládemiid. Rájá gidden mielddisbuvttii nuppástusaid maidđái Ohcejoga ja Nuorta-Finnmárkku guovllus. Dannego Ohcejoga boazodoallit eai šat sáhttán mannat rájá rastá, de sii ovddidedje jagis 1880 sávaldaga, ahte oaččošedje vuoigatvuoda guodohit bohccuideaset Anára searvegotti davveosiin. Lohpi miedehuvvui, dasgo Ohcejoga boazosápmelaččat fárrešgohte sierra guovlluide Anáris.

Boazosápmelaččaid sajádaga geahččaledje čilget 1880-logus, go dalle figgamuššan lei áigáifidnet riikkaidgaskasaš soahpamuša boazonomádaid sajádagas Suomas, Ruotas ja Norggas. Čielggadusas bođii ovdan, ahte norgalaččat eai lean fárren Supmii. Sivvan ledje váttisvuodat orrut Suoma riikkavuložin d. álbmotlahttun, eage fárremiidda moge movttiidahtán. Suomas balle maidđái Norgga roasus, mas liigeguodoheami dihte bohccot jápme nealgái. Miellagiddevažžan ášši giedahallama dagai dat, ahte Suomas báikkálaš virgeolbmáid gaskavuodas lei gávdnamis guovttelágan oaidnu boazosápmelaččaid sajádagas. Anára leansmánis oaidnu lei, ahte rádjágidden lei leamaš mávssolaš boazodoalu ovdáneapmái. Fuopmášumi gohccáha Sámi gihlegotti kruvnasunddi Charles Emile Ahngera miedas ja áddevaš jurddašepmi boazosápmelaččaide čuohcan headis earenoamážit Norgga bealde. Son lei ávžžuhan maidđái Ohcejoga leansmánis geahččat dili suorpmiid čađa ja luoitit norgalaččaid Supmii.

Virgeolbmáide alcesetge lei báikkohagaid árvádallamiid duohken, man ollu boazosápmelaččat loahpa loahpas fárrejedje Supmii. Juo duon áigge virgeolbmáin lei čielga oaidnu das, ahte boazosápmelaččaid earretlágan eallinvuohki gáibida sierranjuolggadusaid. Ráddii goittotge čielga sierramielalašvuohta das, leaigo Jiekŋameara riddui beassan vealtámeahttun vai ii. Boazomeriid lassáneapmi Anáris dáhpáhuvai seamma áigge go stuorra ealuid oamasteaddji boazosápmelaččat,

geat ledje eanaš eret Ohcejogas, fárrejedje Anára valljugas jeageleatnamiidda. Go ain jagis 1880 boazomearri lei vuollái 10 000, de dat lei vihttanuppelogi jagi manná juo badjel 35 000. Ohcejogas boazodoallu lei geavatlaččat ollásit sápmelaččaid hálldus. Anárisge jagis 1900 boazodoalliin ledje sápmelaččat 92,5 %.

Vaikko badjesápmelaččain eai lean sohkaeatnamat Anáris, de fárren Anárii dáhphuvai viehka álkit. Boazosápmelaččat fárrejedje duottarguvlui, gos ovdal lei bargojuvvon eanaš goddebivdduin. Eatnamat, maid sii válde iežaset geavahussii, ledje ovddežis leamaš siidda oktasaš eatnamat. Go goddebivdu lei nohkan, de guovllut ledje báhcán measta geavatkeahhtá ja eandaliige Anára lulleosiin jeageleatnamat ledje earenoamáš buorit. Suohkančoahkkimiin boazosápmelaččaid gilde boahtimis menddo lahka ássanviesuid, muhto gearregiin riidoáššit orrot leamin vuordemeahttun unnán.

Keaisárlaš senáhta miedehii Suoma visot boazoeaiggádiidda vuoigatvuođa sierra mávssu haga guodohit bohccuideaset kruvnna mehciin. Vuoigatvuohta miedehuvvui vuosttas geardde jagis 1888 ja dat lei fámus jagi 1897 rádjái. Earret suohkaniidda guoskevaš sierra soahpamušaid, bohccuid guodoheapmi ii lean dán rádjái muddejuvvon mangeláhkai. Senáhta suovai seamma oktavuodas maiddái lahppomuoraid njeaidima heahtefuodđarin bohccuide. Spiehkastahkan boazodoalloguovllus ledje Giemajávrrí, Guollejávrrí ja Guossáma suohkan, maid ássiide ledje miedehuvvon jagis 1891 vuoigatvuođat lahppomuoraid váldimii. Lahppomuoraid njeaidinvuoigatvuohta vuodđuduvai jagi 1879 ásaussii, man vuodul knihtakontráktasuohkaniid ássit ledje vuoigadahtton geavahit boazoguhtuma earuhuvvon kruvnnaeatnamiin. Senáhta kámmárdoaimmahusgoddi jotkkii guodohanvuoigatvuođa jagis 1898 jagi 1902 lohpa rádjái. Boazodoalloguovlu jukkojuvvui guovtti oassái. Davvi oassái gulle Sámi gihlegotti guovlu ja Guollejávrrí suohkan. Eaktun biddjui, ahte guodohan- ja muorračuohppanvuoigatvuohta stáhta eatnamiin gulašii dušše daidda boazodoalliide, geat barge boazodoaluin geográfalaččat ráddjejuvvon guovllus dahjege geavadis ledje searvan bálgosiidda d. boazodoalloorohagaide. Seamma gildii gullevaš bálgosiid oktiičanasin lei nu gohčoduvvon boazodoalloovttastupmi, masa bálgosiid boazoeaiggadat galge gullat lahttun.

Rádjágiddema manná boazodoallu vásihii ođđa doajáhaga bálgguslágádusa olis. Bálgguslágádusa málle váldojuvvui dálonboazodoalus. Ođđa vuogádaga olis boazosápmelaččaid geatnegahtte guodohit dihto bálgosa siste. Dán čuovvumuššan boares boazosápmelaš kultuvra, masa ledje gullan guhkes johtimat, nogai. Dál manimušge nomádalaš eallinvuogi oamastan boazodoallit bággjuvvojedje ásaiduvvat ovttá sadjái geográfalaččat ráddjejuvvon guvlui. Ain dávjiibut boazosápmelaš ássagođii bissovaččat ovttá sajis, vuodđudii juogo ođđadálu dahje kruvnnameahccelaigodálu. Oppalohkáii ovdamearkka dihte meahciráddehusas lei oalle miedas oaidnu boazodollui Anára ja Ohcejoga guovlluin. Boazodoalu atne Sámis áidna ekonomalaččat gánnehahtti ealáhussan.

Buohkanassii lága bustávva ja ollašuhttin eai oro Sámis álo boahtán oktii. Lágaid ásahejde dábálaččat guoskat olles Sápmái, vaikko dávjá geavat čájahii, ahte lágaid doibmiibidjan ii lean vejolaš. Oktan dákkár ovdamearkan lei jagi 1749 Sámiplakáhta mearrádus das, ahte ođđadáluid galggai vearrofriddjajagiid manná mihtidit ja bidjat lohpaláččat vearu vuollái. Dán eai geavadis ollašuhttán, dasgo hárvvet ássojuvvon guovllus, gos gaskkat ledje guhkit, eanamihhtáriin ii lean vejolašvuohta juohke háve sierra fitnat mihtideamin lohpaláččat dáluid eanaosiid. Gubernáhtor gávnnažiige, ahte ekonomalaš resurssat eai dása gávdnon opplohkáige doarvái. Nubbi buorre ovdamerka lei Sámiplakáhta mearrádus ođđadálolaččaid meahcebevddu ráddjemis viđa beanagullama duohkáii dálus. Kruvnnasunddi mielde láhkaceahki lei veadjemeahttun bearráigeahččat. Eiseváldgeavadis dáhphuvai dávjá, ahte láhka ásahejvui, das addojedje mearrádusat báikkálaš virgeolbmáide, geat de iske ollašuhttit addojuvvon mearrádusaid. Dávjá

geavai nu, ahte báikkálaš virgeolbmát jerre iežaset ovdaolbmuin ráđi lága ollašuhttimis. Gubernáhtor dievasmahtii mearrádusaid breavaiguin, maiguin geahččaledje báikkálaččat čoavdit bohciidan ruossalasvuodaid.

Sápmelaččaid kollektiivvalaš sámevearu máksin boahtegođii geainnus geahčái. Jahkečuodi molsašumi maŋŋá vuovde-, guollebivdo- ja duottarsápmelažžan merkejuvvon sámevearu máksit eai Anáris šat lean. Sis šadde juogo dálolaččat dahje kruvnnadorpárat. Dálolaččat jotke sámevearu máksima iežaset mantálla mielde. Ohcejogas, gos maiddái dálolaččat ledje goasii buohkat sápmelaččat, eai dahkan vearuhuslaš erohusa eará sámeveahkadaga ektui. Ohcejogas dálolaččat, guollebivdo- ja boazosápmelaččat mákse kollektiivvalaš sámevearu dan heaittiheami dahjege jagi 1924 rádjái.

Kruvnna liigeeatnamiid gaskaboddasaš earuheapmi Anáris bijai maiddái Ohcejoga ássiid ohcat stuorrajugu. Lohpi dasa ii mieđehuvvon, ja vuovdegeavaheami bearráigehčče ain senáhta addin breavaid vuodul, gánske báikkohagaid menddoga garrasit. 1900-logu álgojagiide lei mihtilmas eandaliige Ohcejogas vuovddi geavaheami gáržžedeapmi luonddugáhttema namas. Gaskandaga suodjevuovdeláhka gáržžedii čielgasit visot doaimma guovllus. Ođđadáluid ii geavadis šat sáhttán vuodđudit ja ássama stivrejedje kruvnnadoarppaid guvlui. Dalánaga liigeeatnamiid earuheami maŋŋá stáhta vuovdigođii muorradávvara Anáris, ja vuosttas stuorrajuohekodoaimmaid álggahedje doppe jagis 1911. Vuovdespekuleren gaskkalduhtii juoguid, mat ledje jođus. Anára, Eanodaga ja Ohcejoga spesiáladilit fidnejedje stáhtaválddi álggahit doaimmaid sierralága ásaheami várás. Láhka stuorrajugus ja vearuhusas addojuvvui jagis 1925. Aiddonas stuorrajuohekodoaimmaid álggahedje 1930-logus, muhto nubbi máilmmesohti gaskkalduhtii daid. Kruvnnadoarppain vuodđudedje iehčanas dáluid 1930-logus. Eanaš oasi juohkodoaimmain čađahedje 1950- ja 1960-logus. Davvi-Sápmi – Eanodat, Anár, Ohcejohka – lei riikka maŋimuš čiehka, gos stuorrajugu ja stáhta ja priváhta eatnamiid loahpalaš earuheami dolvo lohppii.

DURDNOSA JA GIEMA OVDDEŠ SÁMIEATNAMIIDDA GULLAN GUOVLLUID EANAN- JA ČÁHCEVUOIGATVUOĐAIN

DUTKAMUŠA OKTIIGEASSU

Juha Joonas
JDL,VD, dutki

1. Dutkamuša vuolggasajiin ja ráddjemiin

Dutkamuš guoská guovlluide, mat 1600- ja 1700-logus gulle Durdnosa ja Giema Sámieatnamiidda ja mat dán áigge gullet Supmii. Sámieatnama earuhii Davvibađaluovtta riddosuohkaniin ng. sámerádjji, mii nannejuvvui maiddái dálá Suoma sisa ollan, jagiin 1751-1754 doaimmahuvvon rádjegeavvamis. Sámieatnamat ledje juohkášuvvan siiddaid eatnamiidda. Durdnosa-Sápmái gullan Eanodagas ledje Rounala, Suovdítvári ja Bealdejávrrí siida ja dálá Ohcejogas Deanu ja Ohcejoga siida. Giema-Sápmái gulle Gihttela, Soađegili, Soabbada, Anára, Giemasiidda, Guollejávrrí, Giiggajávrrí ja Másealggi siida. Giema-Sámi siiddat ledje dálá Gihttela, Anára, Soađegili, Savukoski, Pelkosenniemi, Salla, Posio ja Guossáma gielddas.

Áiggálaččat dutkamuš vuolgá johtui 1500-logu loahpageahčen. Gearretbeavdegirjjit leat guorahallon jagi 1639 rájes dahjege dan rájes, go duopmára jođihan jeavddalaš gearregiid leat doallagoahtán Sámieatnamis. Gearretbeavdegirjjit leat mannon čađa jahkái 1808 dahjege autonomiija áigodaga álgui, earret Giema-Sámi golmma lulimus siidda dahjege Guollejávrrí, Giiggajávrrí ja Guossáma guovllu gearregiid. Dáid siiddaid gearregat leat guorahallon jahkái 1776, goas dáid guovlluid sirde Oulu letnii, man dalle vuodđudedje Viesttarbađaeatnama leanas.

Dutkamuš juohkášuvvá áiggálaččat njealji sierra lohku (b. 1550-1673, 1674-1694, 1695-1748 ja 1749-1808). Sierra loguide juohkin vuodđuduvvá eanan- ja čáhcevuogiatvuodaid hárrái dehálaš láhkaásaheami addimii. Juohke logu buohta leat mannan čađa eanangeavaheapmái váikkuhan láhkaásaheami sisdoalu, riektegeavada ja vearuhusa. Dutkamuša deaddočuokkis lea goitge riektegeavadis ja dan analyseremis. Dán vuolggasaji duohken lea earret dan, ahte riektegeavada sáhtta atnit dán dáhpáhusas guovdilis vuogiatvuodagáldun, maiddái dat, ahte riektenorpmat, mat sierra áigodagain leat stivren sápmelaččaid eananvuogiatvuodaid, bohtet sihkkarepmosit ovdan namalassii riektegeavada bakte. Dasgo sápmelaččaid ássan guovllut eai lean dálonguovllut, muhto earránedje eanangeavaheami beales mánggaládje dán guovlluin, buot dáhpáhusain ii leat vejolaš dadjat vissásit, aiddo maid seadáhusaiddat atne gustot maiddái sápmelaččaid hálldašan guovlluide. Nubbi eahpesihkkarivuoda fáktor laktásii guhkes áigegaskii. Dušše riektegeavada bakte lei vejolaš fidnet sihkkarvuoda das, maid mearrádusaiddat leat atnán sierra áigodagain gustovaš vuogiatvuohčan.

Materiála čadamanadettiin vuolggasadjin lea leamaš váldit vuhtii visot riektedáhpáhusaiddat, mat laktásit eanan- ja čáhceguovlluid geavaheapmái. Oassi dáhpáhusain ii laktás vealttakeahtta daidda áššiide, mat dutkamušain ovdal leat loktejuvvon guoskat sápmelaččaid eananvuogiatvuodaide.

Ulbmilin lea leamaš fidnet oppalašgova eanan- ja čáhceguovlluid geavaheapmái laktáseaddji vuoigatvuohtagažaldagain das fuolakeahtta, leago visot ovdan boahtán áššiin njulges oktavuohda daidda gažaldagaide, maid dán áigge atnet guovddášáššin eananvuoigatvuodaid hárrái.

Eanan- ja čáhceguovlluid geavaheapmái guoskevaš riektegeavat lea juhkkjuvvon osiide sierralágaš eanangeavahangažaldagaid vuodul. Sierra lea suokkardallon sámesiiddaid gaskasaš rájiid vuoigatvuodalas mearkkašupmi, sápmelaččaid gaskavuoda riektegeavvamat, mat laktásit eanan- ja čáhceguovlluid geavaheapmái, suomelaš odđássiid ássan sámesiiddaid eatnamiidda, sápmelaččaid ja odđássiid riiddut, mat njaddásit eanannávddašeapmái, odđássiid gaskavuoda riektegeavvamat ja dasa lassin sámeráji lulábealde ássi suomelaš dáloniid bivdonávddašeapmi sámesiiddaid eatnamiin.

2. Eanan- ja čáhceguovlluid geavaheamis ja guovlluide čuohcci vuoigatvuodain

Riektegeavadis boahtá čielggasin, ahte sámesiiddaid gaskasaš rájit ledje olles dutkamušáigodagas eanangeavaheami dehálaš rádjelinjá. Vuoigatvuohta geavahit siidda siste eanan- ja čáhceviidodagaid lei váldonjuolgguslaččat dušše siiddas orru sápmelaččain. Nuppi siidii gullevaš sápmelaččain ii lean vuoigatvuohta geavahit siidda eatnamiid. Dutkamušsii leat váldon mielde maiddái dieđut dain siiddaid gaskasaš rádjebáikkiin, mat bohtet dutkamušas ovdan. Siiddaid siste eanan- ja čáhceviidodagat juohkásedje bearrašiid (ovttaskas olbmuid/sogaid) hálddašan árbeeatnamiidda, maid gohčodišgohte 1600-logu loahpas namahusain ‘vearroeanan’ (skatteland).

Sápmelaččaid eanangeavaheapmái guoski vuoigatvuodalaš vuodu buohta lea čujuhuvvon sihke siviilavuoigatvuodalaš ja vearromáksimii laktáseaddji riektavuoduštusaide. Sápmelaččaid máksin vearu eanan- ja čáhcevuogitvuodalaš mearkkašumis leat dutkamušain ovdal ovdanbukton sierralágaš oainnut. Nuppe dáfus lea oaivvilduvvon, ahte gažaldagas lei persovdnavearru, nuppe dáfus dat lea adnojuvvon eananvearrun. Lea oaivvilduvvon, ahte dán gažaldagas lea guovdilis vuoigatvuodalaš mearkkašupmi: jos sápmelaččaid máksin vearu galggašii ipmirdit persovdnavearrun dahje soames ieža ákkain máksojuvvon vearrun, vearumáksimis ii sáhtalii dán oaivila mielde leat erenoamáš mearkkašupmi eanan- ja čáhceguovlluide čuohcci vuoigatvuodaide. Jos ášši livččii dan sadjái nuppegežiid, vearumáksima sáhtalii atnit erenoamáš vuoigatvuodavuoduštussan, mii ii leat čatnagasas priváhtavuogitvuodalaš vuoigatvuodavuoduštussii dahje mii doarju dan. Dutkamuša boadus lea, ahte ovttaskas sápmelačča máksin vearu sturrodat lea molsašuddan sierra sivaidda dihte, muhto riektegeavadis leat ipmirdan, ahte sápmelaččat mákset vearu vearroeatnamiid gullevaš eanan- ja čáhceviidodagaid ovddas ain 1700-logu beallemuddui boadedettiin. Dutkamušmateriálas, mii lea leamaš anus, ii goitge gávdnon duodaštus dasa, ahte sápmelaččaid geavahan eatnamat livčče árvoštallon dahje ahte máksojuvvon vearu sturrodat livččii mearreduvvon sierra vearuhusas seammaládje go dáloniid geavahan dálloosiid buohta. Sápmelaččaid eatnamiid katalogii bidjama buohta berre goitge guođdit várrejumi, mii guoská jagi 1602 vearroodastussii. Sápmelaččaid máksin vearu sturrodahkii leat fas mángga dáhpháhusas váikkuhan persovdnii gullevaš áššit, muhto oalle čielgasit maiddái su geavahanguovllu viidodat ja buorre vuohta eará sápmelaččaid geavahanguovlluid ektui.

Ain 1600-logu beallemuttus sihke hálldahuseiseválddit (eananhearrát) ja duopmostuolut vulge das, ahte riddosuohkaniid suomelaš dáloniid bahkken sámesiiddaid eatnamiidda lei lága vuostá. Sápmelaččaid vuoigatvuodaid buohta čujuhuvvui nuppe dáfus Johan III:da Suovditváre sápmelaččaide jagis 1584 ja Karl IX:da jagis 1602 Giema-Sámi sápmelaččaide addin breavaide, nuppe dáfus dasa, ahte sápmelaččain oaivvildedje leat dondoloža rájes vuoigatvuoda guovlluide, maid sii geavahedje. Diggegeavadis čielgá goitge, ahte sápmelaččain eai oaidnán leat ollásit

oktovuoigatvuoda sámesiidda guovllu geavaheapmái. Durdnos- ja Giemaeanu vuolleosiin ássi suomelaš dáloniin lei jo gaskaáiggi rájes árbejuvvon gáiddosnávddašepmi dihto jávrriin, mat ledje sámeráji duohken. Rievtis dán guollebivdovuoigatvuoda, man oaivvildedje gullat eatnogátti dáluide, ákkastalle earret eará dondoloža rájes geavahemiin ja dasa lassin dainna, ahte dán guollebivddus mákse kruvdnii sierra vearu.

Sámesiidda siste eananviidodagaid buohta vulge das, ahte sápmelaččas, guhte lea leamaš eatnama hálddašeaddjin, lei oktovuoigatvuolta vearroeatnamii gullan eanan- ja čáhceguovlluid geavaheapmái. Jos nubbi sápmelaš geavahii nubbái gulli vearroeatnama, dán oaivvildedje leat lága vuostá ja ránggáštahtti dahku. Duomuin čujuhede Kristoffera eananlága huksengeavlli 20 ja 25 loguide. Dieid namalas láhkačuoggáid vuodul ránggáštedje dakkár olbmuid, geat ledje bivdán nuppi meahcis dahje nubbái gullan guollečázis. Maiddái nuppi olbmo eatnamii sajáiduvvan lei gildojuvvon. Dákkár riidduin, mat guske lagamustá hálddašeami rihkkumiidda, čujuhede mánggain riektegeavvamiin maiddái Gonagasgeavlli 28 lohku.

Ain 1600-logu álgogeahčen hálldahuseiseválddiid ja duopmostuoluid doaladupmi sápmelaččaid vuoigatvuodaid hárrái lei ovttalágaš. Giema ja Durdnosa riddosuohkaniin ássan suomelaš dáloniin eai oaidnán leat vuoigatvuoda headuštít sápmelaččaide, geat orro sámesiiddaid eatnamiin. Boadedettiin 1670-lohku Ruota kruvna figgamušat riikka davviosiin ledje deaivan mánggalágaš váttisvuodaid. Stáda intreassaid oaivvildedje gáibidit, ahte maiddái Sámieatnama eatnamiidda fárrešedje suomelaš ja ruottelaš ođđaássit. Dát ii goitge livččii vejolaš, jos oidnojuvvošii, ahte sápmelaččain lea oktovuoigatvuolta daid guovlluid geavaheapmái, maid sii hálddašit. Nuppeláde go ovddit mearrádusainis, Viesttarbada leana eananhearrá Johan Graan oaivvildii muituičállagis, man son lei gárvvistan plakáhta válmmaštallama oktavuodas, ahte sápmelaččain ii leat lágalaš vuoigatvuolta geavahanguovlluidasaset, muhto ahte dát leat váldán guovlluid iešválddalaččat hálldoseaset.

Vaikko suomelaš ođđaássiin leige jagi 1673 ođđaássanplakáhta vuodul vuoigatvuolta fárret bissovaččat sámeráji davábeallái, duopmostuoluid jurddašepmi sápmelaččaid vuoigatvuodain seailui goitge vuolggasajiid beales seammalágažin go maid dat lei dange rádjái. Ođđaássanplakáhta eai dulkon nu, ahte eatnamiidda livččii sáhtán fárret friddja, muhto ášši galgai giedahallot gihlegotterievtis (GR) ja eanas dáhphásain ásaiduvvan sámesiidda sisa dahje sápmelaččaid vearroeatnamii gáibidii sámesiidda dahje dan sápmelačča miehtama, guhte lei vearroeatnama hálddašeaddji, dahje goappáge miehtama. Mángga dáhphásas áššis soabaduvvui. Oasis dáhphásain ođđaássanolhpái guoski ohcamuš hilgojuvvui, muhto muhtin dáhphásas maiddái dohkkehuvvui fuolakeahhtá sápmelaččaid vuostecealkámušas.

Ođđaássanlobiin, maid GR attii ođđaássiide, miedehedje vuoigatvuoda ođđaássamii dahjege eananbargui ja šibitdollui dainna eavttuin, ahte sápmelaččaide ii ožžon dagahit vahága ja hehttehusa sin eatnamiin ja ealáhusaide. Maiddái eará riektegeavadis sápmelaččaid eanangeavaheapmi oaččui ain riektesuoji. Mánggain mearrádusain čielgá goitge, ahte rievtti mearrádusaid eai dattetge geavadis čuvvon, muhto suomelaččat bahkkejedje maiddái guovlluide, mat ledje leamaš duššefal sápmelaččaid geavahusas, ja bargagohte bivdoealáhusaiguin. Dát doalvvui Giema-Sámi gaska- ja lulleosiin eallán vuovdesápmelaččaid sajádaga jođánis hedjoneapmái 1700-logu beallemuddui boadedettiin.

Maiddái sápmelaččat vuodđudišgohte ođdadáluid. Guovddášsivvan orrot leamaš sámeealáhusaid ealáhusvuodu beahttin ja dat, ahte dušše ođdadálu hálddašeaddjis oaivvildedje leat oktovuoigatvuoda geahčalmasas "sivnnejuvvon" guovlluide. Riektegeavadis vulge maiddái das, ahte ođdadálu vuodđudeapmi ii váikkuhan daidda vuoigatvuodaide, maid ođdadálu ássan sápmelaččas oaivvildedje leat vuoigatvuodaide, mat ledje álgoálggus adnojuvvon duššefal

sápmelaččaid oktovuoigatvuohtan. Ášši lovttai ovdan deháleamos fuođđuid dahjege mádjigiid ja gottiid bivddu oktavuodas. Sámesogat olbmós lei vuoigatvuohta oassálastit dáid ealáhusaiguin bargamii fuolakeahhtá das, ásaigo son ođđadálus ja leigo son maiddá suopmelaš ođđaássiid maŋisboahtti.

Riektegeavadis čielgá, ahte goitge jo 1660-logu rájes sápmelaččas lei vuoigatvuohta luohpadit nubbái jogo ollislaš sámevearroeatnama dahje sámevearroeatnamii gullan ovttaskas eananoiid, nuvtgo meahcebevdui geavahuvvon guovlluid, guollejávrriid ja luondduniittuid. Sus lei maiddá vejolašvuohta luohpadit vearroeatnama ealáhatsoahpamušain dahje mearredit das testamenttain. Guovlluid lea sáhttan máiddái sohkalonistit. Riekti mieđehii maiddá lágačuorvagiid ja giddengirjiid dákkár fidnemiidda. Dákko bakte dutkamuš nanne Isak Fellmana jo jagis 1912 ovdanbuktin dieđuid, main lea seamma sisdoallu. Dát ii leat dulkomis muđui go nu, ahte riekti ii atnán sápmelaččaid geavahan eanan- ja čáhceviidodagaid kruvnnaeatnamin muhto vearulundosaš eatnamin dahjege juos dálá doahpagiiguin buktá albma, de sápmelaččain oaivvildedje leat oamastanvuoigatvuođa guovlluide, maid sii geavahedje. Dákko bakte orru, ahte gažaldat lea leamaš namalassii eanan- ja čáhceguovlluin, maid vuovdesápmelaččat leat geavahan.

Gažaldat sápmelaččaid eananvuoigatvuođa vuoigatvuođalas sisdoalus boahtá goitge erenomáš árvvoštallama vuollái riektegeavvamis, mii álggi Giema-Sámi lulimus sámesiidda dahjege Másealgi gearregiin jagis 1737. Riektegeavvamis lei gažaldat das, leigo ášši vuolggaheaddjiin vuoigatvuohta lonistit sohki Haukiniemi-nammasaš ođđadálu, mii lei vuodđuduvvon sámevearroeatnamii. Diggegeavvama loahppabohtosa ektui guovddášgažaldahkan šattai dat, galggaliigo sámevearroeatnamiid oaidnit vearu- vai kruvnnalundosažžan. GR čovddii ášši dassáži čuvvojuvvon geavada mielde ja oaivvildii, ahte gažaldat lei vearulundosaš eatnamis. Vástideaddji váiddii áššis Bihtáma lágmániriektái, mii dulkui ášši seamma guvlui go vuolleriektige, muhto šiehtai ovdal loahpalaš čovdosa dahkama bivdit lágačilgema Svea hoavvarievttis Stockholmmas. Hoavvariekti bivddii áššis cealkámuša Kámmárkollegios.

Riektegeavvama loahppabohtosa leat iskan čilget jo 1920-logu rájes. Ovddit dutkamiin lea navdojuvvon, ahte ášši eai leat háliidan čoavdit bajit eiseválddiin, dannege eatnama kruvnnalundosašvuodas eai bastán čájeht duodaštusa. Áššis goitge addui mearrádus Kámmárkollegios skábmamánus jagi 1742 loahpas dahkkon mearrádusain, vaikko ášši lei jáhkkinis jodus dán maŋáge. Mearrádusa mielde sámevearroeanan ja dasa vuodđuduvvon ođđadállu leat kruvnnalundosaš eatnamat. Guovddášvuodustus lei dat, ahte sámevearroeatnamiidda ii leat mieđehuvvon vearulundu.

Go jagi 1744 Giema-Sámi gearregiin giedahalle giddehusaid ja lágačuorvagiid, diggi gávnnašii, ahte dákkarat eai leat, dannege visot eanan lea kruvnnaeanan. Dáin ja maŋit gearregiin giedahallon vuoigatvuohtadáhpáhusain čielgá maiddá, ahte dás ovddosguvlui riekti oinnii eatnama kruvnnaeatnamin, vaikko geavat orru leamašán álggos muhtumassii eahpestádis.

Haukiniemi sohkalonistandiggegeavvama leat dán rádjái atnán oktan guovddášduodaštussan sápmelaččaid geavahan eanan- ja čáhceguovlluid vearulundosašvuoda beales. Ieš aldis namalassii Haukiniemi diggegeavvamis orru goitge čuvvon dat, ahte maiddá duopmostuoluid dulkon nuppástuvai áššis ja sámevearroeatnamiid ja daidda vuodđuduvvon ođđadáluid oidne dál kruvnnalundosažžan. Dat, ahte ášši lea čovdojuvvon Kámmárkollegios, dárkkuha maiddá dan, ahte guovlluid oaidnin kruvnnaeatnamin ii leat vuodđuduvvan dasa, ahte ovdal vearulundosažžan adnojuvvon guovlluid leat ”atnigoahtán” kruvnnalundosažžan – nuvtgo muhtin oktavuodain lea ovdanbuktojuvvon – muhto ášši lea čovdojuvvon eiseválddis, man doaibmaváldái eatnanlundui guoskevaš áššit gulle.

Goitge dat, ahte ášši lea čovdojuvvon Kámmárkollegio mearrádusain, dárkkuha maiddái dan, ahte ipmárdus guovlluid vearu-/kruvnnalundosašvuodas vuodđuduvvá eiseválddi dulkomii, mii guoská vuoigatvuoda sisdollui. Jos áššis livččii mearreduvvon láhkaásahemiin, gažaldat livččii čoavdašuvvan. Dannego dulkon lea Kámmárkollegio mearrádusa “veagas”, ášši sáhtta boahitit ođđasit vuoigatvuodalaš guorahallama vuollái. Kámmárkollegio mearrádusa vuoduštusaid sáhtta atnit maiddái oalle problemáhtalažžan. Mearrádus lea rašši cuiggodeami vuostá namalassii danne, go dálá oaidnu priváhta oamastusvuoigatvuoda šaddamis ja leahkimis sápmelaččaid geavahan eatnamiidda vuolgá earálagaš vuolggasajiin (gč. manjelis). Sierra ferte goit gávnnaht, ahte dange vejolašvuoda, ahte áššis livččii addojuvvon gonagaslaš mearrádus, ii sáhte gokčat ollásit eret. Dákkár mearrádus ii goitge leat boahitán ovdan dutkamušmateriálas.

Stuorimus oasis Giema Sámieatnamis ovttaskas vearroeatnamat manahit 1700-logu beallemuddui boadedettiin vuoigatvuodalaš mearkkašumiset guovlun, main ovttaskas sápmelaččain oidne leat earáid eretgokči vuoigatvuoda guovllu ávkkástallamii. Daid guovllu eamivuovdesápmelaččaid, geat ledje bargagohtán eanandoaluin, buohtastahte suopmelaš ođđaássiiguin. Sámevearroeatnamiid hálddašeapmái vuodđuduvvon vuoigatvuodát báhce eret riektegevadis. Jagis 1763 olbmot, geain measta buohkat ledje Giema-Sámi eamivuovdesápmelaččat ja sin manisboahttit, sirdojedje eanangirjjis ođđaássiid logahallamii, earret Anára sámesiiddas ássan olbmuid ja soames eará olbmuid, geat gulle eará sámesiiddaide.

Jo ovddit duktamušain lea oaivvilduvvon, ahte ovttaskas sámevearroeatnamiid mearkkašumi jávkan Eanodagas laktásii oarjjabeale Sámieatnamiin álgán ollesnomadismma viidáneapmái. Goase oalát boazodollui guorrasan boazonomádat johte ealuideasetguin gidđat Norgii Jieknameara riddui ja čakčat ruovttotluotta dálá Suoma beallái. Jo 1600-logus álgán ealáhusnuppástus mielddisbuvttii dan, ahte guovlojuogu sámevearroeatnamiidda, mat ledje priváhta hálddašeamis, eai sáhttán dahje eai háliidan doallat šat fámus. Ain 1730-1740-loguin juohku priváhta sámevearroeatnamiidda lei fámus, muhto jahkečuoddi lohppii boadedettiin dát guovlojuohku lei jo eanas oasis manahan geavada mearkkašumis.

Dan sadjái Eanodaga nuortaosiid sápmelaččat, geain ledje unnán bohccot ja geat fidnejedje eanas áigáiboaduset meahce- ja guollebivddus, leat eanangeavahusa ektui veardideamis lagamustá Giema-Sámi vuovdesápmelaččaide. Dáin guovlluin sámevearroeatnamiid duodalaš mearkkašumi jávkan orru laktásan ovddemustá suopmelaš ođđaássiid boahtimii eatnamiidda. Deanu ja Ohcejoga sámesiiddat earránit eará guovllus das, ahte Ruota válddi áigge dáid siiddaid gearregiin eai olusge giedahallan áššiid, mat livčče guoskan sámevearroeatnamiid hálddašeapmái ja geavaheapmái guoskevaš gažaldagaide seammaládje go eará sámesiiddaid gearregiin. Diggegeavvama áššin ledje gažaldagat, mat guske earenoamážit Deanu guollebivdui.

Giema-Sámi guovlluin erenomážit ođđaássan háddjii boares eanangeavahanvuogádaga. Maiddái 1700-logu beallemuttus addojuvvon láhkaásaheapmi doarjui dán ovdáneami. Jagis 1749 addojuvvon Sámieatnama reglemeantta mielde ođđadálu sáhtii vuodđudit maiddái dakkár guovlluide, mat ledje duššefal meahce- ja guollebivddu ja boazodoalu geavahusas. Sámesiiddaid ja sámevearroeatnamiid sadjái bohte ođđadálut ja ođđadáloniidda gulli vuoigatvuodát. Eará guovllut ledje kruvna eatnamat, maid geavaheamis čuvvo juohkemeahttun eatnamii guoski láhkačuoggáid.

3. Dutkamuša oktiigeassinloguin ja muhtin oaivilbohtosiin

Dutkamušas olis guorahalloje maiddái Gaska- ja Davvi-Sámi guovlluin 1800-logu loahpageahčen ja 1900-logu álggus čadahuvvon stuorrajuoguid áššegirjjit. Ulbmilin lei čielggadit, livččego Sámieatnama historjjálaš eananvuoigatvuođat loktan ovdan dáid doaimmahusain. Dan ektui go čadamannon doaimmahusáššegirjjiin fidnejuvvon dieđuid sáhtá váldit oppalaččat, sáhtá dadjat, ahte sápmelaččaid eanan- ja čáhcevuogiatvuođat eai šaddan giedahallot dain doaimmahusain. Stáhta eananoamastuvuoigatvuođa eai iskan šiitit báikkálaš olbmuid beales, ja stuorrajuogut doaimmahuvvojedje sierra guovlluide guoski stuorrajuohkoláhkaásaheami vuođu.

Aitosáš dutkamušáigodagas valdodeaddu lei riektedáhpáhusaid refereremis. Dán muttus dahkkon oaivilbohtosat leat álgomuddosaččat ja laktásit dieđuide, maid fidne ovttaskas riektedáhpáhusain. Dutkamuša aitosaš oktiigeassinlohku juohkášuvvá guovtti oassái. Vuosttaš oasis vihkkeđallo gažaldat sápmelaččaid vejolaš oamastuvuoigatvuođas ja mañit oasis gažaldat eanan- ja čáhceguovlluide čuohcci eará vuogiatvuođain go oamastuvuoigatvuođas. Dán oktavuodas adnojuvvui maiddái dárbbášlažžan suokkardit oppalaččat daid árvoštallamiid, mat dain gažaldagain leat ovdanbukton Ruotas. Dát adnojuvvui dárbbášlažžan dan duogáža dihte, ahte historjjálaš Sámieana lei áiggistis sihke hálldahuslaččat ja vuogiatvuođalaččat mánggaládje oktilaš guovlu. Dát guovlu gullá dán áigge sihke Suoma ja Ruota riikka sisa. Buohtastahttimii Ruotain ledje buorit sujat maiddái dan geažil, ahte ovdal jagi 1809 gažaldat lei guovllus, gos ollašuhhte seamma láhkaásaheami, ja dán mañjáge Ruota láhka ráhkadii vuogiatvuohtaortnega vuođu maiddái Suomas.

Oamastuvuoigatvuhtii guoski oasis dutkamušas ovdanbohtán áššit árvoštallojit daid oainnuid ektui, mat sápmelaččaid vuogiatvuođain leat ovdanbuktojuvvon ovddit dutkamušain ja 1900-logu riektegeavadis. Stáda priváhta eananoamastuvuoigatvuođa buhta čujuhuvvo dábalaččat ruottelaš riektehistorrihkár Åke Holmbäcka 1920-logu álggus almmuhuvvon dutkamuššii, mii guoská sámevearroeatnamiidda. Dán dutkamušas Holmbäck oaivvilda, ahte sápmelaččaid vuogiatvuođa vearroeatnamiidda ii berre atnit oamastuvuoigatvuohtan muhto muhtinlágáš árbejuvvon hálldašuvuoigatvuohtan. Dutkamušas ovdanbohtán dieđut árvoštallojit daid vuođuštusaid hárrái, maid Holmbäck lea ovdanbuktán.

Seamma oktavuodas guorahallojit maiddái dat vuolggasajit ja loahppaoaivilat, mat bohtet ovdan Ruota alimus rievtti (HD) jagis 1981 addin duomus, mii guoská ng. vearroduottardiggegeavvamii. Dán riektegeavvamis lei gažaldat buoret vuogiatvuođas eatnamiidda, mat leat dálá Ruota bealde, ja dat ii ná laktás njuolgga aitosaš dutkamušgului. HD mearrádusa oppalaš čadamannan oidnui goitge dárbbášlažžan, vai eanangeavahanvuogiatvuođaide guoskevaš problematihkas livččii vejolaš fidnet viidasut ollesgova. Vearroduottariektegeavvan lea mearkkašahtti erenoamážit dan sivas, ahte gažaldagas lea ovdamearrádus earret eará dan ektui, leago vejolaš oaidnit, ahte sápmelaččain livččii leamaš oamastuvuoigatvuohta guovlluide, maid sii leat geavahan, muhto mat dálá oainnu mielde leat stádaeatnamat. HD mielde dán olis lea mearredeaddji dat, makkár duodaštusa guovllu geavaheamis ja hálldašeamis bastá čájehit. Dán olis kritihkalaš áigedoajáhat lea HD mielde 1600-logu beallemuddu ja áigi dan mañjá. Ruota alimus riekti vuolga ná das, ahte priváhta oamastuvuoigatvuohta lea vejolaš, ja dát gažaldat ii leat fidnen čovdosa Gustav Vasa jagis 1542 addin breavain dahje jagi 1683 vuovdeláhkaásahusain, nugo ovdal lea oaivvilduvvon. Gažaldat lei ná riektegeavvamis, mii ii čuohcan dálá Supmii gulli eatnamiidda. Rievttis bukte ovdan goitge maiddái dakkár materiála, mii guoskkai Ruota Sámietsami gullan earáge eatnamiidda go riidduvuloš guvlui. Dán materiálii čujuhemiin HD gávnnahe, ahte erenoamážit

Sámieatnama davveosiin, Durdnosa ja Giema Sámieatnamiin, sápmelaččaid vuoigatvuohta lea buohtastahhtton vearrođalona vuoigatvuodain.

Nuvtgo ovddabealde gávnnahuvvui, vuollerivttiid doaladupmi sápmelaččaid vuoigatvuoda hárrái rievda 1740-logu beallemuttus. Sápmelaččaid geavahan guovlluid eai atnán šat vearulundosazžan dahjege dálá vuoigatvuodalaš giellageavaheami mielde lagamustá guovlun, maidda čuoheá priváhta oamastusvuoigatvuohta, daid atne baicca kruvnaeatnamin. Vaikko sápmelaččain oidne dán manngáge mángga dáhpáhusas leat erenomáš vuoigatvuoda iežaset geavahan guovlluide, riektegeavadis ii goitge boade čielggasin dán vuoigatvuoda dárkkit sisdoallu, iige oba dat, movt dán vuoigatvuoda galgali vuoigatvuodalaččat karakteriseret.

Suomas dán gažaldaga eai leat jurge dutkan. Dan sadijái Ruotas ášši lea čielggaduvvon láhkaválmmaštallamis, riektegeavadis ja juridihkalaš dutkamušas muhtumassii jo 1800-logu loahpa rájes. Dálá oainnu mielde vuoigatvuoda vuoduštussan lea dondoloža rájes geavaheapmi ja gažaldagas lea priváhtavuoigatvuodalas vuoigatvuohta, man konkrehtalaš sisdoallu mearušuvvá ovddemustá boazoealáhushlákaásaheami vuodul. Dát eanan- ja čáhceguovlluide čuoheci vuoigatvuohta gullá opmodatsuoji sisa seammaládje go oamastusvuoigatvuohtage. Aitosáš boazodoalu lassin dán vuoigatvuhtii oaivvildit gullat maiddái vuoigatvuoda hukset visttiid ja cegget ráhkadagaid sierra mearreduvvon dárkkuhusaide, vuoigatvuoda meahcce- ja guollebivdui, vuoigatvuoda váldit muorraávdnasiid stáda eatnamiin dihto eavttuiguin, vuoigatvuoda čievrra- ja sáddováldimii, suoinni rádjámii ja maiddái eará ealliid go bohccuid guodoheapmái. Dán ášši sáhtá ipmirdit – muhtin várrejumiiguin - maiddái nu, ahte Ruota boazoealáhushlákaásaheamis lea gažaldat sápmelaččain árbejuvvon eanangeavahanvuoigatvuoda muhtinlágaš “kodifieremis”. Gustojeaddji láhkaásaheami mielde dán vuoigatvuoda subjeaktan oidnet dakkár olbmo, guhte sohkaduogáža bealis lea sápmelaš ja gean ádjain ja áhkuin unnimustá ovtas lea boazodoallu leamaš fásta ealáhussan. Erenomášit dat, ahte vuoigatvuoda oaivvildit vuolgat Suoma ja Ruota oktasaš láhkaásaheamis – ja gažaldat ii leat ná dakkár vuoigatvuodas, mii livččii álgán manngelis – ferte dárkkuhit dan, ahte dakkár eananoamastanvuoigatvuoda gáržžideaddji vuoigatvuohta čuoheá maiddái eanan- ja čáhceguovlluide, mat leat dán áigge Suoma bealde, vaikko vuoigatvuoda sisdoalus ii leat ášahuvvon dárkkebut.

Oktiigeassinoasi manngá dutkamušas guorahallojit oppalaččat dat eavttut, maid sáhtá oaidnit sápmelaččaid boares eanan- ja čáhcevuogitvuođaid vuoigatvuodaoamasteaddjiid mearušteaddjin dálá áiggis. Sierra suokkardallo gažaldat, maid eavttuiguin sámediggelága sápmelašmeroštallama sáhtá oaidnit gálvovuoigatvuodalaš vuodus vuolgi dahje eará vuoigatvuodaid subjeavttaid earuheadjin. Dát adnojuvvui vealtameahtumin jo dange geažil, ahte ii sáhte leat vuoddu hupmat sierralágaš vuoigatvuodain, jos seammás ii leas čielggas, geat leat dat olbmot, geaidda gullevažžan vuoigatvuodaid sáhtá oaidnit. Nuppi oaidninvuogis gažaldat lea das, mat leat dat kriterat, maid vuodul soames dihto olbmuid gullevažžan sáhtá atnit dakkár erenoamáš vuoigatvuodaid, maid eai oainne leat nuppi olbmot.

Dutkamuša bohtosat ja oaivilbohtosat veardiduvvojat oanehaččat maiddái daidda árvalusaide, maid ollašuvttimiin leat oaidnán vejolažžan ratifieret ng. ILO-konvenšuvnna. Dán konvenšuvnna ulbmilin lea earret eará dovddastit eamiálbmogiidda oamastan- ja hálldašanvuoigatvuoda daidda guovlluide, maid sii árbevirolaččat ássat. Ovdanbukton hálldahusmálet árvoštallojit nuppe dáfus daid dálá Suoma guvlui guoskevaš historjjálaš dieđuid ektui, main sáhtá oaidnit mearkkašumi, go meroštallá ILO-konvenšuvnnas dárkkuhuvvon vuoigatvuodaid subjeavttaid, nuppe dáfus dutkamušas ovdanbohtán dieđuid ektui, mat gusket sisriikkalaš láhkaásaheami vuodul vuolgi vuoigatvuodaide eanan- ja čáhceguovlluide ja daid geavaheapmái. Dákká bakte boadusin lea loahppaoaivil, ahte ovdandollon árvalusaide sáhtá atnit vuoduštusaide buohta oalle problemáhtalažžan. Dát guoská sihke ILO-konvenšuvnna sátnehapmái, dan ulbmiliidda,

evttohuvvon guvlui, vuoigatvuoda sisdollui ja subjeavttaide ja dasa lassin oktavuhtii gálvovuoigatvuodaide, mat mearuštuvvet sisriikkalaš láhkaásaheami vuodul.

Loahpas giedahallo oanehaččat gažaldat, maidda guovlluide sápmelaččain árbejuvvon erenoamáš eanangeavahanvuoigatvuohta sáhhtá čuohcit. Gažaldat giedahallo nuppe dáfus dan oaidninvuogis, masa ieš dán vuoigatvuoda atne iežaset áiggis vuodđuduvvan, muhto maiddá dan dáfus, mii lei suopmelaččaid ja sápmelaččaid ássanguovlluid 1600- ja 1700-loguin earuhan sámeráji mearkkášupmi dán olis. Dán áigge dát gažaldat lea leamaš ovdan sihke Suomas ja Ruotas dan oktavuodas, makkár guovlluide čuohcá boazodoallovuoigatvuohta, mii ii leat čadnon eananoamastusvuoigatvuhtii. Ruotas dán vuoigatvuoda viidodat ja sisdoallu mearuštuvvá muhtumassii ovddabealde namuhuvvon 1750-logus gevvojuvvon sámeráji vuodul, muhtin oasis jagi 1734 lága daid kriteraid mielde, mat gusket doloža rájes geavaheami eksistensii d. čuožžovašvuhtii. Suomas dát guovlu mearreduvvui vuosttas dahjege jagi 1932 boazodoallolága ásaheami oktavuodas.

Sarjan aiemmat julkaisut vuonna 2006

1. Suomen demokratiaindikaattorit
2. Selvitys eräistä Ahvenanmaan maakuntalakien valvontaan liittyvistä erityiskysymyksistä
Utredning om vissa specialfrågor som gäller kontrollen av åländska landskapslagar
3. Bill drafting instructions (HELO)
4. Hallintolainkäytön kehittämistarpeita. Näkökohtia lainvalmistelun pohjaksi.
5. Lapinmaan maa- ja metsäoikeudet. Maailma maailmojen välissä. Enontekiön asukkaat, elinkeinot ja maanhallinta 1550-1808
6. Lapinmaan maa- ja metsäoikeudet. Asutuksen ja maankäytön historia keskisessä Lapissa ja Enontekiöllä 1900-luvun alkuun
7. Lapinmaan maa- ja metsäoikeudet. Asutus ja maankäyttö Inarissa ja Utsjoella 1700-luvun puolivälistä vuoteen 1925
8. Lapinmaan maa- ja metsäoikeudet. Yhteenveto ja tiivistelmä Lapinmaan maa- ja metsäoikeudet -tutkimuksesta
9. Hallintolaki hallintotoiminnassa. Hallintolain seurantatutkimuksen osaraportti I
10. Hallintolaki oikeus- ja laillisuusvalvontakäytännössä. Hallintolain seurantatutkimuksen osaraportti II